

Винниченко Ігор
Винниченко Родіон

Ihor Wynnytschenko
Rodion Wynnytschenko

**Німці в історії
Київського
університету**
(XIX –
половина XX ст.)

**Deutsche in der
Geschichte
der Kyjiwer
Universität**
(19. Jhd. bis zur ersten
Hälfte des 20. Jhd.)

УДК 378.4(477-25)(092)(=112.2)

ББК 74.58г(4Укр=Нім)

В₄₈

Винниченко І., Винниченко Р. Німці в історії Київського університету (XIX – половина XX ст.). – К.:Геопринт, 2009. – 420 с. Укр., нім.

У розвідці на основі, головно, архівних джерел висвітлюється діяльність осіб німецького походження, які спричинились до створення, становлення та розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка від часу його заснування до середини XX ст. Також лапідарно окреслюється місце німців в історичному просторі України та Києва.

Bei den Forschungen werden hauptsächlich Archivunterlagen über die Tätigkeit Persönlichkeiten deutscher Abstammung berücksichtigt, die bis zur Gründung und Entwicklung der Kyjiwer Staatsuniversität Anfang des 19. Jahrhunderts bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts zurückreichen. Die Rolle der Deutschen in Kyjiw und der Ukraine werden überblicksartig dargestellt.

Рецензенти:

Наулко Всеволод

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАНУ

Кудряченко Андрій

доктор історичних наук, професор,
директор Інституту європейських досліджень НАНУ

Матяш Ірина

доктор історичних наук, професор,
директор Українського НДІ архівної справи та документознавства,
Заслужений діяч науки і техніки України

Папакін Георгій

доктор історичних наук,
начальник архівного відділу Українського інституту національної пам'яті

Динтес Олександр

кандидат історичних наук, професор
Донецького національного університету

Видання здійснено за сприяння
Благодійного Фонду “Товариство Розвитку” (Одеса)
Підготовку до видання здійснено за сприяння
Центру німецької культури “Відерштраль” (Київ) та ТОВ “SIC” (Київ)

Die Herausgabe wurde durch
die **Wohltätigkeitsfonds “Gesellschaft für Entwicklung” (Odesa)** gefördert.
Das Werk wurde mit Unterstützung von der geschlossenen Aktiengesellschaft
ZNK “Widerstrahl” (Kyjiw) und GmbH “SIC” (Kyjiw) realisiert

Усі права застережені. Повне або часткове відтворення чи розмноження будь-яким чином матеріалів видання допускається лише з письмового дозволу авторів та видавців.

ISBN 978-966-7863-77-7

© Винниченко Ігор, Винниченко Родіон, 2009
© ТОВ “Геопринт”, 2009

Оглав

Передне слово	9
I. Готи та їхні нащадки на теренах України	14
II. Німці в історичному просторі Києва	92
III. Київський університет у XIX – половині XX ст.: німецький фактор	121
3.1. Витоки та становлення	121
3.2. Ректори, проректори	132
3.3. Декани	143
3.4. Професори, доценти, лектори	152
3.5. Науково-допоміжні працівники, інспектори etc.	184
3.6. Спудеї	193
3.7. Почесні члени і доктори	221
Додатки	230
1. Німецька людність у підросійській Україні (за переписом 1897 р.)	230
2. Німецька людність в УСРР та Кримській АСРР (за переписом 1926 р.)	234
3. Німецька людність у Кримській АРСР (за переписом 1939 р.)	248
4. Німецька людність в Україні (за переписом 2001 р.)	249
5. Німецькі національні сільські ради в УСРР	250
6. Матеріяли до біографій	261
Показчик імен	370
Фотоілюстрації	393

Inhalt

Vorwort	9
I. Die Goten und ihre Nachfahren in der heutigen Ukraine	14
II. Deutschen im heutigen Gebiet Kyjiws	92
III. Die Kyjiwer Universität vom 19. bis zur zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts: Deutsche Spuren	121
3.1. Quellen und Entwicklung	121
3.2. Rektoren und Prorektoren	132
3.3. Dekane	143
3.4. Professoren, Dozenten, Lektoren	152
3.5. Wissenschaftliche Mitarbeiter, Inspektoren usw.	184
3.6. Studenten	193
3.7. Ehrenamtliche Mitglieder und Doktoren	221
Anhang	230
1. Die deutsche Bevölkerung in der Ukraine (Stand 1897)	230
2. Die deutsche Bevölkerung in der UdSSR und der autonomen Republik Krim (Stand 1926)	234
3. Die deutsche Bevölkerung der autonomen Republik Krim (Stand 1939)	248
4. Die deutsche Bevölkerung in der Ukraine (Stand 2001)	249
5. Deutsche Nationale Dorfsowjete in der UdSSR	250
6. Biografische Unterlagen	261
Namensregister	370
Abbildungen	393

Уживані скорочення

Авт. – автори
АМ – Академія мистецтв
АН – Академія наук
АН УРСР – Академія наук УРСР
АН СРСР – Академія наук СРСР
АНУ – Асоціація німців України
АПН – Академія педагогічних наук України
АР Крим, АРК – Автономна Республіка Крим
АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
Арх., арх. – архітект
АСРР – Автономна Соціалістична Радянська Республіка
АТ – акціонерне товариство
Бібліограф. – бібліографічний
бл. – близько
БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
вид. – видання
ВІНО – Вищий інститут народньої освіти
ВНО – вищий навчальний заклад
в.о. – виконувач обов'язків
ВО НМУ – Всеукраїнське об'єднання “Німецька молодь в Україні”
в.п. – виконувач посади
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
вул. – вулиця
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
г. – господин
гр. – граф
губ. – губернія
д.г.н. – доктор географічних наук
д.е.г. – доктор економічних наук
див. – дивіться
ДКО – Держаний Комітет Оборони
доц. – доцент
ДП – 1) дочірнє підприємство; 2) державне підприємство
д-р – доктор
Зав., зав. – завідувач
ЗАТ – закрите акціонерне товариство
и.д. – исполнять должность (виконувати посаду)
ІДД – Інститут досліджень діаспори
ім. – імені
ін. – інші, -ий
ІНО – Інститут народньої освіти
к.і.н. – кандидат історичних наук
КІНГ – Київський інститут народнього господарства
КІНО – Київський інститут народньої освіти
КК – Кримінальний кодекс
кл. – 1) клас; 2) клас
КНУ – Київський національний університет
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПІ – Київський політехнічний інститут
КПУ – Комуністична партія України
крб. – карбованці
КУО – Київська Учбова Округа
лікпункт – ліквідаційний пункт
м. – місто (біля назви)
міськрада – міська рада
мн. – множина
мол. – молодший
навч. – навчальний
НАНУ – Національна Академія наук України
Наркомздор'я – Народній комісаріят охорони здоров'я

Наркомзем – Народній комісаріят земельних справ
Наркомосвіти – Народній комісаріят освіти
НДІ – науково-дослідницький інститут
нім. – німецький
НКВС – Народній комісаріят внутрішніх справ
НРНУ – Національна рада німців України
НТШ – Наукове Товариство ім.Т.Шевченка
НУФ – Німецько-Український Форум
о. – острів
обл. – область
од. – одиниця
ОРБ – Особливий робітничий батальйон
Оргбюро – Організаційне бюро
ордин. – 1) ординарний; 2) ординарный
п.з. – під заголовком
п.н. – під назвою
пов. – повіт
прим. – примірники
пров. – провулок
просп. – проспект
проф. – 1) професор; 2) профессор
р. – ріка
р. ассигн. – рублей ассигнациями (рублів асигнаціями)
р. сер., р.с. – рублей серебром (рублів сріблом)
Радпрос – радянська просвіта
РІЦ – Регіональний інформаційний центр
РМТ – Російське музичне товариство
РНК – Рада Народніх Комісарів
р-н – район
рр. – роки
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
руб. – рублі
с – секретно (таємно)
с. – село (біля назви)
св. – святий, -та
св.св. – святі, -их
СДПН – Соціал-демократична партія Німеччини
Ск., ск. – скульптор
Смт, смт – селище міського типу
СНД – Співдружність Незалежних Держав
співавт. – співавтор
С.-П., СПб. – Санкт-Петербург
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
сс – совершенно секретно (надзвичайно таємно)
ст. – 1) ступінь; 2) стаття; 3) століття (од.)
ст.ст. – століття (мн.)
т.зв. – так званий
тис. – тисячі
ТРК – телерадіокомпанія
УАН – Українська Академія наук
УГА – Українська Галицька Армія
УНКМО – Український національний комітет молодіжних організацій
УНР – Українська Народня Республіка
УНФ – Українсько-Німецький Форум
ур. – уроджена
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
фізмат – фізико-математичний факультет
фр. – французький
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
ЦК – Центральний комітет
ЦНК – Центр німецької культури

- GfE – Wohltätigkeitsfonds “Gesellschaft für Entwicklung” Odessa (Благодійний Фонд “Товариство Розвитку” (Одеса)
GTZ – Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit GmbH (Німецьке Товариство з Технічного Співробітництва)

Скорочення в бібліографічних вказівках

- AA – архів авторів
арк. – аркуш
Биографический словарь... – Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. и издан под ред. ордин. проф.В.С.Иконникова. – К.,1884. – 816 с.
Б.м., б.м. – без місця (видання)
БН – Балтийские немцы в России. Алфавитный словник. Материалы к энциклопедии “Российские немцы”. Вып. 5. – Москва,2000. – 87 с.
Б.р., б.р. – без року (видання)
Брокгауз, Ефрон... – Энциклопедический словарь. В 86 т. Изд. Брокгауз и Ефрон. – С.-Пб.,1890-1907.
ВЖК – Вищі жіночі курси
Вид. – видання
Вип. – випуск
вол. – волость
Вып. – выпуск (випуск)
ГДАМВС – Галузевий державний архів міністерства внутрішніх справ України
год. – години
ГУ – “Голос України” (газета)
ДААРК – Державний архів Автономної Республіки Крим
ДАК – Державний архів м.Київ
ДАРФ – Державний архів Російської Федерації
ДАХО – Державний архів Харківської області
довід. – довідник
докл. – доклады (доповіді)
доп. – доповіді
ДТ – “Дзеркало тижня” (газета)
Дынгес А.А.... – Дынгес А.А. История немцев Украины с 1730 г. по 1917 г.: Программа спецкурса и избранная библиография. – Донецк:ТОВ “Апекс”,2002. – 146 с.
ЕІУ – Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.:Наук. думка,2003-2012.
Енцикл. – енциклопедичний
ЕСУ – Енциклопедія сучасної України. У 25 т. – К.,2001-...
ЕУ – Енциклопедія українознавства. Словникова частина. У 10 т. – Мюнхен – Париж – Нью-Йорк:Молоде життя,1955-1984.
ЕУ-Д – Енциклопедія українознавства. Словникова частина – доповнення. – Париж – Нью-Йорк,1995. – 508 с.
зв. – зворот (аркуша)
Зодчі України... – Тимофійко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: Біографічний довідник. – К.:НДІТІАМ,1999. – 477 с.
ИГС – История городов и сел Украинской ССР. Відповідні томи.
ІНО – Інститут народної освіти
іст.-краєзн. – історико-краєзнавчий
К. – Київ (місце видання)
Киев... – Киев: Энцикл. справочник. – К.:Главная редакция УСЭ,1982. – 704 с.
Київ... – Київ: Энцикл. довідник. – К.:Головна редакція УРЕ,1981. – 736 с.
Кн. – книга
кн. – князь
кол. – колишній
конф. – 1) конференція; 2) конференция
Л. – Ленінград (місце видання)
ЛУ – “Літературна Україна” (газета)
М. – Москва (місце видання)
Мала енциклопедія... – Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.:Довіра:Генеза,1996. – 942 с.
МвУ – Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. Бібліограф. словник. Вип. I. – К.,1997. – 240 с.
МУ – Митці України: Энцикл. довід. – К.:УЕ,1992. – 848 с.
навч. – навчальний

нар. – народився, -лась
 наук. – науковий
 науч. – научний (науковий)
 НБУ – Національний банк України
 Немецкие населённые... – Немецкие населённые пункты в СССР до 1941 г.: География и население. Справочник. – М.:Общественная Академия наук российских немцев,2002. – 479 с.
 НИР – Вильгельм А.Ф., Вильгельм К.А. Немцы в истории России: люди и события. – Москва.:Общественная Академия наук российских немцев,2003. – 874 с.
 НР – Немцы России: Энциклопедия. Т.1:А-И. – М.:ЭРН,1999. – 832 с.
 НУ – Немцы Украины. Материалы к энциклопедии “Немцы России”. Вып. 7. – М.,2002. – 209 с.
 ОН – Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803-1920. – Одесса:ТЭС,1999. – 520 с.
 оп. – опис
 ПИК – Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К.:Наукова думка,1987. – 736 с.
 пом. – помешкання
 Почесні члени... – Почесні члени і доктори Університету св.Володимира. – К.:Либідь,2005. – 328 с.
 прис. – присілок
 РГ – “Робітнича газета” (газета)
 РДАСП – Російський державний архів соціально-політичної історії (м.Москва)
 РДА – Російський Державний історичний архів (м.Москва)
 РН – Энциклопедия “Российские немцы”. Методические материалы. Вып. 3. Алфавитный словарь. – Москва,1997. – 188 с.
 Русский биографический словарь. – Русский биографический словарь. В 20 т. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб,1998-2001.
 С. – сторінка
 СБУ – Служба безпеки України
 сел. – селище
 слоб. – слобода
 сов. – советський
 Сов. этнография – “Советская этнография” (журнал)
 спр. – справа
 Т. – том
 т. – томи
 Тез. – тезиси (тези)
 ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю
 ТУП – Товариство українських поступовців
 УЕ – Українська енциклопедія
 УІЖ – “Український історичний журнал”
 УК – “Урядовий кур’єр” (газета)
 УМ – “Україна молода” (газета)
 ун-т – університет
 УО – Учбова Округа
 УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія. У 12 т. Вид. друге. – К.:Головна редакція УРЕ,1977-1985.
 УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник. У 3 т. Вид. друге. – К.:Головна редакція УРЕ,1986-1987.
 УСЭ – Украинская Советская Энциклопедия. В 12 т. – К.:УСЭ,1978-1985.
 Ф. – фонд
 Х. – Харків (місце видання)
 ЦДАВОВ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
 ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об’єднань України
 ЦДАМЛМ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
 ЦДІА(К) – Центральний державний історичний архів України в м.Київ
 Цит. – цитування
 ЦДКФФА – Центральний державний кінофотофоноархів України ім.Г.С.Пшеничного
 Ч. – 1) частина; 2) число
 Энцикл. – энциклопедический (энциклопедичний)
 DZZ – “Deutsche Zentrale Zeitung” (газета)

Назви міст

У книзі
 Бреслау

Сучасні
 Вроцлав (Польща)

Везенберг
Вільно
Ворошиловград
Гельсінгфорс
Дорпат/Дерпт/Юр'їв
Єлисаветград
Єлисаветполь
Катеринодар
Катеринослав
Ковно
Лібава
Мітава
Олександрівське
Проскурів
Ревель
Сталіне
Станіславів
Фрідріхштадт
Шлок

Раквере (Естонія)
Вільнюс (Литва)
Луганське
Гельсінки (Фінляндія)
Тарту (Естонія)
Кіровоград
Гянджа (Азербайджан)
Краснодар (Росія)
Дніпропетрівське
Каунас (Литва)
Ліепая (Латвія)
Єлгава (Латвія)
Запоріжжя
Хмельницький
Таллінн (Естонія)
Донецьке
Івано-Франківське
Яунелгава (Латвія)
Слока (Латвія)

Пояснення іншомовних термінів

Гезель (*нім.*) – помічник або учень в аптеці.

Драгоман (*фр.*) – офіційний перекладач при дипломатичних місіях, член дипломатичного або консульського корпусу.

Педель (*нім.*) – служитель у різних інституціях, переважно в університетах.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У зародженні, формуванні та розвоєві українських науки, культури, освіти, військової справи, підприємництва та інших складових соціального, економічного, політичного та міжнародного життя видатним є внесок великої кількості представників не українського етносу. Проте й до сьогодні відсутні праці, в яких усебічно висвітлюються життя та діяльність цих непересічних осіб, а також ґрунтовно досліджуються минувшина та сьогодення національних меншин, що творять етнічну палітру українського народу. Стосується це й німців, для багатьох з яких Україна стала другою батьківщиною. Прикро, але імена багатьох визначних представників німецького етносу, що “вірою і правдою” служили своїй другій материзні, примножуючи її славу в різних царинах, нині годі шукати у вітчизняних енциклопедіях та довідниках. Відсутні праці, які усебічно та повно характеризують німецький етнокомпонент українського суспільства.

Тож, беручи під увагу зазначене, темі розвідки передують короткий огляд історії німецької діаспори в Україні та Києві. Маємо милу надію, що це допоможе кращому розумінню предмету дослідження.

У розвиткові вітчизняних науки та освіти й до сьогодні чимало “білих плям”. Не в останню чергу стосується це місця та ролі в них етнічних німців (як і, завважимо, представників інших етносів). А вони, при вивченні, передовсім, архівних документів, виявляються, почасти, визначними. Стосується це й нині провідного вітчизняного вищого навчального закладу – Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Так, значною мірою завдяки попечителю Київської Учбової Округи Г. фон Брадке саме 1834 р. (а не пізніше, що було імовірно) відбулось відкриття другого на підросійській Україні університету. Його ректорами були – у різний час – М.Х.Бунге (тричі), М.К.Ренненкампф, Р.-Е.Траутфеттер, Й.Г.Нейкірх (короткочасно сім разів), Ф.Ф.Ергардт; проректо-

рами – О.М.Павльсон та Й.Г.Нейкірх. Упродовж 1838-1909 рр. факультети університету очолювали М.А.Бунге, Й.Г.Нейкірх (шість разів, у тому чотири терміни поспіль), К.Е.Мірам (три терміни поспіль), К.Ф.Кесслер, Ф.Ф.Ергардт (п'ять разів, у тому три терміни поспіль), Ю.Ф.Мацон, К.-Г.-Е.Гейбель, Е.Р.Гофман, Р.-Е.Траутфеттер, О.О.Ейхельман.

Наша праця призначена як фахівцям, які знайдуть в ній їм невідоме, так і не обтяженим науковими регаліями читачам, які відчули потяг до генеалогічних студій. Чимало цікавого у розвідці виявлять і краєзнавці, і екскурсоводи, й усі залюблені в минувшину нашої країни.

Ми намагались уникати *власних* (виділення наше – *Авт.*) визначень та характеристик на кшталт “визнанням заслуг”, “про неординарність (ім’ярека) свідчать” тощо. Також у всіх розділах не цитували інформацію з “Матеріалів до біографій”. Зважаючи на право кожного на власні оцінки, ми не наводимо в розвідці й прикінцевого “підсумкового” розділу. Висновки робіть самі, шановні читачі. Плекаємо надію, що вони будуть неупередженими.

Звертаємо Вашу увагу на різночитання наведених даних, як і на те, що ми віддаємо перевагу – як об’єктивним першоджерелам – архівним документам. Завважимо, проте, що і архівні матеріали подеколи хибують: імена, по-батькові та прізвища деяких осіб різні в свідоцтвах про народження, метриках, посвідках різних інституцій тощо. Тож ці “варіанти” наведені в дужках.

Беручи до уваги специфіку цієї розвідки, намагання поєднати наукову достовірність із доступністю викладу інформації, ми усвідомлюємо, що не всі розділи дослідження рівноцінні та вичерпні. Очевидно, мають місце недоліки, зумовлені браком або протиріччями використаної інформації. Зважаючи на це, всі критичні зауваги, уточнення та пропозиції будуть із вдячністю взяті авторами до уваги. Їх просимо надсилати на адреси: а/с 126, Київ, 01034 або Ingvar80@ukr.net, Ingvar80@list.ru.

Маємо милу надію, що пропоноване Вам, шановні читачі, дослідження не лише прислужиться кращому розумінню певних періодів в історії Київського університету, України та її столиці, а й сприятиме формуванню громадянського

суспільства з його толерантним ставленням до всіх народів, що віддавна проживають на території нашої держави.

За сприяння в пошуковій інформації віддаємо щиросердну подяку працівникам Державного архіву м.Київ А.Дмитренку, Ж.Серзі, Н.Солов'ювій, старшому науковому співробітникові Музею історії Києва Д.Малакову, співробітникам ЦДКФФА Т.Макаровій та Т.Ємельяновій, працівникам Наукової бібліотеки ім.М.Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.Нестеренко та Л.Шурко, а також співробітникам відділу природничої літератури цієї бібліотеки Ю.Соколовській і В.Федоряко, керівникові ЦНК “Відерштраль” (Київ) Л.Коваленко-Шнайдер, Голові Ради німців України Г.Мозеру, президентові Асоціації німців України В.Сулійній, першому віце-президенту АНУ О.Келеру, к.і.н., вченому секретареві Громадської Академії наук російських німців Н.Варденбург (Москва), к.і.н., провідному науковому співробітникові Інституту історії України НАНУ О.Ковальчук, О.Курицькій, заступникові Голови німецької євангелічно-лютеранської общини Києва О.Прокопчуку, Голові Київського німецького товариства А.Фольборту, Н.Кочережкові, керівникові РІЦ-Миколаїв А.Шардт.

За цінні вказівки та поради красно дякуємо деканові економічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка, д.е.н., професору, члену-кореспонденту НАНУ В.Базилевичу, президенту Українського географічного товариства, д.г.н., професорові, члену-кореспондентові АПН України П.Шищенку, к.і.н., старшому науковому співробітнику Українського НДІ архівної справи та документознавства С.Зворському.

За технічну допомогу складаємо подяку співробітникам ЦНК “Відерштраль” (Київ) В.Бугайову, І.Оліферчук, Т.Радченко, а також Ю.Ширманн та Т.Гессу (ФРН); за організаційну та фінансову – засновникові ТОВ “SIC” (Київ) Ю.Юрченку.

VORWORT

Bei der Entstehung und Entwicklung von Wissenschaft, Kultur, Bildung, Militärdienst und anderen Bereichen des sozialen, wirtschaftlichen und politischen Lebens leisteten sowohl Ukrainer als auch Vertreter anderer Volksgruppen ihren Beitrag.

Trotzdem fehlen bisher Werke, in denen das vielseitige Leben und Schaffen dieser bemerkenswerten Persönlichkeiten dargestellt werden, sowie Monografien, die allgemein Vergangenheit und Gegenwart verschiedener Ethnien beschreiben.

Es handelt sich bei denen, für die die Ukraine zur zweiten Heimat geworden ist, oftmals um Deutsche. Leider kann man die Namen von vielen bedeutenden Vertretern, die ihr Schaffen der neuen Heimat widmeten, heute nicht in Enzyklopädien und Lexika finden. Es fehlen auch Werke, die vielseitig und deutlich die deutsche Minderheit in der ukrainischen Gesellschaft charakterisieren.

Wenn man dies in Betracht zieht, müssen wir einen kurzen Überblick über die Geschichte der deutschen Diaspora in der Ukraine und in Kyjiw geben. Wir hoffen darauf, dass dies zum besseren Verständnis des Forschungsthemas beitragen wird.

In der Geschichte der ukrainischen Wissenschaft und Bildung gibt es bis heute noch viele weiße Flecken. Dabei geht es auch um die Rolle von Deutschen und Vertretern anderer Ethnien. Das ihr Part wirklich bedeutend war, bestätigt die Untersuchung von Archivmaterial. Das betrifft auch die Kyjiwer Taras Schewtschenko Staatsuniversität – eine der wichtigsten Hochschulen in der Ukraine: dank des Kurators der Kyjiwer Bildungseinrichtungen G. von Bradtke wurde 1834 die Schewtschenko Universität als zweite Universität in der gesamten Ukraine gegründet. Direktoren von ihr waren: N.C. Bunge (drei Amtsperioden), N. Rennenkampf, R.E. Trautvetter, I. Neukirch (sieben Mal Direktor, jeweils für kurze Zeit), F. Erhardt. Prorektoren waren O. Paulsen und I. Neukirch. Zwischen 1838 und 1909 leiteten die Universität N.A. Bunge, I. Neukirch (sechs Mal Direktor, jeweils für kurze Zeit), E. Miram (drei Amtsperioden), K. Kessler, F. Erhardt (fünf Mal), J. Mazon, K.G.E. Heibel, E. Hoffmann, R.E. Trautvetter, O.O. Eichelmann.

Unsere Arbeit richtet sich nicht nur an Spezialisten, die hier Unbekanntes finden und erforschen können, sondern auch an interessierte Laien. Viele von ihnen fühlen einen Bezug zu genealogischer Geschichte. Voraussichtlich wird auch viel Interessantes für Landeskundler und Stadtführer enthalten sein.

Wir haben bewusst „eigene Deutungen und Einschätzungen“ über die Anerkennung ihrer Verdienste vermieden. Weiterhin haben wir es unterlassen, Informationen aus „Unterlagen von Biografiematerial“ zu verwenden. Da jeder das Recht auf eine eigene Einschätzungen der Tatsachen hat, haben wir die Hoffnung, dass diese Deutungen nicht voreingenommen sein werden.

Wir möchten Ihre Aufmerksamkeit im Folgenden sowohl auf einige widersprüchliche Aussagen lenken, als auch darauf hinweisen, dass wir in unserer Arbeit objektive Quellen – Archivadokumente – bevorzugt haben. Man muss allerdings betonen, dass Archivadokumente gelegentlich einige Lücken aufweisen: Namen, Vatersnamen, Geburtsdaten, verschiedene Bescheinigungen usw. Dies wird in Klammern aufgeführt.

Man sollte auch die Spezifik dieser Forschung in Betracht ziehen: Wissenschaftliche Erörterung mit einem erzählerischen Schreibstil zu verbinden, um die Arbeit einem breiteren Leserkreis zu eröffnen. Trotzdem ist es für uns klar, dass nicht alle Kapitel erschöpfend dargestellt werden können. Es ist offensichtlich, dass bestimmte Ungenauigkeiten vorhanden sind, welche mit Mängeln und Widersprüchen der verwendeten Informationen verbunden sind.

Für Kritik, Präzisierungen und Vorschläge sind wir dankbar!

(Bitte wenden Sie sich an folgende Adresse: Postfach 126 , 01034, Kyjiw bzw. Emailadresse: Ingvar80@ukr.net, Ingvar80@list.ru)

Wir hoffen, dass unsere Publikation nicht nur zum Verständnis eines bestimmten historischen Abschnitts in der Geschichte der T. Schewtschenko Universität, der Ukraine und Kyjiw dient, sondern auch die Entwicklung einer modernen Gesellschaft mit ihrer Toleranz für verschiedene Ethnien begünstigt, die seit langer Zeit in der Ukraine leben.

I. ГОТИ ТА ЇХНІ НАЩАДКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Німецька колонізація ...
була фактором, що “каталізував”
економічний, промисловий та
сільськогосподарський розвиток...
О.Озуй

Чи не найперша значна колонізація Приозів'я та Причорномор'я пов'язана з великим племенем готів, яке жило на узбережжі Балтицького моря, у північній Швеції та на прилеглих островах. Саме вони в другій половині II ст. з берегів Вісли, Одри та Лаби рушили на південний схід і дійшли до Скіфії (Скітії). Цих готів дослідники поділяють на візиготів або вестготів, тервінгів (тих, що оселилися між Бугом та Дунаєм) та остготів або остроготів, Грейтунгів (ті, що осіли між Дніпром і Кубанню)¹.

Остготи підкорили скітів і здійснювали напади на Ольвію, Тіру, Таврію (Крим) та Меотиду (узбережжя Озівського моря). Під навалою готів “заломилася Боспорська держава, зникла придонська Танаїда”².

Остготи заснували державу, яка сягала берегів Дунаю. Про їхню столицю Данпрштадир (“Місто над Дніпром”) часто згадується в скандинавських сагах³.

Серед готів поширювалось християнство. Зокрема, виділявся своєю енергійною проповіддю християнства єпископ Ульффіла (Вульффіла) (Ulphilas; бл.311-83), який переклав для одноплемінників Святе письмо готською мовою, і цей переклад став першою пам'яткою цієї мови⁴.

Із розпадом наприкінці IV ст. державного об'єднання короля Германариха (Германаріха, Ерманаріка, Ерманріха; 269?-375), яке сталось внаслідок навали з Азії орди гунів, закінчується перший період німецького (готського) заселення Приозів'я⁵. Тоді ж центр державного та культурно-господарського життя готів переміщується на Керчинський півострів. Дослідники зазначають, що саме ця територія, “край на північній згірю Яйли та на побережжю”, де були найважливіші міста готів та їхня столиця Дорі (Партеніт), до кінця XVIII ст. називалися Готією⁶. Там само існувала готська єпархія.

Під час перебування у чорноморських степах готи “причастилися до понтійського культурного круга”⁷. Місцеві майстри виробляли для готів дорогі оздоби-фібули, браслети та інші прикраси з срібла та золота, прикрашали їх коштовним камінням. Робили вони це за традицією “звіриного” стилю, який дуже подобався готам. Так, зазначає Н.Полонська-Василенко, постав стиль, що його нині неслухно називають готським⁸. Згодом цей стиль готи перенесли на захід, де він набрав льокальних форм і дістав назву “меровінгського” стилю⁹.

Після завоювання готської держави гунами 375 р. розпочався другий період німецької історії Приозів’я, який продовжувався понад 1000 років¹⁰. Ці роки позначені численними випробуваннями, що випали на долю готів, які, однак, тією чи іншою мірою зберегли певні ознаки своєї державности¹¹.

Третій період історії східних готів, який тривав до середини XVIII ст., характеризується затуханням їхніх культури, мови, господарювання.

Початок раннього середньовіччя позначений іншою хвилею німецького переселення на українські землі. Про зв’язки між Київською Руссю та німецькою державою свідчать документи 959 р. Саме того року, зазначається в німецьких анналах, до двору імператора Священної Римської імперії Оттона I Великого (Otto I der Grosse; 912-73) в Ахені прибуло посольство від “королеви Руси Олени” з проханням прислати єпископа. 961 р. до Києва приїхав єпископ Адальберт (Етельберт) (Adalbertus; бл.910-81), але заснувати катедру йому не вдалося і він повернувся до Німеччини¹². 973 р. послі князя (972-79) Ярополка I Святославича (940-і рр. – 80) з великими дарами були на соймі в Кведлінбурзі, де перебував Оттон I¹³.

Тоді ж, у X ст., у Києві мала своє постійне представництво Ганза (Hanse) – торговий союз північно-німецьких міст¹⁴.

У X ст. німці прибували на Україну тимчасово, як купці, у складі посольств, як духовні особи та мандрівники¹⁵.

Починаючи з XI ст. німці з Регенсбургу, Майнцу, Відня, Любеку осідали окремими невеликими громадами й займалися торгівлею в українських містах, передовсім у Києві, Володимирі-Волинському та Луцькому. Про німецьких

купців у Києві в другій половині XII ст. та в XIII ст. згадує Іпатіївський літопис. У кінці XII ст. у Регенсбурзі навіть створилася особлива корпорація купців – “розаріїв”, які спеціалізувалися на торгівлі з Руссю. Важливими в німецькому експорті були срібло та зброя, що зустрічаються в похованнях X-XI ст. На знайдених в Україні мечях є написи, які вказують спочатку ім’я майстра-зброяря, а потім назву майстерні. Найвідомішими є тавра “Ulfberht” та “Ingelred”. Мечі з тавром “Ulfberht” виготовлялись, найімовірніше, на нижньому Рейні, можливо – у Золінгені або в сусідній Фландрії. Майстерні “Ingelred” були розташовані в Пассау на Дунаї¹⁶.

З придунайськими німецькими землями торгувало не лише Київське, а й Галицьке князівство, яке мало зручні шляхи сполучення по Дністру та Пруту.

У своєму листі, написаному 1007 р. до цісаря Генріха II, архієпископ Бруно з Кверфурту (Bruno von Querfurt; бл.974-1009) оповідав про перебування в Києві у князя Володимира Великого та про міцні кордони Київської Русі. Ширші історичні відомості про українські землі початку XI ст. залишив німецький хроніст Тітмар, єпископ Мерзебурзький (976-1018). Багатою на інформацію про Київ є хроніка Адама Бременського (Адама з Бремену) (? – після 1081) п.з. “Gesta Hamburgiensis ecclesiae pontificum”¹⁷.

Тісні економічні та політичні зв’язки підтримувалися також династичними шлюбами. Син Ярослава Мудрого князь Ізяслав (1054-97) одружився з сестрою трірського єпископа Бурхарда, дочка Євпраксія (1071-1109) вийшла заміж за німецького імператора Генріха I. Зміцнюючи свої стосунки з німецькими землями, галицько-волинський король Данило Романович (1201-64) віддав дочку Софію за графа Генріха V Шварцбург-Бланкенбурзького (?-1285)¹⁸.

Приплив німців на західньоукраїнські землі пожвавився після татарської навали 1240-41 рр. й знищення українських міст. У той час галицько-волинські князі запрошували німців для відбудови міст та розвитку торгівлі й ремесел. Для заохочення колонізації німцям надавалися різні привілеї (звільнення на деякий час від податків тощо), широке самоврядування та власне судівництво згідно з магдебурзьким правом. Вже у першій половині XIII ст. Данило

Романович “стягав” до Холма „німців і Русь, іноязычники і ляхи”¹⁹. Пізніше німці прибували до Володимира-Волинського, Луцького, Львова, Перемишля, Ярослава, інших міст. У 1270-90 рр. війтами Володимира-Волинського і Луцького були німці. Особливо сприяв поселенню німців у Галичині галицько-волинський князь (1323-30) Юрій II Болеслав Тройденович (бл.1306-40)²⁰. Він, зокрема, підтримував зв'язки з Тевтонським орденом, протегував німецьким колоністам.

Німецька людність Львова отримала у XIII ст. самоуправління від короля Лева, мала свого війта²¹.

На Закарпатті німецька колонізація почалась ще з XII ст. на українсько-словацькому пограниччі – на Спіші. Частина німецьких колоністів із міст Левоча, Бардіїва, Кошиці, Пряшева оселилась у XIII ст. в містах Закарпаття – Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті, а з XIV ст. – у Тячеві, Вишкові, Довгому Полі. Угорські королі надавали колоністам деякі привілеї, а зобов'язання німців обмежувались грошовою платою за землю²².

На західньоукраїнських землях німецька колонізація посилилась після зайняття Галичини Польщею, а Волині і Поділля – Литвою. Сприяли цьому різні привілеї та магдебурзьке право, надані українським містам польськими королями й Великими литовськими князями²³. Німці осідали, передовсім, у великих містах. У 1300-1550 рр. німецькі поселенці у Львові мали настільки великий вплив, що, починаючи з 1352 р., з них вибиралися війти і, переважно, члени міської управи, а міські книги і документи писалися німецькою мовою. Німецькі колоністи продовжували переїжджати до міст, в яких вони оселювались ще за часів Галицько-Волинського князівства. Їхні колонії були в Перемишлі, Дрогобичі, Самборі, Галичі, Коломиї, Снятині, інших містах.

З кінця XIV ст. німецька колонізація поширюється на міста Волині і Поділля. Перші католицькі єпископи Перемишля (Еріх фон Віндзон), Львова і Кам'янця-Подільського були німцями за походженням²⁴.

Значно слабшою була німецька сільська колонізація, яка у XIV-XV ст. обмежувалась переважно Надсянням й Львівщиною. Сільські поселення також

одержували спеціальні привілеї (користувались німецьким правом). У цей період більшість колоністів походила зі Шлезьку.

Зменшенням притоку німецьких колоністів до українських міст позначена друга половина XV ст. Згодом прибували на Україну поодинокі німецькі фахівці і ремісники: майстри-зброярі, друкарі, броварники, золотарі, будівничі міст й фортець.

Присутність німців надавала українським містам певних рис середньоевропейських міст в архітектурі будівель, у господарстві та самоврядуванні. Вплив німецької колонізації на західноукраїнських землях позначився також на термінології в галузі торгівлі і ремісництва, в організації ремісничих цехів і будівництві тощо.

На Буковину німці потрапляли лише спорадично, головню з Семигороду й Галичини. Перші згадки про німців на цих теренах відносяться до XIV ст. Купці та ремісники з Трансільванії оселялися переважно в містах (Мольде, Нямц, Родна, Роман, Серет, Сучава та ін.). Церква св.Іоанна в Сереті була резиденцією католицького єпископа, до єпархії якого належали німецькі переселенці. Однак унаслідок несприятливих умов (часті війни, турецьке васальство) у XVI ст. еміграція німців припинилась, а нащадки попередніх асимілювались²⁵.

На Наддніпрянщині й Лівобережній Україні поява німецьких купців і промисловців (переважно з Данцігу-Гданську) відноситься до XVI – половини XVII ст. Вони орендували тут великі маєтки (Коростишівщина), але особливо цікавилися виробництвом поташу і смалчугу (будництво)²⁶.

У часи Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII ст. багато німців осіли по містах і старшинських маєтках. Були це, переважно, ремісники, які працювали як у промисловості (головним чином як управителі й майстри на мануфактурах), так і в деяких спеціалізованих галузях сільського господарства (садівництво, городництво, вирощування технічних рослин, зокрема тютюну і лікарських рослин, вівчарство тощо). Гетьманський уряд запрошував різних фахівців-німців: архітектів, лікарів, військових спеціалістів, вчителів та ін.²⁷

Німецькі наймані військові частини були у гетьманів Івана Виговського, Петра Дорошенка, Богдана Хмельницького²⁸.

Спогади про Україну залишив посол німецького цісаря Рудольфа II до козаків Еріх Ляссота (бл.1550-1616), який був у ній упродовж літа 1594 р.²⁹ Інший посол (“німецького цісаря Матвія до Московщини і Польщі”) Яків Генкель фон Доннерсмарк (Henckel von Donnersmarck; ?-?), що їздив до Москви 1614 р., у своїй реляції подав цікаві відомості про українських козаків³⁰. Багаті на побутові подробиці спогади залишив подорожник по Україні (1670-72) Ульріх Вердум (Werdum; ?-?)³¹. Пруський інженер-ляйтенант К.Ф.Е.Гаммард (С.Ф.Е.Наммард; ?-?) свою подорож Україною 1783 р. описав у тритомовому творі “Подорожі через Горішній Шлезьк до російської армії в Україні і до фельдмаршала Рум’янцева-Задунайського”. Спогади про Україну залишили також Брауншвайг-люнебурзький резидент Фрідріх Християн Вебер (Weber; ?-?)³², Христоф Герман фон Манштайн (Manstein; 1711-57)³³, принц вюртемберзький Максимілян Емануїл (Maximilian Emmanuel Herzog in Württemberg; 1689-1709)³⁴, письменник, філософ і етнограф Йоганн Готфрід Гердер (Herder; 1744-1803)³⁵, подорожник і вчений Самуель Готліб Гмелін (Gmelin, 1744-74)³⁶, “німецький лікар з Гамбурга, що був при польському дворі” Йоганн Вільгельм Меллер (Möller; ?-?)³⁷, географ, подорожник та письменник Йоганн Георг Коль (Kohl; 1808-78)³⁸, професор “Collegio Carolino” у Брауншвайгу Йоганн Генріх Блязіус (Blasius; 1809-70)³⁹, подорожник і етнограф Йоганн Готліб Георгі (Georgi; 1729-1802), професор природознавства, член Петербурзької АН Йоганн Антон (Іван Антонович) Гюльденштедт (Güldenstädt; 1745-81)⁴⁰, лікар Ернест Вільгельм Дрімпельман (1753-1830). Перший докладний опис України (у книзі “Rerum Moskoviticarum commentarii” (1549) належить дипломату і подорожнику Зігмунду (Сігізмунду) Герберштайну (Herberstein; 1486-1566)⁴¹.

На німецьку мову перекладав українські народні пісні поет Фрідріх Боденштедт (Bodenstedt; 1819-92), який подорожував по Росії, Україні та Криму в

1840-45 рр.⁴². Піяніст та композитор Едуард Мертке (1833-95) з голосу Марка Вовчка записав слова і мелодії 210 українських народніх пісень⁴³.

Чимало визначних українських діячів XVII-XVIII ст. були німцями за походженням: церковний діяч Інокентій Гізель (Giesel; бл.1600-83), теолог і військовий інженер Адам Зернікав (Цернікав; 1652-93/94), архітекти Йоганн (Іван) Баптист (?-1700) і Йоганн-Готфрід Шедель (1680-1752), генерал артилерії Фрідріх фон Кенігсек (?-1708) та ін.⁴⁴

Дехто з німців поріднилися з козацькою старшиною, придбали маєтки й назавжди залишились на Україні (Гампфи, Ламздорфи, Брінкени, Ріттери, Полі та ін.)⁴⁵.

На другу половину XVIII ст. припадає ще одна хвиля появи німецьких поселень на українських землях – і на тих, що увійшли до складу Російської імперії, і на зайнятих Австрією. Причиною виникнення великої кількості нових поселень були Маніфести від 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р., якими передбачалось заселити незаселені або слабозаселені землі Південної України. Німецькі поселенці безкоштовно одержували наділи землі, їм гарантувались свобода релігії і звичаїв, місцевого самоврядування, звільнення від податків на 10-30 років тощо; також вони мали право купувати землю⁴⁶.

На Чернігівщині (Борзнянський повіт) у 1765-68 рр. вихідцями з Франкфурта-на-Майні, Данцігу та Ельбінгу, а також католиками з Австрії були засновані 6 невеликих колоній, т.зв. Біло-Везьких: протестантські – Біла Вежа, Кальчинівка, Рандовіза (Рандовізія, Рундевізе, Рудневізія), Городок, католицькі – Великий Вердер (Гросс-Вердер; нині с.Зеленівка Бахмацького р-ну) та Малий Вердер (Клейн-Вердер; нині с.Малозеленівка Бахмацького р-ну)⁴⁷. З ініціативи генерал-аншефа Йоганна-Бернгарда фон Вейсбаха (1665-1735) та генерал-поручика фон Графа (?-?) у Ніжені для переселенців було зведено кам'яну католицьку церкву св.св.Петра і Павла. Католики були підпорядковані римокатолицькому Могилівському архиєпископу, а лютерани – юстиц-колегії Ліфляндії та Естляндії⁴⁸.

На підставі спеціальних договорів перші німці-меноніти з'явилися на території України влітку 1789 р. Прибули з Пруссії та Данцігу 288 родин оселились нижче о.Хортиця та в найближчих його околицях і заснували 8 колоній: Хортицю (нині Хортиця), Розенталь (Канцерівка), Ейнлаге (Кічкас), Кронсвейде (Володимирівка), Нейенбург (Малашівка), Нейендорф (Широке), Шенгорст (Водяна) та Інзель (Острів Хортиця)⁴⁹. Події в Пруссії після третього поділу Польщі спричинили нову хвилю еміграції менонітів: упродовж 1793-96 рр. 118 родин переселилися до Катеринославської губернії. Більша частина з них осіли в Хортицьких колоніях. Іншими були засновані колонії Кронсгартен (Новомосковський повіт) та Шенвізе (Олександрівський повіт)⁵⁰. 1803 р. біля р.Нижня Хортиця постали колонії Бурвальде (Бабурка) та Нижня Хортиця. Упродовж 1803-04 рр. прибули 362 родини, у 1819-20 рр. – 254 родини. У 1804-22 рр. на р.Молочна були засновані менонітські оселі Гальбштадт, Тігенгаген, Шенау, Фішау, Лінденау, Ліхтенау, Блюмштейн, Мюнстерберг, Альтонау, Тіге, Орлов, Блюменорт, Мунтау-Ладекоп, Петерсгаген, Розенорт, Шензее, Рюккенау, Ліхтенфельд, Александрталь, Парденау, Марієнталь, Руднервейде, Францсталь, Паства, Гроссвейде, які утворили Молочанську менонітську округу⁵¹.

Від ХІХ ст. зростає приплив німців на Південну Україну. Прибували вони переважно з південнозахідної аграрно перенаселеної Німеччини: з Бадену, Вюртембергу, Ельзасу, Пфальцу, Надрейнщини та з околиць Данцігу і Західної Пруссії. Перша колонія Альт-Данціг була заснована 1787 р. під Єлисаветградом німцями, що приїхали з Пруссії. 1803 р. звідти ж прибули переселенські депутати з проханням дозволити їм колонізувати Чорноморське узбережжя і, насамперед, Одеський повіт. Згоду було отримано і того ж року під Одесою з'являється колонія Гросс-Лібенталь (Grossliebental). У 1804 р. в Одеському повіті було вже 5 колоній: Марієнталь, Клейн-Лібенталь, Люстдорф та ін., у Херсонському – 3 колонії. Згодом, після 1804 р. в Одеському повіті було засновано ще 31 німецьку колонію⁵².

З 1814 р. розпочалося переселення до Південної Бессарабії (Аккерманський та Ізмаїльський повіти) німців з Варшавського герцогства. У середині XIX ст. тут нараховувалось 24 колонії, які отримали особливу форму адміністративного устрою з елементами самоуправління⁵³.

Перші спроби поселення німців у Криму відносяться до 1787-88 рр., коли з Пруссії були запрошені понад 300 колоністів, зокрема, з Данцігу. Упродовж 1804-05 рр. у Симферопільському повіті ними були засновані колонії Нейзац, Фріденталь та Розенталь (нині села Красногірське, Курортне та Ароматне Білогірського р-ну), у Теодосійському – Цюріхталь (с.Золоте Поле Кіровського р-ну), Гейльбрун, Судак і Герценберг (с.Піонерське Теодосійської міськради). У 1811 рр. у Симферопільському повіті постала колонія Кроненталь (с.Кольчугине Симферопільського р-ну). Прибулі німці походили з Вюртембергу (Тюбінген, Райклінген, Бакнанг), Верхнього Ельзасу, Рейнської Баварії, Бадену, Пфальцу. Незначна частина переселенців замешкала в містах Симферопіль та Теодосія⁵⁴.

Другий етап переселення німців до Криму припадає на 60-і рр. XIX ст. 1865 р. на півострові нараховувалось 49 осель з німецькою людністю (колонії, села та хутори). Більше половини з них знаходились в Теодосійському повіті, решта – у Перекопському, Симферопільському та Євпаторійському. Німецькі колонії були об'єднані в 2 колоністські округи – Нейзацьку та Цюріхтальську⁵⁵.

У Симферопільському повіті меноніти заснували колонії Карасан (1862) та Спат (1882)⁵⁶.

Німецькі колоністи отримували земельний наділ (60-65 десятин на родину), звільнялись на 100 років від рекрутчини та на 10 років – від сплати податків, отримували значну допомогу грішми, хлібом, худобою, м'ясом, фактичне право на самоуправління. Ці фактори, а також працьовитість, акуратність німців та висока культура агротехніки сприяли тому, що упродовж нетривалого часу їхні господарства ставали взірцевими.

Великі німецькі колонії виникли в південній Бессарабії (головно в Аккерманському повіті, де оселилися німці переважно з Королівства

Польського), у Херсонській губернії (здебільшого в Одеському, Тираспільському та Херсонському повітах), Катеринославській та Таврійській губерніях.

У Бердянському повіті великими німецькими колоніями були Олександркроне, Альтенау, Вальдгейм, Вердер, Гальбштадт, Гіршау, Гнаденталь, Гнаденфельд, Клефельд, Контіусфельд, Ландскроне, Ліхтенау, Мунтау, Нейгофнунг, Миколайдорф, Петерстаген, Прангенау, Ріккенау, Фрідріхсфельд, Фюрстенау, Шенау, Шпаррау, Штейнфельд; у Мелітопільському повіті – Ольгофельд, Пришиб (Молочно, центр Молочанської округи німецьких колоній), Рейхенфельд, Гейдельберг, Дармштадт, Кронсфельд; у Маріюпільському – Кіршвальд, Грунау, Крондсфор, Розенберг, Розенгартен, Рундевізе, Тізенгоф, Шенбаум; у Верхньодніпровському – Грінфельд; у Херсонському – Клостендорф, Кронау, Фюрстенталь; в Олександрівському – Нижня Хортиця; у Теодосійському – Гермізенберг; в Євпаторійському – Гернданк; у Симферопільському – Кроненталь, Нейзац, Розенталь, Фріденталь; у Перекопському – Грюненталь та ін.⁵⁷

Всього ж наприкінці XIX ст. у Південній Україні проживали 345 тис. німців (4,2 % людности); у 1911 р. за віруванням 42,6 % з них були євангелістами, 36,7 % – католиками, понад 20 % – менонітами⁵⁸. У Криму 1917 р. німці становили 1,4% міської та 3,6% сільської людности⁵⁹.

Другу щодо кількості групу німецьких колоністів становили німці на Волині. Першими з них були пруські меноніти, які у 1785-88 рр. заснували 6 колоній (Карлсвайде). Їх наприкінці XVIII ст. витіснили польські дідичі. Більшість з них покинули Волинь і переселились на Південну Україну, а їх місце зайняли новоприбулі німці⁶⁰. Переїзд німецьких (а також голландських, якими, зокрема, 1787 р. було засновано колонію Скерневські Голендри) менонітів був зумовлений релігійними переслідуваннями, яких вони зазнавали на своїй батьківщині. Запрошені для освоєння малозаселених земель Російської імперії, переселенці, рухаючись через Волинь, оселялись в маєтках місцевих

землевласників. Згодом до них приєдналися й мігранти, яких до переїзду спонукали економічні вигоди⁶¹. Проте до 1830-х рр. німецька людність на Волині зростала повільно, оскільки безплатна роздача землі і фінансова допомога російського уряду спрямовували німецьких колоністів на південь імперії⁶².

На початку XIX ст. біля Острогу було засновано колонію Карлос-Вальд, 1804 р. поряд з м.Кунєве – Антонівку, 1817 р. – Вальд-Гойма. 1811 р. засновано Софієвку (Рівненський повіт), 1816 р. – Олександрівку (Володимир-Волинський повіт), 1817 р. – хутір Чарковського (Дубенський повіт), 1824 р. – Забузькі Голєндри (Володимир-Волинський повіт), 1832 р. та 1833 р. найбільші німецькі поселення в Київській та Подільській губерніях: у Дунаївцях та Могилівці (Ушицький повіт) і в Коростишеві (Радомишльський повіт). У 1835 р. засновані Старий-Запуст та Станіславівка (Луцький повіт), 1836 р. – Шрахдорф (Новоград-Волинський повіт). З 1840 р. по 1860 р. утворилась 21 колонія; після реформи 1861 р. німецька колонізація пожвавішала і упродовж 1861-71 рр. на Волині оселились 5500 родин, що в шість разів перевищувало кількість поселенців за попередні 10 років⁶³. Загалом з 1830 р. по 1860 р. у Волинській губернії оселилися 11424 колоністів, які заснували 139 колоній⁶⁴.

1871 р. у Радомишльському повіті Київської губернії проживали (у 7 колоніях, слободі Заліссі та повітовому містечку) 744 німців; у 195 населених пунктах Волинської губернії – 24704 осіб німецької національності⁶⁵.

Всього в 1871 р. у Волинській, Подільській та Київській губерніях проживали 26986 німців, з яких лише 5966 прийняли російське підданство, решта значились іноземцями.

Найсильніший приплив німців, переважно з Польщі, припав на період після 1883 р.⁶⁶

Згідно з переписом 1897 р., німецька людність у підросійській Україні становила 516403 осіб (2,2% усієї людности) [Додаток 1]

Німецькі колонії на українських землях Російської імперії утворювали здебільшого великі суцільні острови серед української людности або невеликі по-

селення – колонії та хутори. Число німців постійно зростало, навіть після припинення припливу колоністів, завдяки значному природному приростові. Водночас число німецьких колоній у 4 південних губерніях (Херсонській, Катеринославській, Бессарабській і Таврійській) збільшилось з 384 у 1890 р. до 966 у 1914 р. У 1911 р. німці в Південній Україні були власниками 3,8 млн. десятин землі, купленої, головню, у поміщиків⁶⁷.

Тільки незначна частина німців були городянами [Додаток 1]

До *економічних* передумов міграції німецького етнокомпоненту на терени України, що перебували у складі Російської імперії, О.Дингес відносить такі: наявність в Росії великих площ родючих та незаселених земель; зацікавлення російського уряду у використанні передових європейських технологій, обладнання, кваліфікованих фахівців, досвіду господарювання та іноземних адресних інвестицій в перспективні сфери економіки; безземелля та малоземелля німецьких селян; високі податки та податі в Німеччині; жорстка державна регламентація торговельно-ремісничої діяльності населення Німеччини; відсутність пільгових сфер вкладення капіталів; гірші – порівняно з Росією – природні умови для розвитку сільського господарства; низка неврожайних років, що призвели до голоду та господарської депресії основної маси безпосередніх виробників у Німеччині тощо. *Політичні* причини: численні міжусобиці німецьких феодальних держав; розорення та спустошення цілих німецьких земель під час Семирічної та наполеонівської війн; зростання військово-політичної могутності Російської імперії, її переможні війни з Османською імперією, Францією, Швецією, Персією, що призвели до значного збільшення території Росії за рахунок родючих та малозаселених земель, у тому на півдні України; юридичне прикріплення російських селян до землі, яке позбавляло можливості оперативно включати щойно набуті території в господарський обіг; сильна центральна влада російських правителів – гарантів безпеки підданих; іноземна окупація частини німецьких територій; суворі, часто-густо несправедливі, методи управління в окремих німецьких землях;

обмеження свободи віросповідання в Німеччині і відносна віротерпимість в Росії тощо⁶⁸.

Набагато слабшою була німецька колонізація на українських землях, які увійшли до складу Австро-Угорщини. Приплив німців до Галичини й Буковини, після їх заняття Австрією в 1772 р. та 1774 р., був пов'язаний з германізаційними тенденціями австрійських володарів, припливом німецької бюрократії до міст та заснуванням німецьких сільських колоній⁶⁹.

Сільській колонізації сприяли також патенти Марії Терезії (1.10.1774 р.) та Йосифа II (13.10.1781 р.), на підставі яких католикам і євангелістам надано привілеї – наділ землі, звільнення від військової служби, на 6 років – від податків тощо.

Приплив німецьких колоністів до Галичини не був великий через аграрне перенаселення країни. З 249 німецьких поселень (головним чином присілки і невеликі села) у 1900-х рр. 134 існували з часів Йосифа II. Перші німецькі колоністи прийшли до Галичини з Бадену, Вюртембергу, Гесену й Пфальцу, а в половині XIX ст. – з північної Чехії (Егерлянду). Вони селилися переважно на Передкарпатті в Стрийському, Долинському, Дрогобицькому, Станіславському, Коломийському та ін. повітах, та у Львівському і сусідніх (Городенському, Жовківському, Рава-Руському, Кам'янка-Струмилівському) повітах⁷⁰. Й.Г.Коль у розвідці п.з. "Die Ukraine. Kleinrussland" завважує, що "Львів мав німецьку політуру. На вулицях було чути німецьку та польську мови. Написи були теж двомовні. У цілій Галичині була поширена німецька мова та знав її майже кожен інтелігент. Урядниками були в одній третині німці. Бурмістр Львова був німець... В театрах грали німецькі п'єси та лише два рази на тиждень – польські..."⁷¹.

Після введення 1861 р. автономії в Галичині, переходу адміністрації у польські руки і заміни урядової німецької мови на польську, частина німецької бюрократії виїхала⁷². Натомість німецькі сільські колонії не зазнали великих втрат (найкраще збереглися євангелісти). У 1914 р. в Галичині проживали 47 тис. німців, у тому в Львові – 5900 чол.⁷³

Міграція німців на Буковину був сильніша, ніж до Галичини, через слабе заселення краю і ще слабший розвиток міст. Німці селились, головню, в містах, які незабаром набули німецького вигляду. Оскільки німці займали найважливіші пости в адміністрації краю аж до 1918 р. і німецька мова була урядовою, їхній вплив був значним. У 1914 р. в українській частині Буковини проживали 21 тис. німців (4,6 % всієї людности), у тому в Чернівцях і їхніх околицях – 14 тис. осіб.⁷⁴

Чернівці були найбільшим німецьким скупченням на всіх українських землях і єдиним містом України, яке мало німецький вигляд. Й.Г.Коль свідчить: “Місто густо забудоване на німецький спосіб: вузькі вулиці, високі доми, ще вищі церкви”⁷⁵. Власником монетарні поблизу Чернівців, на якій від 1771 р. карбувались монети для потреб російської військової адміністрації, був таємний радник польської королівської служби саксонський барон Петер-Ніколаус фон Гартенберг (?-?)⁷⁶.

На Закарпатті німецька колонізація XII-XIII ст. (переважно з північно-німецьких земель) почала занепадати, а більшість німців послов’янщилися. Незначна кількість німецьких колоністів прибули у 1723, 1748, 1765-77 рр. і на початку XIX ст. Головною причиною колонізаційної хвилі XVIII-XIX ст. була поразка повстання Ференца II Ракоці та передача 1728 р. більшої частини його закарпатських володінь графу Лотару Францу Шенборну (?-?). 1730 р. починається переселення на Мукачівщину виноградарів, землеробів та ремісників з німецьких володінь Шенборнів – Бамбергу, Вюрцбургу та інших районів, а також, частково, з їхніх маєтків у Нижній Австрії. У XIX ст. німці переселяються вже зі словацьких та чеських маєтків Шенборнів. Заселені мігрантами оселі зазнали перейменувань: с.Коропець – у Верхній Шенборн, с.Нове Село – у Нижній Шенборн, с.Павшино – у Пазагазу, с.Лалово – у Медхендорф⁷⁷.

Лісорубами з Верхньої Австрії були засновані Німецька Мокра (1775) та Кенігсфельд (кінець XVIII ст.). Компактні групи німців з’являються в Хусті (з 1784), Рахові (1810-20), Вишковому (1870-ті), Руській Мокрій (1880). Німці з

Галичини оселяються в Сваляві та навколишніх селах (Пузняковці, Грабове, Синяк). У 1914 р. на Закарпатті мешкали понад 10000 німців: хліборобів (переважно в околицях Мукачевого) і робітників лісу в Карпатах; з-поміж 16 німецьких наріч колоністів домінували франконське та баварсько-австрійське⁷⁸.

Німецькі поселення відрізнялися від українського оточення своїм плануванням, виглядом й конструкцією будівель, користувалися широкою самоуправою. Жителі поселень розмовляли німецькою мовою, сповідували свою релігію. Німецькі колонії налагоджували свої внутрішні справи на демократичний лад, вибирали на зборах управу („шульца” й ін.), учителя, в євангелічних громадах – священників. Внутрішньою мовою урядування, як і навчання в школах, була німецька. Колонії об’єднувались в округи з німецькою мовою; адміністративна верховна влада німецьких колоній в Україні містилась спочатку в Катеринославі, а з 1818 р. – в Одесі⁷⁹.

У 1871 р. були скасовані привілеї 1763 та 1804 р. для німецьких колоністів. Відтепер вони не звільнялись від військової служби; урядовою і викладовою мовою в школах з 1875 р. стала російська, було обмежено самоуправу громад⁸⁰. Ці фактори спричинили еміграцію німців, зокрема менонітів, з України до Америки⁸¹.

Організоване життя німців і надалі зосереджувалось навколо їхніх церковних громад, особливо євангелістів і менонітів. При них існували школи, в яких і після 1875 р. навчались німецькою мовою⁸². Крім нижчих початкових шкіл існували й вищі. Деякі з них мали педагогічні класи, а в Одесі діяло реальне училище св.Павла при євангелічно-лютеранській громаді міста. Метою цих навчальних закладів була підготовка хлопчиків до комерційної і ремісничої діяльності, а дівчаток – до ведення домашнього господарства і сімейного життя. В училищах навчалися діти різних віросповідань, і не лише німці. Діти незаможних батьків від плати за навчання звільнялися.

Для підготовки вчителів для сільських шкіл на кошти і пожертвування колоністів, приватних осіб і організацій були створені центральні училища. До початку ХХ ст. вони діяли в колоніях Хортиця, Сарата, Грослібенталь, Нейфре-

йденталь, Нейшьонзеє, Пришиб, Гальбштадт, Гнаденфельд, Нейзац, Грунау, Орлов, Ніколайполь, Шенфельд, Павлівка, Цюріхталь, Карасан, Гоффнунгсталь, Нейфрейденталь, Маріїнська⁸³. Після 1905 р. було створено ряд середніх приватних шкіл з німецькою мовою навчання⁸⁴.

Барон Микола Корф (Korff; 1834-83) розробив теоретичні та практичні положення земської народньої освіти, створив тип одноклясної земської школи (з двох-трирічним терміном навчання та одним учителем)⁸⁵.

Через велику етнічну і культурну різницю (мовну, релігійну тощо) взаємини між українцями і німецькими колоністами були обмежені. Це були, головно, сусідські контакти. Високий рівень німецького сільського господарства слугував прикладом для наслідування з боку українських селян, у німців працювали багато сезонних українських робітників. Під впливом німецьких колоністів серед українців у другій половині XIX ст. поширився євангелізм, зокрема штунда⁸⁶.

З іменами німців пов'язане відкриття на Україні кількох вищих навчальних закладів, зокрема, університету та політехнічного інституту в Києві, Рішельєвського ліцею та сільськогосподарського інституту в Одесі. Значним було представництво німців серед професорів та викладачів цих та інших (у тому Харківський та Новоросійський (нині Одеський) університети, Києво-Могилянська академія) освітніх інституцій.

Значним є внесок у розвиток природничих наук в Україні дослідника фльори та фавни Олександра Нордмана (Nordmann; 1803-66)⁸⁷, зоолога Олександра Браунера (Brauner; 1857-1941)⁸⁸, дослідника водоростей Чорного моря Людвіга Рейнгарда (1846-1920), засновника однієї з перших експериментальних психологічних лябораторій Ніколауса (Миколи) Ланге (Lange; 1858-1921)⁸⁹.

Крим та Південну Україну досліджували академіки Петер (Петро) Сімон Паллас (Pallas; 1741-1811)⁹⁰, Густав Фердінанд Радде (Radde; 1831-1903)⁹¹, Карл фон Габліц (Hablitz; 1752-1821)⁹², Йоганн Вільгельм Мьоллер (Möller; 1748-1806)⁹³, один із засновників Російського географічного товариства, урод-

женець Харкова академік Петро Кеппен (Koeppen; 1793-1864)⁹⁴. Директорами Нікітського ботанічного саду були Микола Гартвіс (Ангорн-фон-Гартвіс) (Anhorn von Hartvis; 1792-1860)⁹⁵, Вільгельм Келлер (Keller; 1821-88)⁹⁶ та Микола Цабель (Zabel; 1831-?)⁹⁷.

Вагомим є внесок у розвиток історичної науки в Україні фахівця з античної історії і археології Причорномор'я, директора Рішельєвського ліцею Павля Адама (Павла Васильовича) Беккера (Becker; 1807-81/82)⁹⁸. Автор “Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі” – генерал-майор, військовий інженер і будівничий фортець, дослідник історії запорізького та донського козацтва Олександр Рігельман (1720-89)⁹⁹.

Першим Головою заснованого ним 1879 р. Харківського математичного товариства був заслужений професор Харківського університету Євген Бейер (1819-89)¹⁰⁰. Від часу створення цього навчального закладу в ньому працювали педагоги та науковці Генріх Блументаль (Блюменталь) (Blumenthal; 1804-81)¹⁰¹, Людвіг Струве (Struve; 1858-1920)¹⁰², Герман Брандейс (?-?)¹⁰³, Олександр Брандт (Brandt; 1844-?)¹⁰⁴, Йоганнес (Іван) Вагнер (Wagner; 1833-92)¹⁰⁵, Людвіг Ванноті (1771-1819)¹⁰⁶, Фрідріх (Федір) Ган (Hahn; 1799-?)¹⁰⁷, Леопольд Гіршман (1839-1921)¹⁰⁸, Йоганн Сігізмунд Готфрід Гут (Huth; 1763-?)¹⁰⁹, Фердінанд Гізе (Giese; 1781-1821)¹¹⁰, Давид Грімм (Grimm; 1864-1934)¹¹¹, Вільгельм Грубе (Grube; 1827-98)¹¹², Йоганн Дорн (1805-81)¹¹³, Вільгельм Дрейсіг (1770-?)¹¹⁴, Йоганн-Християн (Іван) Кронеберг (Kroneberg; 1788-1838)¹¹⁵, Мануїл Крюгер (Krüger; 1781-?)¹¹⁶, Йозеф Ланг (Lang; 1775(1776)-1820)¹¹⁷, Яків Матес (?-?)¹¹⁸, Федір Пільгер (1761-1828)¹¹⁹, Антон Рейніш (?-?)¹²⁰, Бернард Рейт (1768-1824)¹²¹, Дітріх (Христофор) Роммель (Rommel; 1781-1859)¹²², Андрій Тон (Thon; 1800-?)¹²³, Адольф Струве (Struve; 1809-94)¹²³, Леопольд Умляуф (?-1807)¹²⁴, Йоганн Шад (Schad; 1758-1834)¹²⁵, Фердінанд Швейкарт (?-?)¹²⁶, Август Шепфлін (?-?)¹²⁷, Даниїл Шмерфельд (?-1811)¹²⁸, Федір Шміт (1877-1937)¹²⁹, Людвіг Шнауберт (?-?)¹³⁰, Іван Штейн (Stein; ?-1837)¹³¹, Людвіг Якоб (1750-1827)¹³², Вільгельм Берві-Флеровський (1829-1918)¹³³, Микола Тринклер (1859-1925), Антон Вальтер (Walter; 1905-65)¹³⁴.

Професорами та викладачами Новоросійського університету були Олександр Брікнер (Brükner; 1834-96)¹³⁵, Філіпп Брун (1804-80)¹³⁶ та його син Людвіг Брун (?-?)¹³⁷, Микола Грот (Grot; 1852-99)¹³⁸, Ніколаус (Микола) Ланге (Lange; 1858-1921)¹³⁹, Людвіг Рейнгард (1846-1920)¹⁴⁰, Володимир Ренненкампф (Rennenkampff; 1832-1899)¹⁴¹ (див. “Матеріяли до біографій”), Федір Струве (Struve; 1816-84)¹⁴², Карл Фот (?-1893)¹⁴³, Ернст Вальфрід (Ернест Романович) фон Штерн (1859-1924)¹⁴⁴, Яків Вальц (Walz; 1841-1904) (див. “Матеріяли до біографій”).

У Ніженському ліцеї викладали Микола Християнович Бунге (1823-95)¹⁴⁵, Артур Брок (Brock; 1857 – бл. 1935)¹⁴⁶, Йоганн фон Бурзі (1863-1909)¹⁴⁷.

Професор Чернівецького університету Теодор Гартнер (1843-1925) був співавтором впливової в півдавстрійській Україні української шкільної (1893 р.) і наукової (1913 р.) граматик; брав участь у впорядкуванні наближеного до фонетичного правопису на Західній Україні¹⁴⁸. Визначним дослідником Буковини був професор та ректор цього ж університету уроженець Чернівців Раймунд Фрідріх Кайндль (Kaindl; 1866-1930) – дійсний член Історично-філософської секції НТШ, автор великої кількості праць, присвячених історії та етнографії буковинських українців, Голова “Союзу християнських німців” на Буковині¹⁴⁹.

Німці мали свої періодичні видання. Від 1849 р. газету для німецьких поселенців “Unterhaltungsblatt für deutsche Ansiedler in Russland” (“Популярний листок для німецьких поселенців в Росії”) видавав в Одесі Опікунський комітет. З 1863 р. виходив щоденник “Odessaer Zeitung” (“Одеська газета”)¹⁵⁰, з 1906 р. – католицький щоденник “Deutsche Rundschau” (“Німецький огляд”)¹⁵¹, у 1906-08 рр. – “Deutsches Leben” (“Німецьке життя”)¹⁵². 1880 р. у Дрогобичі (нині Львівська обл.) видавався німецькомовний часопис “Дрогобицька газета”¹⁵³. Менонітами на початку ХХ ст. були засновані газети: 1903 р. – “Die Friedenstimme” (“Голос миру”), 1905 р. – “Der Botschafter” (“Посланник”)¹⁵⁴. Видавництва друкували альманахи, календарі, історичні праці. Зокрема,

заснованим 1908 р. у Гальбштадті видавництвом “Райдуга” були видані знамениті праці з історії менонітів П.Фрізена, Ф.Ісаака, Павлюса та ін.¹⁵⁵

Напередодні першої світової війни на українських землях проживали 872 тис. німців (1,9 % усієї людности), у тому 797 тис. на території Російської імперії і 75 тис. – в Австро-Угорщині¹⁵⁶.

Внесок німців у розвиток українських земель був значним у багатьох галузях: сільськогосподарській, банківській, культурно-мистецькій, науковій.

Німецькі колоністи за відносно короткий період домоглися великих господарських успіхів. Одними з них була родина Фальц-Фейнів. Фрідріх Фальц-Фейн (1794-1864) примножив капітали на розведенні овець спочатку місцевих порід, а згодом – чистокровних мериносів. 1846 р. на сільськогосподарській виставці в Симферополі він одержав найвищу нагороду (золоту медалью) за кращу породу мериносів, високоякісну вовну, прекрасну племінну роботу, землеробський реманент та сортове насіння. Упродовж 1884-1903 рр. представники родини Фальц-Фейнів на різних виставках одержали 18 золотих, 22 срібних, 5 бронзових медалей та 8 грамот за розведення коней та постачання їх для потреб армії. Німці, до слова, були єдиними з тодішніх жителів півдня України, хто займався племінним конярством¹⁵⁷.

Родині Фальц-Фейнів Україна завдячує й заснованим 1883 р. заповідником “Асканія-Нова” (Askania Nova), що нині має статус національного¹⁵⁸.

Значним був внесок німців і в розвиток молочного тваринництва. Приведені 1804 р. з Прусії менонітами ост-фрісландські корови, знані нині як “червона німецька” або “колоністська”, набули поступово великого господарського значення не лише у німецьких господарствах, а й в усьому південно-українському регіоні. Червона німецька порода була офіційно визнана при укладанні державної української племінної книги в Одесі (1923) і північно-кавказької в Ростові-на-Дону (1927)¹⁵⁹.

В Одесі, Олександрівському, Херсоні, Ней-Гальбштадті були засновані нові, ще не розвинуті тут виробництва: миловарне, годинникове, капелюшне, музичних інструментів. Деякі майстерні (інструментальня Карла Гааза,

миловарний завод Дітріха Кунерта та ін.) згодом перетворилися на великі фабрики. Підприємства Корнеліуса Гільдебрандта (Hildebrandt; 1833-1920), Йоганна Гена (Hoehn; 1854-1938), що стали одними з найбільших виробників рільничої техніки не лише в Україні, а й в Російській імперії, сприяли розповсюдженню цих знарядь і серед українських селян.

Німцями були засновані перші на півдні України виробництва лаків і фарб (завод Карла Берга), покрівельного толю (руберойду) та асфальту (Ернст Грюцмахер), коркове виробництво (Едуард Арпс). Деякі підприємства, засновані німцями, діють й сьогодні (завод Гена – нині завод сільськогосподарського машинобудування, Белліно-Фендеріха – судноремонтний). Німці ж побудували в цьому регіоні перші пивоварні заводи, найбільш успішними з яких були броварні Фрідріха Енни (Enny, Enni; 1869-?), Кемпе і Дур'яна, Вільгельма Санценбахера (Sanzenbacher; 1832-94)¹⁶⁰.

Уродженець м.Овруч (нині Житомирська обл.) Віктор фон Графф (1819-67) – піонер степового лісорозведення на території України, засновник Великоанадольського лісництва (нині Волноваський р-н Донецької обл.)¹⁶¹.

Німецькі фінансисти взяли активну участь у будівництві залізниць в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Найвідомішими концесіонерами були Павло фон Дервіз (der Wies; 1828-81), який побудував Курсько-Київську залізницю, та Карл-Отто-Георг (Карл Федорович) фон Мекк (Mekk; 1821-76) – будівничий Ландваро-Роменської залізниці, що дала українському хлібу вихід до балтицьких портів¹⁶².

Уродженці німецьких земель принесли і свої традиції навчання музиці, створюючи, зокрема, різноманітні навчальні інституції. Лише в Одесі в половині XIX ст. функціонували чотири приватні німецькі навчальні заклади, кращими з яких були курси Карла Лаглера (Lagler; ?-1914) та Даміана фон Ресселя (Rössl; ?-?). Згодом Д. фон Рессель був одним із засновників Одеського музичного училища (нині – консерваторія)¹⁶³.

В Україні народилися світової слави музичні майстри. Головний диригент та художній керівник Великого симфонічного оркестру Всесоюзного радіо,

художній керівник та головний диригент Ленінградської філармонії (1930), народний артист РРФСР, Заслужений діяч мистецтв РРФСР, професор Ленінградської (1927) та Московської (1948) консерваторій Олександр Гаук (Gauk; 1893-1963) – уродженець Одеси¹⁶⁴. Єлисаветград – батьківщина піяніста і педагога, професора Київської (1919-22) та Московської (1922-64; 1935-37 – директор) консерваторій, народного артиста РРФСР, доктора мистецтвознавства Генріха Нейгауза (Neuhaus; 1888-1964)¹⁶⁵. Народний артист СРСР, Герой Соціалістичної праці, лауреат Ленінської та Державних премій піяніст Святослав Ріхтер (Richter; 1915-97)¹⁶⁶ народився в Житомирі. В Україні жив та творив композитор, поет-пісняр Бернгард Гардер (Harder; ?-?)¹⁶⁷.

Уродженець пруського м.Меве Іван Кнор (1853-1916) у 1874-82 рр. у Харкові викладав музику, зокрема, теорію музики – у тамтешньому музичному училищі. Серед творів мистця – “Варіяції на українську тему” для симфонічного оркестру, “Українські любовні пісні” для вокального квартету та фортепіано; він є автором біографії П.Чайковського (1900)¹⁶⁸. З Харковом пов’язана доля й іншого мистця – піяніста та педагога Альберта Бенша (Bensch; 1861-1914)¹⁶⁹. Уродженець Одеси Георгій Гаазе (Haase; 1906-71) – соліст оркестру Одеського (1927-31) та Київського (1934-36, 1944-55) театрів опери і балету, Заслужений артист УРСР (1951), викладач Київської консерваторії¹⁷⁰.

У м.Миколаїв (нині Львівська обл.) у родині комісара Жидачівського повіту народилася Юлія Шнайдер (Schneider; 1860-1947). Прибравши літературний псевдонім Уляна Кравченко, вона уславилась тим, що стала першою в Західній Україні широко званою поетесою. Іван Франко опікувався виданням її поетичної збірки “Prima vera” (1885) – першої в Галичині збірки поезій, написаних жінкою¹⁷¹.

Відомим дослідником Галичини є уродженець с.Вільшаниця (нині Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львівської обл.) Антон Шнайдер (Schneider; 1825-80), який опублікував “Енциклопедію краєзнавства Галичини” (“Encyklopedja do krajoznawstwa Galicji”; т.1-2 (літери А-Б), 1868-74), склав перший путівник з описом історичних пам’яток Львова (1871, 1875).

За проектами архітекта Олександра Брюллова (Bruello; 1798-1877) у Севастополі постав пам'ятник О.Козарському (1834), у Полтаві, на місці відпочинку Петра I після Полтавської битви – бронзова стела (1841). Т.Шевченко згадував про О.Брюллова в повістях “Художник” і “Близнець”, подарував йому офорт “Вірсавія”. Брат О.Брюллова, маляр Карл Брюллов (1799-1852) брав активну участь у викупі Кобзаря з неволі. 1833 р. мистець написав портрет В.Жуковського, який було розіграно в лотереї і на виручені кошти викуплено поета. У помешканні художника Т.Шевченкові було вручено відпускну, засвідчену К.Брюлловим, В.Жуковським і М.Вільєгорським¹⁷².

Скульптор Матвій Манізер (1896-1966) – автор пам'ятників Тарасові Шевченку в Харкові (1935 р.), Києві та Каневі (обидва – 1939 р.), І.Репіну – у Чугуєві (1956 р.)¹⁷³.

У Севастополі пам'ятники віце-адміралу В.Корнілову (1895), адміралу П.Нахімову (1898) та генерал-майору Е.Тотлебену (1909) споруджені за проектами академіка АМ скульптора Івана Шредера (Schroeder; 1836-1908) та генерала від кавалерії, маляра, барона Олександра Більдерлінга (1846-1912). 1909 р. за проектом О.Більдерлінга поблизу Полтави постав пам'ятник на честь загиблих шведів¹⁷⁴.

Уродженець с.Оболонь (нині Семенівський р-н Полтавської обл.) скульптор Леонід Позен (1849-1921) є автором жанрових композицій на теми з історії українського народу – “Кобзар” (1883), “Переселенці” (1884), “Жебрак” (1886), “Запорожець у розвідці” (1887), “Скіф” (1889), “Оранка в Малоросії” (1897), портретів Ф.Стравінського (1897), Ярошенка (1898, 1899), пам'ятників І.Котляревському (1896-1902, відкрито 1903) та М.Гоголю (1913-15, відкрито 1935) у Полтаві¹⁷⁵.

Видатний маляр-мариніст І.Айвазовський основам професії навчався у колишнього кримського колоніста, згодом учителя “малювального мистецтва” Симферопільської гімназії Йоганна Людвіга (Івана Даниловича) Гросса (?-?). Відомим майстром пензля був і його син Фрідріх (Федір Іванович) Гросс (1822-97)¹⁷⁶.

Уродженцем Одеси є маляр-мариніст, онук І.Айвазовського Олексій Ганзен (Hansen; 1876-1940, за ін. даними 1937). Мистець був ініціатором створення першого на Півдні Росії художнього музею в Одесі (подібного до галерії його діда в Теодосії)¹⁷⁷.

Другом Т.Шевченка був маляр і графік Василь Штернберг (Sternberg; 1818-45), якому Кобзар присвятив поему “Іван Підкова” (1839) та вірш “На забудь Ш.” (1840), відтворив його образ у повістях “Художник” і “Музикант”¹⁷⁸.

У Станіславові народився маляр Отто Ган (Hahn; 1904-42). Вихованець Львівської художньо-промислової школи (1920-23), він від 1928 р. працював у Львові (в якому закінчився його земний шлях), був членом творчого об’єднання “Артес”. 1941 р. – учасник першої обласної виставки образотворчого мистецтва Прикарпаття¹⁷⁹.

Вихованець Ніженського ліцею Микола Гербель (Härbel; 1827-83) – один із найкращих у ХІХ ст. перекладачів творів Т.Шевченка, з яким був знайомий. Видав антологію “Кобзарь Т.Г.Шевченка в переводе русских поэтов” (1869, 1876, 1905). Переклав на німецьку мову “Слово о полку Ігоревім” п.н. “Ігор, князь Сіверський”, на російську – твори І.Котляревського; у великій антології “Поэзия славян” (1871) вмістив переклади творів ряду українських письменників і огляд М.Костомарова¹⁸⁰.

Автором пам’ятника Петру І в Житомирі (1858), православного собору св.Володимира в Херсонесі Таврійському (1858), дзвіниці при церкві в маєтку російського імператора в Лівадії (1887) був професор архітектури Давид Грімм (Grimm; 1823-98)¹⁸¹.

Архітектурний вигляд багатьох українських міст значною мірою завдячує німцям. Карл Пальшау (Palschau; ?-?) на початку ХІХ ст. створив (спільно з В.Гесте) проект генерального плану Катеринослава, що став основою його забудови¹⁸². Також у забудові міста брали участь архітекти Олександр фон Гоген (1856-1914), Густав фон Голлі (1861-1920), Рейнгольд Крігер (1863-?), Д.Тіссен (?-?)¹⁸³. Від 1886 р. міським архітектором був Фердінанд фон Гаген (1849-?)¹⁸⁴.

Велику кількість проєктів відомчих будівель для Миколаєва, Херсона, Одеси, Севастополя створив херсонський губернський архітект (1805-07), архітект Чорноморської фльоти (1810-30) Теодор (Федір) Вунш (Wunsch; бл.1770-1836)¹⁸⁵.

За проєктами Андрія Гуна (1841-1924) у Києві було споруджено палац Ф.Терещенка (1902) та Трьох-Анастасіївський собор у Глухові (1884)¹⁸⁶.

В історичному центрі Одеси знаходяться будівлі та пам'ятники, авторами яких є Карл Абт (1875-?), Герман Шеврембрандт (Scheurembrndt; 1856-?), Віктор-Йоганн-Готліб Шретер (Шрьотер) (Schröter; 1839-1901), Павль (Павло) Ульріх Клейн (Klein; ?-?), Олександр фон Штемпель (?-?), Бруно Бауер (Bauer; 1870-після 1929), Христофор Бейтельсбахер (?-?), Фрідріх Бруггер (1815-70), Вейтман (?-?), Деолаус-Генріх Гейденрейх (?-?), Генріх Діхт (?-?), Фрідріх Кюнер (Kühner; ?-?), Василь Маас (Mac) (?-?), А.Меннер (?-?), Єгор Рерберг (Rörberg; ?-?), Йоганн Ріглер (1799-1875), Г.Шретер (?-?)¹⁸⁷. Засновником ботанічного саду в Одесі (1819) вважається міський садівник Будівельного комітету Ганс Герман (?-?). Він же створив у місті плантацію для розведення фруктових та декоративних дерев, на Приморському бульварі 1822 р. посадив 454 дерева і тим сформував його алеї¹⁸⁸.

Міським архітектором Ялти був уродженець Швейцарії Карл Ешліман (1808-93). 1843 р. він склав план міста, затверджений імператором Миколою І. 1834 р. Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором був призначений архітектором Південного берега Криму. За його проєктами споруджені Карантинна застава та митниця (в Ялтинському порту), Байдарські ворота, Вознесенська церква в маєтку А.Голіциної та ін.¹⁸⁹

У Криму працювали й інші німецькі архітекти, скульптори, будівельні інженери, будівничі парків. Це, зокрема, Оскар Клаузен (1849-91)¹⁹⁰, Е.Альбрехт (Albrecht; ?-?)¹⁹¹, Бергер (?-?)¹⁹², Делінгер (?-?)¹⁹³, Карл Кебах (?-1851)¹⁹⁴, Крамер (?-?)¹⁹⁵, Карл Кюнцель (1845-?)¹⁹⁶, Карл Шинкель (1781-1841)¹⁹⁷, Густав Шрейбер (?-?)¹⁹⁸, Є.Шретер (?-?)¹⁹⁹.

Віденською архітектурною фірмою “Гельмер і Фельнер” (Герман Гельмер (1849-1919) народився в м.Гамбург – *Авт.*) в Україні були споруджені Одеський та Чернівецький оперні театри, Одеська картинна галерія, казино у Львові²⁰⁰.

Собор св.Юра у Львові (1745-70), міська ратуша в Бучачі (1751), кілька костьолів у селах Львівщини (Наварія, Годовиця та ін.) споруджені за проектами Бернарда Меретина (Мердерера, Мереттіні, Меретинича) (?-1759)²⁰¹.

У Львові ж та інших оселях Галичини плідно працювали архітекти, скульптори, будівельні інженери та будівничі парків Адольф-Віктор Вайсс (1858-?)²⁰², Адольф Кун (?-?)²⁰³ (за його проектами, зокрема, у Львові були збудовані палац князя Сапеги (1868), корпуси психіатричної лікарні (1868-76), будинок Крайового управління (1873-74); після пожежі 1870 р. він відбудував башти костьолу Богородиці в м.Сокаль²⁰⁴), Х.Бергер (?-?)²⁰⁵, Густав Бізанц (1848-1925)²⁰⁶, Й.Гауттманн (?-?)²⁰⁷, Йосиф Енгель (Engel; 1819-?)²⁰⁸, Фердинанд Касслер (Kassler; 1883-1941, за ін. даними 1943)²⁰⁹, Е.Келлер (?-?)²¹⁰, Вільгельм Шмідт (?-?)²¹¹, Ф.Штатц-мол. (?-?)²¹², Себастьян Фесінгер (?-1769).

Карл Бланк (Blank; 1728-93) – автор проектів палацу П.Рум'янцева-Задунайського в Качанівці²¹³. Архітект Павль Бергштрессер (1851-?) у Чернігові збудував казарми 18-го піхотного Вологодського полку (1884-89)²¹⁴.

Генеральні плани міст Харківського намісництва (Харкова, Охтирки, Богодухова, Білопілля, Валок, Вовчанська, Золочева, Ізюму, Краснокутського, Куп'янська, Лебедина, Миропілля, Недригайлова, Сум, Чугуєва) виконав (у 1782-86 рр.) військовий інженер Г. фон Буксгевден (Buxhoeveden; ?-?). Вони були затверджені Катериною II і значною мірою здійснені²¹⁵.

Харківським міським архітектором у 1837-45 рр. був професор тамтешнього університету, академік архітектури Андрій Тон (Thon; 1800-58)²¹⁶. Його брат архітект Костянтин Тон (Thon; 1794-1881) є автором п'єдесталу пам'ятника князю Володимиру в Києві, проекту Володимирського собору (Херсонес)²¹⁷. У Харкові ж лютеранську кірху було зведено (1912-13) за проектом А.Гергардта (?-?)²¹⁸; низку будівель – за проектами Альфреда Шпигеля (?-?)²¹⁹.

Ремісничче училище в Полтаві спроектував Густав фон Голі (1861-1920)²²⁰.

Волинським губернським архітектором від 1870 р. працював Адольф Вормс (Worms; 1833-81)²²¹. Волинським губернським інженером від 1880 р. був Ернест фон Шульман (1831-1903)²²². Посаду херсонського губернського архітекта у 1864-75 рр., міського архітекта Херсона (до 1880 р.) обіймав Олександр Пальшау (Palschau; 1821-?)²²³.

Академік архітектури Генріх Густав (Андрій Іванович) Штакеншнейдер (Stackenschneider; 1802-65) розробив проєкт і збудував палацовий комплекс в Ореанді (1843-52), у 1836-59 рр. спроектував низку споруд для парку “Софіївка” в Умані (у тому павільйон Фльори, вхідну браму, рожевий павільйон)²²⁴.

Паркові ансамблі пейзажного типу на Волині творив наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Кайзер (?-?)²²⁵. На замовлення власника маєтку в Шарівці (нині Харківська обл.) Ф.Кьоніга (König; ?-?) 1901 р. К.Куфольдт (?-?) перепланував у ньому парк²²⁶.

Дійсний член АН СРСР Олександр Вінтер (Winter; 1878-1958) керував будівництвом Дніпрогесу²²⁷.

Депутатом 3-ї та 4-ї Державної Думи від Катеринославської губернії був землевласник та громадський діяч Герман Бергман (1850-1919)²²⁸.

При обороні Севастополя під час Першої Кримської (Східньої) війни (1853-56) у російському війську було майже 500 офіцерів, генералів та адміралів німецького походження²²⁹, у тому: генерал-ад’ютант Павль Деметріус (Павло Євстафійович або Августович) фон Коцебу (Kotzebue; 1801-84)²³⁰, інженер-генерал граф Франц-Едуард фон Тотлебен (Totleben; 1818-84)²³¹, генерал-лейтенант Карл Шейдемманн (1816-69), контр-адмірал Вільгельм-Василь Реймерс (Reimers; 1820-79), повний адмірал Володимир Шмідт (Schmidt; 1827-1909), контр-адмірал Михайло Шварц (Schwarz; 1826-96)²³².

На прохання повсталих у Севастополі (1906 р.) матросів погодився бути їхнім керманічем Петро Шмідт (Schmidt; 1867-1906)²³³.

Командувачем Одеської військової округи, одеським генерал-губернатором, ініціатором створення в Одесі першої літунської школи та заводу, що випускав літаки “Фарман”, “Ньюпор”, “Анатра”, був картограф, географ, генерал від кавалерії барон Олександр фон Каульбарс (Kaulbars; 1844-87); миколаївським військовим губернатором (1860-71), Головним командиром Чорноморської фльоти і портів – віце-адмірал (згодом – адмірал), генерал-ад’ютант Готліб (Богдан) Фрідріх фон Глазенап (Glazenapp; 1811-92); волинським губернатором – генерал-майор, таємний радник Карл Рейнгольд фон Глазенап (Glazenapp; 1745-1801)²³⁴, катеринославським губернатором – В.Шліппе (Schlippe; ?-?).

На початку ХХ ст. на території України (в її сучасних межах) мешкали 617 тис. німців (2,1% усієї людности)²³⁵. Лише в південних губерніях налічувалось 835 колоній, у тому в Катеринославській – 233, Таврійській – 329, Херсонській – 182, Бессарабській – 89²³⁶.

Тоді ж постають німецькі Товариства: у Київській губернії – “Київське німецьке товариство” (1907 р.), в Одесі – “Південно-Російське німецьке товариство” (1906 р.), у Києві – “Південно-Західне німецьке товариство” (1908 р.)²³⁷.

Зі зростанням напружености в російсько-німецьких взаєминах наприкінці ХІХ ст. та перед Першою світовою війною в Російській імперії стали нагнітатись антинімецькі настрої, які, зокрема, стимулювались такими діями російського уряду: кампанія 1871 р. зі скасування самоуправління в німецьких колоніях; поширення на німців-колоністів та менонітів загальної військової повинности; перейменування менонітських на німецьких колоній; заходи, спрямовані на русифікацію; укази 1880-х рр. про обмеження іноземного землеволодіння в західних та південнозахідних губерніях Росії; законодавчі акти 1890-х рр., які практично обмежували сам принцип приватної власности, забороняли неросійському населенню набувати нерухомість у деяких регіонах країни; антинімецькі законопроекти про землекористування²³⁸.

Зазначене, а також чутки про можливу роздачу німецьким урядом своїм підданам на викуп колишніх земель польських поміщиків, зумовили еміграцію

німців-колоністів з Російської імперії. Зокрема, з Волинської губернії упродовж 1904 р. виїхали за кордон 1019 чол., за вісім місяців 1905 р. – 1086 чол.²³⁹

Згідно з розпорядженнями від 2 лютого 1915 р. та 13 грудня 1915 р. німецькі колоністи були виселені у Сибір та на Поволжя²⁴⁰. Частина з них повернулася до своїх осель у 1919-20 рр.²⁴¹ З Криму ж 450 німців, які були підданими Німеччини, були вислані у заволзькі губернії в серпні 1914 р. Незабаром туди ж було депортовано всіх німців чоловічої статі призовного віку – підданих Росії²⁴². “Велику депортацію” 1917 р. готував О. Керенський²⁴³.

1916 р. російський уряд видав ліквідаційний закон, на підставі якого німці позбавлялись землекористування на всій території Росії²⁴⁴.

Події 1917 р. були сприйняті українськими німцями по-різному. Чимало їх було в утвореному 1918 р. Першому Катеринославському комуністичному кавалерійському полку. Від 1919 р. у складі армії С. Будьонного діяв Перший Німецький кавалерійський полк²⁴⁵. За Гетьманату, заходами німецького окупаційного командування, з числа колоністів було сформовано добре озброєну єгерську бригаду. Навесні 1919 р. вона брала участь у бойових діях в Криму, проте, після вступу до Севастополя частин Червоної Армії, перейшла на її бік²⁴⁶.

Тоді ж чільні посади в УГА та армії УНР посідали Альфред Бізанц (1890-1945)²⁴⁷, Альфонс Ерле (1888-?)²⁴⁸, Ганс Кох (Koch; 1894-1959)²⁴⁹, Антін Кравс (1871-1945)²⁵⁰, Ганс Куніш (1888-?)²⁵¹, Альойз Ляєр (1885-1919)²⁵², Фердінанд Льонер (1886-1956)²⁵³, Франц Тінкель (1879-?)²⁵⁴, Альфред Шаманек (1883-1920)²⁵⁵, Арнольд Вольф (Wolf; 1877-1924)²⁵⁶, Вільгельм Льобковіц (1893-?)²⁵⁷, Олександр Шайбле (1878-?), Герман Сталь (Staal; 1870-?).

Генерал-лейтенант Григорій Раух (Rauch; 1860-?) на службі в українській армії з 1918 р.; за Гетьманату був призначений головним уповноваженим українського уряду при Головному командуванні австро-угорської армії в Одесі.

У м. Старобільське Харківської губ. (нині Луганська обл.) народився Георгій Лангемак (1898-1938) – військовий інженер 1-го рангу, начальник артилерії

Чорноморської флотії, один із конструкторів реактивних снарядів для пускових установок БМ-13 (відомих як “Катюші”), Герой Соціалістичної праці²⁵⁸. Його брат Віктор (1896-?) навчався в Київському університеті²⁵⁹.

Членами Центральної Ради були Ілля Шраг (1847-1919)²⁶⁰ та його син Микола Шраг (1894-1970)²⁶¹. Професор Київського політехнічного інституту Юлій Вагнер (Wagner; 1865-?) 1918 р. обіймав посаду міністра праці в гетьманському уряді (1918)²⁶², а Сергій Гербель (Härbel; 1856-?) – міністра харчових справ, після проголошення Федерації – прем’єр-міністер та міністер земельних справ (14.11-14.12.1918)²⁶³. Генеральним секретарем торгу і промисловости в уряді Д.Дорошенка, 1918 р. (за Гетьманату) – Послом Української держави в Німеччині був Теодор Рудольф (Федір Рудольфович) фон Штейнгель (Steinheil; 1870-1946)²⁶⁴.

Уродженець Катеринослава Петро Барк (Bark; 1869-1937) – міністер фінансів Російської імперії у 1914-1917 рр.²⁶⁵.

Значних втрат завдали німцям погроми Н.Махна у 1919 р., зокрема на Катеринославщині, а також голод 1921-22 рр. Довідки НКВС свідчили про 80% голодуючих серед 90 тис. німців у Запорізькій губернії, 80% із 30 тис. – у Миколаївській, 65% із 90 тис. – у Донецькій, 50% із 50 тис. – у Катеринославській, 50% із 250 тис. – в Одеській²⁶⁶.

Через події 1914-22 рр. німецька людність на українській етнічній території зменшилось з 872 тис. осіб у 1914 р. до 514 тис. у 1926 р.²⁶⁷ 1920 р. в УСРР мешкали 289649 осіб німецької національності, у тому в містах – 24642, у сільській місцевості – 265007²⁶⁸; у Криму – 42328 (5,9% людности півострова)²⁶⁹. 1926 р. кількість їх становила 393924 осіб (1,4 % всієї людности), у тому понад 34 тис. мешкали в містах; у Криму – 43631 чол. (6,1% людности півострова) [Додаток 2]. Городянами 1923 р. були 26271 німців²⁷⁰. На українських землях у Польщі в 1931 р. мешкали 87 тис. німців, у Румунії 1930 р. – 36 тис., у Чехо-Словаччині – 12 тис.²⁷¹

Після приходу до влади в Україні більшовиків серед німців посилюються еміграційні настрої. Їх спричинили політичний (ураження громадянських сво-

бод) та релігійний (закриття молитовних домів, переслідування віруючих) терор, хлібозаготівлі, “колективізація” сільського господарства та інші прояви сталінської економічної політики.

Чимало німців з півдня України виїхали до Німеччини та емігрували до Америки, частина переселилась в міста. Упродовж 1922-24 рр. з УСРР виїхали 8 тис. колоністів (діти не враховані – *Авт.*); понад 20 тис. подали заявки на виїзд. У 1925-26 рр. виїзд німців набув стихійного характеру. Лише з Мелітопільської округи в 1926 р. емігрували понад 6 тис. осіб.²⁷²

Для попередження подальшого росту еміграційного руху владою були вжиті певні заходи, зокрема, утворення у 1920-х рр. національно-територіальних одиниць: районів, селищних та сільських рад. У місцях компактного проживання німців у 1924 р. існували 5 німецьких національних районів (Люксембурзький у Донецькій губернії, Ландауський та Зельцький – в Одеській, Молочанський та Пришибський – у Катеринославській), 1927 р. – 7 (Молочанський та Пришибський – у Мелітопільській окрузі, Люксембурзький – у Маріупільській, Карл-Лібкнехтівський – у Миколаївській, Грос-Лібентальський та Фрідріх-Енгельсівський – в Одеській, Високопільський – у Херсонській)²⁷³, сільських рад – 198 у 1925 р. та 237 – у 1927 р. У німецьких національних сільрадах проживали 261 тис. громадян німецької національності. Поза те, на території підрадянської України налічувалось 156 німецьких колгоспів²⁷⁴.

1925 р. на території УСРР діяли 614 “шкіл Радпросу”, в яких навчались 33966 учнів, 2 педагогічних курсів (191 учнів), 4 профшколи (170 учнів), 73 бібліотеки, 162 хати-читальні, 91 лікпунктів²⁷⁵.

У 1918-23 р. в УАН та ВУАН працювали академіки Дмитро Ґраве (Grave; 1863-1939)²⁷⁶, Олександр Ейхенвальд (Eichenwald; 1864-1944)²⁷⁷, Георг Пфейффер (Pfeiffer; 1872-1946)²⁷⁸, Федір-Карл-Ернест (Федір) Шміт (1877-1937)²⁷⁹, співробітники Дмитро Белінг (Behling; 1882-1949)²⁸⁰, Альфред Бем (Behm; 1886-1945)²⁸¹, Карл-Генрік Бронмілер (?-?)²⁸², Микола Ваґнер (Wagner; 1893-?)²⁸³, Ернест Гарф (?-?)²⁸⁴, Емілій Гершельман (1858-?)²⁸⁵, Володимир

Гросгейм (Grosheim; ?-?)²⁸⁶, Микола Гросгейм (Grosheim; ?-?)²⁸⁷, Оскар Зіхман (?-?)²⁸⁸, Юрій Зограф (?-?)²⁸⁹, Олекса Кайзер (Kayser; ?-?)²⁹⁰, В.П.Клінгер (1870-?)²⁹¹, Беньямін-Христофор-Іоанн (Венямин Олександрович) Кордт (1860-1934)²⁹², Арнольд-Едуард Крістер (1886-1937)²⁹³, Іван Володимирович Ліндеман (?-?)²⁹⁴, Іван Васильович Ліндеман (?-?)²⁹⁵, Олексій Тізенгаузен (?-?)²⁹⁶, Сергій Шенберг (?-?)²⁹⁷, Борис Шлегель (?-?)²⁹⁸, Сергій Шнеє (?-?)²⁹⁹, Сергій Штрандман (?-?)³⁰⁰, О.Шульц (?-?)³⁰¹.

У наступні роки з АН України були пов'язані долі Івана-Людвіга Шмальгавзена (Schmalhausen; 1884-1963)³⁰², Вальтера Шмідта (1890-1958)³⁰³, Отто Шмідта (1891-1956), інших вчених німецького походження.

Першим (генеральним) секретарем ЦК КП(б)У у 1923-25 рр. був Еммануїл Квірінг (1888-1937)³⁰⁴, народнім комісаром продовольства (1919) та землеробства (1927-29) України, членом Оргбюро ЦК КП(б)У, кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У (1926-37), дійсним членом ВУАН (від 1929 р.), членом ВУЦВК – Олександр Шліхтер (1868-1940)³⁰⁵.

1931 р. в УСРР існували 7 німецьких районів (Пулинський³⁰⁶ – у Волинській окрузі, Молочанський – у Мелітопільській, Карл-Лібкнехтівський – у Миколаївській, Спартаківський та Зельцський – в Одеській, Люксембурзький – у Маріупільській, Високопільський³⁰⁷ – у Херсонській), 2 селищних ради та 252 сільради, 84 з яких знаходились у складі німецьких національних районів, 9 – у складі Молдавської АСРР, 151 – у складі українських районів, 8 – у національних (польському, єврейському, грецькому, болгарському) районах [Додаток 5]. 1930 р. у Кримській АСРР було утворено Біюк-Онларський (пізніше – Тельманський) національний район, а також 36 німецьких сільрад³⁰⁸. Зокрема, сільські ради існували в Симферопільському (9), Джанкойському (8), Євпаторійському (4), Теодосійському (3), Керчинському, Карасубазарському та Судацькому (по 1) районах³⁰⁹.

Німці мали свої школи (у 1924 р. – 566, у 1925/26 навч. році – 625, в яких навчались понад 60 тис. дітей; тоді ж у Криму в 135 німецьких школах першого

та другого ступенів нараховувалось 3726 учнів)³¹⁰, педагогічний інститут в Одесі та педагогічний технікум у Фрейденталі (Кримська АСРР)³¹¹.

1929 р. у деяких округах, у тому Запорізькій, 100% німецьких дітей відвідували навчальні заклади³¹².

У царині професіональної освіти також було досягнуто позитивних результатів. Стосувалось це, передовсім, вчительських кадрів, підготовка яких відновилась у 1924 р. як через систему педагогічних курсів, так і шляхом створення спеціальних відділень при державних інститутах народної освіти. Тоді ж було розпочато підготовку фахівців для народного господарства, причому меноніти одними з перших відновили професіонально-технічні навчальні заклади³¹³.

Зростало число культурно-просвітніх закладів. Зокрема, упродовж 1927-30 рр. кількість клубів збільшилась з 77 до 200, хат-читалень – від 199 до 255. Кількість загальноосвітніх шкіл 1930 р. становила 629³¹⁴.

Проблеми національно-культурного розвитку німецької людности студіював німецький відділ утвореного 1929 р. при Етнографічній комісії ВУАН Кабінету національних меншин. Досліджувались фолкльор, специфіка мовних діалектів і культура німецької людности, діяльність католицьких і менонітських громад. Вивчались історія німецької і менонітської колонізації українських земель, особливості економічного розвитку колоній тощо³¹⁵.

Німці мали судові та слідчі камери (у 1928 р. – відповідно 10 та 2), видавництва (у 1927 р. було здійснено 47 видань німецькою мовою загальним накладом 239500 примірників). На зламі 1920-х–1930-х рр. німецькою мовою видавались біля 20 газет і журналів³¹⁶, зокрема, “Das neue Dorf” (“Нове село”)³¹⁷, “Die neue Zeit” (“Новий час”)³¹⁸, “Die Saat” (“Засів”)³¹⁹, “Die Trompete” (“Сурма”)³²⁰, “Hammer und Pflug” (“Молот і плуг”)³²¹, “Der Rote Stern” (“Червона зірка”)³²², “Der Rote Helfer” (“Червоний помічник”)³²³, “Die Rote Steppe” (“Червоний степ”)³²⁴, “Sozialistischer Umbau” (“Соціалістична перебудова”).

Значно потерпіли німці під час т.зв. колективізації, коли більшість з них були зараховані до “куркулів”, і голоду 1932-33 рр. 20 березня 1929 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про економічну, культурну, радянську і партійну роботу в німецьких селах України”, яка орієнтувала партійний апарат на “рішучий наступ” на “капіталістичний елемент”. Передбачалось у місячний термін розробити плян колективізації в німецьких селах, “очистити” від “ворожих елементів” радянські органи і культурно-освітні заклади. Постанова ЦК КП(б)У від 27 березня 1929 р. “Про виселення німців з Миколаївської округи” започаткувала політику депортації народів. Виселялись, однак, не всі німці: залишались ті, хто “добровільно” розлучались зі своїми господарствами та вступали до колгоспів³²⁵. За неповними даними, весною та влітку 1931 р. було “розкуркулено” 23,5 тис. німецьких та менонітських родин (всього біля 150 тис. осіб)³²⁶. Більшу частину їх переселяли на т.зв. висілки; найбільш “злісні елементи” виселялись у північні райони СРСР та в Сибір.

Вже взимку 1932 р. голод став типовим явищем в республіці. В німецьких національних районах перші ознаки голоду проявились пізніше – влітку. Врожай 1931 р. був доволі високий, але його майже весь вивезли з колоній, компенсуючи недоїмки з сусідніх сіл. Восени 1932 р. лише 75% колгоспів спромоглись виконати план хлібозаготівлі. До кінця року в поселеннях вичерпались запаси м'яса та городніх культур. У деяких селах були зафіксовані випадки канібалізму (наприклад, у с.Морозово Хортицького р-ну)³²⁷.

У Німеччини в той час були створені товариства та комітети з надання допомоги голодуючим (“Брати в нужді”, “Фаст і Бріліант”, “Комісія з пересилання пакетів у СРСР”, “Центральний комітет німців Чорномор'я” та ін.). Розмір допомоги українським німцям за період від квітня 1933 р. по квітень 1934 р. становив 487821 крб. золотом, у тому по областях: Одеській – 132231 крб. золотом, Дніпропетрівській – 203 тис. крб., Київській – 90 тис. крб., Донецькій – 60 тис. крб., Молдавській АСРР – 2500 крб. золотом³²⁸. За отримання допомоги від державних, благодійних й допомогових організацій Німеччини, США та Ватикану німці-колоністи звинувачувались владою в профашистських

поглядах і створенні “контрреволюційних організацій”. Лише в Хортицьких та Заградовських колоніях упродовж 1929-41 рр. було репресовано 1904 чол. Пік репресій припав на 1937-38 рр.³²⁹ Зокрема, тільки в Дніпропетрівській області серед 30 тис. осіб, репресованих упродовж 1 жовтня 1936 р. – 1 липня 1938 р., було 7857 німців (26,2%)³³⁰.

Водночас нищилось німецьке церковне життя, а культові споруди використовували переважно в господарських цілях. Ухвалений в квітні 1929 р. закон про релігійні культу та інструкції з його реалізації майже унеможливили відкрити діяльність менонітської церкви. У 1930-х рр. були закриті всі молитовні будинки, заборонено проведення богослужбних зібрань, роботу всіх релігійних товариств тощо. Багато менонітських проповідників та рядових членів общин були заарештовані та вислані в табори. Лише на Молочній зі 150 проповідників були репресовані понад 110 осіб³³¹.

У резолюції листопадового (1933 р.) Пленуму ЦК КПУ зазначалась на необхідності боротьби з “засміченням” партійних організацій, колгоспів, шкіл, клубів, інститутів тощо німецькими “фашистськими елементами”. Одним із вислідів цього рішення (а також виконання Постанови Політбюро ЦК КПУ від 10 квітня 1938 р. “Про реорганізацію національних шкіл”) стало, зокрема, закриття німецьких навчальних закладів³³².

Водночас із ліквідацією національних навчальних закладів проводилась реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць. Першим (на підставі Постанови Політбюро ЦК КПУ від 17 серпня 1935 р.) було розформовано Пулинський німецький район, згодом – інші. Підставою для цього слугували Постанови Політбюро ЦК КПУ від 16 лютого 1938 р. (“Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради”) та 7 серпня 1938 р.³³³ Згідно з першою ліквідації підлягали: Спартаківський, Карл-Лібкнехтівський, Зельцьський, Люксембурзький, Молочанський, Рот-Фронтівський, Фріц-Геккертівський німецькі райони, а також інші національні адміністративно-територіальні одиниці³³⁴.

1936-38 рр. позначені винищенням більшості німецької інтелігенції: священників, вчителів, лікарів та ін. Водночас все більше німців переселялися в міста.

Західньоукраїнські землі в 1930-х рр. мали тісніші зв'язки з Німеччиною. На Волині німці спорадично співпрацювали з українцями, входячи разом з ними до б'юро національних меншостей при виборах до сейму й сенату в 1922 і 1928 рр. На Буковині німці співпрацювали з правлячими румунськими партіями, здобуваючи собі з їхньою допомогою представництво в парламенті.

28 квітня 1936 р. РНК СРСР затвердила Постанову Ч. 776-120сс "Про виселення з УРСР та господарське облаштування в Карагандинській області Казахської АРСР 15 тисяч польських та німецьких господарств". Станом на 11 жовтня того ж року переселення "запланованих" 33473 осіб німецької національності було закінчено³³⁵.

1937 в УРСР мешкали 401880 німців (1,4% усієї людности), у Кримській АРСР – 50576 (5,1%)³³⁶.

Згідно з результатами перепису людности, проведеного 17 січня 1939 р., на території підрадянської України проживали 392458 осіб німецької національності, у тому в Вінницькій області – 2010 осіб, Ворошиловградській – 17516, Дніпропетрівській – 26159, Житомирській – 36356, Запорізькій – 89389, Кам'янець-Подільській – 2065, Київській – 7645, Кіровоградській – 2327, Миколаївській – 41682, Одеській – 91462, Полтавській – 1751, Сталінській – 47154, Харківській – 8000, Сумській 1176, Чернігівській – 5819, у Молдавській АРСР – 11947 осіб³³⁷; у Кримській АРСР – 51299 німців [Додаток 3].

Після розподілу Польщі між СРСР та Німеччиною (1939) та зайняття Червоною Армією Буковини та Бессарабії (1940) німців, що проживали на цих територіях, на підставі радянсько-німецьких угод від 18 вересня 1939 р. та 5 вересня 1940 р., було репатрійовано до Німеччини. Загалом із приєднаних тоді до УРСР територій було виселено понад 260 тис. осіб.

Початок депортації німців під час радянсько-німецької війни 1941-45 рр. було покладено виселенням їх із Криму, здійсненого відповідно до Постанови

Ради з евакуації Ч. СЕ-75с від 15 серпня 1941 р. Упродовж 17-20 серпня того ж року 50 тисяч осіб німецької національності були депортовані в Орджонікідзевський (нині Ставропільський) край, ще біля 3000 – у Ростовську область³³⁸. Відповідно до Постанови ДКО Ч. ГКО-636сс від 6 вересня 1941 р. німці з Ростовської області мали бути “переселені” в Казахську РСР, а саме в Карагандинську, Джамбульську, Кзил-Ординську та Південно-Казахстанську області³³⁹.

Із інших областей України підлягали переселенню 111778 німців (38639 родин), у тому з Запорізької – 53566, зі Сталінської – 36205, з Ворошиловградської – 12807, із Одеської – 6000, із Дніпропетрівської – 3200³⁴⁰. До середини 1942 р. вся німецька людність, що проживала на території УРСР та Кримської АРСР, була переселена в східні райони СРСР³⁴¹. Всього з території УРСР було депортовано 84 тис. німців³⁴².

Під час окупації німецька влада надала українським німцям статус т.зв. фольксдойчів. Вони мали більш привілейоване становище порівняно з українцями; їх було залучено до служби в поліційних й напіввійськових формуваннях та зроблено співвиконавцями окупаційного режиму³⁴³.

Тоді ж було відрито багато церков, знову стали проводитись молитовні зібрання.

У 1941-44 рр. губернатором дистрикту Галичина був Отто Вехтер (1901-49), який, порівняно з іншими представниками німецьких офіційних кіл, займав щодо української справи прихильнішу позицію. Він же відповідав – з німецького боку – за створення дивізії “Галичина”³⁴⁴.

Уродженець Одещини Карл Штумп (1896-1982) під час війни очолював підрозділ німецької армії, який збирав інформацію про стан німецьких колоній в Україні³⁴⁵.

При відступі німецьких військ з України 1943 р. німецька влада переселила 350 тис. українських німців спочатку до Західньої Польщі, у т.зв. Вартегав³⁴⁶, а пізніше – до Німеччини. Після зайняття частини Німеччини радянськими військами тих українських німців, яких радянська влада встигла захопити

(близько 250 тис. чол.) було вивезено до СРСР, але не на Україну, а на північ – в Комі АРСР (на роботи в лісах і копальнях вугілля) та до Середньої Азії³⁴⁷.

Ті німці Криму, яких не зачепила депортація 1941 р., зазнали гонінь у 1944 р. Зокрема, у ніч з 27 на 28 червня 1944 року було виселено 1121 родину (4717 осіб) ромів, німців та австрійців³⁴⁸. Згодом цю “категорію” осіб було знято “з спецпоселення без права повернення на проживання у місця, звідки вони були виселені, і без повернення конфіскованого під час виселення майна”³⁴⁹.

Відповідно до розпорядження НКВС СРСР Ч. 1034 від 15.01.1946 р. того ж року з території Закарпатської області були виселені в Тюменську область 1969 осіб (441 родина) з “числа осіб німецької національності, які відступали з німецькими військами, а після війни повернулись в Закарпаття. Серед виселених <...> 928 дітей до 16 років”³⁵⁰. Усього по війні з Закарпаття в Сибір та Казахстан було депортовано понад 3 тис. німців, чимало запроторено до концтаборів³⁵¹.

Під час та по війні у таборах, шпиталях та ОРБ на території УРСР перебувала значна кількість німецьких військовополонених. Станом на 10 квітня 1945 р. у 24 таборах знаходились 175054 осіб, а Постановою ДКО Ч. 8921сс від 4 червня 1945 р. для будов і підприємств України передбачалося виділити 494520 військовополонених німців³⁵². 1946 р. із тих, що знаходились у таборах, шпиталях та ОРБ, мали бути вивезені до Німеччини 26525 непрацездатних німців, у тому з таборів – 8730 чол., із шпиталів – 15245, ОРБ – 2550³⁵³. Праця військовополонених німців використовувалась у різних галузях економіки, зокрема, на підприємствах міністерства чорної металургії³⁵⁴.

По війні на теренах України нараховувалось понад 40 тисяч кладовищ, в яких поховані біля 1 млн. німецьких вояків та військовополонених³⁵⁵.

13 грудня 1955 р. німцям було оголошено амністію (Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень у правовому положенні з німців та членів їхніх родин, що знаходяться на спецпоселенні”), 1957 р. – дозволено вільний виїзд із місць поселення без повернення на колишнє місце проживання. Ця заборона була скасована Указом Верховної Ради СРСР від 13 листопада

1972 р. “Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян”³⁵⁶.

1989 р. в Україні проживали 37849 німців, у тому понад 70% – у містах, переважно на сході та півдні держави. Мешканцями Дніпропетрівської області були 6396 чол. (16,9% усіх українських німців), Донецької – 6333 (16,7%), Одеської – 3551 (9,4%), Закарпатської – 3478 (9,2%), Кримської АРСР – 2356 (6,2%), Запорізької – 2330 (6,2%), Луганської – 1958 (5,2%), Харківської – 1475 (3,9%), Херсонської – 1450 (3,8%), Миколаївської – 1372 (3,6%), Житомирської – 915 (2,4%), м.Київ – 796 (2,1%), Київської області (без Києва) – 724 (1,9%), Кіровоградської – 666 (1,8%), Львівської – 638 (1,7%), Черкаської – 486 (1,3%), Вінницької – 320 (0,8%), Чернігівської – 288 (0,8%), Рівненської – 271 (0,7%), Хмельницької – 270 (0,7%). 25451 німців (67,2%) назвали рідною мовою російську, німецьку – 8778 (23,2%)³⁵⁷.

На злам 1980-х–1990-х рр. припадає початок етнічного самоусвідомлення українців німецького походження. У цей час виникають культурні та громадсько-політичні товариства в Києві, Одесі, Тернополі, Мукачевому, Ялті, Харкові, Чернівцях, створюються недільні кляси, з’являються пресові видання (“Deutscher Kanal”, “Hoffnung”); 1990 р. офіційно відновлюється діяльність Євангелічно-Лютеранської Церкви³⁵⁸.

Провідну німецьку організацію “Wiedergeburt” (“Відродження”) було створено на установчій конференції 15 вересня 1989 р. (1992 р. її зареєстровано як Товариство німців України “Відергебурт”). Тоді ж і пізніше утворились обласні осередки цього Товариства: 1989 р. – Запорізьке та Харківське, 1990 р. – Закарпатське³⁵⁹ та Чернігівське³⁶⁰, 1991 р. – Волинське. Водночас до складу Запорізького входили міські відділення: Запорізьке (утворене 1989 р.), Бердянське (1989), Токмацьке (1992), Мелітопільське (1992)³⁶¹.

У Криму євангелічні лютеранські общини були створені в Симферополі, Ялті, Судаку, Теодосії, Керчі та в Червоногвардійському районі³⁶².

На виконання Постанови Кабінету міністрів України Ч. 472 від 15 серпня 1992 р. при видавництві “Січ” (Дніпропетрівське) було утворено спеціалізовану редакцію для випуску літератури німецькою мовою³⁶³.

6-8 листопада 1996 р. відбувся перший з’їзд німців Криму, на якому було обрано Фолькспарламент та його виконавчий орган (президію) – Форштант (Vorstand). 9 квітня наступного року Верховна Рада АРК ухвалила Постанову “Про визнання представницьких та організаційних повноважень Народньої Ради (Фолькспарламенту) німців Криму”³⁶⁴.

З ініціативи Товариства “Відергебурт” 21-23 листопада 1996 р. у Києві відбувся перший з’їзд німців України, який ухвалив “Програму етнокультурного відродження німецької національної меншини в Україні”³⁶⁵. З’їзд обрав Фольксрат (Народню раду) і Форштант (Правління) на чолі з Генріхом Гроутом³⁶⁶.

Повернення в Україну депортованих німців розпочалося 1992 р. Президент України Л.Кравчук заявив про намір прийняти 400 тис. німців і розмістити їх у південних областях³⁶⁷. Згідно з Указом Президента Ч. 51 від 23 січня 1992 р. при Комітеті у справах національностей при Кабінеті міністрів України був створений Українсько-німецький фонд (УНФ), завданнями якого були організація та фінансування заходів із повернення німців до місць їхнього історичного проживання, а також сприяння соціально-економічному та культурному розвитку областей, до яких вони повертались³⁶⁸. Основними видами господарської діяльності для районів компактного проживання німців-репатріантів передбачалися сільське господарство, переробна (у тому харчова) галузь, рибальство, будівельна індустрія, невеликі ремонтні й складальні виробництва, а також виробництво товарів широкого вжитку.

Упродовж 1992-94 рр. до Одеської області прибули 129 родин (465 осіб), яких було розміщено в Березівському (села Кудрявка та Червоноволодимирівка), Овідіопільському (с.Петродолинське), Комінтернівському (с.Петрівка) та Роздільнянському (с.Новоселівка) районах. Станом на 1 січня 1998 р. в області проживали 796 німців³⁶⁹.

До Херсонської області у 1992-95 рр. повернулись 275 німців-репатріантів. Оселились вони в Білоозерському, Бериславському, Великолепетиському, Горностаївському та Чаплинському районах. Більшість з них мешкали в селах Високопілья та Ольгіне (Високопільський р-н), с.Комиш (Чаплинський р-н) та в с.Запоріжжя (Великолепетиський р-н).

У 1992-95 рр. до Миколаївської області повернулись 830 осіб, однак до 1998 р. їх залишилось 89.

Республіканському товариству німців Криму було передано близько 2500 га землі в безстрокове користування для 7 поселень на 2-3 тис. мешканців кожне. В АРК наприкінці 1998 р. мешкали 1300 осіб німецької національності, на 1 січня 2000 р. – 4998 чол., у тому 2100 – репатріантів. П'ята частина усіх репатрійованих німців були мешканцями Джанкойського району³⁷⁰.

Згідно з даними міністерства України у справах національностей, міграції та культів, 2004 р. до України з колишніх підрадянських республік в'їхали 764 осіб німецької національності. Зокрема, до АРК – 156 осіб, Запорізької області – 104, Донецької – 102, Дніпропетрівської – 84, Одеської – 78, м.Київ – 18³⁷¹.

На рахунок УНФ Кабінет міністрів України упродовж 1992-93 рр. перерахував 55 млн. крб. На баланс Фонду було прийнято й майно на суму понад 50 млн. німецьких марок, що його уряд ФРН надав для потреб переселенців³⁷². Проте, зважаючи на невиконання УНФ своєї місії, уряди України та Німеччини припинили надавати йому допомогу, а сам Фонд, на підставі Указу Президента України Ч. 1260/96 від 20 грудня 1996 р., було ліквідовано³⁷³.

Недостатня забезпеченість депортованих житлом, об'єктами культурно-побутового призначення, невирішеність питання набуття особами німецької національності громадянства України і відсутність належної фінансової підтримки як від урядів України та ФРН, так і місцевої влади призвели до того, що німці-репатріанти, які повернулися в Україну, почали виїжджати на свою історичну батьківщину. 1991 р. до Німеччини емігрували 2144 особи німецької національності, 1992 р. – 6,5 тис. осіб³⁷⁴.

Упродовж 1987-96 рр. з України до ФРН виїхали близько 30 тис. етнічних німців та членів їхніх родин³⁷⁵. Згодом потік німців-переселенців до Німеччини зменшився, оскільки Федеральний уряд суттєво обмежив іміграцію осіб, що не володіли належно німецькою мовою.

18 липня 1997 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України “Про ратифікацію Угоди між Україною та Федеративною Республікою Німеччина про співпрацю у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні”. Цією Угодою, підписаною в Києві 3 вересня 1996 р., передбачалась, зокрема, тісна співпраця двох країн у справі розвитку та збереження національної та культурної самобутності українських німців³⁷⁶.

Наприкінці 2001 р. на території України проживали 33302 осіб німецької національності [Додаток 4], у тому в Донецькій області 13,9% усіх українських німців, Дніпропетрівській – 11,3%, Закарпатській – 10,8%, Одеській – 8,6%, АР Крим – 7,6%. З усієї кількості українських німців рідною німецьку мову назвали того року лише 12,2%³⁷⁷.

На початку 2009 р. в Україні діяльними були понад 150 громадських організацій німців; 120 з них входили до складу зареєстрованої міністерством юстиції України 19 червня 2001 р. Асоціації німців України (перший Голова – Олександр Гетц)³⁷⁸.

1999 р. був заснований Німецько-Український Форум (перший Голова – Маттіас Кляйнерт), 17 лютого 2000 р. – Українсько-Німецький Форум (перший Голова – Віктор Ющенко, згодом – Анатолій Кінах)³⁷⁹. За підтримки Посольства ФРН в Україні та інших німецьких організацій в Україні станом на 2000 р. діяли понад 40 німецьких культурних центрів. Зокрема, у Харкові – культурний центр “Дім Нюрнбергу”, в Одесі – один з найбільших у державі національно-культурних центрів – “Баварський дім”, заснований 1993 р. з ініціативи Баварського уряду та Баварської Євангелічно-Лютеранської Церкви. 2000 р. у Симферополі було створено Центр німецької мови і культури ім.Гете, 2001 р. – Центр німецької культури Львівської області. Від січня 2003 р. діє Кримський республіканський благодійний фонд “Німці Криму” (Голова – Іван Лейсле)³⁸⁰.

2000 р. відбулась установча конференція Всеукраїнського об'єднання “Німецька молодь в Україні” (“Deutsche Jugend in der Ukraine”; Голова – Володимир Лейсле), зареєстрованого міністерством юстиції України наступного року. 2002 р. Об'єднання стало членом УНКМО, того ж року було розпочато видання часопису “Jugendwelt” (“Молодіжний світ”)³⁸¹.

2-4 грудня 2005 р. відбувся 3-й з'їзд німців України, на якому було ухвалено Програму етнопонаціонального розвитку німецької меншини в 2005-2009 рр., а також утворено Національну Раду німців України. Згідно з затвердженим Положенням, НРНУ в період між з'їздами є вищим повноважним представницьким органом німецької меншини в Україні. Головою Ради було обрано Георгія Мозера, а до складу Президії увійшли представники АНУ (Валентина Суліна), “Відергебурту” (Андрій Фукс) та ВО НМУ (Володимир Лейсле)³⁸².

2006 р. ВО НМУ та АНУ, за підтримки уряду ФРН, заснували Інформаційно-освітній економічний ресурсний центр, стратегічною метою діяльності якого було визначено систематичну підтримку розвитку німецької меншини України в інформаційному, освітньому і економічному секторах за допомогою підвищення кваліфікації молоді, підприємців і керівників громадських організацій, а також сприяння розвитку двосторонніх зв'язків між Німеччиною і Україною.

Від 1993 р., за дорученням міністерства внутрішніх справ ФРН (яке несе політичну відповідальність за програму Федерального уряду з підтримки німецької національної меншини у країнах СНД) та на підставі міжурядової “Угоди між Україною та Федеративною Республікою Німеччина у справах осіб німецької національності, що проживають в Україні”, проекти з підтримки німецької діаспори в Україні координуються та фінансуються Благодійним Фондом “Товариство Розвитку” (Одеса) (GfE), засновником якого є Німецьке Товариство з Технічного Співробітництва (GTZ)³⁸³.

Упродовж 1994-2008 рр. цей Фонд сприяв діяльності майже 70 Центрив зустрічей по всій країні, які, своєю чергою, надавали можливість всім

зацікавленим вивчати й засвоювати німецькі культуру, мову, традиції, пропонували різноманітні культурні програми, проводили молодіжні фестивалі, конференції та ін. Завдяки фінансовій підтримці з ФРН соціально незахищені етнічні німці отримували медичну і гуманітарну допомогу. Фонд здійснював організацію і доставку адресної гуманітарної допомоги Німецького Червоного Хреста, а також надавав підтримку в організації й проведенні дозвілля та санаторного лікування осіб похилого віку.

Іншими німецькими державними, громадськими та релігійними інституціями, які наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. надавали допомогу не лише своїм співвітчизникам в Україні, були Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква України (НЄЛЦУ), Благодійний фонд “Баварський Дім, Одеса”, Фонд імені Роберта Боша, Фонд імені Ганса Зайделя, Фонд Фрідріха Науммана, Фонд імені Конрада Аденауера, Фонд імені Фрідріха Еберта³⁸⁴, Фонд імені Мартіна Німеллера, Центральне Управління німецьких шкіл за кордоном (ZfA), Німецька служба академічних обмінів ДААД (DAAD), Вузловий пункт Освітньо-інформаційного центру (BIZ) в Україні³⁸⁵, Німецький культурний центр “Гете-Інститут”, Бюро делегата німецької економіки³⁸⁶, НУФ.

Зокрема, серед проєктів, які реалізовував Гете-Інститут, – курси німецької мови для дорослих та дітей в Києві та Німеччині, молодіжні програми мовних курсів у ФРН, центри навчально-методичної літератури по всій Україні, інформаційний центр та бібліотека в Києві. Проєктом “Німецька спільнота” Гете-Інститут підтримує німецьку меншину в Україні різноманітними заходами в мовній та культурні царинах³⁸⁷.

Однією з форм широкого залучення німців України до відродження етнічної самобутності стало створення мережі німецьких культурних центрів. Вони відкриті як для осіб німецької національності, так і для місцевої людності³⁸⁸.

За сприяння німецької сторони в Україні впорядковуються поховання німецьких вояків. 1 вересня 1996 р., у присутності Президента України Л.Кучми та Федерального канцлера ФРН Гельмута Коля, поблизу с.Віта-Поштова (Кие-

во-Святошинський р-н Київської обл.) було врочисто відкрито цвинтар, на якому упокоїлись вояки, що загинули чи померли на українській землі під час радянсько-німецької війни 1941-45 рр. та після неї. У лютому 1998 р., з участю Федерального президента ФРН Романа Герцога, такий же цвинтар було відкрито поблизу Харкова³⁸⁹. Доглядом за цими та іншими військовими некрополями, у тому в селах Заречани (Житомирська обл.) та Потелич (Львівська обл.), містах Донецьке, Севастопіль, Кіровоград, Горлівка, Полтава, Запоріжжя, Херсон, Одеса, Київ (Сирець), опікується, за дорученням уряду ФРН, гуманітарна організація Volksbund (Німецька Народня Спілка догляду за військовими похованнями)³⁹⁰.

При всіх обласних центрах зустрічей створені та діють різножанрові мистецькі колективи. Традиційними стали як участь цих колективів та солістів у всеукраїнських мистецьких заходах, які, за підтримки Української держави, організовуються для всіх національних меншин, так і у власне німецьких. Зокрема, 21-22 вересня 2003 р. в Одесі відбувся Перший міжнародній фестиваль німецької музики “Два століття з німецьким мистецтвом в Одесі”; 10 вересня 2005 р. у м.Мукачеве – перший міжнародній фестиваль німецької культури “Карпатенланд”; у проведеному 14-16 вересня 2007 р. у м.Євпаторія IV-му Всеукраїнському фестивалі німецької творчості “Sonnenstrahl-2007” взяли участь понад 40 творчих колективів (більше 400 осіб) – інструментальні колективи, вокальні, танцювальні, вокально-хореографічні, фолкльорні, естрадні ансамблі, а також солісти-інструменталісти та вокалісти³⁹¹.

Фестивалі німецької культури посідають особливе місце в житті німців Криму³⁹². Перший відбувся 1993 р., наступного року – у Ялті, 1995 р. – в Євпаторії, 1996 р. – у Симферополі, 1997 р. – у Теодосії, 1999 р. – у Красногвардійському, 2001 р. – у Симферополі. Проведений у жовтні 2004 р. фестиваль був присвячений 200-річчю поселення німців на півострові³⁹³.

2002 р. у Чернігові започатковано фестиваль німецької культури імені Германа Пфайфера³⁹⁴. 2006 р. у Запоріжжі відбувся XI міжнародній конкурс молодих виконавців Міхаеля Стріхаржа³⁹⁵.

Німецькі недільні школи діяли в Волинській, Запорізькій (міста Бердянське та Мелітопіль), Івано-Франківській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській (міста Южне та Ізмаїл, с.Доброолександрівка), Полтавській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Черкаській областях, містах Київ та Севастопіль³⁹⁶.

Німецьку редакцію мала Закарпатська обласна державна ТРК (мовлення 40 годин на рік, інформаційна телепрограма “Подобиці”, телерадіопрограма “Німецькі звуки”); державна ТРК “Крим” для німецької людности півострова готувала щотижневу 15-хвилинну телепередачу “Hoffnung” (“Надія”)³⁹⁷. Від 1995 р. видавалась щомісячна газета “Deutsche Kanal” (наклад 1000 прим.), від 1993 р. – щомісячна газета “Hoffnung” (наклад – 1000 прим.)³⁹⁸.

Депутатами Верховної Ради України обирались Віктор Пауль (1991-94) та Георгій Мозер (1994-98).

Проблеми історії німецької людности Півдня України плідно студіюють співробітники Інституту українсько-німецьких історичних досліджень Дніпропетрівського національного університету (керівник – проф.Світлана Бобильова). Упродовж кількох років ці дослідження проводились українськими науковцями спільно з вченими Геттінгенського відділення Інституту історії німців Північно-Східної Європи (ФРН)³⁹⁹. Економічну та соціальну минувшину України вивчає, зокрема, професор Райнер Лінднер⁴⁰⁰.

Різні аспекти історії та сьогодення українських німців висвітлювались учасниками міжнародних наукових конференцій “Україні-Німеччина: економічне та інтелектуальне співробітництво (XIX-XX ст.)” (Дніпропетрівське, жовтень 1997 р.), “Німці Приазов’я і Причорномор’я: історія і сучасність (до 200-ліття переселення)” (Донецьке, вересень 2003 р.)⁴⁰¹, “Історія німців Причорномор’я та українсько-німецькі культурні зв’язки” (Одеса, жовтень 2003 р.)⁴⁰², “Німці в історії України” (Київ, травень 2004 р.), “Меноніти Молочної та їхні сусіди” (Молочанське, Запорізька обл., 2004 р.)⁴⁰³, “Микола Християнович Бунге – вчений, педагог, державний діяч” (Бунгівські читання) (Київ, травень 2005 р.), “XXI сторіччя: пошук шляхів примирення біля могил померлих” (Київ, червень

2006 р.)⁴⁰⁴, “Німці України і Росії в конфліктах і компромісах ХІХ-ХХ ст.” (Дніпропетрівське, вересень 2007 р.).

Гуманітарну допомогу потребуючим в Україні надають німецькі міста-“побратими”, благодійні фонди та окремі громадяни Німеччини⁴⁰⁵. Від 1995 р. в Україні працюють волонтери Інтернаціональної спілки Німеччини, які надають допомогу знедоленим, хворим та людям літнього віку. Молоді німці перебувають в Україні й в рамках програми обміну студентами, організованої Міжнародним благодійним фондом допомоги та дружби, а також реалізації спільних з українськими навчальними закладами проєктів⁴⁰⁶.

У багатьох регіонах України ефективно функціонують численні представництва фірм, підприємств, банківських та фінансових інституцій ФРН, на яких працюють тисячі українців. Це, зокрема, завод фірми “Кромберг і Шуберт” у Волинській області⁴⁰⁷, торговельно-виставковий центр фірми “Бергман і Франц” у Києві⁴⁰⁸, ДП “Сіменс Україна” – генеральний представник концерну “Siemens AG” в Україні⁴⁰⁹, мережа гіпермаркетів концерну “Метро Кеш енд Кері”⁴¹⁰, заводи фірми “Кнауф”⁴¹¹, філії “Комерцбанку”⁴¹² та ін.

На кількох українських підприємствах виготовляється продукція, “батьківщиною” якої є Німеччина⁴¹³; акціонери деяких українських банків – банківські установи ФРН⁴¹⁴.

Свою майстерність в Україні регулярно демонструють різноманітні мистецькі колективи та виконавці з Німеччини⁴¹⁵. Від 1 вересня до 7 листопада 2008 р. у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Донецькому, Чернівцях, Ялті, Ужгороді, Черкасах, Каневі, Івано-Франківському, Корсунь-Шевченківському, Симферополі, Євпаторії відбулись Тижні німецької культури⁴¹⁶.

Непоодиноким є відвідування різних регіонів України німецькими громадянами, етнічне коріння яких – на українських теренах⁴¹⁷.

Гуманітарна співпраця відбувається також у царині повернення вивезених гітлерівцями під час радянсько-німецької війни 1941-45 рр. культурних цінностей. Зокрема, після підписання 1993 р. Угоди про культурне співробітництво в Україну лише 1997 р. було повернено близько 4 тис. світлин⁴¹⁸. У лис-

топаді 2008 р. представник Федерального архіву Німеччини д-р Кай фон Йена передав ще 246 фотопозитивів⁴¹⁹.

2008 р. генеральним директором PinchukArtCentre став Екхард Шнайдер⁴²⁰.

Матеріальна спадщина українських німців представлена в багатьох музейних збірках України. Зокрема, у “німецькій” колекції Кримського етнографічного музею зібрано понад 5 тис. пам’яток їхнього життя на півострові⁴²¹.

ФРН опікується українськими німцями, сприяючи вивченню ними рідної мови, заглибленню в німецьку культуру, а також здійснюючи різноманітні обміни. З цією метою, зокрема, у вересні 2007 р. в Україні перебував Уповноважений Федерального уряду Німеччини у справах переселенців, Парламентський статс-секретар Федерального міністерства внутрішніх справ д-р Крістоф Бергнер (Bergner), який завважив, що в “обходженні з нацменшинами <...> Українська держава може бути зразком для більшості країн світу”⁴²².

Українським навчальним закладам надають допомогу різноманітні німецькі інституції. Зокрема, партнерами Донецького юридичного інституту є Нюрнберзька школа поліції, Інститут підвищення кваліфікації поліції Баварії, школи поліції міст Айхштет та Кьонігзбрун⁴²³.

Українська мова запозичила з німецької слова на позначення військової справи (*солдат, штаб, гавбиця, гавптвахта*), морської (*врак, вахта*), друкарської (*зицер, прасмайстер, верстат, форзац, шмуцтитул, авантитул*), мінералогічної (*кварц*), фізичної (*індекс, функція, атом, гідроскоп*), музичної (*аниляг, флейта*), та суспільно-політичної (*адвокат, атент, анархія, арешт, криза, цензура, пенсія, прокурор, субординація, журнал, форма*) термінолексик, понять торгівлі й виробництва (*майстер, капітал, дирекція, гандель, облітація, шахта, бухгалтер, клапан, акциз*), технічні поняття (*сигнал*) та ін. Шляхом афіксації були створені терміни на ґрунті національних та інтернаціональних основ, еквівалентних за своєю семантичною структурою відповідним німецьким термінам: *перенаселення* – *übervölkerung*, *концентрування* – *konzentration*, *витворювання* – *produktion*, *доходність* – *rentabilität*. Серед

соціально-економічних українських термінів, утворених морфологічним способом, немало таких, мотивованість яких зумовлена німецькими оригіналами: *die Mehrzeugung* – *перевиробництво*, *die Wettbewerbfähigkeit* – *конкурентноздатність*⁴²⁴.

Також німецького походження слова *абцуг*, *вершляг*, *газард*, *галстух*, *гембель*, *гер*, *герб*, *гільза*, *готтенот*, *гофмаршал*, *гофрат*, *гешефт*, *гільдія*, *глінтвайн*, *гнайс*, *грифель*, *грос*, *гросбух*, *гросмайстер*, *гульден*, *єтер*, *крайцар*, *люка*, *пакгавз*, *патронташа*, *ратгавс*, *розенкройцер*, *ролик*, *філістер*, *флігель*, *флюгер*, *фоєрверк*, *форшляг*, *фройляйн*, *фуга*, *цойггавз*, *шлюза*, *шляйфа*, *шляк*, *шлям*, *шмергель*, *шніцель*, *шпацир*, *шприц*, *штрайкбрехер*, *штука*, *ягдташа* та ін.⁴²⁵.

Від “пруси” (“жителі Пруссії”) походили назви осель, які пізніше були перейменовані. Нинішні хутори Григорівка (Київська обл.) та Мірошники (Харківська обл.) мали назву Прусівка, села Бушева (Київська обл.), Підгірний та Бистриця (Тернопільська обл.), Ямпіль (Львівська обл.) – Пруси⁴²⁶.

Примітки та коментарі :

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 141, 142; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – С. 61; Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. – С. 30, 31; Кудряченко А. І., Кулінич І., Хохлачов В. В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 4; Український Радянський Енциклопедичний Словник: У 3-х т. Т. 1. – 2-ге вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 439; Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003. – С. 16; Яровий В. “Готська проблема” та Україна. Давньогерманські племена в Північному Причорномор’ї та Криму // Діалог. Історія, політика, економіка. – 2000. – № 1. – С. 68-69; История немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и материалов. – Донецк: ТОВ “Апекс”, 2005. – С. 3; Сенсаційна знахідка археологів // Молодь України. – 2004. – 31 серпня. – С. 2; Унікальна знахідка // УК. – 2004. – 18 серпня. – С. 16. І. Бичко зазначає, що “контакти східньослов’янських предків українців з германськими та германо-кельтськими племенами (бастарнів, скірів та ін.) започатковуються з другої половини I тис. до н. е. Слов’яни у процесі контактів збагачуються знаннями форм суспільної та військової організації, свідченням чого є поява таких термінів, як “князь”, “дума”, “полк”, “меч”, “шолом”, “шати”, “мити”, “хижа”, “хлів”, “колодязь” тощо” (Цит. за: Бичко І. В. Німеччина // Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник. – Львів: Світ, 1994. – С. 326)
2. Цит. за: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – С. 61.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – С. 61; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 545, 546.

4. Ibid; www.krotov.info/spravki/persons/04person/ulfila.html (25.05.2009)
5. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Германарих> (24.05.2009). М.Грушевський подає (за рецензією Момзена) каталог народів Германарихової держави: *Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Imniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas* (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. – К.:Наукова думка,1994. – С. 148)
6. Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. – К.:Наукова думка,1994. – С. 155.
7. Цит. за: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – К.:Либідь,1992. – С. 61.
8. Ibid.
9. Ibid. – С. 61-62.
10. Кудряченко А.Ф., Кулінич І., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.:Наукова думка,1995. – С. 5.
11. Ibid.
12. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. – К.:Наукова думка,1994. – С. 454, 455; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – К.:Либідь,1992. – С. 104, 105; Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVII століття). – К.:Глобус,1991. – С. 43; http://ru.wikipedia.org/wiki/Адальберт_Магдебургский (12.05.2009). Ім'я Олена київська княгиня Ольга отримала при охрищенні. Оттон I – король Німеччини від 936 р., від 962 р. – імператор Священної Римської імперії (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – К.:Либідь,1992. – С. 104; www.krugosvet.ru/enc/istoriya/OTTON_I_VELIKI.html (13.05.2009)
13. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – К.:Либідь,1992. – С. 107; ЕУ. – С. 3987.
14. Кудряченко А.Ф., Кулінич І., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.:Наукова думка,1995. – С. 5.
15. ЕУ. – С. 1768.
16. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 16, 18.
17. Крикун М. Тітмар Мерзебурзький // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.:Генеза,1999. – С. 333; Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 28, 29; ЕУ. – С. 26, 178. Зокрема, у хроніці Т.Мерзебурзького міститься інформація, яка дозволяє стверджувати про заснування Софії Київської князем Володимиром Свято-славовичем (Бажал А. Код Софії // ДТ. – 2007. – 29 грудня. – С. 16)
18. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 18; Бичко І.В. Німеччина // Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник. – Львів:Світ,1994. – С. 326.
19. Цит. за: ЕУ. – С. 1769.
20. Підтримував зв'язки з Литвою; був одружений з дочкою литовського князя Гедимина Євфимією-Офкою (ЕУ. – С. 1769, 3994)
21. Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 322.
22. ЕУ. – С. 1769.
23. Першими отримали магдебурзьке право у XIV ст. міста галицько-волинських земель, у XV-XVII ст. – Львів, Кам'янець, Кременець, Вінниця, Житомир, Бердичів, Звенигородка, Овруч, Стародуб, Чернігів, Полтава, Гадяч, Глухів, Лубні, Ніжен та ін. (Бичко І.В. Німеччина // Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник. – Львів:Світ,1994. – С. 326)
24. ЕУ. – С. 1769. Комендантом Львова був Йоганн Беренс, що працював у місті як інженер-фортифікатор у 1678-82 рр. Саме за його пляном було споруджено головну частину східного прясла передміських бастионових укріплень (Бевз М., Оконченко І. Ідентифікація втраченої оборонної архітектури Львова XVII століття: “лінія Беренса” // Пам'ятки України. – 2001. – Ч. 1. – С. 26, 32-38)

25. Огуй О. Формування німецьких колоній на Буковині у XVIII – XX століттях: соціально-економічні та мовні аспекти // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 121.
26. ЕУ. – С. 1769.
27. ЦДІА(К). – Ф. 59, оп. 1, спр. 19, 20, 75, 76, 96, 99, 103, 1162, 2019.
28. ЕУ. – С. 1769; Сокирко О. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 141-147. Значними є, зокрема, заслуги уродженця Сілезії Барського та Теребовлянського старости Бернадра Претвича (?-1561) в обороні українських кордонів. Хроніки свідчать, що цей військовик провів близько 70 битв із татарами і в жодній не зазнав поразки. Його ж вважають основоположником української військової мемуаристики (Рудницький Ю. “Батько” Бернад // ДТ. – 2007. – 8 вересня. – С. 21)
29. ЕУ. – С. 1402; Ісаєвич Я. Мартин Груневег та його опис Києва // Всесвіт. – 1981. - № 5. – С. 204-206; Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 56-60; Горелов Д., Моця Б. Німці про Україну // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Німеччина. – 2000. - № 1. – С. 96; Махун С. “Вихованець Марса” знайшов останній притулок у Києві // ДТ. – 2005. – 28 травня. – С. 20.
30. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 63; www.ya2004.com.ua/2007/12/15/845/ (16/06/2009)
31. ЕУ. – С. 230.
32. Видані у Франкфурті 1720 (Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 138-139) чи 1721 р. (www.bibliotekar.ru/reprint-44/) (16.06.2009)
33. РН. – С. 106; Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 150.
34. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 150-152, 251.
35. Дружинина Е.И. Значение русско-немецких научных связей для хозяйственного развития Южной Украины в конце XVIII в. // Международные связи России в XVII-XVIII вв. – М.:Наука,1966. – С. 220-221; Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. – Львів-Мюнхен:Дніпрова хвиля,1995. – С. 20; Мала енциклопедія ... – С. 834. У “Деннику моїх подорожей” (1769 р.) Гердер зазначає: “Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться: з тільки малих племен, якими були колись греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген, у далекий світ” (Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 158).
36. Описи подорожей С.Гмеліна видані в чотирьох томах п.з. “Подорожі через Росію для дослідження царства природи” (СПб., 1771-1786). У першому томі вчений описує південносхідню частину України. Він уживає офіційну назву для цього краю – “Малоросія”, а його мешканців називає українцями або малоросіянами. Подорожник докладно описує фльору та фауну краю, населення, його побут, матеріальну та духовну культуру тощо (Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. – Львів-Мюнхен:Дніпрова хвиля,1995. – С. 20-21)
37. У творах “Подорож з Варшави на Україну в 1780 і 1781 р.” (виданому 1809 р.) та “Подорож з Волині до Херсону” (1802 р.) дослідник наводить чимало цікавої інформації про Україну (Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 167-168)
38. Шудря М. Їхав козак за Дунай... // ГУ. – 2005. – 4 листопада. – С. 14. В.Січинський завважає, що твір Й.Коля п.з. “Die Ukraine. Kleinrussland” “як твір чисто науковий, безсторонній і правдивий, що охоплює усі ділянки українського краєзнавства <...> заслуговує найбільшої уваги”. Про симпатію Коля до України свідчать такі його думки: “Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежно державою. Час цей наближається поволі, але

неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією.

Хвилево Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу!" (Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма "Довіра",1992. – С. 193, 200)

39. ЕУ. – С. 140; Горелов Д., Моця Б. Німці про Україну // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Німеччина. – 2000. - № 1. – С. 100. У виданій ним фундаментальній праці п.з. "Reise im Europäischen Russland" (1844) Україні присвячені розділи VII-X (Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма "Довіра",1992. – С. 204)
40. З доручення Російської АН відбув кілька подорожей на південь імперії (на Україні в 1773-74 рр.). Перший дав характеристику природи Півдня України, зокрема ґрунтів, фльори та фавни (ЕУ. – С. 484; Экспедиции Академии наук XVII-XIX веков: Тр. архива АН СССР. – Вып. 4: Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII-XIX веках. Хронологические обзоры и описания архивных материалов. – М.-Л.,1940. – С. 8)
41. ЕУ. – С. 374. Інформацію про Україну в "Записках про Московію" надав З.Герберштайну віленський воєвода, литовський канцлер Альбрехт Гаштольд, батько якого Мартін Гаштольд був першим київським воєводою (Гирич Т. "Чув від людей, гідних довіри..." // Київ. – 1986. - № 6. – С. 135-136)
42. ЕУ. – С. 147; РН. – С. 20; Горелов Д., Моця Б. Німці про Україну // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Німеччина. – 2000. - № 1. – С. 100. Збірка перекладів Боденштедта п.з. "Die poetische Ukraine" з'явилась у Штутгарті 1845 р. (Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма "Довіра",1992. – С. 204)
43. ЕУ. – С. 1521. Із заплянованих до видання 8 випусків "Двісті українських пісень. Співи і слова зібрав Марко Вовчок. У ноти завів Едуард Мертке" опублікував (1864 р.) перший (25 пісень) (МУ. – С. 397)
44. НР. – С. 817-818; ЕУ. – С. 89; ЕУ-Д. – С. 144, 145; НУ. – С. 7, 204; РН. – С. 171; МУ. – С. 647; Киев. Энциклопедический справочник. – К.,1982. – С. 67, 265; ИГС. Киев. – К.,1972. – С. 90, 91; Кресальний Н.И. Русская и украинская архитектура XVIII – первой трети XIX века: Текст лекций. – М.-Л.,1982 – С. 42, 43; Ленченко В. Іоган Готфрід Шедель: чарівник українського барокко // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Німеччина. – 2000. - № 1. – С. 176-179; МУ. – С. 64. Ф.Кенігсек допомагав гетьману І.Мазепі в удосконаленні гарматної справи на Гетьманщині, був одним із керівників оборони Батурина в жовтні 1708 р. Помер "від ран у дорозі до Глухова, куди росіяни везли його на страту" (Цит. за: ЕУ. – С. 993)
45. ЕУ. – С. 1770. Нашадком Полів був історик, археолог, державний та громадський діяч, дослідник Криворізького родовища кам'яного вугілля Олександр Поль (Pohl; 1830-90) (Ibid; РН. – С. 129)
46. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия. Т. 7. – СПб.,1903. – С. 434; Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня. – 1999. – Ч. 4. – С. 70.
47. Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII столітті // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 7; Наулко В. Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси на Україні: історія та сучасність. – К.:Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України,2001. – С. 35; Немецкие населенные... – С. 293.
48. Кулинич И. Возникновение и развитие поселений // Deutscher Kanal. – 1992. - № 1. – С. 2; Остроух И.Г., Шервуд Е.А. Немцы в России (исторический очерк) // Этнографическое обозрение. – 1993. - № 3. – С. 43; Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск,2006. – С. 22-24; Дынгес А.А. ... – С. 7.
49. Немецкие населенные... – С. 224, 232; Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск,2006. – С. 24-25; Зворигіна Н. Прекрасне гніздо вільного птаха // УК. – 2009. – 26 травня. – С. 9.

50. Остроух И.Г., Шервуд Е.А. Немцы в России (исторический очерк) // Этнографическое обозрение. – 1993. - № 3. – С. 43; Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – С. 25; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 14. Новороссия и Крым. – СПб., 1910. – С. 620, 667.
51. Німці Одещини. Два століття на теренах Причорномор'я. – Одеса, 2003. – С. 4; Кулинич И. Возникновение и развитие поселений // Deutscher Kanal. – 1992. - № 1. – С. 2.
52. Бачинська О. Українці та німці в південній Бессарабії: деякі аспекти взаємодії в ХІХ столітті // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв, 2004. – С. 13.
53. Лаптев Ю.Н. Переселение немцев в Крым и основание колоний (ХІХ в.) // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь: Таврія-Плюс, 2000. – С. 11, 13-15; Хоменко В. Німецький фолькспарламент у Криму // ГУ. – 2004. – 10 червня. – С. 4; Кулик О. Відпочиваючи, пізнавай // УК. – 2005 – 18 листопада. – С. 14.
54. Лаптев Ю.Н. Переселение немцев в Крым и основание колоний (ХІХ в.) // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь: Таврія-Плюс, 2000. – С. 17.
55. Ibid.
56. Крым многонациональный. – Симферополь: Таврия, 1988. (Вопросы – ответы; Вып. 1). – С. 31; Крымская АССР (1921-1945). – Симферополь: Таврия, 1990. (Вопросы – ответы; Вып. 3). – С. 206.
57. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 14. Новороссия и Крым. – СПб., 1910. – С. 297, 318, 385, 386, 394, 575, 618, 620, 621, 624, 638, 641, 664, 665, 667, 670, 674, 708.
58. ЕУ. – С. 1770.
59. Крым многонациональный. – Симферополь: Таврия, 1988 (Вопросы – ответы; Вып. 1). – С. 32.
60. ЕУ. – С. 1770; Дынгес А.А. ... – С. 9.
61. Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв, 2004. – С. 114.
62. Січошка-Петраżyска Z. Żywoł niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S. 12.
63. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. Т. VII. – СПб., 1872. – С. 298-299; Праксенталер Б. Немцы на Волыни // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7-10 вересня 1994 р.). – Житомир, 1994. – С. 105; ЕУ. – С. 1770.
64. Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв, 2004. – С. 114.
65. У тому в Луцькому повіті – 6763 осіб, Рівненському – 5298, Новоград-Волинському – 4446, Житомирському – 3499, Володимир-Волинському – 1615, Острозькому – 1578, Овруцькому – 591, Заславльському – 458, Дубенському – 456 (Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. Т. VII. – СПб., 1872. – С. 299-308). 1875 р. німців у Волинській губ. проживало майже 40 тис. осіб, 1881 р. – 87731 осіб, влітку 1884 р. – 120395 (Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (ХІХ – початок ХХ ст.) – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 30-31)
66. Зокрема, упродовж 3 місяців 1886 р. від німців Радомської губернії, які проживали “по паспортах” на Волині, надійшло 109 заяв із проханням про остаточне переселення до Волинської губернії (ЦДІА(К). – Ф. 442, оп. 616, спр. 49)
67. ЕУ. – С. 1770.

68. Дынґес А.А. ... – С. 5-6.
69. ЕУ. – С. 1773.
70. 1779 р. глава військової адміністрації Буковини генерал Енценберг (Enzerberg) у повідомленні галицькому генеральному командуванню писав, що для розвитку землеробства на підпорядкованій йому території потрібні “німецькі робочі руки” і “німецький спосіб господарювання”, а край “такий великий, що може прийняти” 18 тис. чол. (Цит. за: Троян С., Холодни́цкий В. Буковина // НУ. – С. 37)
71. Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 199-200.
72. 1857 р. у Сяноцькій окрузі мешкали 2540 німців (1,0% всієї людности), у Самбірській – 8980 (3,3%), Стрийській – 9681 (3,9%), Станіславівській – 2660 (0,9%), Коломийській – 2910 (1,0%) (Копчак С.І. Населення Українського Прикарпаття. – Львів,1974. – С. 68)
73. ЕУ. – С. 1773. 1880 р. у Львові мешкали 7323 осіб, які розмовною назвали німецьку мову (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom V. – Warszawa,1884. – S. 508)
74. НР. – С. 278-279; ЕУ. – С. 1773. Окрім Чернівців, 1916 р. німці проживали в оселях Садагора, Александердорф, Катеринендорф, Августендорф, Альт Хютте, Францталь, Карлсберг, Альт-Фратауц, Теремешти німецькі, св.Онуфрія, Радауц, Фюрстенталь (Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. Ч. IV. Район Буковины. Население Буковины по обиходному языку. Карта-приложение. – Петроград,1916.)
75. Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 197.
76. На його прохання на Буковину було переселено певну кількість німців – робітників та ремісників. На честь Гартенберга (у перекладі “Сад-гора”) поселення біля Чернівців, в якому німці жили і працювали, назвали Садгорою (Огуй О. Формування німецьких колоній на Буковині у XVIII-XX століттях: соціально-економічні та мовні аспекти // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 120; <http://rucollect.ru/news/134-news> (16.06.2009); www.castles.com.ua/sadagora.html (16.06.2009); www.molbuk.com/2007/10/11/sadgora-zdavna-pritjagu-do-sebe-grosh.html (16.06.2009)
77. ЕУ. – С. 1773; Дынґес А.А. ... – С. 6-7; Гроздова И.Н., Филимонова Т.Д. Венгры и немцы Советского Закарпатья (по материалам полевых исследований 1968-1969гг.) // Сов. этнография. – 1970. - № 1. – С. 140; Стара нова батьківщина // ДТ. – 2006. – 25 листопада. – С. 20. Павшино – одне з чотирьох найбільших німецькомовних сіл Мукачевського р-ну. 1750 р. сюди переселилися 8 родин з Верхнього Коропця, які походили з Вюрцбургу, згодом ще кілька родин з Австрії, а 1773 р. – франконці з Городи, Великих Лучок, Зубівки та ін. сіл (Куля Ф. Різдво у Павшині // Новини Закарпаття. – 1995. – 23 грудня)
78. Династія Шенборнів була найбільшим землевласником на Закарпатті. Мукачівсько-Чинадіївська домінія, подарована їм австрійським цісарем Карлом VI, нараховувала 152 сіл, 15 присілків, 4 торгових міст. Після придбання великих маєтностей від угорських княгинь вона збільшилася ще на 33 села. Цій династії належали й замки – мукачівський “Паланок”, чинадіївський “Сент-Міклош” та мисливський палац “Берегвар” (Бедзір В. Шенборни повертаються // УК. – 2009. – 7 квітня. – С. 16)
79. ЕУ. – С. 1772.
80. Зокрема, 1847 р. німці, що переселились до м.Дубно (Волинська губернія), скаржились на заборону займатись підприємництвом, хабарництво та свавілля (ЦДІА(К). – Ф. 442, оп. 1, спр. 7165, арк. 1-22)
81. ЕУ. – С. 1772.
82. Войналович В. Етноконфесійні аспекти історії німців України // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Німеччина. – 2000. - № 1. – С. 134-135; Бобильова С. Система освіти в німецьких колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 23-25; Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 86-91. 1907 р. у німецьких колоніях Волинської губернії функціонували 285 шкіл з 11746

- учнями обох статей (Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. – Житомир, б.р. – С. 42-43), 1911 р. – відповідно 279 і 11623 (Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. – Житомир, б.р. – С. 90-91)
83. Училище в колонії Орлов було засноване з ініціативи Голови сільськогосподарського союзу Йоганна Корніса на початку 1820-х рр., училище в Гальбштадті постало 1835 р., у Хортиці – 1848 р., у Сараті (“Вернерівське училище”, згодом Вернерівська вчительська семінарія) – 1844 р., у Пришибі (коштом власника Асканії-Нова Фрідріха Фальц-Фейна) – 1846 р. 1914 р. на Півдні України діяли 21 центральних училищ (Бобильова С. Система освіти в німецьких колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв, 2004. – С. 25)
84. Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003. – С. 77.
85. Уродженець Харкова був учасником підготовки та здійснення селянської реформи 1861 р. в Катеринославській губернії. Спеціально для сільської школи написав посібник “Наш друг” (1871), який видавався 19 разів (до 1908). У 1867-72 рр. відкрив в Олександрівському повіті (Катеринославська губ.) біля 100 шкіл, особисто інспектував їх, навчав вчителів, провадив зразкові уроки, захищав інтереси народної школи в друкованих виданнях. Видав 5 підручників та керівництв для сільських шкіл. Виступав за навчання дітей їхньою рідною мовою. Від 1880 р. займався практичними питаннями народної освіти в Маріупільському та Олександрівському повітах, головно – проблемою ліквідації неписьменності. Помер в с. Нескучне Олександрівського повіту (РН. – С. 89; Бобыльова С., Савчук В. Корф Николай Александрович // НУ. – С. 110, 111; Бугайов О. Трудар народної школи із Нескучного // Український світ. – 2005. – Ч. 4-6. – С. 29-30; Винниченко І. Корф Микола // ЕІУ. Т. 5. – С. 197)
86. ЕУ. – С. 1772.
87. РН. – С. 121, ОН. – С. 287-290; Німці Одещини. Два століття на теренах Причорномор’я. – Одеса, 2003. – С. 4
88. РН. – С. 23. Уродженець Симферополя, вихованець Новоросійського університету О. Браунер був членом української громади, що діяла в Херсоні у 1885-86 рр. (www.lib.kherson.ua/ukr-znd-2007-01-25.htm (15.05.2007)). Тривалий час працював у заповіднику “Асканія-Нова”, очолював Одеську крайову інспектуру з охорони природи. Першим в УСРР порушив питання про природоохоронну освіту в вузах. Закликав до того, щоб “увести в університетах, інститутах народної освіти і вищих сільськогосподарських навчальних закладах курс з вивчення фавни, особливо місцевої, зоогеографії і охорони природи” (Цит. за: www.ecothics.ru/b42/15htm (17.06.2007))
89. Німці Одещини. Два століття на теренах Причорномор’я. – Одеса, 2003. – С. 4; РН. – С. 96. Людвіг Васильович Рейнгард – уродженець с. Войтівці (Полтавська губ.). Закінчив Харківський університет, в якому згодом працював (професор від 1886 р.). 1880 р. запрошений на катедру ботаніки Новоросійського університету (www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=111316 (16.06.2009); <http://herba.msu.ru/algae/algologists/reingard/index.html> (16.06.2009))
90. Даниленко В.Н. Петр Симон Паллас // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – С. 144-151; РН. – С. 125; НИР. – С. 284; Дружинина Е.И. Значение русско-немецких научных связей для хозяйственного развития Южной Украины в конце XVIII в. // Международные связи России в XVII-XVIII вв. – М.: Наука, 1966. – С. 224-226, 238, 247-250; Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. – Львів-Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1995. – С. 25-26; www.servis-ug.ru/Info/InformationViewForm.aspx?InformationID=1277 (12.10.2007)
91. РН. – С. 132; НИР. – С. 493.

92. РН. – С. 40; Дружинина Е.И. Значение русско-немецких научных связей для хозяйственного развития Южной Украины в конце XVIII в. // Международные связи России в XVII-XVIII вв. – М.:Наука,1966. – С. 226, 239-240.
93. Дружинина Е.И. Значение русско-немецких научных связей для хозяйственного развития Южной Украины в конце XVIII в. // Международные связи России в XVII-XVIII вв. – М.:Наука,1966. – С. 240-242. Доктор медицини, придворний радник польського короля Станіслава Августа Понятовського, член Мінералогічного товариства в Ієні і Вестфальського Товариства дослідників природи. Свої подорожі по Україні вчений описав у працях “Подорож з Варшави в Україну в році 1780 і 1781” (1804) та “Подорож через Волинь на Херсон у Росії в році 1787” (1802). (Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. – Львів-Мюнхен:Дніпрова хвиля,1995. – С. 24-25)
94. У Харкові батько Кеппена – бранденбурзький уродженець, у складі 30 лікарів викликаних в Росію Катериною II – завідував медичною частиною. П.Кеппен закінчив Харківський університет зі ступенем магістра правознавства (РН. – С. 81; ЕУ. – С. 993; Модзалевский Л.Б. Дневники академика П.И.Кеппена // Вестник Академии наук СССР. – 1932. - № 12. – С. 93-97; Маркевич А. К биографии П.И.Кеппена // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1914. - № 51. – С. 236; www.rulex.ru/01111155.htm (25.08.2007)
95. Уродженець Ліфляндської губернії, вихованець Дорпатського університету М.Гартвіс розпочав роботу в Нікитському ботсаду на посаді садівника-наглядача 1824 р., а від 1827 р. упродовж 34 років обіймав посаду його директора. Придбавши для власного маєтку ділянку біля підніжжя Ведмідь-Гори, вчений висаджував на ній дублікат кожної рослини, привезеної для Нікитського ботсаду. Спеціально для Алупки М.Гартвіс селекціонував ряд сортів троянд. Два з них (“Алупка” та “Графиня Єлисавета Воронцова”) увійшли до світових каталогів. Іменем науковця названо вид дуба, що росте в Колхіді (Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 54; Биологи: Биографический справочник. – К.,1983. – С. 163; Голубева И.В., Кузнецов С.И. Никитский ботанический сад: Путеводитель. – Симферополь,1978. – С. 7-8; www.perekop.info/crimea/botanical-garden (25.09.2008); <http://nauka.relis.ru/24/0405/24405104.htm> (13.06.2008); http://sarov.info/parks_alupka.htm (28.06.2008); www.perekop.info/crimea/botanical-garden (12.05.2008); www.planetakrim.com/catalog/06/4-1-3=0.htm (23.03.2008); <http://bio.1september.ru/articlef.php?ID=200002706> (25.08.2007)
96. БН. – С. 87; Природа. – 2006. - № 5.
97. Кочкин М. Государственному Никитскому ботаническому саду – 150 лет. – М.,2003. – С. 137; <http://lexicon.org.ua/biography/c/27430.html> (25.08.2008); www.crimea.ru/item_info_big.htm?id=524(25.08.2008)
98. РН. – С. 14; БН. – С. 7; НИР. – С. 521; ОН. – С. 284.
99. Білокінь С. Рігельман Олександр Іванович // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.:Генеза,1999. – С. 3-39; Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.:Либідь,1994. – 768 с.; РН. – С. 138; НИР. – С. 186, 187, 453.
100. НИР. – С. 459. Математику в Харківському університеті науковець викладав упродовж 27 років; користувався репутацією прекрасного лектора. Університету заповідав свою бібліотеку (www.univer.omsk.su/omsk/Sci/HkGS/hkgs2.htm (25.06.2008); www.univer.omsk.su/omsk/Sci/HkGS/hkgs3.htm (25.06.2008)
101. БН. – С. 11; РН. – С. 19; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 169.
102. Професор університету від 1897 р., президент Міжнародного астрономічного союзу. Син уродженця Харкова О.В.Струве, який закінчив університет; батько Отто Струве – астронома, випускника Харківського університету, члена Національної академії наук

- США, Лондонського королівського товариства (Отто Струве присвячується // УК. – 2005. – 9 квітня. – С. 16; www.universitates.kharkov.ua/arhiv/2003_3/aleksandrov/aleksandrov.html (17.04.2008))
103. Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 169.
104. РН. – С. 22.
105. ЕУ. – С. 203; БН. – С. 15; НИР. – С. 510.
106. Ординарний професор фармакології та рецептури (МвУ. – С. 32, 33; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 165, 166; Попов А. Первый профессор анатомии в Харьковском университете Людвиг Осипович Ванноти. – Харьков,1900. – 29 с.)
107. Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 169. Був деканом медичного факультету (РН. – С. 42)
108. Офтальмолог, працював на медичному факультеті (Михайлик А.Ф. Харькову 300 лет (1656-1956): Краткий историко-экономический очерк. – Х.,1958. – С. 34; БН. – С. 26)
109. Професор прикладної математики, завідувач катедри, перший директор астрономічного кабінету університету; ініціатор створення університетської обсерваторії (РН. – С. 61; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 168; Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Х.,1908. – С. 61; www.libbelinskogo.narod.ru/2.doc (15.02.2007); www.gazeta.univer.kharkov.ua/index.php?per (15.02.2007))
110. ЕУ. – С. 475; РН. – С. 53; МвУ. – С. 38, 39; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 165, 166.
111. Дійсний статський радник, член Державної Ради, ректор Санкт-Петербурзького університету, міністер народньої освіти Тимчасового уряду (РН. – С. 59)
112. Уродженець Курляндської губернії в університеті працював упродовж 40 років (від 1859 р.); був ординарним професором катедри хірургії та завідував університетською хірургічною клінікою. Користувався великою популярністю як досвідчений практик і чудовий хірург не лише в Росії, а й за кордоном. Похований в Харкові на лютеранському цвинтарі (Михайлик А.Ф. Харькову 300 лет (1656-1956): Краткий историко-экономический очерк. – Х.,1958. – С. 34; ЕУ. – С. 481; БН. – С. 29; www.universitates.kharkov.ua/arhiv.html (19.08.2008))
113. РН. – С. 68; НИР. – С. 537.
114. НР. – С. 737-738; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 168. Був деканом медичного факультету (РН. – С. 69)
115. Народився в Москві в родині священика. У Харківському університеті – від 1819 р.: ад’юнкт, екстраординарний професор катедри латинської словесности й старожитностей (від 1820 р.), ординарний професор (1821), декан словесного відділення (1821, 1822-26, 1831-32), ректор (1826-29, 1833-36). Засновник університетської бібліотеки; піклувався

- про колекції та музейні фонди університету (Усенко П. Кронеберг Іван (Йоган-Христи-ян) Якович // ЕІУ. Т. 5. – С. 408-409; www.rulex.ru/01110330 (29.06.2008); www.brocgaus.ru/text/055/747/htm (29.06.2008); РН. – С. 93). Батько Андрія Кронеберга (1815-55) – відомого філолога та історика (Усенко П. Кронеберг Андрій Іванович // ЕІУ. Т. 5. – С. 408)
116. Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 166. Професор хемії у 1803-10 рр. (http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/64723/Крюгер (16.06.2009))
 117. Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 166; www.ras.ru/FStorage/download.aspx?Id=bde55820-48ba-4e66-8e1f-e3830594f9d4 (16.06.2009)
 118. Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 167.
 119. РН. – С. 128; ЕУ. – С. 2095.
 120. Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 167.
 121. Ординарний професор права, працював у 1804-24 рр. (Ibid.; www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=111359 (16.06.2009))
 122. Був також директором Педагогічного інституту в Харкові (РН. – С. 142)
 123. БН. – С. 68; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 169.
 124. Професор латинського мовлення та естетики (Ibid. – С. 165, 167)
 125. Ординарний професор теоретичної та практичної філософії; працював у 1804-16 рр. (РН. – С. 169; ЕУ. – С. 3784; НИР. – С. 547-548; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 165, 167; www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=135576 (16.06.2009))
 126. Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 169.
 127. Вчитель гравірування; працював у 1803-09 рр. (Ibid. – С. 167)
 128. Ад’юнкт статистики та технології; працював у 1804-11 рр. (Ibid. – С. 167, 170)
 129. Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.:Наукова думка,1993. – С. 512; ЕУ. – С. 3885, 3886; УРЕ. Т. 12. – К.,1985. – С. 424; Нестуля О.О. Понад усе ставив істину // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.,1991. – С. 37-55; Прокофьев В.Н. Федор Иванович Шмит (1877-1941) и его теория прогрессивного циклического развития искусства // Советское искусствознание. – М.,1981. – Вып. 2; Шмит Федор Иванович // История Академии наук Украинской ССР. – К.,1979. – С. 741)
 130. Ординарний професор хемії та металургії; працював у 1804-11 рр. (Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” –

- динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 165, 168; РН. – С. 175)
131. Уродженець Бранншвайгу, театральний діяч, антрепренер, режисер, балетмейстер. Був режисером та балетмейстером театру Я.Іллінського в Романові на Житомирщині (1804-09); викладач танців в київській гімназії (1809-11) та Харківському університеті (1812-16). Від 1816 р. тримав антрепризу (разом з Й.Калиновським) у Харкові. Театр І.Штейна гастролював, зокрема, в Одесі (сезон 1827/28) та Києві (1830-34) (ЕУ. – С. 3895; НИР. – С. 339, 665; МУ. – С. 658; УРЕ. Т. 12. – С. 442; <http://culture.niv.ru/doc/theatre/encyclopedia/494.htm> (26.09.2008)
132. ЕУ. – С. 3964; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804-1825) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 168.
133. НИР. – С. 549.
134. РН. – С. 29; Савчук В., Храмов Ю. Вальтер Антон Карлович // НУ. – С. 39. Уродженець Санкт-Петербургу, професор Харківського університету, в якому створив та очолював (у 1946-65 рр.) катедри будови речовини та експериментальної фізики. Під його керівництвом у 1937 р. було споруджено найбільший в Європі електростатичний прискорювач (Дынгес А. Известные российские немцы – юбиляры 2005 года // DZZ. – 2005. - № 2. – С. 2)
135. БН. – С. 12; РН. – С. 24; ОН. – С. 274-275.
136. ЕУ. – С. 178; РН. – С. 24; ОН. – С. 275-280; Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 59. Член Одеського товариства історії та старожитностей (1839), автор праць з історії географії Причорномор'я доби античності та середньовіччя, перекладів записок послів та подорожників XV-XVII ст., в яких висвітлюється історія Причорномор'я та Південної України (ЕІУ. Т. 1. – С. 383)
137. Працював в університеті впродовж 40 років (Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 59).
138. РН. – С. 60. ; ОН. – С. 297, 298; Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 59.
139. НИР. – С. 560; ОН. – С. 296, 297; ЕУ. – С. 1401.
140. ОН. – С. 291.
141. Большая Энциклопедия. Т. 16. – СПб., б.р. – С. 266; Винниченко І., Винниченко Д. Німці в історії Київського університету // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 38.
142. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 59; www.nbuv.gov.ua/portal/Natural/Vonu/bbk/2007/pdf/samodurova.pdf. (16.06.2009)
143. ОН. – С. 295, 296; Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 59.

144. Уродженець Ліфляндії, відомий дослідник грецьких причорноморських колоній (БН. – С. 82; Русский биографический словарь Т. 17. – С. 238; http://nasledie.odessa.gov.ua/obj_ahl.htm (05.03.2008))
145. НИР. – С. 162-164, 544; Микола Бунге // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2 т. – К.:Євроімідж,2002. – Т. 1. – С. 270-271; Биографический словарь... – С. 74-84; Винниченко І., Винниченко Д. Німці в історії Київського університету // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 37; М.Бунге: сучасний дискурс. – К.:Знання,2005. – 697 с.; Винниченко І. Першим став Микола Бунге // Deutsch. – 2005. - № 21. – С. 19; Гамоля Н., Мокроусова О. Герой свого часу // Галицькі контракти. – 2005. – 11 липня; Київський ордену Леніна державний університет ім.Т.Г.Шевченка. – К.,1961. – С. 10.
146. БН. – С. 13.
147. Ibid. – С. 15.
148. ЕУ. – С. 472.
149. З численних українознавчих праць вченого найважливішими є “Die Ruthenen in der Bukowina” (1889-90, разом з А.Манастирським), “Die Huzulen” (1894), “Geschichte der Bukowina” I-III (1896-99), “Die Ethnographie der Huzulen” (1897), “Geschichte der Deutschen in Karpathenländer” (3 т., 1906-11), “Geschichte von Czernowitz” (1908) (ЕУ. – С. 921; Мороз М.О. Кайндль Раймунд Фрідріх // Українська літературна енциклопедія. Т. 2. – К.,1990. – С. 375-376; Глуговський А. Кайндль Раймунд Фрідріх // Радянська енциклопедія історії України. Т. 2. – К.,1970. – С. 292; Мороз М. Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля // Записки НТШ. Т. 223. – Львів,1991. – С. 197-205; Троян С. Р.Ф.Кайндль і консолідація німецтва у Карпатському регіоні // Буковина – мій рідний край: Матеріали II-ї іст.-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці,1997. – С. 60-63; <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/bukovina/1/2.htm> (14.06.2008); www.doba.cv.ua/index.php?id1=2&k=163&all=39 (19.06.2008)
150. Видавався в Одесі упродовж 1863-1914 та 1917-22 р. (РН. – С. 122)
151. Видавався в Саратові та Одесі у 1906-14 та 1917-18 рр. (РН. – С. 67)
152. Газета друкувалась в Одесі (РН. – С. 67). Там же 1918 р. видавався “Vereinsbote” (“Вісник об’єднання”), а в Києві 1919 р. – “Völkerfreiheit” (“Свобода народів”) (РН. – С. 157)
153. Пастух Р.І. Вулицями старого Дрогобича. – Львів:Каменярь,1991. – С. 81.
154. Газета видавалась у Бердянському та Катеринославі впродовж 1905-14 рр. (РН. – С. 21).
155. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 78-80; Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск,2006. – С. 38.
156. ЕУ. – С. 1773. Згідно з даними Е.Фішера, 1890 р. на Буковині мешкали 133501 німців (українців – 265154 осіб) (Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К.:Наукова думка,1973. – С. 35).
157. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 28.
158. НР. – С. 83-84; Темірова Н. Фальц-Фейни // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.:Генеза,1999. – С. 490-491; Кулинич І. Фальц-Фейны – основатели “Аскания-Нова” // Deutscher Kanal. – 1993. - № 6-7. – С. 6; РН. – С. 156; ЕУ. – 74; Фальц-Фейн В. Аскания-Нова. – К.:Аграрная наука,1997. – 347 с.; Чарівна Асканія-Нова // УК. – 2009. – 28 березня. – С. 1; Миткалик В. “Як спадок лишаємо добро...” // Вісті з України. – 1994. - № 6; www.russika.ru/faltz-fein/emigr.htm (4.12.2008). Сміт Асканія-Нова (нині Чаплинський р-н Херсонської обл.) засноване 1828 р. герцогом Фердинандом Ангальт-Кетенським, який купив землю для заснування німецької колонії та розведення мериносів овець. Колонія (перші колоністи прибули з Німеччини взимку 1828 р.) отримала назву від маєтку Асканія, втраченого родом Ангальт-Кетенів в Німеччині. 1856 р. власником землі став один із найбільших землевласників Півдня Росії Фрідріх Фейн. Його дочка Елізабет вийшла заміж за управляючого маєтками її батька Йоганна Фальца (Стукалова Е.

- Аскания-Нова // НУ. – С. 9). Наприкінці XIX – на початку XX ст. заповідник відвідали кілька німецьких науковців, зокрема, директор берлінського зоологічного саду проф.Гекк та ініціатор руху на захист природи в Німеччині проф.Конвенц (Козлова Е. Аскания-Нова. Зоопарк в южно-русских степях. – Петроград:Начатки знаний,1923. – С. 17)
159. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 28.
160. Німці Одещини. Два століття на теренах Причорномор'я. – Одеса,2003. – С. 4; Дынгес А.А. ... – С. 21-22; РН. – С. 47, 53. У м.Валки (Харківська губ.) 1889 р. саксонський підданий Генріх Кнетке заснував пиво-медоварний завод (ДАХО. – Ф. 51, оп. 1, спр. 152, арк. 167, 167зв.)
161. Ім'я вченого носить один із видів ковили та Великоанадольський лісовий технікум; у Великоанадольському лісництві йому 1910 р. було встановлено пам'ятник (Савчук В., Бобылєва С. Графф Виктор Егорович // НУ. – С. 69-70; РН. – С. 58; www.rulex.ru/01040682.htm (19.06.2008); www.brocgaus.ru/text/031/415/htm (19.06.2008); www.heritage.com.ua/kraeznavstvo/index.php?id=70 (19.06.2008); www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/587.htm (19.06.2008)
162. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 30; РН. – С. 64; http://rmost.narod.ru/materials/ryaz-kazan/rail_mekk.htm (16.06.2009)
163. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 82.
164. РН. – С. 44; БСЭ. 2-е изд. Т. 10. – С. 271
165. РН. – С. 117; МУ. – С. 419; Погрібний В. Вершинна точка музичної піраміди // Кіровоградська правда. – 2004. – 14 жовтня; www.region.in.ua/elisavet/neig.02 (23.02.2008). У Києві Г.Нейгауз познайомився зі своєю першою дружиною Зінаїдою та Борисом Пастернаком, з яким подружився. Друга дружина мистця – Міліца Прохорова – також уродженка Єлисаветграду (Нейгауз Г.Г. Размышления, воспоминания, дневники... – М.,1986. – С. 5-10). У Кіровограді регулярно проводяться фестивалі імені маестро; тут створено його меморіальний музей. 1988 р. на будинку, в якому народився Г.Нейгауз, встановлено меморіальну дошку (Вареник Н. “Тупик Нейгауза” // ДТ. – 2006. – 22 квітня. – С. 13)
166. РН. – С. 139; МУ. – 495, 496; Мокрицкий Г. “Неразрезанные” страницы из книги жизни Мастера: Святослав Рихтер: Украина, Житомир. – Житомир:Вид-во “Волинь”,2002. – 24 с.; Дикий Ю. Про Ріхтера без ретуші. Чи стане великий музикант “великим українцем” // ДТ. – 2007. – 3 листопада. – С. 19; Мокрицкий Г.П. Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Кн. 1. – Житомир:Волинь,2007. – С. 323, 571; Шамаєва К. На батьківщині піаніста // Музика. – 2004. - № 4-5. – С. 4-5; Бондарчук Л. Святослав Ріхтер: Україна. Житомир // ЛУ. – 1995. – 22 березня. – С. 8; В експресії класики // УК. – 2005. – 19 березня. – С. 16; Золотов В. Святослав Великий // Известия. – 1995. – 18 марта; Дикий Ю. “Шемаханська цариця” Святослава Ріхтера // ДТ. – 2005. – 1 жовтня. – С. 13; Ісаченко С. З іменем великого Ріхтера // ДТ. – 2003. – 5 квітня. – С. 24; Божко С. Святославу Ріхтеру присвячується... // РГ. – 2005. – 18 травня. – С. 4; Кавун О. Ювілеї музики і поезії // ГУ. – 2005. – 22 березня. – С. 4; Ніколаєнко Р. Житло на могилах? // Вечірній Київ. – 2005. – 15 березня. – С. 4; Винниченко І., Мазорчук В. “Я граю не для публіки, я граю для себе...” // УК. – 2005. – 23 березня. – С. 11; www.biograph.comstar.ru/bank/rikchter.htm (13.07.2008); www.mmv.ru/person/richter.htm (13.07.2008); www.peoples.ru/art/music/classical/richter (13.07.2008)
167. РН. – С. 43.
168. МУ. – С. 300; www.rulex.ru/01110001.htm (12.10.2008)
169. РН. – С. 15; МУ. – С. 58.
170. Закінчив Одеську консерваторію по класу арфи (Лисенко І. Словник музикантів України. – К.:Рада,2005. – С. 64; <http://nmau.com.ua/cathedres/arci.htm> (4.05.2008)
171. Членкиня Спілки письменників України від 1939 р. За життя були видані її поетичні збірки “Prima vera” (1885), “На новий шлях” (1891), “В дорогу” (1912), “Проліски” (1921), “Лебедина пісня” (1924), “Шелести нам, барвінку” (1932). З ліричної прози У.Кравченко відомі “Хризантеми”. За радянських часів твори письменниці видавали двічі: Уляна

- Кравченко. Вибрані поезії. – К.:Радянський письменник,1941; Уляна Кравченко. Вибрані твори. – К.,1958 (ЕУ. – С. 1159; Янишин Б. Кравченко Уляна // ЕІУ. Т. 5. – С. 274; Кіселичник На честь Уляни Кравченко // Радянське слово. – 1988. – 3 грудня; о.О.Прис-тай. З Трускавця у світ хмародерів. – Трускавець:Франкова криниця,2000. Репринтне видання 1933 р. – С. 29; Книш І. Юність Уляни Кравченко // Три ровесниці. – Вінні-пер,1960. – С. 7-92; Лехман Т. Патріотка нації // Франкова криниця (Трускавець). – 1995. - № 16; Блажкевич І. Мої спогади про велику галичанку // Франкова криниця (Трускавець). – 1991. – 2 серпня; <http://central.in.ua/cs/photos/child/picture6395.aspx> (16.02.2009); www.dialog.lviv.ua/schulz/publications/?st=2002-Nov-06-01-05-30(16.02.2009); <http://ukrlife.org/main/evshan/uliana.htm> (16.02.2009); <http://bibrka-city.narod.ru/ukr/uljana.html> (16.02.2009)
172. Новохатько Л. Взаємини культур на шляхах історії // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Німеччина. – 2000. - № 1. – С. 171; МУ. – С. 91-92, 386; uk.wikipedia.org/wiki/Брюллов (04.06.2008)
173. МУ. – С. 386; РН. – С 105; Ермонская В.В. Матвей Генрихович Манизер. – М., 1961. – 108 с.; www.hrono.ru/biograf/manizer.htm (21.03.2007); www.artonline.ru/encyclopedia/387 (12.12.2008)
174. НР. – С. 196; РН. – С. 18, 176; ПИК. – С. 442, 443; Зодчі України... – С. 419; Крикун Е.В. Архитектурные памятники Крыма. – Симферополь,Таврия,1977. – С. 14; www.battle.poltava/russian/kelin.htm (15.04.2008); http://MirSlovarei.com/content_beo/Bilderling-Aleksandr-Aleksandrovich-1529.html (05.08.2008)
175. Дійсний член Петербурзької АМ, член Товариства передвижників (від 1891 р.) (МУ. – С. 465; РН. – С. 129; ЕУ. – С. 2150; Владич Л.В. Леонід Володимирович Позен. – К.,1961. – 70 с.)
176. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 82; www.perekop.info/crimea/first-crimean-artist-freidreich-gross/ (16.06.2009)
177. В Одесі О.Ганзен закінчив 2-у гімназію та Рішельєвський ліцей, юридичний факультет Новоросійського університету. Навчався в Берлінській та Дрезденській АМ. Професор, колекціонер, почесний член Одеського міського, Шліссельбурзького волосного та Петроградського міського дитячих притулків, старший надвірний радник, художник Морського міністерства Росії мистець є автором понад 3000 великих полотен; твори на українську тематику – “Околиці Одеси” (1916), “Місячна ніч” (1920). Бронзовий бюст О.Ганзена, створений Л.Бернштамом, зберігається у фондах Національної картинної галерії ім.І.К.Айвазовського в Теодосії (МУ. – С. 149; РН. – С. 42; Большая Советская Энциклопедия. В 30 т. Т. 18. – М.,1974. – С. 48; Малая Советская Энциклопедия. В 10 т. Т. 6. – М.,1959. – С. 800; <http://hanzen.ru/?an=painter> (24.04.2007)
178. На запрошення Г.Тарновського влітку 1836-38 рр. приїздив на Україну і виконав тут багато краєвидів і картин з селянського побуту: “Табун”, “Ярмарок в Ічні”, “Переправа через Дніпро”, “Свячення пасок на Україні”, “В Качанівці у Тарновського” та ін. У Петербурзі намалював кілька портретів Т.Шевченка, виконав фронтиспис до першого видання “Кобзаря” (1840) (ЕУ. – С. 3896; РН. – С. 178; МУ. – С. 659; Русский биографический словарь Т. 17. – С. 239-240; Штернберг Василь Іванович // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.:Генеза,1999. – С. 635-636). Одним із художніх редакторів “Рисунков Т.Шевченко” (петербурзьке видання 1911-14 рр.) був Василь Мате (1856-1917) – видатний гравер, автор портретів Т.Шевченка, М.Гоголя, Д.Яворницького, І.Репіна, К.Ушинського, А.Чехова, К.Брюллова, О.Ківшенка (РН. – С. 107; Карамаш С. Мате і Україна // Старожитності. – 1993. – Ч. 1. – С. 21-22)
179. МУ. – С. 149; www.history.iv-fr.net/article.php?id=389 (15.09.2008)
180. ЕУ. – С. 374; Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 84.

181. РН. – С. 59; МУ. – С. 190; <http://funeral-spb.narod.ru/necropols/smolenskoe/tombs/grim/grim.html> (05.10.2008); www.sevportal.com/our_town/khersoneses/vladimir_cathedral/ (05.10.2008)
182. Зодчі України... – С. 295 Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 84.
183. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 84; РН. – С. 55, 56; Зодчі України... – С. 101, 205.
184. МУ. – С. 143; БН. – С. 21; НИР. – С. 782; Зодчі України... – С. 83-84; Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 86.
185. МУ. – С. 139; Мистецтво України. – К.:УЕ,1997. – С. 131; www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=20150 (15.11.2008); www.dag.com.ua/people/view?2507 (17.11.2008)
186. МУ. – С. 194; РН. – С. 61; http://hlukhiv.com.ua/articles/architect/Troh_Anastasiivska_tserkva.html (10.11.2008); www.tour.sumy.ua/zolotenamysto.php (10.11.2008)
187. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 84, 86; Зодчі України... – С. 8, 24, 27-28, 55, 66, 88, 127, 181, 214, 234-235, 249, 322, 324, 407, 421, 423.
188. Зодчі України... – С. 91-92; <http://south-palmira.ucoz.ru/photo/1-0-11> (17.06.2009).
189. МУ. – С. 237; http://s-forum.com.ua/blog/post_1190175343.html (15.08.2008); http://krim.biz.ua/mishor_history_eshliman.html (15.08.2008); www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2008.htm (15.08.2008); <http://we.crimea.be/content/view/852/369/> (15.08.2008)
190. У Симферополі за його проектами споруджені церква при чоловічій гімназії, палац у замиській садибі графа Монжене, “нове місто” на лузі Султан-Крим-Гірея. У другій половині 1870-х рр. був катеринославським міським архітектором (Зодчі України... – С. 180-181)
191. Будівничий парків, вчений, садівник. Разом з маляром-пейзажистом Ю.Клевером та садівником Енко з 1885 р. створював ландшафтний Фороський парк (Зодчі України... – С. 12)
192. Автор скульптурної композиції “Ніч” для фонтану в санаторному комплексі П.І.Губоніна (Гурзуф) (Зодчі України... – С. 32)
193. Ботанік, будівничий парків. У Лівадії на площі 40 га заклав (1830-ті рр.) парк у регулярному стилі (Зодчі України... – С. 122)
194. З 1824 р. створював Алупкінський парк; брав участь у створенні парку в Масандрі (Зодчі України... – С. 178)
195. Автор проекту парку біля палацу князя Голіцина у Гаспрі (1830-ті рр.) (Зодчі України... – С. 199)
196. На Південному березі Криму за проектами архітекта були споруджені дача Шретера, вілли князя Кочубея та військового міністра графа Мілютіна (Зодчі України... – С. 214-215)
197. Автор проекту царської резиденції в Ореанді (Зодчі України... – С. 411)
198. Працював в Ялті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Разом з архітектором Красновим у 1889-93 рр. виконав новий генеральний план міста. За його проектами збудовано дачу Дементьєвої (1885) та учбовий корпус Олександрівської чоловічої гімназії (1898) (Зодчі України... – С. 420)
199. Автор проекту дачі Вадарської в Ялті, збудованої в 1902-07 рр. (Зодчі України... – С. 421)
200. МУ. – С. 174, 741; www.odessaglobe.com/our-digest-full.php?id=1849 (27.11.2008)
201. МУ. – С. 397; ЕУ. – С. 1520; Рычков П.А. Градостроительная эволюция Станислава в XVIII-XIX вв. // Архитектурное наследство. - № 41. – 1996. – С. 83; www.wz.lviv.ua/pages.php?ac=arch&atid=69737 (18.12.2008); www.day.kiev.ua/174912/ (16.12.2008); <http://zik.com.ua/ua/news/2006/12/24/58998> (16.12.2008)

202. 1884 р. закінчив архітектурний факультет Львівської політехніки. У Львові за його проектами були споруджені корпуси лікарні Фундації Антона Білінського, палац Дідушицьких, склади текстильних товарів і фабрика парасольок. На теренах Галичини перебудував низку палаців, шкіл, костьолів, житлових будинків (Зодчі України... – С. 60; МУ. – 99; www.nplu.kiev.ua/ua/events/calendar/2008.htm (18.12.2008); <http://city.lviv.ua/listcontent/686/page433.htm> (15.12.2008))
203. Зодчі України... – С. 211.
204. Ibid.
205. Здійснив реконструкцію (1825) церкви Різдва Богородиці в Галичі (Зодчі України... – С. 32)
206. Навчався в Технічній академії у Львові (1868-73), в якій згодом викладав. Багаторазово обирався деканом архітектурного факультету, ректор інституту у 1888/89 та 1898/99 навч. роках. Автор підручника “Будівництво”. За його проектами у Львові споруджені Художньо-промислова школа, житлові будинки (у тому власний особняк на вул.Генерала Чупринки, 72) (Зодчі України... – С.41)
207. Автор статуї Богородиці (1859), встановленій 1904 р. у кам’яному фонтані (криниці) Богородиці на просп.Свободи у Львові (Зодчі України... – С. 87)
208. Від 1846 р. обіймав посаду міського архітекта Львова. За його проектами в місті споруджені корпус шпиталю св.Лазаря, житлові будинки, євангелічна школа при костьолі св.Урсули (Зодчі України... – С. 139)
209. Працював у Львові на початку ХХ ст. За його проектами збудовані та перебудовані пасаж Феллерів, єврейське ремісничє училище ім.А.Коркіса, житлові та прибуткові будинки. Брав участь у забудові вул.Конопницької (Зодчі України... – С. 176; www.lvivcenter.org/uk/lia/persons/person/?ci_personid=32&name=person (17.06.2009))
210. У Львові збудував банк на розі вул.Січових Стрільців, 13 і Костюшка (Зодчі України... – С. 178)
211. Працював у Львові в половині та середині ХІХ ст. спочатку у стильових формах пізнього ампіру, згодом – неоренесансу (Зодчі України... – С. 417)
212. За його проектом у 1893-95 рр. у Львові споруджені костьол та монастир Босих кармеліток (Зодчі України... – С. 422)
213. Він же, можливо, є автором проекту церкви у с.Вишеньки (Чернігівська обл.) (РН. – С. 19; МУ. – С. 73; Зодчі України... – С. 43; <http://pokrovka.narod.ru/Sources/zm/Blank/Blank.htm> (20.12.2008))
214. Зодчі України... – С. 32.
215. Ibid. – С. 57.
216. За його проектами у місті були споруджені, зокрема, міський театр (1841), церква Усікновення голови Іоанна Предтечі (1854-57), Троїцька церква на Подолі (1857-59), духовна семінарія (1836-51), Інститут шляхетних дівиць, манеж університету (Зодчі України... – С. 368-369)
217. РН. – С. 152; Зодчі України... – С. 369.
218. Зодчі України... – С. 91.
219. Це, зокрема, “клінічне містечко” для медичного факультету університету (1880-86), Миколаївська лікарня (1893-1900), Північний банк (1908-10) (Зодчі України... – С. 419)
220. У співавторстві з Г.Гріммом 1904 р. він переміг на конкурсі проектів Маріїнської жіночої гімназії в Одесі; на конкурсі проектів будинку Коростовцева (1904 р.) в Харкові одержав 1-шу премію (Зодчі України... – С. 101; РН. – С. 56)
221. Був автором проектів кількох громадських споруд та житлових будинків (Зодчі України... – С. 80)
222. РН. – С. 181; Зодчі України... – С. 424-425.
223. За його проектами у місті були споруджені Вікаріанський будинок (1850), дерев’яні крамниці на Канатній площі (1862), будинок окружного суду. 1863 р. розробив генеральний план м.Берислав (Зодчі України... – С. 295-296)

224. РН. – С. 177; Зодчі України... – С. 421-422.
225. Він, зокрема, є автором паркових ансамблів пейзажного типу в садибах Потоцьких (Антоніни, Хмельницька обл.), Гіжицьких (Молочки, Житомирська обл.), Любомирських (Рівне), резиденції Яблоновських (Острог) (Зодчі України... – С. 170)
226. Ibid. – С. 213.
227. РН. – С. 35.
228. Ibid. – С. 16; Чабан На батьківщину повернусь // Старожитності. – 1992. – Ч. 15. – С. 9.
229. Ляшук П. Российские немцы – георгиевские кавалеры обороны Севастополя 1854-1855 гг. // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь:Таврия-Плюс,2000. – С. 182.
230. РН. – С. 90.
231. Керував фортифікаційними роботами під час оборони Севастополя 1854-55 рр. 1867 р. затвердив проєкт розширення водогону для Київської фортеці, спроєктував і збудував Лисогірський форт (1871-77). З 1879 р. – одеський генерал-губернатор. Похований у Севастополі. Ініціатор альтернативної служби для менонітів. Почесний член Петербурзької АН (1855) (РН. – С. 153; Русский биографический словарь Т. 17. – С. 416-430; Зодчі України... – С. 374; <http://kri.dn.farlep.net/kerch/totleben.html> (14.05.2008)
232. Ляшук П. Российские немцы – георгиевские кавалеры обороны Севастополя 1854-1855 гг. // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь:Таврия-Плюс,2000. – С. 182-196.
233. РН. – С. 174; Пісковий В. Честь мав // ДТ. –2007. – 17 лютого. – С. 22; Івашко О. Музейні історії // ГУ. – 2004. – 17 лютого. – С. 12.
234. РН. – С. 79; БН. – С. 26; Крючков Ю.С. История Николаева от основания до наших дней. – Николаев,2006. – С. 115-124; www.rulex.ru/01119734.htm (14.03.2008)
235. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К.:Голов. спеціал. редакція літератури мовами національних меншин України,1998. – С. 52.
236. Бобильова С. Система освіти в німецьких колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 25.
237. Макаренко Н., Печеніжська О. Культурне та суспільне життя німецьких поселенців на Півдні України в кінці XIX – на початку XX століття // Ibid. – С. 100.
238. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск,2006. – С. 38.
239. ЦДА(К). – Ф. 423, оп. 1, спр. 323, арк. 2, 4, 6, 8, 10; ф. 442, оп. 702, спр. 253, арк. 1.
240. Виселення проводилось протягом 24 годин (ЦДАВОВ. – Ф. 1, оп. 4, спр. 10, арк. 49). Зокрема, з Волинської губернії було депортовано 115892 осіб (Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 115; Шпак В. Про Малинщину – з любов'ю // УК. – 2008. – 21 червня. – С. 10)
241. ЕУ. – С. 1773; ЦДАВОВ. – Ф. 1, оп. 4, спр. 10, арк. 49.
242. Кашенко С.Г. Немецкое население Крыма в годы Первой мировой войны // Проблемы истории Крыма. Тез. докл. науч. конф. (22-28 сентября 1991 г., Симферополь). Вып. второй. – Симферополь,1991. – С. 31.
243. Цит. за: Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 322.
244. ЦДАВОВ. – Ф. 1, оп. 4, спр. 10, арк. 49.
245. Крымская АССР (1921-1945). – Симферополь:Таврия,1990. (Вопросы – ответы; Вып. 3). – С.208.
246. Горбань Т. До питання політичних пріоритетів німців України в період національно-демократичної революції 1917-1920 років // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16.

- Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 44; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К.,1993. – С. 583.
247. Уродженець колонії Дорнфельд (нині с.Тернопілля Миколаївського р-ну Львівської обл.) був підполковником УГА і Армії УНР, одним із ініціаторів створення та Головою військової управи дивізії “Галичина”. 1945 р. був схоплений у Відні радянськими спецслужбами і запроторений до концтабору (ЕУ. – С. 126-127; Стех Я. Для полковника Альфреда Бізанця Україна стала матір’ю // Жіночий світ (Канада). – Ч. 1-2. – 2000. – С.10-11; Головацький І. Полковник українського війська Альфред Бізанц // Поступ. – 2000. – № 188 (16-22 листопада); www.galiciadivision.com/personalities (15.09.2008); www.library.tane.edu.ua/files/EVD/Licari%20Voli.pdf (15.09.2008)
248. Був майором генерального штабу УГА, згодом – керівником штабу I-го армійського корпусу (ЕУ. – С. 641; www.library.tane.edu.ua/files/EVD/Licari%20Voli.pdf (06.09.2008)
249. Уродженець Львова; у 1918-20 рр. був сотником Генерального штабу УГА. Професор Кенігсберзького, Бреславського, Віденського та Мюнхенського університетів, дійсний член НТШ. Відстоював самобутність українського народу, багато творів присвятив українській тематиці (ЕУ. – С. 1152). Був причетний до створення двох підрозділів “Легіону українських націоналістів” – “Ролянд” і “Нахтігаль” (Кулинич І., Іваненко О. Кох Ганс // ЕІУ. Т. 5. – С. 242-243)
250. Генерал-чотар УГА. Народився в м.Берегомет (нині смт Вижницького р-ну Чернівецької обл.). Від січня 1919 р. – командир 8-ї Самбірської бригади, від квітня того ж року – 3-го Галицького корпусу. У поході на Київ очолював Центральну армійську групу, яка 31 серпня здобула місто. Автор спогадів “За українську справу” (Львів,1937). У роки Другої світової війни, з 1941 р., активний член Української генеральної ради комбатантів (ЕУ. – С. 1158; Науменко К. Кравс Антін // ЕІУ. Т. 5. – С. 268; www.library.tane.edu.ua/files/EVD/Licari%20Voli.pdf (05.09.2008)
251. Отаман генерального штабу УГА, начальник штабу I-го корпусу (ЕУ. – С. 1236; www.library.tane.edu.ua/files/EVD/Licari%20Voli.pdf (05.09.2008)
252. Отаман УГА, весною 1919 р. комендант відтинку “Підволочиська” східнього фронту УГА проти більшовиків (ЕУ. – С. 1400; Історія українського війська. – Л.:Світ,1992. – С. 754)
253. Отаман УГА, начальник штабу 2-го корпусу, згодом – помічник начальника Оперативного відділу в Начальній Команді УГА (ЕУ. – С. 1425; www.library.tane.edu.ua/files/EVD/Licari%20Voli.pdf (07.09.2008)
254. Підполковник УГА, був командиром Коломийської (Другої) бригади УГА. Спричинився до перемоги над 3-ю польською дивізією піхоти у бою під Підгайцями (12.06.1919). Через важку хворобу в середині червня 1919 р. залишив службу в УГА (ЕУ. – С. 3218; <http://vesna.org.ua/txt/futuluichukv/uga/06.html> (05.09.2008); <http://forum.milua.org/viewtopic.php?p=45753> (05.09.2008); www.golos.com.ua/article/1183479108.html (05.09.2008); www.lechaim.ru/ARNIV/134/kol/htm) (05.09.2008)
255. Народився у Львові. В УГА – від початку листопада 1918 р.; наприкінці листопада став начальником штабу групи “Схід” під командуванням М.Тарновського. З квітня 1919 р. – начальник штабу II корпусу УГА. У липні-листопаді 1919 р. очолював штаб Начальної команди УГА. З 10.02.1920 р. знову призначений начальником штабу УГА. Полковник УГА (Підкова І. Шаманек Альфред // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.:Генеза,1999. – С. 597; ЕУ. – С. 3785)
256. ЕУ. – С. 317; ЕІУ. Т. 1. – С. 629; www.library.tane.edu.ua/files/EVD/Licari%20Voli.pdf (25.04.2008)
257. ЕУ. – С. 1424; www.library.tane.edu.ua/files/EVD/Licari%20Voli.pdf (24.03.2008)
258. РН. – С. 97; Сандул В. Творець реактивних снарядів // УК. – 2005. – 24 листопада. – С. 16; www.crossroads.com.ua/articles/2004/42/878.php, www.day.kiev.ua/144628/ (24.04.2008)

259. На історико-філологічному факультеті навчався від 1915 р. Того року мешкав у м. Єлисаветград (вул. Петровська, 2). Зважаючи на “виняткові” сімейні обставини, просив ректора перевести документи з Київського до Харківського університету (дата заяви – не пізніше 24.11.1915 р.). Православний, народився 12 серпня 1896 р. У 1906-1915 рр. навчався в Єлисаветградській гімназії (атестат Ч. 393 від 29.04.1915 р.). Батько – статський радник, лютеранин, вчитель німецької мови Старобільської Олександрівської гімназії Еріх Францович Лангемак (25.12.1863-6.06.1905), прийняв російське громадянство (з германського), закінчив філологічний факультет Берлінського університету, 1889 р. витримав іспит в випробувальному комітеті Харківської УО на звання вчителя німецької мови в гімназіях та прогімназіях. Мати – Марія Костянтинівна, брат Георгій (1898-1938), сестри Марія (1890-?) та Олена (1894-?). Мати і сестри – лютерани, брат – православний (Дело Лангемака Виктора Эриховича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5864, арк. 1-10зв.)
260. ЕУ. – С. 3893; Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 195-197; Демченко Т., Онищенко В. Ілля Шраг і українське відродження // Старожитності. – 1993. – Ч. 7-8. – С. 9; Махун С. “Батько Шраг” // ДТ. – 2004. – 10 квітня. – С. 13; Павленко С. Депутата згадали через сто років // ГУ. – 2008. – 6 вересня. – С. 6; www.history.franko.lviv.ua/Shsh.htm (15.12.2007). Після захисту дисертації в Київському університеті працював присяжним повіреним на Чернігівщині; обирався на різні посади в міській Думі, Чернігівській земській управі. У лютому 1905 р. входив до складу делегації, яка представила Голові Кабінету міністрів Російської імперії С.Вігте доповідну записку про скасування обмежень українського слова. У 1906 р. обраний депутатом І Державної Думи від Чернігівщини. Очолював Українську парламентську громаду, яка в Державній Думі домагалася національної автономії України; був одним із авторів проєкту засад автономії, внесеного на розгляд Думи. 1908 р. брав активну участь у створенні ТУП, був заступником Голови організації (Осташко Т. Шраг Ілля Людвігович // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.: Генеза, 1999. – С. 633-634). Д. Дорошенко від імені гетьмана П. Скоропадського звернувся до нього з пропозицією очолити уряд, але рідні Іллі Людвіговича наполягли на його відмові через поганий стан здоров'я (Коваленко О.Б., Гапієнко А.А. Участь І.Л. Шрага у краєзнавчому русі в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (Луцьке, вересень-жовтень 1993 р.). – Луцьке, 1993. – С. 219-220)
261. Був одним із провідних діячів української громади в Москві. У квітні 1917 р. – один із ініціаторів створення Української партії соціалістів-революціонерів, з липня того ж року – член ЦК партії; очолював редакційну колегію партійного часопису УПСР “Боротьба”. Підпис М.Шрага стоїть під багатьма законами УЦР, зокрема, про випуск державних кредитних білетів УНР, про порядок видання законів, утворення Генерального суду та ін. У травні 1918 р., після розколу УПСР, належав до т.зв. центристської течії, що відстоювала державну незалежність України. Брав участь у створенні Українського соціологічного інституту у Відні (Осташко Т. Шраг Микола Ілліч // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.: Генеза, 1999. – С. 634). Як заступник Голови Центральної Ради М.Шраг, за відсутності М. Грушевського, головував на загальних зборах Центральної і Малої Рад (ЕУ. – С. 3893, 3894; Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 197, 198). У 1917 р. брав участь в українізації Київської публічної бібліотеки (нині Національна парламентська бібліотека України)
262. ЕУ. – С. 203-204; РН. – С. 29.
263. ЕУ. – С. 374.
264. Барон; політичний і державний діяч, меценат. Народився в с. Городок (нині Рівненська обл). Закінчив природничий факультет університету св. Володимира. 1896 р. заснував у Городку перший на Волині музей з цінними археологічними, історичними і

етнографічними збірками, розкопував могильники княжої доби у Студинці (Волинь). 1906 р. – член І Державної Думи першого скликання від Києва, належав до української парламентарної фракції. Член ТУП. Заступник Голови Українського Наукового Товариства в Києві. 1912 р. був обраний Головою Верховної Ради “Великого Сходу народів Росії” (масонів). Під час Першої світової війни – Голова Комітету міст Південно-Західного фронту. 17.03.1917 р. обирається Головою виконкому Комітету громадських організацій, який, за словами Д.Дорошенка “в перші три місяці до революції був властиво найвищою владою у Києві”. У квітні 1917 р. брав участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу, був членом його президії. Після розділу України до 1939 р. жив у Городку. З приходом советів висланий (з родиною) до Німеччини. Родинний склеп Штейнгелів знаходився на Аскольдовій могилі, у 1930-х рр. – зруйнований (РН. – С. 178; ЕУ. – С. 3895; Штейнгель (Штайнгель) Федір (Теодор) Рудольфович // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.:Генеза,1999. – С. 635; Непомнящий Г. Городоцький музей барона Ф.Р.Штейнгеля // Велика Волинь. Т. 15. – Житомир,1994. – С. 168-175; www.ukma.kiev.ua/pub/IU/act/A-Y.htm (12.10.2005)

265. НР. – С. 112.

266. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – М.:Готика,1998. – С. 11-12.

267. ЕУ. – С. 1773.

268. Перепис людности “проводився на Україні в ту пору, коли в західній частині України був польській фронт, в центрі панував бандитизм, а на південно-східній частині тільки одігнали білогвардійців. Ці причини не дали можливості охопити переписом всієї території України й одержати цілком задовольняючі підсумки” (Цит. за: Україна. Статистичний справочник. – Х.,1925. – С. 13, 37)

269. Винниченко И.И. Население Крыма: численность и национальный состав в ретроспективе // Проблемы истории Крыма. Тез. докл. науч. конф. (22-28 сентября 1991 г., Симферополь). Вып. второй. – Симферополь,1991. – С. 68. 1921 р. у Криму мешкало 42547 німців (Клячин А.И. Динамика этнических систем расселения в Крыму (в связи с проблемой возвращения крымских татар) // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 2. – С. 26)

270. У тому в Волинській окрузі – 2081 осіб, Донецькій – 3607, Катеринославській – 5365, Київській – 4039, Одеській – 6280, Подільській – 951, Полтавській – 1308, Харківській – 2420, Чернігівській – 220 (Україна. Статистичний справочник. – Х.,1925. – С. 13.)

271. ЕУ. – С. 1773.

272. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України у радянський період // Політика і час. – 1992. - № 9-10. – С. 61; Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – М.:Готика,1998. – С. 20.

273. Дмитрієнко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. - № 5. – С. 140. Постановою Президії ВУЦВК від 19.08.1929 р. на території Запорізької округи було утворено Хортицький німецький національний район, ліквідований постановою ВУЦВК від 2.09.1930 р. (Осташева Н. Хортицкий немецкий национальный район // НУ. – С. 200-202)

274. 1925 р. в УСРР мешкали 333242 німців, у тому в Харківській губернії – 2354 осіб, Полтавській (без 2 районів) – 1308, Чернігівській – 5155, Київській – 4039, Катеринославській – 81350, Одеській – 111516, Волинській – 73548, Донецькій – 56834 (ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 10)

275. Ibid.

276. Математик, Голова Катедри чистої математики Фізико-математичного відділу УАН, Голова Комісії прикладної математики (з 1921 р.), член Комітету Всенародної бібліотеки в Києві (1920-21 рр.), Всеукраїнського комітету сприяння вченим (від 1921 р.) (Історія

- Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.:Наукова думка,1993. – С. 507)
277. Фізик; виїхав до Москви, згодом до Італії (1920 р.) (Ibid. – С. 508)
278. Математик. Голова Комісії вищої математики Другого відділу, директор Інституту математики і фізики ВУАН (Ibid. – С. 510)
279. Історик мистецтва, археолог. Голова створеної з його пропозиції Софійської комісії (1921 р.), Музейного відділу Музею мистецтв, Археологічного комітету ВУАН (1922 р.) (Ibid. – С. 512). Вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету. У Харкові науковець та педагог працював у 1912-21 рр.: викладав в університеті (завідувач катедри історії та теорії мистецтва), художньому училищі та на ВЖК. На пропозицію вченого в місті було створено музей дитячої творчості. Упродовж 1921-24 рр. жив і працював у Києві. Згодом, у Ленінграді, очолюючи Інститут історії мистецтва, вчений досліджував давню історію Криму (Афанасьєв В.А. Федор Иванович Шмит. – К.,1992. – С. 12; Прокоф'єв В.Н. Федор Иванович Шмит (1877-1941) и его теория прогрессивного циклического развития искусства // Советское искусствознание. - № 80. – М.,1981. – С. 259)
280. Біолог, секретар Комітету для виучування фавни (1919 р.), член Постійної комісії для виучування природних багатств України (1919 р.), директор Дніпровської біологічної станції (1922-23 рр.), член Комісії краєзнавства (1923 р.) (Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.:Наукова думка,1993. – С. 515).
281. Народився в Києві. Співробітник-каталогізатор Всенародньої бібліотеки України (1919 р.), науковий співробітник I-го відділу зі спеціальних наукових доручень (1919 р.) (Ibid. – С. 515; www.mochola.org/russiaabroad/albertina_first.htm (18.06.2009)
282. Секретар природничого відділу Комісії для складання енциклопедичного словника (1921 р.) (Ibid. – С. 516)
283. Зоолог, співробітник Комітету для виучування нижчих рослин (1919 р.), ентомолог Акліматизаційного саду (1921 р.), співробітник Комісії для виучування флори України (1921 р.), муксолог Ботанічного саду та гербарію (1921 р.) (Ibid.)
284. Старший лаборант Інституту технічної механіки (1919 р.), член секції будівельних матеріалів Постійної комісії для виучування природних багатств України (1919 р.) (Ibid. – С. 518)
285. Науковий співробітник гідравлічної секції (1921, 1922 р.), позаштатний постійний співробітник гідрологічної секції Комісії для виучування природних багатств України (1923 р.) (Ibid.)
286. Співробітник біологічної станції (1919 р.) (Ibid. – С. 519)
287. Співробітник біологічної станції (1919 р.) (Ibid.)
288. Член природничої секції Правописно-термінологічної комісії (1919 р.) (Ibid. – С. 522)
289. Старший гідролог секції підземних багатств Постійної комісії для виучування природних багатств України (1919 р.) (Ibid.)
290. Агроном, член гідрологічної (1919 р.) та сільськогосподарської (1919 р.) секцій Постійної комісії для виучування природних багатств України (Ibid. – С. 523)
291. Фолкльорист, керівничий Фолкльорної комісії (1920 р.) (Ibid. – С. 524)
292. Історик, бібліограф, член (1919 р.) і Голова (1920 р.) Комітету для заснування Всенародньої бібліотеки України, член Археологічної комісії (Ibid. – С. 525; БН. – С. 40)
293. Правник, фахівець з цивільного права, керівничий над працями Комісії для виучування звичаєвого права (з травня 1921 р.) (Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.:Наукова думка,1993. – С. 526). Навчався на фізико-математичному та юридичному факультетах університету св.Володимира, який закінчив 1912 р. Від червня 1917 р. – приват-доцент юридичного факультету Київського університету, у 1919 р. – секретар факультету. Водночас (1918-19) викладав у Київському юридичному інституті, Київському комерційному інституті та на ВЖК у Києві. 1926 р. очолив секцію приватного права Комісії ВУАН для виучування звичаєвого права України, а з жовтня

- 1927 р. – також створену з його ініціативи Комісією для виучування радянського права. Одночасно працював в Київському інституті народного господарства: професор (1921-30), завідувач правничого семінару (1923-24), декан правничого факультету (1925-28), проректор з навчальної частини (1925-27). Звинувачений у “шпигунстві на користь Німеччини”; страчений 24.10.1937 р. (Усенко І. Кристер Арнольд Едмундович // ЕІУ. Т. 5. – С. 395-396)
294. Співробітник біологічної секції (1919 р.) (Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.:Наукова думка,1993. – С. 528)
295. Зоолог Зоологічного музею (1921 р.), співробітник Зоологічного кабінету (1923 р.) (Ibid. – С. 528)
296. Член юридичної секції Правописно-термінологічної комісії (1919 р.) (Ibid. – С. 539)
297. Молодший лаборант Інституту технічної механіки (1921 р.) (Ibid. – С. 542)
298. Інженер, член секції підземних багатств (1919 р.), секретар гідрологічної секції (1919 р.) Постійної комісії для виучування природних багатств України (Ibid.)
299. Співробітник біологічної секції (1919 р.), зоолог Зоологічного музею (1921 р.) (Ibid. – С. 540)
300. Діловод гідрологічної секції Постійної комісії для виучування природних багатств України (1919 р.) (Ibid. – С. 543)
301. Співробітник природничої секції Правописно-термінологічної комісії (1919 р.) (Ibid. – С. 543)
302. Визначний зоолог-морфолог, дійсний член АН УСРР (1922) і АН СРСР (1935). Перший директор (1930-41) Інституту зоології і біології АН УРСР (РН. – С. 173; ЕУ. – С. 3885; Пясківська О. Будівлю Інституту зоології Національної академії наук відтепер прикрашатиме меморіальна дошка його засновнику, академіку Івану Шмальгаузену // Хрещатик. – 2005. – 9 вересня. – С. 3)
303. Вчений у галузі лісівництва; до 1946 р. працював в Україні, у тому в Наркомземі УРСР. Професор Київського лісотехнічного інституту (1925-28). У 1938-41 рр. – директор Ботанічного саду АН УРСР (ЕУ. – С. 3885)
304. РН. – С. 79; Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України у радянський період // Політика і час. – 1992. - № 9-10. – С. 63; ЕІУ. Т. 4. – С. 163.
305. УРЕ. Т. 12. – С. 421; Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. Киев. – К.,1985. – С. 88.
306. Район було утворено постановою ВУЦВК 3 червня 1930 р. (Шпак В. Крої і викройки з Полісся // УК. – 2007. – 27 вересня. – С. 16)
307. Утворений в квітні 1926 р. Того ж року з 36 поселень району 30 були німецькими (у тому 4 хутори); німці становили 67,5% людности району (9375 осіб). Ліквідований наприкінці квітня 1939 р. (Энциклопедия “Немцы России”. Методические материалы. Вып. 6. – М.,2000. – С. 64-67)
308. Гурбова Л. Тельмановский немецкий район Крымской АССР // НУ. – С. 198-199; ДААРК. – Ф. Р-157, оп. 5, спр. 5; ф. Р-219, оп. 1, спр. 156. Станом на 1 січня 1930 р. у Криму мешкали 46055 німців (Крым многонациональный. – Симферополь:Таврия,1988 (Вопросы – ответы; Вып. 1). – С. 278). Станом на 14 березня того ж року мешканцями Симферопільського району були 12543 німців, Бахчисарайського – 167, Джанкойського – 11732, Євпаторійського – 7382, Карасубазарського – 880, Керчинського – 1089, Теодосійського – 5121, Судацького – 464, м.Севастопіль – 43, м.Ялта – 73 (ДААРК. – Ф. Р-663, оп. 2, спр. 550, арк. 53)
309. Крым многонациональный. – Симферополь:Таврия,1988 (Вопросы – ответы; Вып. 1). – С. 66; Крымская АССР (1921-1945). – Симферополь:Таврия,1990. (Вопросы – ответы; Вып. 3). – С. 22, 23.
310. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України у радянський період // Політика і час. – 1992. - № 9-10. – С. 62; Живи и помни... История

- меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – С. 47; Крым многонациональный. – Симферополь: Таврия, 1988 (Вопросы – ответы; Вып. 1). – С. 274, 275.
311. Фрейденталь (Окречь) знаходився в Ічкінському (Теодосійському) районі. Технікум, навчання в якому провадилось німецькою, російською мовами та на ідиш, мав назву “Теодосійський інтернаціональний педагогічний технікум”. Там само знаходився й Кримський технікум механізації сільського господарства, викладання в якому провадилось німецькою та російською мовами. 1935 р. німців у цих освітніх установах навчалось, відповідно, 112 (33,5% усіх учнів) та 82 (26,5%) осіб (Крымская АССР (1921-1945). – Симферополь: Таврия, 1990. (Вопросы – ответы; Вып. 3). – С. 12, 206, 309, 310; Немецкие населенные... – С. 88)
312. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – С. 47.
313. Ibid.
314. Ibid. Незначне зростання кількості шкіл пояснюється тим, що ще до 1925 р. майже в кожній німецькій колонії існувала школа. Тож не було нагальної потреби відкривати нові (Дмитрієнко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. - № 5. – С. 145)
315. Безносков А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2000. – С. 117-127; Безносков А.И. Меннониты Юга Украины в годы “Великого перелома” (1928-1933 гг.) // Ibid. – С. 75-88; Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – С. 47.
316. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – С. 47. У 1927-28 рр. Кримським державним видавництвом було видано 88750 аркушів літератури німецькою мовою (Крым многонациональный. – Симферополь: Таврия, 1988 (Вопросы – ответы; Вып. 1). – С. 67). У 1927-36 рр. на Західній Волині виходив тижневик “Wolhynischer Bote” (“Волинський вісник”), у 1935-38 рр. – збірник “Wolhynischer Volkskalender” (“Волинський народний календар”) (Вітренко В. Проблеми класифікації і періодизації літератури волинських німців // Вісник Інституту досліджень діаспори. – 2005. – Ч. 1 (11). – С. 21)
317. Видавалась у Харкові від 1926 р. (РН. – С. 120)
318. Видавалась у Харкові 1922 р. (РН. – С. 120)
319. Журнал для молоді, видавався у Харкові що два тижні накладом 2000 прим. (ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 13; Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003. – С. 80)
320. Видавалась у Києві та Харкові у 1927-37 рр. (РН. – С. 154)
321. Тижневик, видавався в Одесі та Симферополі у 1921-22 та 1925-25 рр. (РН. – С. 165; ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 13; Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003. – С. 80)
322. Видавалась у Катеринославі та Мелітополі у 1924-25 рр. накладом 2000 прим. (РН. – С. 143; ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 13)
323. 1933 р. видавалась у Карл-Лібкнехтівському районі (РН. – С. 143)
324. Видавалась 1930 р. в Одесі (РН. – С. 143)
325. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України у радянський період // Політика і час. – 1992. - № 9-10. – С. 63.
326. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – С. 50.
327. Ibid. – С. 51.
328. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України у радянський період // Політика і час. – 1992. - № 9-10. – С. 64.

329. Архієрейський Д., Ченців В. Репресії проти німців в Україні в 20-30 роки // Діалог. Історія, політика, економіка. – 2000. - № 1. – С. 122-124; Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – С. 51.
330. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – С. 113.
331. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – С. 49.
332. История немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и материалов. – Донецк: ТОВ “Апекс”, 2005. – С. 4.
333. Ibid.
334. Підставою для ліквідації німецьких національних районів стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 5 березня 1939 р. “Про ліквідацію і перебудову штучно створених національних районів і сільських Рад” (Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України у радянський період // Політика і час. – 1992. - № 9-10. – С. 65-66)
335. ДАРФ. – Ф. 9479, оп. 1, спр. 32, арк. 10; спр. 36, арк. 8.
336. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С. 89, 94.
337. Депортация народов СССР (1930-1950-е годы). Ч. 2. Депортация немцев. – М., 1995. – С. 92-93.
338. Брошеван В., Форманчук А.А. Депортации народов из Крыма в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крыма. Тез. докл. науч. конф. (22-28 сентября 1991 г., Симферополь). Вып. второй. – Симферополь, 1991. – С. 65; Крымская АССР (1921-1945). – Симферополь: Таврия, 1990. (Вопросы – ответы; Вып. 3). – С. 214; “Мобилизовать немцев в рабочие колонны... И. Сталин”: Сб. док. (1940-е годы). – М.: Готика, 1998. – С. 30. Із врахуванням змішаних шлюбів число виселених становило 61184 осіб (Немці в Криму. Очерки истории и культуры. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – С. 5)
339. РДАСП. – Ф. 644, оп. 1, спр. 8, арк. 171.
340. “Мобилизовать немцев в рабочие колонны... И. Сталин”: Сб. док. (1940-е годы). – М.: Готика, 1998. – С. 34.
341. Бугай Ф. Депортації населення України (30–50-і роки) // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 37.
342. НР. – С. 685.
343. ЕУ. – С. 1774; Боляновський А. Фольскдойче // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.: Генеза, 1999. – С. 507-508.
344. ЕУ. – С. 239; <http://galiciadivision.org.ua/personalities/> (14.06.2007); www.liveinternet.ru/photo/1938515/post10720778 (18.07.2008); www.otechestvo.org.ua/main/20077/1707.htm (18.07.2008); www.opozicia.com/index.php?land=1&part_id=29&forum_id=5&theme_id=10 (18.07.2008)
345. Іваньков І. Німецькі колонії Півдня України та голод 1932-1933 років (за матеріалами міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв, 2004. – С. 60.
346. Територія польських округ Познань, Іновроцлав та Лодзь, яку після окупації Польщі у вересні 1939 р. було включено до Германської імперії як “Імперський край Вартегав” (Reichsgau Wartheland). Призначалась для “германізації”, тобто видалення польської, єврейської та ін. людности і заселення “арійською” людністю (Енциклопедія “Немцы России”. Методические материалы. Вып. 6. – ,2000. – С. 56-57)
347. ЕУ. – С. 1774.
348. ГДАМВС. – Ф. 15, оп. 1, спр. 142, арк. 175, 176.
349. Ibid. – Арк. 177-179.
350. Ibid. – Ф. 15, оп. 1, спр. 117, арк. 103.

351. Зокрема, із с.Синяк було депортовано 181 чол., із с.Шенборн – 133 чол., с.Нижня Грабівниця – 128 чол., с.Дуби – 109 чол., с.Драчино – 86 чол., с.Німецька Кучава – 78 чол. (Куля Ф., Петрище П. Закарпатське обласне товариство німців “Відродження” // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв,2004. – С. 80)
352. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1830, арк. 29, 35.
353. Военнопленные и интернированные граждане Германии: путь на родину из СССР (1940-1950-е годы): Документы, факты, комментарии. – М.:Готика,2001. – С. 30, 31.
354. ГДАМВС. – Ф. 41, 45, 46. У Ворошиловградській області вони працювали на Алмазніанському металургійному заводі (Єнакієве), у Дніпропетрівській – в шахтоуправліннях імені Рози Люксембург, імені Кірова, імені Лібкнехта, “Більшовик”, імені Комінтерну, імені Кагановича, “Інгулець”, імені Дзержинського, “Жовта ріка”, імені Орджонікідзе, імені Ілліча (всі – Кривий Ріг), заводі імені Дзержинського (Дніпродзержинське), заводі імені Петровського (Дніпропетрівське), Дніпропетрівському коксохімічному заводі імені Калініна, Дніпропетрівському трубному та металургійному заводі імені Ілліча, у Сталінській – на Сталінському металургійному заводі імені Сталіна, Макіївському металургійному заводі імені Кірова, Єнакієвському металургійному заводі, Костянтинівському металургійному заводі імені Фрунзе (Краматорське), Новомакіївському коксохімічному заводі та ін. (ДАРФ. – Ф. Р.-9401, оп. 1с, спр. 205, т. 15, арк. 171-173). На київському заводі “Арсенал” ім.Леніна за допомогою полонених фахівців на основі німецької моделі “Контакт” було налагоджено виробництво фотоапаратів “ФЕД” (Дружбинський В. По обидва боки колючого дроту // ДТ. – 2003. – 12 квітня. – С. 20)
355. Чижевський В. Хто догляне солдатські могили на чужині? // УК. – 2004. – 7 липня. – С. 13.
356. История немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и материалов. – Донецк:ТОВ “Апекс”,2005. – С. 5.
357. Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). Ч. I. – К.,1991. – С. 20, 44.
358. Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 324.
359. Куля Ф., Петрище П. Закарпатське обласне товариство німців “Відродження” // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 81.
360. “Відергебурт” – німецькою “відродження” // Чернігівські відомості. – 1993. – 18 червня.
361. Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 324.
362. Гусарова С. Возвращение. Современное положение // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь:Таврія-Плюс,2000. – С. 139; Рожен Е. ...И первое богослужение // Независимость. – 1996. – 3 сентября. – С. 3.
363. Табачник Д.В., Попов Г.Д., Пилипенко Т.І. Національні меншини України: етнокультурний вимір. – К.:Етнос,2007. – С. 15, 16.
364. Гусарова С. Возвращение. Современное положение // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь:Таврія-Плюс,2000. – С. 141; Хоменко В. Німецький фолькспарламент у Криму // ГУ. – 2004. – 10 червня. – С. 4.
365. История немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и материалов. – Донецк:ТОВ “Апекс”,2005. – С. 5. Лойко Л. зауважує, що на з’їзді було затверджено Концепцію програми етнонаціонального відродження і розвитку національної меншини, ключовою умовою реалізації якої “визначалося створення органів самоорганізації німців” (див.: Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин

- України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 325)
366. Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 325.
367. Что сказал Кравчук // Комсомольська правда. – 1992. – 7 февраля; Кудряченко А., Котигоренко В. Німецька національна меншина в сучасній Україні // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Німеччина. – 2000. - № 1. – С. 162; Воротнюк Г., Калиниченко І. Німці в степах України // ГУ. – 1992. – 11 липня.
368. Кудряченко А.І, Грабарчук Г.О. Україна і Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років. – К.,1994. – С. 39; Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. – К.,1998. – С. 163-164; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Зб. документів (1941-1998). – К.:Абрис,1999. – С. 88-92; Фонд розширюється // УК. – 2004. – 26 березня. – С. 3.
369. Зінич В. Повернення, розселення та облаштування народів, які були депортовані // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К.:Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України,2001. – С. 194.
370. Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К.:Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України,2001. – С. 53; Зінич В. Повернення, розселення та облаштування народів, які були депортовані // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К.:Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України,2001. – С. 195, 196.
371. АА
372. Упродовж 1992-97 рр. допомога Федерального міністерства внутрішніх справ ФРН німецькій меншині в Україні становила 55 млн. марок (Німці вимагають від Києва виконання свого “чесного піонерського” // УМ. – 1997. – 24 травня)
373. Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. – К.,1998. – С. 164-165; Зінич В. Повернення, розселення та облаштування народів, які були депортовані // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К.:Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України,2001. – С. 197.
374. Шлепаков А.М., Малиновська О.А., Пінчук О.М. Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки. – К.,1993. – С. 21, 30. 1996 р. з України вийшли 3460 німців (Німці вимагають від Києва виконання свого “чесного піонерського” // УМ. – 1997. – 24 травня)
375. Deutscher Kanal: Спеціальний випуск. – 1996. – С. 7.
376. Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. – К.,1998. – С. 164-165.
377. Національні меншини в Україні: Інформаційно-бібліографічний покажчик. – К.:ВД “Стилос”,2003 – С. 12, 31.
378. Установча конференція АНУ відбулась 29-30.06.2000 р. (Ткаченко Т. Студенты университета изучают культуру немецкой диаспоры // DZZ. – 2004. - № 2. – С. 2). Основні завдання АНУ: сприяння відродженню й поширенню німецької культури і духовності, народніх традицій, звичаїв і обрядів, вивчення історії німців в Україні; сприяння розробці проекту Закону про реабілітацію репресованих за “національною ознакою” та депортованих німців України; сприяння у встановленні економічних і культурних відносин між областями України і федеральними землями Німеччини з участю уповноважених організацій України; сприяння підготовці спеціалістів та їхній участі в розробці і здійсненні спільних українсько-німецьких програм; оздоровлення та відпочинок людей похилого віку; робота з молоддю (АА)
379. Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 136; Німецько-Український Форум: насичений роботою травень // Німецько-український огляд. – 2003. - № 3. – С. 7-9. УНФ – громадська організація, що має на меті “сприяти кращому взаєморозумінню та поглибленню відносин між Україною і Німеччиною, здійснювати в рамках народної

- дипломатії широке коло різноманітних заходів, спрямованих на практичне втілення офіційних політичних курсів урядів України та Німеччини” (АА)
380. Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 326, 330; Хоменко В. Готуються німці Криму // ГУ. – 2005. – 11 лютого. – С. 4.
381. Метою діяльності ВО НМУ визначено: представляти і захищати інтереси німецької молоді, зокрема, членів Об’єднання; зберігати і поширювати німецьку мову, культуру і традиції; розвивати німецький молодіжний рух в Україні; брати участь у міжнародних студентських і молодіжних обмінах; сприяти інтеграції Україні до європейської спільноти тощо (АА)
382. Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 313-332. Від грудня 2007 р. “Відергебургт” очолює Володимир Пінковський. 1.04.2009 р. під керівництвом Ради німців України розпочало діяльність Бюро німецьких громадських організацій в Україні, яке міститься в Києві в офісі АНУ по вул.Гончара, 44 (АА)
383. Германия – немцам Украины // DZZ. – 2003, квітень. – С. 3; Поддержка немецкого меньшинства в России, Украине и Средней Азии. Украина. – Эшборн,2006. – С. 1, 2; Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 139. Зокрема, Благодійний фонд “Товариство розвитку” уможливило відпочинок сеньйорів (Штольц П. Відпочинок сеньйорів на Десні // DZZ. – 2003. - № 4. – С. 1, 7; Горобец Т. Полтава рада гостям... // Ibid. – С. 7; Новикова Н., Бондаренко А., Крупка З. Удивительное лето // Ibid.; Мертц С. Мы уходим... // DZZ. – 2004. - № 5. – С. 7), проведення заходів для німецької юні (Дынгес Ю. Німецький – с удовольствием! // DZZ. – 2003, травень. – С. 6; Трухан О. Турнир в Славутиче // DZZ. – 2003. - № 4. – С. 8; Дынгес Л. Проект моей карьеры // DZZ. – 2005. - № 1. – С. 6; Лето – время отдыха // DZZ. – 2005. - № 4. – С. 2; Лейсле В., Чудинова Е. Проект “Наша история” // DZZ. – 2003. - № 5. – С. 7; Маленькая страна // DZZ. – 2003. - № 5. – С. 2). GTZ, серед іншого, надає допомогу місцевим органам влади у вирішенні соціально-економічних питань (Назарчук Д. Німці проведуть уроки ощадливості // ГУ. – 2009. – 4 червня. – С. 10)
384. Метою діяльності Фонду (представництва якого функціонують більш ніж у 100 країнах) є сприяння демократичним перетворенням та інтеграції України в європейські структури (АА; Писанська В. До демократії – разом // ГУ. – 2004. – 8 червня. – С. 7; На шляху забезпечення відкритості роботи Верховної Ради України // ГУ. – 2008. – 31 травня. – С. 3)
385. Основними завданнями Вузлового пункту ВІЗ в Україні є: підтримка структури Центрів зустрічей та інших організацій етнічних німців України, координація освітньої та інформаційної роботи, підвищення кваліфікації та супровід роботи мультиплікаторів-тренерів, розробка та розповсюдження відповідних матеріалів для Центрів зустрічей. Вузловим пунктом ВІЗ в Україні від 2008 р. був ЦНК “Відерштраль” (Київ), координатором – Тетяна Радченко (АА)
386. Королюк В. Інвестиції в майбутнє // ГУ. – 2005. – 12 травня. – С. 2
387. Німецький культурний центр Гете-Інститут в Україні. Вивчаємо німецьку мову та знайомимося з німецькою культурою разом з офіційним німецьким культурним центром // DZZ. – 2007. – № 2. – С. 8; Самонова А. Гете-Институт: интенсивный курс немецкого языка для молодежи // Ibid. – С. 5.
388. Зінич В. Повернення, розселення та облаштування народів, які були депортовані // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К.:Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України,2001. – С. 199; Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”,2005. – С. 331; Німці Одещини. Два століття на теренах Причорномор’я. – Одеса,2003. – С. 8; Зоц Н. Донецьк говоритиме мовою Гете // МУ. – 2000. – 18 січня.

389. Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003. – С. 139; Геч Л. Цивілізоване перепоховання // РГ. – 2004. – 22 липня. – С. 6; Вінок полеглим // Українське слово (Київ). – 1995. – 11 січня.
390. www.volksbund.de; Чижевський В. Хто догляне солдатські могили на чужині? // УК. – 2004. – 7 липня. – С. 13. На початку 2008 р. у Львівській обл. розпочалась акція з пошуку невідомих поховань німецьких вояків (відомо про 73 таких поховання), останки яких мають бути перепоховані на братському цвинтарі у с.Потелич Жовківського р-ну (Юркова О. Шукають невідомі могили вояків, щоб перепоховати їх на братському кладовищі // ГУ. – 2008. – 17 травня. – С. 4). У Західній Україні відомо про 5,5 тисяч поховань німецьких вояків, останки яких, після ідентифікації, мають бути перепоховані в с.Потелич (на ньому вже спочивають майже 8 тис. вояків вермахту, 240 українців з дивізії “Галичина” та біля 200 росіян з Російської Визвольної Армії (РОА) (<http://5tv.com.ua/newsline/184/0/13394/> (20.05.2009). У травні 2003 р. у впорядкуванні збірного цвинтаря німецьких військовополонених у Донецьку брали участь вояки Бундесверу (Дермайнер А.Г. Солдатские могилы – великие проповедники мира // DZZ. – 2003. - № 3. – С. 6.)
391. Мы творим, а значит, мы живем! // DZZ. – 2007. – № 2. – С. 2; Фотофакт // ГУ. – 2009. – 11 лютого. – С. 4; Пилипенко-Шварц С. Фестиваль “Карпатенланд” // DZZ. – 2005. – № 5. – С. 5; Кирей В. “Цузаммен” означає “разом” // УК. – 2009. – 21 лютого. – С. 16; Гусарова-Шмидт ...Когда пироги печёт пирожник // DZZ. – 2003. – № 6. – С. 5.
392. Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”, 2005. – С. 329.
393. Кулик О. 200 років разом // УК. – 2004. – 16 жовтня. – С. 3.
394. Авер’янова Н. Фестиваль єврейської культури у Чернігові // УК. – 2005. – 30 березня. – С. 16.
395. Скрипаль Стріхарж – професор Гамбурзької академії музики (Фотофакт // УК. – 2006. – 17 лютого. – С. 3)
396. Табачник Д.В., Попов Г.Д., Пилипенко Т.І. Національні меншини України: етнокультурний вимір. – К.:Етнос, 2007. – С. 55-57.
397. Ibid. – С. 73, 74, 75.
398. Лойко Л.І. Громадські організації національних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.:ПЦ “Фоліант”, 2005. – С. 329.
399. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины. – Днепрпетровск, 2006. – С. 7-8.
400. Його україно-німецькомовна розвідка “Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. Індустріалізація та соціальна комунікація на Півдні Російської імперії”, презентована в Києві на початку червня 2008 р., містить великий обсяг інформації про становлення підприємництва на території України, особистості відомих українських підприємців (Терещенків, Ханенків, Харитоненків та ін.), їхній вплив на розвиток міст, суспільства і економіки (Формували обличчя держави // УК. – 2008. – 6 червня. – С. 3)
401. Дынгес А. Международная научная конференция “Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения)” // DZZ. – 2003. - № 6. – С. 2.
402. Фотофакт // УК. – 2003. – 8 жовтня. – С. 4.
403. Воротілов О., Калниш В. Меноніти знову на Молочній // ГУ. – 2004. – 15 червня. – С. 5.
404. Через примирення до поступу вперед // ГУ. – 2006. – 3 червня. – С. 5.
405. Це, зокрема, м.Нюрнберг – “побратим” Харкова (Косих Г. Побратими їдуть до Харкова // УК. – 2005. – 7 травня. – С. 12); м.Лейпціг – “побратим” Києва (Чухліб Б. Для українців уже забронювали місця // Вечірній Київ. – 2005. – 10 червня. – С. 2); м.Людвігсбург – “побратим” Євпаторії (Кулик О. Гуманітарна допомога кримчанам // УК. – 2005. – 15 червня. – С. 16); м.Баден-Баден – “побратим” Ялти (Хоменко В. Німецький

- фолькспарламент у Криму // ГУ. – 2004. – 10 червня. – С. 4); міста Вальсроде та Барзінгхаузен – побратими Ковеля (Мельник В. Бо Європа у нас одна! // УК. – 2008. – 24 грудня. – С. 16); м.Фірзен – “побратим” Канева (Титаренко Л. “Заповідаю українським дітям...” // ГУ. – 2006. – 5 грудня. – С. 7); міста Людвігсгафен та Гайдельберг – “побратими” Симферополя (Кулик О. Допомога від німецьких друзів // УК. – 2009. – 12 лютого. – С. 9; Хоменко В. У Домі дружби оселилась ворожнеча // ГУ. – 2009. – 24 лютого. – С. 12); Спілка робочих самаритян Німеччини (Мірошникова Л. Самаритяни. Доброчинці з Німеччини зацікавлені в тому, щоб впроваджувати міжнародні соціальні проекти саме в Києві // Хрещатик. – 2005. – 27 квітня. – С. 11); відділення Червоного Хреста в м.Дахау (Назарчук Д. Мрії Оксани Горещької здійснюються завдяки благодійникам з Червоного Хреста // ГУ. – 2009. – 18 квітня. – С. 7) та в м.Шлейц (Кавун О. Гутен таг, маленькі пацієнти! // ГУ. – 2005. – 17 червня. – С. 5); баварська організація “Акція Чорнобиль” (Козак І. Німецькі доброчинці допомогли лікарні // ГУ. – 2007. – 22 травня. – С. 11); благодійна організація “Допомога дітям Ковеля” з м.Вальсроде (Мельник В. Бо Європа у нас одна! // УК. – 2008. – 24 грудня. – С. 16); організація “Допомога дітям та жертвам Чорнобиля” з м.Гамбург (Жупан О. Бажаний гість // Вісник Деснянської райради та райдержадміністрації (Київ). – 2005. - № 5. – С. 7); благодійна організація “Допомога чорнобильцям” з м.Кенігсберг (Онищенко О. Чужого горя не буває // УК. – 2006. – 18 серпня. – С. 5); Спілка “Допомога Східній Європі”, Товариство “Життя після Чорнобиля”, організація “Україна-Контакт” (Писанська В. До демократії – разом // ГУ. – 2004. – 8 червня. – С. 7); організація “Акція спокути – служба миру” (Aktion Sühnezeichen Friedensdienste) (АА); мешканець м.Юберлінген Вольфганг Шінделе (Тишкевич Л. Талант бути милосердним // УК. – 2004. – 2 лютого. – С. 6); радник Голови СДПН В.Брандта Іринг Фечер (Галаур С. Від спокути до прощення – довгий шлях // УК. – 2003. – 26 травня. – С. 8); журналіст Йоханнес (Йоханс) Капс (Обіди від ... Йоханнеса Капса // ГУ. – 2005. – 29 березня. – С. 4; Благодійні обіди в Полтаві // УК. – 2008. – С. 9 лютого. – С. 8); Маріана та Антоній Танеберги (“Данке шон, Маріанно!” // Деснянська правда (Чернігів). – 1994. – 13 січня); Хартмут Кешплер з м.Веймар (Гальченко Я. Вони чули все, що діялося довкола ялинки // ГУ. – 2006. – 17 січня. – С. 6); Мартін Модер з м.Хаттерсгайм (Івашко О. Тисячі кілометрів на велосипеді, аби допомогти дітям // ГУ. – 2009. – 27 червня. – С. 8)
406. Бордійчук Н. Добротворці // Хрещатик. – 2005. – 21 вересня. – С. 10; Кавун О. Іноземні студенти-волонтери жили в житомирських родинах та проводили акції в обласному притулку для малолітніх // ГУ. – 2007. – 1 серпня. – С. 1; Омелянчук І. “Зер гут” означає “дуже добре” // УК. – 2005. – 4 жовтня. – С. 10; Скобельський Д. Німці допоможуть Полтаві боротися зі СНІДом // УК. – 2008. – 12 вересня. – С. 5; Молодь відновлює монастир // УК. – 2008. – 5 серпня. – С. 4; Кавун О. Шлях до Баварії лежить через добрі знання // ГУ. – 2009. – 14 квітня. – С. 9.
407. Якименко М. У подарунок – робота // ГУ. – 2005. – 17 червня. – С. 6; Жданова І. Німецький капітал прямує в Україну // РГ. – 2005. – 5 квітня. – С. 1.
408. Косих Г. Гігієнічні процедури з приємністю // УК. – 2006. – 16 вересня. – С. 3.
409. Стадільна Я. Є різні можливості розвивати економіку // ГУ. – 2005. – 5 серпня. – С. 5; Лісовенко М. Найдавніший інвестор // УК. – 2005. – 10 червня. – С. 7.
410. Янішевський В. Оптовий гігант // Хрещатик. – 2005. – 26 травня. – С. 1, 2; Скобельський В. Відроджувати бібліотеку допомагають меценати // ГУ. – 2006. – 25 жовтня. – С. 5; Галега В. “Метро” прямує на захід // Хрещатик. – 2005. – 23 серпня. – С. 2; Романів Є. У місті Лева з’явиться “METRO” // РГ. – 2004. – 9 червня. – С. 1; Гук М. Плати і неси // РГ. – 2004. – 15 квітня. – С. 1.
411. Дацюк Л. Німецький діловий десант // Хрещатик. – 2005. – 17 травня. – С. 13. Голову Ради засновників міжнародньої групи Knauf Ніколауса Кнауфа 2009 р. було нагороджено орденом “За заслуги” III ступеня за значний особистий внесок у зміцнення авторитету України в світі та велику інвестиційну діяльність (“Скала” – успішний інвестиційний проект в Україні // ГУ. – 2009. – 27 червня. – С. 8)

412. “Комерцбанк” відкриє філію у Києві // УК. – 2005. – 20 травня. – С. 3. Загалом в Україні станом на кінець травня 2009 р. діяли “понад 1 тис. німецьких підприємств. Приблизний обсяг їхніх інвестицій становив 6 млрд. дол. або 18% від загального обсягу інвестицій в Україні” (Цит. за: Ларенюк Б. Іноземні інвестори за чесну конкуренцію та прозорий ринок // ГУ. – 2009. – 19 червня. – С. 4)
413. Зокрема, на автоскладальному заводі ЗАТ “Єврокар” у с.Соломонове Ужгородського р-ну Закарпатської обл. виготовляють автомобілі “Ауді” та “Фольксваген” (Європейські автомобілі із села Соломонове // УК. – 2004. – 12 жовтня. – С. 1); у Запоріжжі на ЗАТ “ЗАЗ” – модель “Opel Astra” (Сервіс для вибагливих // УК. – 2004. – 3 червня. – С. 20; Стаховський Д. Opel Astra – символ німецької надійності в Україні // ГУ. – 2004. – 6 травня. – С. 22). У 2004 р. 89% акцій найбільшого в Східній Європі заводу “Кримсода” (АРК), який контролював 2/3 світового ринку соди, придбала компанія RSI Erste (“Кримсода” – у німців // УК. – 2004. – 21 лютого. – С. 1)
414. Зосібна, Комерцбанк є акціонером банку “Форум” – партнера Європейського банку реконструкції та розвитку, який за рейтингом НБУ від 1.01.2009 р. посідав 12 місце (Следзь С. Кандидати. Хто стане “нареченою” ЄБРР, буде відомо не раніше як через місяць // ДТ. – 2009. – 11 квітня. – С. 9)
415. Це, зокрема, Людвігсбурзька симфонічна оркестра та оркестра “Філармонія націй” з Гамбургу (Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 143); джаз-група “Jazz Gand” з м.Альтенгольц (Никанорова О. Гості редакції // УК. – 2004. – 18 травня. – С. 4; Ідіть і слухайте “Jazz Gand” // ГУ. – 2004. – 15 травня. – С. 3); гурт “De-Fazz” (Новосвітній В. Музика відпочинку // Хрещатик. – 2005. – 23 грудня. – С. 16); оркестра юних акордеоністів Баварії, яка в серпні 2004 р. виступала в Києві, Дніпропетровському, Запоріжжі, Симферополі, Гурзуфі, Одесі (АА; Селентій А. Юні музиканти з Баварії // УК. – 2004. – 4 вересня. – С. 8); флейтист Марк Албан Лотц, піаніст Улі Ленц та гурт BuJazz, що 2006 р. брали участь у щорічному фестивалі “Джаз-Карнавал” (Гудима М. Етноджаз підірвав Одесу // ДТ. – 2006. – 23 вересня. – С. 17); квартет духових інструментів Fun Horns з Берліну (Кизлова О. Труба кличе. Майстер-клас німецького джазу // ДТ. – 2007. – 10 листопада. – С. 32); піаністка Фредеріка Ріхтер (Воронович-Юсипей Р. Мандруючи на схід // ГУ. – 2006. – 5 серпня. – С. 12); гурт Kraftwerk з м.Дюссельдорф (Клінгенберг О. Роботе, ти ж став людиною // ДТ. – 2008. – 4 жовтня. – С. 16); дитячий ансамбль Futur з м.Плауен, який в травні 2009 р. брав участь у донецькому фестивалі ДоДж (Кизлова О. Відлуння джазового сезону // ДТ. – 2009. – 30 травня. – С. 16); скрипаль Гідон Кремер (Юсипей Р. У дуєті з Кремером // ДТ. – 2009. – 30 травня. – С. 11); віольончелістка Марі-Елізабет Хеккер (Константинова К. Перший забіг “віртуозів” // ДТ. – 2006. – 23 вересня. – С. 17); скрипаль Ерік Шуман (Скрипка Страдиварі у Чернігові // УК. – 2009. – 7 квітня. – С. 16); професор Ганс Міхаель Боєрле (Гудзоватий І. Під знаком Баха // ГУ. – 2004. – 27 квітня. – С. 4); диригент Томас Зандерлінг (Бентя Ю. Німецька партитура // ДТ. – 2008. – 2 серпня. – С. 12); джазовий гітарист, другий секретар Посольства ФРН в Україні Жан-П’єр Фрьолі (Кизлова О. Джазовий вітер “Французької весни” // ДТ. – 2009. – 11 квітня. – С. 16)
416. Тижні німецької культури 2008. – К.,2008. – 58 с.; Писанська В. Вулиця з багатостороннім рухом // ГУ. – 2008. – 3 вересня. – С. 7.
417. Німці відвідали Тернопільщину // УК. – 2005. – 4 вересня. – С. 3.
418. Зокрема, того ж року Федеральний архів Німеччини (м.Кобленц) передав до ЦДКФФА 3278 фотопозитивів, які є копіями архівних документів, вивезених під час війни (Архіви України:Путівник. – К.:Горобець,2007. – С. 29)
419. Перебаєв Ю. До Центрального державного кінофотофоноархіву України ім.Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА) повернулися фотопозитиви, вивезені під час Другої світової війни // УК. – 2008. – 21 листопада. – С. 7.
420. Куріна А. PinchukArtCentre: розтин покаже // ДТ. – 2008. – 1 листопада. – С. 18.
421. Хоменко В. Німецький фолькспарламент у Криму // ГУ. – 2004. – 10 червня. – С. 4.

422. Цит. за: Градоблянська Т. У ставленні до нацменшин наша країна може бути зразком // ГУ. – 2007. – 5 вересня. – С. 5.
423. Завдяки цьому співробітництву в Інституті було відкрито перший в Україні навчальний відділ внутрішніх справ, психологічні тренінги в якому проводять й фахівці з Німеччини (Куц Л. Німецький досвід українським міліціантам // ГУ. – 2009. – 3 червня. – С. 12)
424. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів:Світ,1994. – С. 40, 45, 64, 69, 77, 78, 84, 93, 94, 164, 176. Врак (нім. Wrack) – рештки розбитого корабля (Ibid. – С. 77). Автори завважають, що для гнучкішого керівництва державою вища адміністрація Австро-Угорської імперії на початку 1849 р. ухвалила впорядкувати управлінську термінологію державних документів, що видавались німецькою та слов'янською (у тому українською) мовами. Німецько-рутенський (український) словник юридично-політичної термінології, виданий в серії “Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs”, відіграв важливу роль у подальшому розвитку і кодифікації суспільної-політичної лексики в українській мові (Ibid. – С. 39, 41).
425. Голоскевич Г. Правописний словник. Репринтне відтворення видання 1930 року. – Львів,1994. – С. 2, 10, 42, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 81, 87, 88, 89, 117, 185, 200, 268, 273, 334, 345, 354, 419, 420, 421, 431, 443, 444, 445, 449.
426. У розмовній мові “прус”, “прусак” вживались як синонім до “німець” (Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – К.:Либідь,2001. – С. 125)

II. НІМЦІ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРИ КИЄВА

Німці, які оселилися в Києві,
створили цілу епоху в
розвитку цього міста...
К.Шероцький

Поодинокі уродженці німецьких земель оселялись на території Києва від часу його заснування. Про німецьких купців, ремісників, місіонерів, дипломатів у місті на Дніпрі неодноразово згадують літописи, хроніки, інші документальні джерела. Зокрема, Тітмар, єпископ Мерзебурзький (975-1018) повідомляв про Київ (у Тітмара – Хитаву): "... у великім цім місті, столиці королівства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду несчисленна сила"¹.

Описи Києва XVI ст. залишили подорожники Р.Гейденштейн (?-?) та Мартін Груневег (1559 – після 1606), який побував у ньому 1584 р.²

Автор першого підручника з історії України – Інокентій Гізель (?-1683), який за дорученням митрополита П.Могили керував Печерською друкарнею. І.Гізель був професором і ректором Могилянської Колегії; від 1653 р. він – архимандрит Києво-Печерської Лаври³.

Поява сталої німецької колонії в Києві припадає на час правління російської імператриці Катерини II (Софії Фредеріки Августи Ангальт-Цербстської). Професор університету св.Володимира та директор 1-ї київської гімназії О.Л.Деллен зазначав, що євангелічна лютеранська громада в місті виникла 1765 р. У документах Київської губернської канцелярії 1766 р. йдеться вже про активну участь німців у міському господарюванні.

Перша приватна (партикулярна) аптека, збудована 1730 р. на Подолі, належала німецькому провізорові Йоганну Гейтеру (?-?)⁴. Згодом ця аптека стала власністю Георга-Фрідріха Бунге (Bunge; 1722-92), нащадки якого достойно прислужились своїй другій батьківщині⁵.

Перші німецькі колоністи мешкали на Подолі. Для відправлення їхніх церковних потреб Голова німецької громади Г.-Ф.Бунге 1767 р. запросив із Саксонії доктора філософії, викладача вільних наук Христора Лебрехта (Крістофа Леберехта) Граля (1744-99)⁶. Пастор Х.Л.Граль 5 серпня того ж року про-

вів перше богослужіння в будинку Бунге, він же завів метричну книгу. Перший обряд хрищення було відправлено над новонародженим сином полковника Оттона-Генріха Лівена та Шарлотти Гаугребен Карлом Христофом фон Лівеном (Lieven; 1767-1844) – майбутнім міністром народньої освіти та членом Державної Ради Російської імперії⁷.

За часів Г.-Ф.Бунге громада, що складалася первісно з 20 осіб, зростає в п'ять разів. Чисельно вона зростала переважно за рахунок приїжджих з Данціга (Гданська) та Ельбінга. Соціальний склад громади був доволі строкатий: на початку переважали офіцери-інженери⁸; годинників, тесель, золотарів, кондитерів та інших ремісників було менше. Що ж до аптекарів та медиків, то вони де-факто наприкінці XVIII ст. стали монополістами в своїй справі.

Коли 1770 р. в Києві спалахнула епідемія чуми, яка забрала життя біля 6 тис. мешканців міста, у жовтні з Петербургу для боротьби з нею прибув колезький радник доктор медицини Йоганн Лерхе (Lerche; ?-?). Про німецьку громаду міста він залишив цікаві спогади, зокрема, зазначивши: “Приватна аптека Бунге влаштована добре, і як єдина в Києві, то приносить чималий прибуток. Для євангелічної парафії найнято будинок, в якому влаштована церква”⁹.

Для побудови кірхи громада розпочала збір коштів по всій Україні і вже до 1794 р. було зібрано 285 руб. Завдяки цим жертвам на Подолі упродовж 1794-95 рр. було зведено дерев'яну церкву¹⁰.

Упродовж 1799-1812 рр. пастором був Вільгельм Фердінанд Бауершмідт з Тюрінгії.

Гуртуючись у церковній громаді, колонія упродовж десятиліть зберігала мову, традиції, культуру, проте значна кількість переселенців приймали православ'я, а вже друге покоління переважно втрачало рідну мову й німецьку культуру¹¹. Тож про походження багатьох нагадували хіба що німецькі прізвища, однак й вони часто змінювались на російський штиб. Так, наприклад, прийнявши 1772 р. православ'я, Фрідріх Рош “отримав” прізвище С.Синельников¹².

У почті Катерини II¹³, яка перебувала в Києві упродовж 29 січня – 22 квітня 1787 р., був генерал-ад'ютант граф Фрідріх (Федір Євстафійович) фон

Ангальт (Anhalt; 1732-94)¹⁴. Маріїнський палац, в якому зупинялась імператриця, після війни 1812 р. пристосували для утримання кількох сотень полонених саксонців¹⁵.

Російський уряд, з одного боку, сприяв оселенню колоністів в Україні, надаючи їм позики тощо, а з іншого – правив із них великі відсотки; головне ж – зросійщував їх. Зокрема, киянин І.-Г.Ресер ще довго після смерти батька, який переїхав із Дрездена, сплачував борг державній скарбниці¹⁶; будинок німця Й.Цанке на Подолі був проданий за борги майстрові артилерії росіянинові І.Крюкову.

На Подолі німцям доводилося витримувати доволі гостру конкуренцію з корінними мешканцями¹⁷. Тому кілька міщанських родин оселилися на Печерську, у центрі російської губернської адміністрації. На Печерському форштадті Йоганн Вайлер (?-?) мав корчму¹⁸. Німецькі прізвища на початку ХІХ ст. трапляються серед власників будинків на центральній вулиці Печерська – Московській.

Від ХVІІІ ст. в околицях сучасної вулиці Лютеранської існувала “Німецька слобода”¹⁹. Вулиця ж отримала назву від розташованої на ній лютеранської кірхи²⁰. Липки у ХVІІІ ст. мали ще назву “німецької гори”²¹. Вовчий Яр, на прохання його мешканців, було перейменовано на Саксонський провулок²². Нинішня вулиця Заньковецької у ХІХ ст. називалась Мерінгівською – на честь одного з найбільших землевласників не лише міста, а й Півдня Росії, професора університету св.Володимира Георга-Фрідріха Мерінга (Mehring; 1822-87)²³.

На київських околицях німці займалися сільським господарством. У с.Борщагівка (нині район Києва) німці-рільники згадуються в документах від 1781 р.²⁴

Київські аптеки разом з “лікарською справою” “знаходились в ХVІІІ і на початку ХІХ ст. взагалі в руках німців”²⁵.

Після спорудження на Подолі Контрактового дому купці з Пруссії брали участь у ярмарках (контрактах), які там відбувались²⁶. Німці торгували “шовковими, паперовими, сукняними, полотняним тканинами, скляним і фаянсовим

посудом та іншими німецькими товарами²⁷.

Про Київ залишив спогади лікар Оттон Вільгельм фон Гун (Huhn; 1764-1832), який 1805 р. подорожував по Україні²⁸.

Початок XIX ст. позначений новою хвилею переселенців-ремісників з німецьких земель, які, не маючи змоги оселитися на Подолі, обживали вільні землі на Печерську та Липках.

Під час пожежі на Подолі 9-11 липня 1811 р. згоріла кірха св.Катерини²⁹. Члени громади, які жили на Печерську, наполягли, щоб кірху тимчасово відкрили в будинку генерал-майора Д.Бегічева на вул.Іванівській (нині вул.Інститутська).

У березні 1812 р. до Києва приїхав новий пастор – уродженець м.Кобург, вихованець Йенського університету Юстус Фрідріх Ейсман (1768-1842), який негайно заопікувався питанням побудови нової кірхи³⁰.

У цей час колонія процвітала завдяки підтримці німців, які обіймали чільні посади в міській адміністрації. Піклувальниками й церковними старостами лютеранської громади в першій половині XIX ст. були генерал Бухгольц (Buchholtz; ?-?), військовий губернатор Андрій Фенш (?-?), комендант київської фортеці генерал-майор Олександр Массе (?-1818)³¹, генерал-ад'ютант граф Дмитро Остен-Сакен (Osten-Sacken; 1789-1881)³².

25 червня 1812 року відбулось закладення будівель дерев'яної кірхи на кам'яному фундаменті і такого ж будинку для пастора. Беручи під увагу, що в цей час розпочалась Вітчизняна війна 1812 р. і збирати пожертви стало неможливим, церковні старости Емануїл Бергер (Berger; ?-?), Генріх Цитен (?-?) і Юст Ксерле (?-?) внесли 10000 руб. під заставу власних будинків. 1 грудня того ж року нова кірха св.Катерини і будинок пастора були освячені³³. Побудова коштувала 12 тис. руб. Довкола кірхи згодом утворився німецький цвинтар (спершу ховали поблизу Хрещатика, на місті перетину нинішніх бульвару Т.Шевченка та вул.Пушкінської)³⁴.

Після закінчення війни пастор Ейсман організував збір коштів серед єдиновірців в Україні та Росії. До 1819 р. борги були повернуті і за 6000 руб.

придбаний орган.

1833 р. німецька громада, згідно з розпорядженням генерал-губернатора В.Левашова, повинна була поступитися частиною своєї землі на Липках, яку почали забудовувати приватні особи³⁵.

1808 р. у друкарні Києво-Печерської лаври працював уродженець Пруссії Апельбоне. У 1840-х рр. на Хрещатицькій площі почала працювати літодрукарня Й.Вальнера (?-?), робітниками якої були переселенці з Берліна К.Проскопор та Г.Спрангер. Зважаючи на високу якість виконуваних робіт, до послуг цієї друкарні удавалася Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія).

Під наглядом в.о. директора робіт по Києву підполковника Фітінгофа (Vietinghoff; ?-?) “арештантські роботи” у 1830-х рр. планували в старому місті Михайлівську, Андріївську та Георгіївську площі, Золотоворітську, Житомирську, Софійську, Рейтарську, Володимирську, Георгіївську та Стрітенську вулиці, Михайлівський, Георгіївський та Золотоворітський провулки, а на Подолі – вулиці Волоську, Кирилівську, Введенську та частково Набережну³⁶.

У середині XIX ст. німецька громада нараховувала 328 осіб, у тому 192 чоловіків.

1857 р. почав діяти елеватор (знаний нині як “млин Бродського”; вул.Боричів узвіз, 13), який заснували власник садиби на розі нинішніх Набережно-Хрещатицької вулиці та Ігорівського провулку купець Андрій-Анс Глезер (Glaser; ?-1864), вчитель Генріх Гаупт (Haupt; ?-?) та власник друкарні Йосип Вільнер (?-?)³⁷.

У другій половині XIX ст. чимало німців були власниками будинків і земельних ділянок у центральній частині міста: Амалия Шедель (вул.Михайлівська), Кароліна Абель (вул.Бульварна), Густав Ейсман (вул.Володимирська, числа будинків 29, 42, 44), Конрад Рейсмиллер (вул.Володимирська, 19, 25), Фрідріх Міхельсон (вул.Володимирська, 23, 47), Адольф Шедель (вул.Хрещатицька), Готліб Валькер (вул.Володимирська, 19),

Конрад Міллер (вул.Софіївська), Йоганн Ейсман (вул.Володимирська, 29, 42), Франц Рейсмільер (вул.Володимирська, 25), Готліб Фінке (вул.Володимирська, 52/17), Георгій Рейн (вул.Володимирська, 31, 33), Людвік-Генріх Кернтопф (вул.Володимирська, 41/27), Генріх Клугкіст (вул.Володимирська, 43), барон Август Карл Ікскюль-Гільдебранд (вул.Б.Хмельницького; на цьому місці нині – будівля Посольства ФРН)³⁸.

1850 р. в урочищі на Подолі (місцина між нинішніми вулицями Вишгородською, Западинською, Червонопільською, Вітряні Гори та Осиповського) саксонець Вільгельм-Готліб Крістер (Christer; 1812-90) заснував багатопрофільне сільськогосподарське підприємство “Садівництво та насінневе господарство “В.Крістер”, яке згодом очолювали його сини Юліус (1848-1916) та Герман Едмунд (?-?). Відтоді ця місцевість носить назву “Крістєрова гірка” або “Хутір Крістера”³⁹. В.-Г.Крістер перетворив своє садівництво на школу для місцевого населення, 1870 р. видав брошуру “Хозяйственный словник или краткое наставление для посева семян известных огородных и цветковых растений и дальнейшего за ними ухода”. Мешканці Курєнівки і Приорки, після навчання у Крістера, працювали садівниками по всій Україні. Сини Крістера заклали нові розсадники на Нивках та в інших місцях. 1900 р. садівництво “В.Крістер” містилось на площі 128 десятин і мало 5 млн. саджанців. Головна контора, склад та садівництво знаходились на Приорці та Курєнівці (Е.В.Крістера – на вул.Кирилівський, 6, крамниця – на Хрещатику, 37; Ю.В.Крістера – на вул.Межигірській, 77/79, крамниця – на вул.Інститутській, 2). На початку ХХ ст. фірма щорічно продавала близько 50 тис. саджанців фруктових і майже 100 тис. – декоративних дерев, насіння, квіти, фрукти, виноград тощо⁴⁰.

Власником кращої в місті лазні, яка містилась на розі вулиць Шулявської (нині Льва Толстого) та Ново-Єлизавєтинської (Пушкінська), був уродженець Естляндії Фрідріх Міхельсон (1840-1908)⁴¹.

Професори університету, учителі, офіцери, що споруджували Київську фортецю, чиновники-лютерани ставали активними членами німецької громади.

Зважаючи на це, пастор Ейсман активізував збір коштів на побудову кам'яної кірхи та школи. У грудні 1843 р. місце Ейсмана посів пастор Йоганн Готфрід Абель (1801-59)⁴², який продовжив збірку коштів. Церковний староста, командувач Київської інженерної округи інженер-генерал-ляйтенант Отто фон Фрейман (Freymann; 1788-1858), його дружина та дружина ректора університету Траутфеттера організували лотерію для збору коштів, звернулись до лютеран Росії з проханням про допомогу. За короткий час було зібрано 5200 руб. сріблом.

Члени громади звернулись до архітекта Івана Штрома (Strom; 1823-87), автора проєктів Київського Володимирського кадетського корпусу та другого міського театру, з проханням зробити проєкт нової кірхи. Ескізи внутрішнього приміщення представив член громади уродженець Києва, архітект Київської Учбової Округи та університету св.Володимира Павло Шлейфер (1814-79)⁴³.

19 липня 1855 р. за проєктом І.Штрома полковник фон Вольський (?-?) заклав на схід і зліва від дерев'яної кірхи перший камінь. Керували будівництвом П.Шлейфер і Ганді (?-?), а також офіцери-лютерани. Кірха споруджувалась у стилях готики та псевдоготики.

У кінці липня 1857 р. з Санкт-Петербургу приїхав генерал-суперінтендант (віце-президент) євангелічно-лютеранської консисторії доктор Йоганн Християн Готфрід фон Флітнер (Flittner; 1806-66)⁴⁴, який призначив освячення кірхи на 4 серпня. Цього дня члени громади зібрались біля будинку пастора і зі співом гімну “Бог милостивий” Флітнер освятив в новій кірсі алтар і катедру та звернувся до присутніх із проповіддю.

Пізніше київський купець першої гільдії Кельн (?-?) пожертвував для кірхи орган вартістю 3000 руб., громада за 500 руб. купила у маляра Берга (?-?) образ “Явлення Спасителя апостола Фомі”. Був у кірсі й образ Святої Катерини. Вулицю, на якій спорудили кірху, стали називати Лютеранською.

1859 р. пастором став вихованець Дорпатського університету Олександр Фромгольд Свенсон (Svenson; 1830-73)⁴⁵.

Поряд із кірхою упродовж 1862-64 рр. було зведено двоповерхову шкільну будівлю (“Das Schulhaus”), в одній частині якої знаходилась гімназія для дівчат,

в іншій – реальна школа св.Катерини (нині вул.Лютеранська, 20).

1854 р. при кірсі члени громади організували “Товариство співу” (Київське співоче товариство), яке проіснувало до 1905 р. Були створені хор та симфонічний оркестр (диригент і хормейстер – викладач музичного училища Б.Е.Каульфус (?-?), від 1891 р. – композитор і власник депо роялів та піяніно С.Блумфельд (?-?). Товариство існувало до 1905 р.

На кошти, зібрані німецькою громадою, поруч із кірхою було споруджено Дім для бідних (“Das Armenhaus”), який було вирішено назвати “Олександрівським притулком” (нині вул.Лютеранська, 24). Освячено його 22 квітня 1882 р.

Імена багатьох німців пов’язані з Київським музичним училищем та Київським відділенням Російського музичного товариства. Уродженець Пруссії Роберт Поренич (1834-99) був одним із організаторів Київського відділення РМТ, у 1863-75 рр. – членом його дирекції, у 1863-72 рр. – завідувачем музичної частини і диригентом його симфонічних концертів. У 1868-74 рр. він очолював музичне училище та викладав у ньому⁴⁶. Викладачем цього ж училища був Фрідріх фон Мулерт (1859-1924) – віолончеліст, автор численних музичних творів⁴⁷.

Людвіг Альбрехт (Albrecht; 1844-99) – директор і викладач училища у 1875-78(76) рр., директор музичної частини Київського відділення РМТ, диригент його оркестри⁴⁸.

У 1881-88 рр. Київське відділення РМТ очолював Микола Рігельман (1817-88) – археограф, фолкльорист, письменник. Чиновник канцелярії генерал-губернатора, співробітник Тимчасової Комісії для розгляду давніх актів, він у 1850-54 рр. був директором 2-ї гімназії⁴⁹.

При відділенні РМТ Микола Губерт (Hubert; 1840-88) організував (1869) “Безплатні елементарні класи хорового співу”, з хором цих курсів виступав у концертах, був диригентом Київської опери⁵⁰.

Членом дирекції Київського відділення РМТ був барон, цукрозаводчик, гласний Київської міської Думи (1887-98) Максим Штейнгель (Steinheil; ?-?)⁵¹.

Від 1874 до 1909 р. пастором був Фрідріх-Вільгельм Вазем (?-1911), до 1919 рр. – Генріх Юнгер (Junger; 1878-1963), у 1920-30 рр. – Ріхард Кьонігсфельд (1868-1932).

У місті гастролювали видатні німецькі актори і режисери Л.Барнай (1886) і Е.Посарт (1887), драматична трупа з театру герцога Мейнінгенського під орудою Л.Кронека (1890)⁵².

З 1860-х рр. у місті працював уродженець Саксонії Ернст Моріц Глієр (Gli-er; 1834-96), згодом один із власників майстерні духових інструментів, яка почала у 1882-1910 рр. інструменти Київському відділенню РМТ та музичному училищу⁵³. Його син Рейнгольд Глієр (1875-1956) народився в Києві, закінчив Київське музичне училище (яке нині носить його ім'я), у 1913-20 рр. був професором (від 1914 р. – директором) Київської консерваторії, диригентом її симфонічної оркестри і керівником оперної студії (від 1915 р.), народнім артистом СРСР (1938), доктором мистецтвознавства (1941)⁵⁴.

1913 р. кінофабриканти Павло Тіман (?-?) та Ф.Рейнгардт (Reinhard; ?-?) з метою створення “Російської золотої серії” орендували на Сирці особняк, біля нього збудували знімальний майданчик. Тут було знято перший фільм цієї серії – “Труп Ч. 1346”, в якому брав участь один із найвидатніших діячів українського театру І.Мар’яненко. Того ж року знято фільм “Ключі щастя”. 1913 р. там само було створено фільм “Які хороші, які свіжі були троянди”, присвячений особистому життю І.С.Тургенєва⁵⁵. Серед прокатних контор, які діяли в місті 1916 р., була й “Тіман, Рейнгардт, Осипов і К”⁵⁶.

Участь у створенні Київського політехнічного інституту брали Голова Комітету міністрів Російської імперії Сергій Вітте (Witte; 1849-1915)⁵⁷ та професор університету св.Володимира Микола Андрійович Бунге (Bunge; 1842-1915)⁵⁸. Професорами і викладачами інституту були ентомолог Юлій Вагнер (Wagner; 1865-?)⁵⁹, Конрад Гейбель (1867-1934)⁶⁰, математик Георг (Юрій) Пфейффер (Pfeiffer; 1872-1946)⁶¹.

Визначним є внесок німців в архітектурне розмаїття Києва. Автор проекту будівель Арсеналу (вул. Івана Мазепи, 30), споруджених упродовж 1784-98 рр.,

– військовий інженер, генерал-поручик (генерал-аншеф) Іван Міллер (Меллер) (?-?)⁶². Він же (спільно з О.Шуваловим) розробив один із перших проєктів реконструкції Києва на регулярній основі, затверджений 1787 р.⁶³. Згідно з проєктом “наказувалось все місто зосередити на висотах, починаючи від Печерської фортеці до Старого Києва. Туди повинні були поступово переселитись подільські мешканці...”⁶⁴.

За проєктом Віктора-Йоганна-Готліба Шретера (Schröter; 1839-1901) у 1899-1901 рр. було споруджено міський театр (нині Національна опера України)⁶⁵.

Павло Шлейфер (Schleifer; 1814-79) – автор проєктів Другої гімназії (нині Управління АТ “Укртелеком”; бульвар Т.Шевченка, 18), кількох адміністративних та приватних будинків⁶⁶.

Цивільні інженери Георгій Шлейфер (Schleifer; 1855-1913)⁶⁷ і Едуард Брадтман (1856-1926?)⁶⁸ були творцями київського модерну. Показовою є будівля готелю “Континенталь” (нині Національна музична академія; вул.Городецького, 5), споруджена за проєктом цих майстрів. Вони ж є авторами проєкту Театру Соловцова (нині Національний академічний драматичний театр ім.Івана Франка). Квартали за їхніми проєктами й сьогодні прикрашають центральну частину міста (вулиці Заньковецької, Лютеранська, майдан Івана Франка).

Визначним є доробок уродженця м.Вандсбек Йоганна Готфріда Шеделя (Shädel; 1680-1752). За проєктами архітекта, який вдало поєднував західні стилеві елементи з елементами козацького барокко й мотивами народнього орнаменту, надбудовано будинок Київської академії (1732-40), споруджено Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври (1731-44), Кловський палац (1752-56), дзвіницю на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври (1751-61), будинок намісника Києво-Печерської лаври (1731-45), ймовірно, браму Заборовського (1746-48). Архітект очолював роботи з реконструкції митрополичого будинку (1731-48) та надбудові 2 й 3 ярусів дзвіниці Софійського собору (1744-48)⁶⁹.

Олександр-Петро-Адріан Шіле (Шілле) (1830-97), від 1869 р. працюючи в Києві, був автором будівель Колегії П.Галагана (1871; нині Державний музей

літератури України; вул.Б.Хмельницького, 11), біржі (1873; нині клуб Управління справами Кабінету міністрів України; вул.Інститутська, 7), музичного училища РМТ (1874) та міської Думи (1876; обидві зруйновані від час радянсько-німецької війни 1941-45 рр.), а також проєктів станцій, водонапірних башт, фонтанів київського водогону (1870-і рр.), ін. будівель⁷⁰.

За проєктом Роберта-Фрідріха Мельцера (1860-1943) в еkleктичних формах було споруджено Музей західного і східного мистецтва (нині Музей Ханенків; вул.Терещенківська, 15)⁷¹. Автор будинку Управління південнозахідних залізниць (вул.Лисенка, 6), спорудженого у 1887-90 рр. – архітект Олександр фон Гоген (Gogen; 1856-1914)⁷².

Перший проєкт Володимирського собору було виконано Йоганном (Іваном) Штромом (Strom; 1823-87). За його ж проєктами зведено будинок Присутствених місць (1857), Кадетський корпус (1852), міський театр (1856)⁷³. У спорудженні Володимирського собору брав участь професор Рудольф Бернгард (Bernhard; 1819-87)⁷⁴. Головний корпус Київського політехнічного інституту (прос.Перемоги, 37) протягом 1898-1900 рр. було споруджено за проєктом Ієроніма Кітнера (1839-1929)⁷⁵. Автор фронтального та бічних фасадів міської публічної бібліотеки (нині Національна парламентська бібліотека України; вул.Грушевського, 1) – архітект Збігнев Кляве (?-?)⁷⁶.

Чимало архітектурних перлин Києва, зведених у середині ХІХ – на початку ХХ ст., створені за проєктами Василя Ганке (?-?), Мартіна Клуга (?-?), Карла Шимана (Schiemann; ?-?), Андрія-Фердінанда Краусса (1859-1911), Адольфа-Фрідріха Геккера (1851-96), В.Ейснера (?-?), Федора Ессена (Essen; 1862-?), М.Фабріціуса (?-?). Це, зокрема, прибутковий будинок з кафе “Маркіз” (К.Шиман; вул.Володимирська, 39/42), будинок Ф.Деденкова (В.Ганке; вул.Софійська, 10), прибутковий будинок Л.Родзянка (М.Клуг; вул.Ярославів Вал, 14а), готель “Ермітаж” (А.-Ф.Краусс; вул.Б.Хмельницького, 26), готель “Дудман” (А.-Ф.Геккер; вул.Нижній Вал, 39)⁷⁷. (див. “Фотоілюстрації”)

З Києвом пов’язане й ім’я скульптора, майстра ливарної справи, академіка петербурзької АМ Петера Якоба (Петра Карловича) Клодта фон Юргенсбурга

(Clodt von Jürgensburg; 1805-67) та скульптора Василя Демута-Малиновського (до 1816 р. Демут; 1779-1846), які є співавторами пам'ятника князю Володимиру (1850-53)⁷⁸.

Почесному члену Київського університету Аманду Струве (Struve; 1835-98) Київ завдячує залізничним сполученням через Дніпро, централізованим водогоном (1872), першим у Російській імперії електричним трамваєм. Споруджений ним упродовж 1868-70 рр. металевий залізничний міст довжиною 1068 м був на той час однією з найбільшихю подібних споруд в Європі (не зберігся). 1889 р. підприємець (на той час інженер-генерал-майор) переміг у конкурсі на влаштування у Києві “міської залізниці” й вже 13 червня 1892 р. у місті – уперше в Росії та вдруге в Європі (після Берліна) – почав курсувати електричний трамвай. Перші вагони для трамвайного сполучення у місті виготовляли на заводі, заснованому А.Струве разом із братом Густавом у м.Коломна (нині Коломенський тепловозобудівний завод), а рейки – на Кулеб'якському залізопрокатному заводі (Нижегородська губ.), якій також належав А.Струве⁷⁹.

Пивоваріння в Києві було започатковано уродженцем Лівонії Олександром Геннігом (?-?), директором (від 1849 р.) першого в місті пивоварного заводу⁸⁰.

Упродовж трьох років (від 1875 р.) обов'язки міського Голови виконував професор університету св.Володимира (ректор у 1883-87 рр.), член Ради Колегії П.Галагана, почесний мировий суддя Київської округи Микола Ренненкампф (Rennenkampf; 1832-99)⁸¹. Його на цій посаді змінив уродженець Києва, вихованець та професор університету св.Володимира Володимира Густав-Адольф (Густав Іванович) Ейсман (1824-84). 1883 р., після відбуття першого терміну, його знову було обрано міським Головою; перебував він на цій посаді до останнього дня свого життя. Уперше ж Г.Ейсмана було обрано міським Головою (значною більшістю голосів – *Авт.*) 1872 р., але на початку наступного року він, зважаючи на прохання рідних, залишив цю посаду. Упродовж 1871-79 рр. Г.Ейсман очолював Київське товариство взаємного кредиту⁸².

Київськими губернаторами та генерал-губернаторами були генерал-майор Ю.А.Фамендін (фон Менгден) (Mengden; у 1700-04 рр.), генерал-майор А.А.Гуліц (1717-23; за ін. джерелом – 1704-07), генерал-майор Шток (1729-30), богемський граф генерал від кавалерії Йоганн-Бернгард фон Вейсбах (1731-35), генерал-лейтенант М.П.Ейлер (Euler; 1867-68), дійсний статський радник М.П.Гессе (1871-81), Олександр фон Дрентельн (Drenteln; 1881-88), віце-губернатором – Олександр Баумгартен (Baumgarten; 1880-93), поліцмейстером – Борис Гюббенет (Huebhenet; 1866-82)⁸³.

Київським військовим губернатором у 1797-98 рр. був генерал-лейтенант Андреас (Андрій) фон Розенберг (Rosenberg; 1739-1813), у 1800-03 рр. – генерал від інфантерії Андрій Фенш (?-?)⁸⁴.

Генерал-ад'ютант М.В.Клейгельс (?-?) – Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор у 1903-05 рр.⁸⁵ Київськими цивільними губернаторами були генерал-лейтенант П.І.Гессе (у 1855-64 рр.) та статський радник О.Ф.Гірс (1909-12)⁸⁶.

До 1850 р. у місті працював маляр-портретист Генріх Гольпейн (Гольпайн; 1811-58), автор портретів Княжевичів, Міковських та ін.⁸⁷

Анна Крюгер-Прахова (1876-1962) навчалась в Київській рисувальній школі М.Мурашка, закінчила Імператорську АМ (1906). Викладала в Київському художньому училищі (1912-1920), художньо-промисловій школі (студії) Прахових (1923-33) та Київському училищі декоративно-прикладного мистецтва (1945-46)⁸⁸.

З кінця 1880-х рр. в місті жив і працював маляр Володимир Менк (1856-1920)⁸⁹.

Учитель малювання в Інституті шляхетних дівочь (1850-54), професійний маляр Гротте (Гротте) (?-?) створив галерію полотен із краєвидами міста, у тому панораму Києва довжиною – по повному колу – 4,5 м⁹⁰. Київ 1840-х – 1850-х рр. був темою малюнків природознавця Йоганна Генріха Блязіуса (1809-70) та Олександра Петцольда (?-?)⁹¹.

Оперний співак, режисер та антрепренер Фердінанд Бергер (Berger; ?-1875) 1867 р. очолив першу постійну оперну трупу, до якої запросив багатьох талановитих мистців⁹².

Значну допомогу створеному 1908 р. міському зоопарку надав засновник заповідника “Асканія-Нова” Фрідріх Е.Фальц-Фейн (Falz-Fein; 1863-1920)⁹³.

К.Шероцький завважував: “...німці, які оселилися в Києві, створили цілу епоху в розвитку цього міста: вони засновували тут аптеки, фабрики, були першими професорами в університеті, акторами, типографами, архітектами, адміністраторами”⁹⁴.

Відомі також київські німці, що виступали проти авторитарних режимів. Пруський підданий Л.Брандер належав до Київського гуртка народовольців і був за вироком суду страчений 1879 р. А.Калле розповсюджував 1907 р. серед солдатів 5-го понтонного батальйону революційні видання.

1897 р. у Києві проживали 4354 осіб, які назвали німецьку мову рідною [Додаток 1], 1911 р. – 14 тис. німців.

У другій половині XIX ст. київські німці почали гуртуватися на громадсько-культурних засадах: 1872 р. хоровий аматорський колектив клопотався перед генерал-губернатором про затвердження статуту німецького співочого товариства; 1882 р. виникло добродійне німецьке товариство взаємодопомоги.

Після революції 1905 р. національно-культурний рух німців пожвавився. Антрепренер київських театрів “Шато-де-Флер” С.Новіков дістав дозвіл на вистави німецькою мовою. У 1908 р. співоче товариство було перетворено на Київське німецьке товариство. За статутом воно мало плекати німецьку мову, культуру й освіту, допомагати малозабезпеченим німцям, організовувати дозвілля. Театральні вистави німецькою мовою відбувалися в приміщенні Київського комерційного зібрання на Хрещатику.

З Києвом пов’язана значна частина життя видатного громадського, політичного і державного діяча барона Теодора-Рудольфа (Федора Рудольфовича) фон Штейнгеля (Steinheil; 1870-1946)⁹⁵.

Професором Київської консерваторії у 1919-22 рр. був видатний піаніст і педагог Генріх Нейгауз (Neuhaus; 1888-1964)⁹⁶.

Уродженець Києва інженер-конструктор Фрідріх (Федір) Фердінандович Андерс (Anders; 1868-1926) – піонер вітчизняного дирижаблебудування, автор першого в Росії дирижабля м'якої конструкції п.н. "Київ"⁹⁷. Справу батька продовжив його син В.Ф.Андерс (?-?)⁹⁸.

До розвитку літакобудування в місті долучився і О.О.Фальц-Фейн (Falz-Fein; ?-?)⁹⁹. Членом гуртка повітроплавання Київського політехнічного інституту, заснованого у 1905-06 навчальному році, був Г.П.Адлер (Adler; ?-?)¹⁰⁰.

1915 р. всі київські німці, які не мали російського громадянства (загалом близько 2000 осіб), були вислані у віддалені російські губернії. Через кілька років німці повертаються і вже перепис 16 березня 1919 р. зареєстрував у місті 3405 осіб німецької національності¹⁰¹. Перепис 1920 р. подає 2061 німців, що мешкали в Києві, 1923 р. – 2495¹⁰², 1926 р. – 3554 [Додаток 2]

З Києвом пов'язаний майже 20-літній (з перервами) період у житті відомого українського поета, перекладника та літературознавця Освальда Бурґгардта (Юрія Клена) (Burghardt; 1891-1947)¹⁰³.

1921-24 рр. – час роботи в Києві історика мистецтва, академіка АН УРСР Федора Шміта (1877-1942), відомого дослідника пам'яток архітектури і живопису України¹⁰⁴.

Палким захисником пам'яток української культури був уродженець Києва, вихованець Київського університету Теодор-Ріхард (Федір Людвігович) Ернст (Ernst; 1891-1942)¹⁰⁵. (див. "Матеріяли до біографій")

У 1935-37 рр. головним диригентом оркестру Українського радіо працював Герман Адлер (Adler; ?-?)¹⁰⁶.

Скульптор Матвій Манізер (1896-1966) – автор пам'ятника Тарасові Шевченку, встановленого 1939 р. біля головного корпусу Київського університету¹⁰⁷.

Від 1965 до 1990 р. головним художником Національного академічного

театру ім.І.Франка працював Народній художник України (1982), лавреат Національної премії України ім.Т.Шевченка (1993) Данило Лідер (1917-2002)¹⁰⁸.

У різний час у місті жили і працювали чимало осіб німецької національності, відомих своєю підприємницькою, громадською, благодійною діяльністю. Це, зокрема, Бургард фон Мініх (Münnich; 1683-1767)¹⁰⁹, Карл Опперманн (Oppermann; 1765-1831)¹¹⁰, Людвіг фон Вольцоген (Wolzogen; 1774-1845)¹¹¹, Ернест-Федір Кюнцель (1877-1942)¹¹², Курт Енгель (Engel; 1883-1933)¹¹³, Карл Бульйон (?-?)¹¹⁴, Катерина Крюгер (Krüger; 1882-1942)¹¹⁵, Альфред Герке (Gehrke; 1875-1949)¹¹⁶, М.Є.Вернер (Werner; ?-?)¹¹⁷, Мартін (1880-1928) та Фрідріх (1863-1930) Краусси¹¹⁸, Ернест Гессе (?-?)¹¹⁹, Отто-Адольф Редліх (Redlich; 1845-1913)¹²⁰, К.Ф.Гербст (?-?)¹²¹, Валентин Фельдман (1864-1928)¹²², Анастасія (Олександра Романова) (1838-1900)¹²³, Ілля Зейферт (Seiffert; 1838-88)¹²⁴, Адольф-Фрідріх Геккер (1851-96)¹²⁵, Карл Гейнріхсен (1834-1903)¹²⁶, Вільгельміна фон Ротт (1840-1912)¹²⁷, Федір Ганнеман (?-?)¹²⁸, Олександр Геннінг (Henning; ?-?)¹²⁹, Генріх (1829-1904)¹³⁰ та Фрідріх Енни (?-?)¹³¹, Філіпп Касель (?-?)¹³², Едуард Краузе (Krause; ?-1876)¹³³, Адольф-Юліус Марр (1855-1907)¹³⁴, Йоганн-Генріх Марр (1811-55)¹³⁵, Карл Альбрехт (Albrecht; ?-?)¹³⁶, Олександр Генніг (?-?)¹³⁷, Михайло Ріхерт (1853-?)¹³⁸, Вільгельм Ріхерт (1825-92)¹³⁹, Яків Ріхерт (1859-?)¹⁴⁰, Карл Крістіані (?-?)¹⁴¹.

Восени 1941 р. німецькими вояками було розміновано чимало споруд (зокрема, на Хрещатику), підготовлених радянськими військами до знищення. За німецької окупації у місті зросло число дитячих закладів¹⁴².

По закінченні радянсько-німецької війни 1941-45 рр. німецькі військово-полонені, які утримувались у концтаборі на території Дарниці, працювали на відбудові зруйнованого міста, зокрема, Хрещатика, Дарниці (“Соцмістечко”) та Сирця¹⁴³.

Німецька громада в Києві почала відроджуватися після розпаду Радянського Союзу. У цей час у місті виникають організації, які ставили як політичні, так і гуманітарні цілі: “Wiedergeburt” (Голова – Віллі Ганерт), “Wi-

derstrahl” (“Віддзеркалення”; перший Голова – Людмила Мариненко-Герман), Дитячий національно-культурний німецький фонд “Kinderstimmen” (“Дитячі голоси”; Голова – Наталія Недопака-Никитенко), “Дойчтум” (“Німецькість”; Голова – Валентина Тутік), “Катаріненшуле” (“Школа св.Катерини”; Голова – Андрій Фольборт), Земляцтво німців Києва (Голова – Генріх Адлер) та ін.

7-8 жовтня 2006 р. у Києві, в приміщенні Національної музичної академії ім.П.І.Чайковського, відбувся 5-й Всеукраїнський фестиваль німецької культури “Київфест”. Його організували та провели ЦНК “Відерштраль” та Німецький молодіжний культурний центр “Німецьке джерело” за підтримки Благодійного Фонду “Товариство Розвитку”, міністерства культури і туризму України та Державного комітету України у справах національностей та міграції¹⁴⁴.

Від початку створення в Києві містились бюро Асоціації німців України, Ради німців України та ВО НМУ¹⁴⁵. На початку 2009 р. у столиці діяли Центр німецької культури “Widerstrahl” (керівник – Людмила Коваленко-Шнайдер), Товариство “Wiedergeburt” (Голова – Лідія Цельсдорф), Німецький молодіжний культурний центр “Deutsche Quelle” (“Німецьке джерело”; керівник – Світлана Цех), Київське німецьке товариство (Голова – Андрій Фольборт)¹⁴⁶.

АНУ від квітня 2003 р. видає часопис “Deutsche Zentrale Zeitung” (“Центральна німецька газета”).

Наприкінці 2001 р. у місті проживали 1123 осіб німецької національності, з яких 125 (11,1 %) назвали німецьку мову рідною¹⁴⁷.

У Києві регулярно провадяться різноманітні заходи, що знайомлять з доробком мистців з Німеччини¹⁴⁸. У вересні 2008 р. у місті розпочала свою діяльність єдина в Україні офіційна німецька школа – Німецька школа в м.Київ (Deutsche Schule Kyjiw)¹⁴⁹.

Центром релігійного життя київських німців є кірха св.Катерини. Керівниками німецької євангелічно-лютеранської общини міста були пастори Ханс Мартін Негельсбах із Баварії (у 1992 р.), д-р Ахім Райс із Гессена (Reis; від 1992 р.)¹⁵⁰, Геральд Коч із Тюрінгії (від 1996 р.), Петер Захі з Баварії (Sachi; від 2000 р.)¹⁵¹, Ральф Хаска (від середини 2009 р.).

У місті також діє Німецький центр, який є спільним проєктом німецьких та українських підприємців¹⁵².

Минувшину та сьогодення київських німців студіюють науковці НАНУ, столичних ВНЗ (передовсім КНУ імені Тараса Шевченка), Інституту досліджень діаспори¹⁵³.

Джерела та коментарі:

1. Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К.:Фірма “Довіра”,1992. – С. 31.
2. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К.,1874. – Разд. II. – С. 24; Ісаєвич Я. Мартин Груневег та його опис Києва // Всесвіт. – 1981. - №. 5. – С. 204-206; http://wek.kiev.ua/uk/Золоті_Ворота (18.06.2009)
3. ЕУ. – С. 475; Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.:Наукова книга,1991. – С. 17, 185; Інокентій Гізель // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2 т. – К.:Євроімідж,2002. – Т. 1. – С. 510-511; Плотнікова І. Прогулянки старим Подолом. – К.:Кий,2003. – С. 143; Сумцов зазначає, що І. Гізель “був прибічником Москви, але часом брався обстоювати “вольності” малоросійські” (Цит. за: Брокгауз-Ефрон... . Т. 2. – С. 219)
4. Аптекарському мистецтву Й.Гейтер навчався в Москві, а привілей (патент) від 23 липня 1728 р. на відкриття аптеки в Києві був “жалуваний” йому імператором Петром II (Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.:Наукова книга,1991. – С. 140, 191)
5. Плотнікова І. Прогулянки старим Подолом. – К.:Кий,2003. – С. 172; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К.,2003. – С. 58; П’ятериков С. Нашадки готів на київських пагорбах // ДТ. – 2007. – 6 жовтня. – С. 23; Винниченко І. Німці Києва відзначають ювілеї // УК. – 2007. – 18 липня. – С. 3; Винниченко І., Винниченко Р. Німці на історичному ландшафті Києва // ДТ. – 2007. – 13 жовтня. – С. 21.
6. Киев. Церковь Св.Екатерины. – К.-Мюнхен,2000. – С. 11. Берлинський щодо цього зазначає: “Когда от времени умножилось в Киеве при разных должностях всякого звания людей протестантского исповедания, то по указу юстиц-коллегии определено выписать из Германии нарочного для оных дел пастора, который с сего года (1767 р. – *Авт.*) и начал иметь свое пребывание в Киевоподоле (так в оригіналі – *Авт.*). К его приходу принадлежали не только в городе, но и во всей Малороссии живущие того исповедания люди. Особенно же немалое число выведенных тогда из Пруссии и Германии колонистов до определения их в настоящие жилища, долгое время возле Киева жительства, имели надобность в оправлении всяких треб по их закону” (Цит. за: Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.:Наукова книга,1991. – С. 154-155, 196)
7. БН. – С. 47.
8. Обер-комендантами Київської фортеці були, зокрема, генерал-майори Петер Вільгельм фон Кохіус (від 1781 р.) та Філіпп Вігель (від 1798 р.) (Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.:Наукова книга,1991. – С. 157, 164, 169; БН. – С. 41), комендантом (у 1830 р.) – полковник Гебель (Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 103)
9. Хінкулов Л.Ф. Письменник жив у Києві. Літературно-критичні розповіді. – К.:Дніпро,1982. – С. 7; www.kontrakty.com.ua/show/ukr/print_article/44/0520089992.html (19.06.2009); www.zn.ua/3000/3150/7978/ (19.06.2009)
10. Кірху було збудовано “біля Хрещатицького приїзду по Великій вулиці” (Цит. за: Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.:Наукова книга,1991. – С. 196)
11. ЦДІА(К) . – Ф. 59, оп. 1, спр. 2622, арк. 33.
12. Ibid. – Спр. 6871, арк. 1-12.
13. Софія Фредеріка Августа Ангальт-Цербстська (1729-96) перебувала на російському престолі упродовж 1762-96 рр. (РН. – С. 71)

14. Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К.,2003. – С. 163; РН. – С. 7.
15. Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К.,2003. – С. 168-169.
16. ЦДІА(К) . – Ф. 59, оп. 1, спр. 6556, арк. 1-54.
17. Ibid. – Спр. 5186, арк. 1-20.
18. Ibid. – Спр. 5967, арк. 20.
19. Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. – К.:Павлім,2003. – С. 69.
20. Прокладена в 1830-х рр. Напочатку мала назву Графської, від 1863 р. – Анненковської, у березні 1919 р. стала вулицею Енгельса (Рибаков О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 120)
21. Цит. за: Шероцький К.В. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 342-343.
22. Нині вул.Соляна (Рибаков О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 58; ДАК. – Ф. 163, оп. 7, спр. 1744, арк. 21, 22)
23. У Києві власністю Ф.Мерінга була ділянка (з озером) між нинішніми вулицями Інститутською та Лютеранською, Банковою та Хрещатиком, яку він придбав у генерала Ф.Ф.Трепова. На початку 1870-х рр. садибу було упорядковано та відкрито сад “для людности”. Відтоді “Сад Мерінга” став найулюбленішим місцем прогулянок киян (Рибаков О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 122, 124)
24. ЦДІА(К) . – Ф. 59, оп. 1, спр. 9903, арк. 1-57.
25. Цит. за: Шероцький К.В. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 201.
26. Плотнікова І. Прогулянки старим Подолом. – К.:Кий,2003. – С. 87.
27. Цит. за: Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.:Наукова книга,1991. – С. 258.
28. Рибаков О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 155; БН. – С. 29.
29. Київ. Провідник /За ред. Ф.Ернста. – К.,1930. – С. 445.
30. Рожановский В. Лютеране в Киеве // ДТ. – 1996. - № 36 (7-13 сентября); Киев. Церковь Св.Екатерины. – К.-Мюнхен,2000. – С. 13, 92.
31. Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К.,2003. – С. 179, 180, 396.
32. РН. – С. 123.
33. Кірху “було присвячено (назву – Авт.) св[ятій] Катерині в пам’ять імператриці Катерини II, що викликала німців для колонізації запорізьких земель після знищення Січі та еміграції козаків на Кубань і Дунай” (Цит. за: Шероцький К.В. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 342)
34. Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К.,2003. – С. 180; Рибаков О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 120.
35. Шероцький К.В. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 341.
36. Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К.,2003. – С. 235.
37. Обладнання для млина було завезено з Відня. 1868 р. підприємство на аукціоні придбала дружина пруського підданця Амалія Шедель. П’ятиповерховий виробничий корпус млина, елеватор з трьома вежами були збудовані інженером А.Ейхенвальдом (Рибаков О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 45-46; Плотнікова І. Прогулянки старим Подолом. – К.:Кий,2003. – С. 105).
38. ДАК. – Ф. 17, оп. 5, спр. 666, арк. 18зв., 19, 37зв., 38, 41зв.-44, 46зв.-49, 52зв., 53, 64зв., 65; Володимирська. Культурологічний путівник. – К.:Амадей,1999. – С. 266, 267, 270, 271, 272, 273, 274; Сандрович Н. Посольські входи // Сільські вісті. – 2002. – 4 жовтня. – С. 2.
39. Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. – К.:Павлім,2003. – С. 54; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К.,2004. – С. 300; Вірменко Н. “Математичний метеор” – Євген Вікторовський // УК. – 2008. – 27 лютого. – С. 16;

- Андрієнко В. Кияни житимуть у парку, біля озер // УК. – 2008. – 19 червня. – С. 6.
40. Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 26-27.
41. Автором проекту будівлі, спорудженої 1876 р., був О.Шілле. Ці лазні кияни називали “Караваєвськими” або “Народніми лазнями Міхельсона”. Також у Києві Ф.Міхельсон володів цегельним та склотарним заводами, прибутковими житловими будинками в центральній частині міста, а також хутором з цегельним заводом на вул.Сирецькій, сіножаттю на Оболоні, двома маєтками та гуральнею на Житомирщині (Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К.,2003. – С. 98-104)
42. Киев. Церковь Св.Екатерины. – К.-Мюнхен,2000. – С. 15, 73, 92.
43. МУ. – С. 653; НИР. – С. 742, 781; <http://prostir.museum/publications/ua?id=208> (12.11.2008); www.widerstrahl.org/index.php?id=24&lang=ru (14.10.2008)
44. РН. – С. 159.
45. БН. – С. 66.
46. Автор опер “Тарас Бульба”, “Дніпровська русалка”, обробок українських народніх пісень (МУ. – С. 472-473)
47. Лисенко І.Словник музикантів України. – К.:Рада,2005. – С. 117.
48. Виступав як соліст-віолончеліст та в складі ансамблів. В його репертуарі були “Танець запорожців” О.Серова, “Український козачок” Е.Направника. З його ініціативи в училище були запрошені І.Альтані, Г.Ходоровський, О.Шевчик, В.Пухальський та ін. (МУ. – С. 21, 22; НИР. – С. 698; Лисенко І. Словник музикантів України. К.:Рада,2005. – С. 10; Музыкальная энциклопедия. – М.:Советская энциклопедия,1973. – С. 122; www.peoples.ru/undertake/retailing/karl_albrecht (15.03.2007); www.gliercollege.kiev.ua/ukr/spec/song.htm (10.11.2008); www.dt.ua/3000/3150/60754 (10.11.2008); www.kiew.diplo.de/Vertretung/kiew/uk/06/Kiewer_Deutsche.htm (10.11.2008)
49. Білокінь С. Рігельман Микола Андрійович // Довідник з історії України. Т. 3. (Р-Я). – К.:Генеза,1999. – С. 38; www.ukma.kiev.ua/pub/IU/act/A-Y.htm (12.10.2005)
50. МУ. – С. 193; www.ic.academic.ru/dic.nsf/biograf (15.11.2007)
51. www.ukma.kiev.ua/pub/IU/act/A-Y.htm (12.10.2005)
52. Режисерську культуру цього театру високо оцінював К.С.Станіславський (Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 271)
53. МУ. – С. 162. Його батько також був майстром з виготовлення музичних інструментів.
54. РН. – С. 55; ЕУ. – С. 476; МУ. – С. 162; Цыпин Г. Глиэр // Музыкальная энциклопедия. Т. 1. – М.:Советская энциклопедия,1973. – С. 1015; Рейнгольд Глієр // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2 т. – К.:Євроімідж,2002. – Т. 1. – С. 418-419; Кузьменко О. Скрипаль, педагог, диригент... // Хрещатик. – 2005. – 17 березня. – С. 3; Божко С. Вечір музики Глієра // РГ. – 2005. – 30 березня. – С. 4; Волков С. Стартовий майданчик для зірок // УК. – 2008. – 14 лютого. – С. 8; www.4uth.gov.ua/bibliography/glier_tvorchist.htm (10.10.2008)
55. Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 282-283. У Москві П.Тіман був директором кінофірми (РН. – С. 151).
56. Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 286.
57. РН. – С. 36.
58. ЕУ. – С. 193; Биографический словарь... – С. 61-63; Винниченко І., Винниченко Д. Німці в історії Київського університету // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 39; Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М.Х.Бунге // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 132.
59. Досліджував ентомофавну України; автор підручника зоології; міністер праці в гетьманському уряді (1918). (ЕУ. – С. 203, 204; РН. – С. 29)
60. БН. – С. 23.
61. УРЕ. Т. 9. – К.,1983. – С. 205.
62. Арсенал – найбільш рання монументальна споруда міста військово-промислового

- характеру. Упродовж тривалого часу він залишався найбільшою кам'яною будівлею (прямокутний у плані зі сторонами 168 м і 135 м, товщина стін близько 2 м). Він же – перша класицистична будівля в Києві (Галайчук А., Воронцов И.Н. Киев. Страницы мемориальной летописи. – К.,1983. – С. 39; Трегубова Т.А. Арсенал, 1784-98 // Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. Киев. – К.,1985. – С. 238-239)
63. Зодчі України... – С. 248; Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.:Наукова книга,1991. – С. 163; Малаков Д. Київські арсенали // Українська столиця. – 2006. - № 44. – С. 28; Киев: архитектурно-исторический очерк. – К.:Будівельник,1982. – С. 76; Малаков Д. Німці в будівельній лихоманці Києва // Українська столиця. – 2006. - № 27. – С. 16; Седак Н. Славетний панцир стародавнього міста // Народна армія. – 2002. – 17 квітня. – С. 7; Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. Киев. – К.,1985. – С. 238.
64. Цит. за: Ситкарева О.В. Киевская крепость 18-19 веков. – К.,1997. – С. 78
65. МУ. – С. 658; НИР. – С. 777; ЕУ. – С. 3895; ОН. – С. 364-367; УРЕ. Т. 12. – К.,1985. – С. 438; Зодчі України... – С. 420, 421; Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 346; Малаков Д. Німці в будівельній лихоманці Києва // Українська столиця. – 2006. - № 27. – С. 17; Чепелик В. Проспект тисячолітньої пам'яті // Володимирська. Культурологічний путівник. – К.:Амадей,1999. – С. 57; www.iprinet.kiev.ua/culture/mys1.htm (25.12.2008); www.widerstrahl.org/index.php?id=24&land=ru (24.12.2008)
66. МУ. – С. 653-654; Зодчі України... – С. 416.
67. МУ. – С. 654; НИР. – С. 781. Г.Шлейфер був власником кількох прибуткових будинків та двох садиб. 1895 р. він заснував та очолив міське домобудівне товариство, яке викупило садибу Ф.Мерінга і “прорізало” її чотирма вулицями, у тому Ольгинською (названу на честь дружини архітекта Ольги Георгіївни). Упродовж 26 років був гласним міської Думи. Очолюючи будівельне управління міської управи, ініціював будівництво міського водогону та дощової каналізації Хрещатицької долини. Майже чверть століття був директором-розпорядником (та Головою правління) Київського кредитного товариства. Під час окупації міста у 1941-43 рр. його іменем було названо нинішню площу І.Франка – von Schleifer Platz (www.alyoshin.kiev.ua/Files/arhiv/leon_ar3.htm (23.02.2009); www.kv.com/archive/9279/kyiv/9321.htm (23.02.2009)
68. МУ. – С. 88; Зодчі України... – С. 52-54; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К.,2004. – С. 307; Малаков Д. Німці в будівельній лихоманці Києва // Українська столиця. – 2006. - № 27. – С. 17; Малаков Д. Київський архітектор Едуард Браттман // Кий. – 1996. - № 6. – С. 3, 4; Малаков Д. Один з кращих архітекторів столиці – Едуард Браттман // Українська столиця. – 2006. - № 32. – С. 27; Василенко О. На вулиці Герцена // Українська столиця. – 2007. - № 10. – С. 24; www.stroymart.com.ua/ru/publications/625/; <http://orthodoxy.org.ua/uk/node/455> (1.01.2007); www.pro-kyiv.com.ua/index.php?w=mix&id=18 (17.03.2008); http://wek.kiev.ua/Браттман_Едуард_Петрович (29.01.2008); www.oldkyiv.org.ua/data/plach_vdova.php?lang=ua (13.08.2008)
69. НУ. – С. 204; РН. – С. 171; МУ. – С. 647; Київ. Провідник /За ред. Ф.Ернста. – К.,1930. – С. 451; Ернст Ф. Київські архітекти XVIII віку. – К.,1918. – С. 6-11; Киев... – С. 67, 265; ИГС. Киев. – К.,1972. – С. 90, 91; Кудрявцев Л. Двадцять архітекторів, які будували Київ. – К.,2003. – С.19-25; Кресальный Н.И. Русская и украинская архитектура XVIII – первой трети XIX века: Текст лекций. – Л.,1982 – С. 42, 43; Ленченко В. Іоган Готфрід Шедель: чарівник українського барокко // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Німеччина. – 2000. - № 1. – С. 176-179; Плотнікова І. Прогулянки старим Подолом. – К.:Кий,2003. – С. 143, 144; Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 84, 166, 167, 302, 343; Малаков Д. Німці в будівельній лихоманці Києва // Українська столиця. – 2006. - № 27. – С. 16; Федорова Л.

- Освіта. Культура. Історична хроніка // Володимирська. Культурологічний путівник. – К.:Амадей,1999. – С. 192; Корж Л.П. Лаврська дзвіниця. – К.:Будівельник,1983. – 39 с.; Кальницький М. Верхній город. – К.,1998. – С. 38; <http://poglyad.by.ru/tour/lavra/bell2.shtml> (08.04.2007)
70. МУ. – С. 652; НИР. – С. 782; Зодчі України. – С. 412, 413; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К.,2004. – С. 298; Киев: архитектурно-исторический очерк. – К.:Будівельник,1982. – С. 100; Малаков Д. Німці в будівельній лихоманці Києва // Українська столиця. – 2006. - № 27. – С. 17; Бережина А., Погребняк В. Кілька думок з приводу Думи // Старожитності. – 1991. – Ч. 6. – С. 13; Бондар Н., Михайловіна Н. Школа академіків // Наука і суспільство. – 1992. - №. 1. – С. 17; www.oldkiev.info/kievlyne/Architecter_Schile.html (24.04.2007)
71. РН. – С. 109; Зодчі України... – С. 249.
72. РН. – С. 55; МУ. – С. 166; Зодчі України... – С. 99.
73. МУ. – С. 660; НИР. – С. 782; Зодчі України... – С. 423, 424; УРЕ. Т. 12. – К.,1985. – С. 446; Шероцький К.В. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 341, 343, 353, 356; Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 265; Малаков Д. Німці в будівельній лихоманці Києва // Українська столиця. – 2006. - № 27. – С. 16, 17; ЦДАМЛМУ. – Ф. 647, оп. 1, спр. 85, арк. 1, 2. За проєкт Володимирського собору мистець отримав звання академіка архітектури. Щодо зовнішнього та внутрішнього оздоблення театру сучасники зазначали: “Київський новий театр чудовий, витончений у всіх відношеннях... Зала театру велика і дуже зручна”, “Фасад приваблює простотою й граціозністю і за витонченістю своєю він є окрасою міста” (Цит. за: Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 265).
74. Розробив проєкт укріплення стін собору контрфорсами (Зодчі України... – С. 38)
75. НИР. – С. 782; Зодчі України... – С. 180; Малаков Д. Німці в будівельній лихоманці Києва // Українська столиця. – 2006. - № 27. – С. 16, 17; Німці і німецька культура в Україні. – К.,2003. – С. 87.
76. Зодчі України... – С. 180. Він також брав участь у спорудженні кількох павільйонів Всеросійської сільськогосподарської, промислової й художньої виставки 1913 р. у Києві. Його батько – Леон Генріхович Кляве – був відомим на Поділлі власником browарного заводу в Проскурові, який першу продукцію виробив 1901 р. У 1916 р. на заводі працювали 46 робітників, продукції вироблялося майже на 120 тис. руб. на рік, основними сортами пива були “Баварське” та фірмове “Кляве”. У липні 1909 р. на Всеросійській виставці пивоваріння в Санкт-Петербурзі право представляти Подільську губернію вибороли завод Кляве і Тиврівський завод (нині Вінницька обл.). Виставочна комісія серед найкращих визнала саме подільських browарів й особливо відзначила проскурівський ячмінний солод, який за багатьма критеріями увійшов до трійки найякісніших продуктів пивоваріння. 1910 р. Л.Кляве обрали (на 4 роки) гласним міської Думи (www.podil.com/history/history41.htm (15.05.2009))
77. Зодчі України... – С. 85, 89-90, 137, 140, 183, 202, 381, 411; Плотнікова І. Прогулянки старим Подолом. – К.:Кий,2003. – С. 143; Малаков Д. Німці в будівельній лихоманці Києва // Українська столиця. – 2006. - № 27. – С. 16, 17; Кальницький М. Верхній город. – К.,1998. – С. 71, 116-117; <http://pupils.rl.kiev.ua/2004/kramarenko/2.htm> (21.10.2008); www.interesniy.kiev.ua/old/architecture/buildings/frunze_str_11(21.10.2008); www.oldkiev.info/progulki_ulicami_Kieva/Proreznaya.htm (21.10.2008)
78. БН. – С. 39; МУ. – С. 206, 207, 299; НИР. – С. 745, 746, 747-751; Шероцький К.В. Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 136; Сторіччя пам’ятника // Україна. – 1958. - № 8. – С. 28; Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. Киев. – К.,1985. – С. 185; Петров В.Н. П.Клодт. – Л.,1985. – С. 285; www.biogr.ru/biography/?id_rubric=15&id=1475 (10.12.2008);

- www.artonline.ru/encyclopedia/267 (20.10.2008); www.rulex.ru/01050329.htm (15.12.2008)
79. Народжені Україною. Меморіальний альманах. Т. 2. – К., 2002. – С. 576; Рибаків О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 37, 364; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К., 2004. – С. 288, 388; Киев: архитектурно-исторический очерк. – К.: Будівельник, 1982. – С. 97, 108; Аманду Струве – 170 // Столиця. – 2005. - № 31. – С. 29; Олійник В. Людина, яка “спорудила собі віковичний пам’ятник”. Але була благополучно забута киянами // ДТ. – 2005. – 28 травня. – С. 12; Галайба В. Наближав Київ до рівня цивілізованих міст // Вечірній Київ. – 1998. – 17 жовтня; <http://town-kolomna.chat.ru/PIPLES/struve.htm> (15.03.2009); www.interesny.kiev.ua/old.7137/7139/10682 (15.03.2009)
 80. Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К., 2004. – С. 105-108, 117.
 81. Биографический словарь... – С. 561-565; Большая Энциклопедия. – Т. 16. – СПб., б.р. – С. 266; Винниченко І., Винниченко Д. Німці в історії Київського університету // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв, 2004. – С. 38.
 82. РН. – С. 183; Биографический словарь... – С. 777; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К., 2003. – С. 101; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К., 2004. – С. 232, 292, 386.
 83. НР. – С. 334-335; Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. – К.: Павлім, 2003. – С., 46; Макаров А.Н. Киевская старина в лицах. XIX в. – К.: Довіра, 2005. – С. 66, 142, 155; Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.: Наукова книга, 1991. – С. 138-140, 190, 191; РН. – С. 32, 69; Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII столітті // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв, 2004. – С. 6; Рибаків О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 215-217, 225; www.brocgaus.ru/text/019/667.htm (14.07.2008); http://person.portalmix.ru/view_169042.html (18.10.2008); www.rulex.ru/01030525.htm (28.06.2008). 1720 р. будівництво Печерської фортеці здійснювалось під керівництвом обер-коменданта бригадира Штока (Ситкарева О.В. Киевская крепость 18-19 веков. – К., 1997. – С. 39, 41)
 84. РН. – С. 141; Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 219, 220; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К., 2004. – С. 211, 213.
 85. Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 223; Задля кращої поінформованості // УК. – 2004. – 7 серпня. – С. 6.
 86. РН. – С. 52; Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 225, 226.
 87. ЕУ. – С. 409.
 88. МУ. – С. 338. Народилась і померла в Києві. Була співавтором декорування собору св. Володимира. Її роботи зберігаються в Музеї російського мистецтва (Київ), Третяковській галерії (www.art-auction.ru/painters_detailed.php?id=341 (24.01.2009))
 89. Вихованець Петербурзької АМ, мистець є автором творів “Ранок на болоті”, “Ліс” (обидва – 1879), “Галявина в лісі” (1882), “Дорога в полі” (1906) (МУ. – С. 396)
 90. Це, зокрема, пейзаж “Вид на Київ” (1849), “Будівництво Микільського узвозу” (1850), акварель “Краєвид Києва з боку Щекавиці”, пейзаж “Вид на Поділ, Дніпро та старий Київ”. Унікальною є кругова панорама міста, зроблена, ймовірно, з даху Інституту шляхетних дівичь, на якій видно і дерев’яну кірху (Пархоменко І. Київ XIX сторіччя очима зарубіжних художників // Всесвіт. – 1980. - № 8. – С. 196-197)
 91. Пархоменко І. Київ XIX сторіччя очима зарубіжних художників // Всесвіт. – 1980. - № 8. – С. 196; Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003. – С. 84.
 92. Завдяки Ф. Бергеру на сцені міського театру вперше в історії української музики прозвучала опера М. Лисенка “Різдвяна ніч” (Лисенко І. Словник музикантів України. – К.: Рада, 2005. – С. 10; <http://region.library.kharkov.ua/kalendar.php?year=2005&part=2>; <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/olimp2006/1/3/2.htm>)

93. Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 28.
94. Цит. за: Шероцький К.В. Київ. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.:Кобза,1994. – С. 343.
95. Уродженець с.Городок (нині Рівненська обл.), в якому 1896 р. заснував перший на Волині краєзнавчий музей. Закінчив Київський університет. 1906 р. – член І Державної Думи від Києва, належав до української парламентарної фракції. Голова Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст (1915 р.), член президії Українського національного конгресу (1917 р.), генеральний секретар торгівлі і промисловости Центральної Ради (1917 р.). Був членом ТУП, заступником Голови Українського Наукового Товариства в Києві, Послом Української держави в Німеччині (1918 р.). До 1939 р. жив в Городку, помер у Німеччині (ЕУ. – С. 3895; РН. – С. 178; Непомнящий Г. Городоцький музей барона Ф.Р.Штейнгеля // Велика Волинь. Т. 15. – Житомир,1994. – С. 174; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К.,2004. – С. 447; Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.) – К.,2000. – С. 42-43; Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст. – Хмельницький,1995. – С. 245-246; Рожко В. Манастир чи манастирський маєток // Наша віра. – 2004. – № 5; www.ukma.kiev.ua/pub/TU/act/A-Y.htm (12.10.2005); www.history.org.ua/uahist/spisoki.htm-49k (30.01.2008); www.lib.ua-ru.net/inode/43577.html (22.04.2007); www.ukrchicago.com/press-releases/050613.pdf (23.08.2008); <http://history.franko.lviv.ua/Шsh.htm> (4.12.2007); www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Putivnyk_IR.php (15.04.2007)
96. РН. – С. 117; МУ. – С. 419; ЕУ. – 1750; Лисенко І. Словник музикантів України. – К.:Рада,2005. – С. 224-225; Нельсон Б. Генрих Нейгауз. – М.,1966; Йовенко З. Концертна діяльність Нейгауза на Україні у 20-х рр. // Музика. – 1972. – №. 3; Калина З. Генріх Нейгауз у Києві // Музика. – 1978. – №. 2; Усатюк О. Молоді роки Г.Нейгауза // Музика. – 1991. – №. 4.
97. Майбутній інженер-конструктор закінчив київський Політехнічний інститут (1918).У Києві, в якому жив і працював до кінця свого життя (похований на Байковому цвинтарі), створив (1924) оригінальний проект дирижабля жорсткої конструкції, названий ним “Київ”. На цьому дирижаблі здійснили подорож понад 200 осіб. У жовтні 1912 р. Ф.Ф.Андерс демонстрував Товариству повітроплавання модель гідродирижабля “Київ-2” на 12 пасажирів, який міг опускатися на воду і продовжувати свій шлях як корабель. На будинку Ч. 50 по вул.Фундуклеївській (нині Б.Хмельницького), в якому він жив, винахіднику встановлено меморіальну дошку (1970), одну з вулиць у районі летовища “Київ” (кол.Жулянська) було названо його іменем (Федір Андерс // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2 т. Т. 1. – К.:Євроімідж,2002. – С. 70-71; Київ... – С. 37; Київ... – С. 40; Рибаків О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 347-348; ЕСУ. Т. 1. – С. 471-472; www.ntu-kpi.kiev.ua/newspaper/710-7.php (14.08.2008); www.obriy.pib.com.ua/2003/30_03/11.shtml (23.09.2008)
98. Рибаків О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 348; Никитюк Т. Злет і забуття. Портрет Федора Андерса в інтер’єрі історії повітроплавання // ДТ. – 2008. – 16 серпня.
99. Рибаків О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 339.
100. Ibid. – С. 337.
101. Перепись г.Киева 16 марта 1919 г. Ч. I. – К.,1920. – С. 5.
102. Населення в містах України за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 року. Серія 1: Демографія. Т. 2. Вип. 3. Статистика України. – Х.:ЦСУ,1925. – С. 126.
103. ЕУ. – С. 1043.
104. ЕУ. – С. 3885, 3886; УРЕ. Т. 12. – К.,1985. – С. 424; Нестуля О.О. Понад усе ставив істину // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.,1991. – С. 37-55; Прокофьев В.Н. Федор Иванович Шмит (1877-1941) и его теория прогрессивного циклического развития

- искусства // Советское искусствознание. – М., 1981. – Вып. 2; Шмит Федор Иванович // История Академии наук Украинской ССР. – К., 1979. – С. 741; ЦДАВОВ. – Ф. 14, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
105. Народився 28.10.1891 р., охрищений 26.12.1891 р. Від 1910 р. – студент історико-філологічного факультету університету св.Володимира. Батько – купець Людвіг Едуард, мати – Христина ур. Неєзе; обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання (Дело Эрнста Теодора Людвиговича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 12160, арк. 2, 13). У 1919-23 рр. був членом Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, членом Софійської комісії (1921, 1923 рр.), ученим секретарем Археологічної комісії (1923 р.); працював завідувачем мистецького відділу Всеукраїнського історичного музею (1922-33 рр.). Автор великої кількості праць з історії української архітектури та образотворчого мистецтва, а також відомого довідника “Київ. Провідник” (1930). Його іменем названо (1994) вулицю в Залізничному р-ні Києва (ЕУ. – С. 641; МУ. – С. 237; Федір Ернст // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2 т. – К.:Свроімідж, 2002. – Т. 1. – С. 602-603; Кудрявцев Л. Ернст відомий // УМ. – 2001. – 22 листопада. – С. 11; Нестуля О.О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 101-113; Білокінь С. Федір Ернст // Пам’ятки України. – 1982. – № 2; Білокінь С. Федір Ернст і Київ // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1992. – Вип. 2; Бережина А. Собори наших душ. Справа Федора Ернста // Пам’ятки України. – 1989. – Ч. 2; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга. – К., 2003. – С. 89; Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К.:Інститут історії України НАН України, 2006. – 355 с.; Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.:Наукова думка, 1993. – С. 521; Жорнова О. Федір Ернст: “Київ мене породив” // Столиця. – 2005. - № 27. – С. 28; Вулиці Києва: Довідник. – К.:УЕ, 1995. – С. 73; Карамаш С., Вировий С., Підобід С. Хто такий був Федір Ернст? // Старожитності. – 1995. – Ч. 3-4. – С. 18-19; Кот С.И. Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст. – К.:Наукова думка, 1991. – С. 264)
106. ЕСУ. Т. 1. – С. 187. У програмах цього диригента чільне місце належало українській симфонічній музиці (МУ. – С. 15)
107. МУ. – С. 386.
108. Уродженець колонії Вікторфельд (нині Ростовська обл.), академік Академії мистецтв України, професор Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, лавреат Державної премії СРСР (1952), Заслужений діяч мистецтв України (1973) (МУ. – С. 364; Шевченківські лауреати 1962-2000: Енцикл. довідник. – К.:Криниця, 2001. – С. 298; Коваленко Г. Художник театру Даниил Лідер. – М.:Искусство, 1980. – 199 с.; Хоменко Н. Філософія сценографії Данила Лідера // ART LINE. – 1997. - № 5-6; Жиліна Л. Промовляє з піднебесся // УК. – 2004. – 24 червня. – С. 9; Березкин В.И. Даниил Лідер. – К.:Мистецтво, 1988)
109. Генерал-фельдмаршал (РН. – С. 112). Під його орудою в 1732-37 рр. до Шереметьєвих валів Печерської фортеці були зроблені добудови (Рибаков О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий, 1997. – С. 99), ретраншементом з’єднані укріплення Старого міста з Печерськом, з другого боку охоплено Кудрявець (Берлинський Ф. Історія міста Києва. – К.:Наукова книга, 1991. – С. 142-143);
110. Граф, учасник війни 1812 р., почесний член Академії мистецтв, інженер-генерал, директор Інженерного департаменту військового міністерства. Брав діяльну участь у зміцненні Печерської фортеці. 25.03.1830 р. імператор Микола I затвердив його план побудови Новопечерської фортеці. За іншими даними, автором фортечних споруд був військовий інженер Отто фон Фрейман (Freyman; 1788-1858) – згодом генерал-ляйтенант, командувач Київської інженерної округи (Рибаков О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий, 1997. – С. 100, 103-104; Седак Н. Славетний панцир стародавнього міста // Народна армія. – 2002. – 17 квітня. – С. 7; РН. – С. 123, 162; Зодчі

України... – С. 289-290, 388)

111. Барон, генерал від інфантерії, флігель-ад'ютант. Відряджений імператором Олександром I до Києва на початку 1811 р., запропонував план посилення Печерської фортеці на випадок облоги, який, однак, не був схвалений (РН. – С. 38; Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Кива. – К.:Кий,1997. – С. 101)
112. Уродженець Полтавщини, з 1920 р. викладав геометрію в Київському політехнічному інституті та Київському інституті народного господарства. Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К.:Інтерграфік,2001. – С. 122)
113. Відомий фахівець із сантехнічного обладнання. Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (Ibid. – С. 129),
114. Власник ковбасної фабрики, кількох фірмових продуктових крамниць в центрі міста, прибуткового будинку (Малаков Д. На вулиці Павлівській // Українська столиця. – 2006. – 21-27 квітня. – С. 30)
115. Дочка київського нотаріуса Августа Крюгера, до 1917 р. на вул.Фундуклеївській (нині Б.Хмельницького) мала власну жіночу гімназію, в якій викладала німецьку мову. Похована на Лук'янівському цивільному кладовищі (Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К.:Інтерграфік,2001. – С. 102)
116. Інженер шляхів сполучення; до 1917 р. працював на залізницях, після німецько-радянської війни 1941-45 рр. – у Київському метробуді. Небіж Августа Герке – таємного радника, сенатора, професора, засновника і першого Голови Олександрійського притулку для жінок у Петербурзі. Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (Ibid. – С. 100)
117. Художник кіно. 1918 р. працював у “практичній” кіностудії при першій в Російській імперії кінематографічній фабриці О.Дранкова (Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 288)
118. М.Краусс був членом Київського земельного банку, Ф.Краусс – заступником директора Київського комерційного банку. Поховані на Лук'янівському цивільному кладовищі (Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К.:Інтерграфік,2001. – С. 53, 85)
119. Разом з Г.І.Піндржишеком у січні 1911 р створив Товариство для виробництва платівок “Екстарфон” (Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 300-303, 308)
120. Уродженець Мітави, статський радник; похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К.:Інтерграфік,2001. – С. 75)
121. Власник фотомайстерні, відкритої 1858 р. на Подолі, згодом – на Хрещатику (Рибаків О. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. – К.:Кий,1997. – С. 312)
122. Маляр і мистецтвознавець; до 1905 р. працював у Севастополі, від 1912 р. – у Києві. У Севастополі спорудив будинок панорами “Оборона Севастополя” (1902-04) та пам'ятник затопленим кораблям (1905; співавтор А.Адамсон). Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К.:Інтерграфік,2001. – С. 63)
123. Дочка принца Ольденбурзького принцеса Олександра-Федеріко-Вільгельміна. Дружина молодшого сина імператора Миколи I великого князя Миколи Миколайовича. У Києві 1889 р. заснувала монастир, до якого переїхала наступного року. У ньому були лікарня, яка згодом стала найбільшим лікувальним закладом міста, училище для дітей-сиріт, барак для інфекційних хворих тощо. 1911 р. у місті, з її ініціативи, постав один із найбільших в Російській імперії собор, названий іменем Святителя Миколи Чудотворця, архієпископа Мирлікійського. Значні кошти жертвувала на благоустрій Михайлівського Золотоверхого монастиря, а музею Київської Духовної академії подарувала унікальну колекцію церковного начиння. Місцем свого поховання обрала кладовище Покровського

- манастиря; 1951 р. прах було перенесено на Лук'янівське цивільне кладовище (Кудрявцев Л. Княгиня милосердя // УК. – 2008. – 19 червня. – С. 8)
124. Член Київської Думи, надвірний радник, дворянин. Помер від крововиливу в мозок на засіданні Думи під час виступу на захист Лук'янівського кладовища, засновником якого був. Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К.:Інтерграфік,2001. – С. 31)
125. Київський міський архітект у 1877-92 рр. (за іншими даними – від 1879 р.). Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (Ibid. – С. 25; Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К.,2004. – С. 126, 415)
126. Дворянин, генерал-майор, учасник російсько-турецької війни 1877-78 рр. Похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К.:Інтерграфік,2001. – С. 21)
127. Була Головою Лук'янівського жіночого опікунства про бідних при церкві св.Феодора. Дружина дійсного статського радника Олександра фон Ротта (1836-1917). Похована на Лук'янівському цивільному кладовищі (Ibid. – С. 17)
128. Купець, германський підданий (Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К.,2004. – С. 158)
129. Купець 2-ї гільдії (Ibid. – С. 105-108, 117)
130. Один із засновників акціонерного товариства Київського пивоварного заводу (Ibid. – С. 179, 183)
131. Один із засновників акціонерного товариства Київського пивоварного заводу (Ibid. – С. 181)
132. Нарвський купець Ф.Касель був керуючим Київською питейною конторою (Ibid. – С. 55)
133. Купець (Ibid. – С. 385)
134. Купець 2-ї гільдії (Ibid. – С. 92, 95-96)
135. Уродженець м.Кобург – одного з двох центрів герцогства Саксен-Кобург-Гота – Й.-Г. Марр був засновником пивоварного заводу на вул.Копиловській. Після його смерти власницею заводу стала його дружина Христина Семенівна Марр (1827-88). Дітям – Йосифу, Емілії, Генріху, Йоганну та Адольфу – Марр заповів будинок на Хрещатику (в районі нинішньої Бессарабської площі) і 10 тис. рублів. 1859 р. Х.С.Марр придбала хутір на р.Сирець (Ibid. – С. 81-94)
136. У травні 1872 р. міська Дума надала йому дозвіл на будівництво пивоварні, яку він – разом з усією своєю нерухомістю – продав 1879 р. Генріху Марру (ДАК. – Ф. 163, оп. 41, спр. 101; ЦДІА(К). – Ф. 487, оп. 12, спр. 1480)
137. Мешканець м.Доррт (Ліфляндська губ.) переселився до Києва на початку 1840-х рр. У місті мав репутацію бездоганно чесного купця. 1850 р. на території своєї садиби (на вул.Кирилівській, нині вул.Фрунзе) заснував пивоварний завод (Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К.,2004. – С. 105-108, 117)
138. Купець 2-ї гільдії; гласний міської Думи у 1902-10 рр. Від 1889 р. – власник пивоварного заводу (Ibid. – С. 15, 127-130, 158, 160, 162, 164)
139. Власник пивоварного заводу, млина, багатьох будівель, ставу та трьох десятин “дров'яного” лісу; спадкоємний почесний громадянин. Ініціатор заснування 1884 р. – разом з відставним штабс-капітаном Доппельмайером та германським підданим Ганнеманом – акціонерного Київського пивоварного товариства “Київська Баварія” (ДАК. – Ф. 143, оп. 2, спр. 1920; ЦДІА(К). – Ф. 442, оп. 537, спр. 136)
140. Купець 2-ї гільдії. Обирався членом Київського сирітського суду (1890-1900), заступником купецького старости (1890-1906) та старостою Київської купецької громади (1906-08), почесним наглядачем Києво-Куренівського міського училища, членом піклувальної ради 1-го Комерційного училища, Головою піклувальної ради 2-го Комерційного училища. Від 1894 р. п'ять разів обирався гласним міської Думи на кожне наступне чотириріччя (ДАК. – Ф. 94, оп. 4, спр. 152; Ковалинський В. Київські мініатюри.

- Книга третя. – К., 2004. – С. 15, 160-168)
141. Купець, власник розважального закладу “Chateau-des-Fleurs” (“Замок квітів”), відкритого 1863 р. (Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. – К., 2004. – С. 260)
 142. Малаков Д. Дитячий будинок на Керосинній // Українська столиця. – 2006. - № 33. – С. 26; Філіпчук Н. 66 років тому Хрещатик вибухнув // ГУ. – 2007. – 19 вересня. – С. 11.
 143. ГДАМВС. – Ф. 41.
 144. Фестиваль // УК. – 2006. – 11 жовтня. – С. 3.
 145. На початку – у будинку Ч. 29 по вул. Льва Толстого, від 2008 р. – по вул. Гончара, 44.
 146. Товариство німців Києва “Відергебургт”, засноване 16.09.1989 р., за мету діяльності визначило: відродження рідної мови та німецької культури, вивчення минувшини, розвиток духовних, культурних та громадсько-політичних потреб громадян України. Найважливішими напрямками діяльності благодійної громадської організації ЦНК “Відерштраль”, створеної з ініціативи німецької інтелігенції столиці України, були: проведення виставок німецьких художників, свят, концертів та Днів німецького фолкльору; проведення літературних і тематичних вечорів; здійснення навчального та культурного обміну молоді та дітей між Німеччиною та Україною; організація та планування занять з німецької мови та країнознавства учбового німецького центру “Аугуст”; проведення гурткової роботи (психологія спілкування, хорова студія, театральна студія, гурток перекладачів, відеоклуб та ін.); проведення щомісячних екскурсій німецькою мовою в музеї Києва та по місту; співпраця з танцювальним колективом “Калинонька”. Завданнями “Німецького джерела” були визначені: “розповсюдження німецької мови та мистецтва німецького народу, у тому фолкльорних пісень та танців, з метою підтримки й задоволення культурних потреб етнічних німців, що мешкають в Україні; участь в різноманітних фестивалях, форумах, культурних акціях, конкурсах, святах; організація участі німецьких колективів у заходах, що проводяться в Україні; участь в різноманітних українсько-німецьких культурних проєктах” (Олиферчук І. “Відерштраль” – центр немецкой культуры в Киеве // DZZ. – 2004. – № 2. – С. 5; “Відерштраль” приглашает // Deutscher Kanal. – 1992. – № 2. – С. 6; АА)
 147. АА
 148. Це, зокрема, виставка світлин Штефана Мозеса (Вернісаж // УК. – 2006. – 25 травня. – С. 3.)
 149. Засновником школи є громадська організація “Німецьке шкільне об’єднання в Києві”; школа працює за концепцією навчання Головного управління ФРН з питань закордонної освіти. Викладають в ній німецькі та українські вчителі, а свідоцтва про освіту визнаються в Україні та ФРН. Усі видатки на утримання вчителів взяли на себе уряди Німеччини та Австрії. Міститься в Києві в пров. Платонівському, 3 (Школа – “як у Німеччині” // ГУ. – 2009. – 21 лютого. – С. 5; Німці та українці – за однією партою // УК. – 2008. – 4 вересня. – С. 4; АА)
 150. Пастор киевской кирхи св.Екатерины // Deutscher Kanal. – 1993. - № 5. – С. 1.
 151. Киев. Церковь Св.Екатерины. – К.-Мюнхен, 2000. – С. 92.
 152. Центр, який співпрацює з ЦНК “Відерштраль”, надає послуги з легалізації та апостилізації, перекладів, заповнення анкет, страхування, допомоги в отриманні документів із країн СНД, кур’єрської доставки документів DHL, правових консультацій, реєстрації фірм та ін. (АА)
 153. Зокрема, історичний та економічний факультети КНУ (разом з ІДД та АНУ) у травні 2004 р. організували та провели міжнародню наукову конференцію “Німці в історії України” (Винниченко І. З нагоди 170-річчя Київського університету // УК. – 2004. – 9 червня. – С. 3); економічний факультет (у спілці з ІДД, АНУ, Гете-Інститутом та ЦНК “Відерштраль”) у травні наступного року – міжнародню наукову конференцію “Микола Християнович Бунге – вчений, педагог, державний діяч” (Бунгівські читання) (Базилевич В., Винниченко І. Один з когорти славних співвітчизників // УК. – 2005. – 12 травня. – С. 16; Винниченко І. Вчений, педагог, державник // Моя Батьківщина. Моя Родина. – 2005. -

№ 15. – С. 8; Винниченко І. Тричі ректор університету, почесний громадянин Києва. І не лише // Столиця. – 2005. - № 20. – С. 28; Винниченко І. Скромність не завадила йому бути велетом // DZZ. – 2005. - № 4. – С. 4), одним із заходів якої стала презентація в Посольстві ФРН в Україні монографії “М.Бунге: сучасний дискурс” (Винниченко І. Економісти минулого – сьогодні // УК. – 2005. – 30 червня. – С. 10; Винниченко І. “Микола Бунге: сучасний дискурс”// Моя Батьківщина. Моя Родина. – 2005. - № 19. – С. 5). 2004 р. у столичній “Галерії-36” (Андріївський узвіз, 36) демонструвалась виставка світлин Ігора Винниченка “Архітектурні пам’ятки Києва, створені німцями”. У вересні 2007 р. в будівлі Посольства ФРН в Україні відбулась виставка світлин Ігора та Родіона Винниченків “Німці Києва: від 1765-го...” (П’ятериков С. Нащадки готів на київських пагорбах // ДТ. – 2007. – 6 жовтня. – С. 23; Мазорчук В. Про історію німецької громади у Києві розповідають фотографії // ГУ. – 2007. – 2 жовтня. – С. 5; Мазорчук В. Повернути українським німцям їхню історичну пам’ять – наш обов’язок // Моя Батьківщина. Моя Родина. – 2007. – 1-20 октября. – С. 9), яка від жовтня того ж року знаходиться в євангелічно-лютеранській церкві св.Катерини (вул.Лютеранська, 22). У листопаді 2007 р. у Посольстві ФРН в Україні мала місце виставка світлин І.Винниченка “Пам’ятки культури Києва, створені німцями” (Фесенко Л. Лучшие здания в Киеве построили немцы? // Комсомольская правда в Украине. – 2007. – 8-15 ноября; Миколюк О. Немцы в Киеве. Именно им наша столица обязана созданием более 200 памятников архитектуры. Сумеет ли сберечь? // День. – 2007. – 9 ноября. – С. 1, 7)

III. КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ХІХ – ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: НІМЕЦЬКИЙ ФАКТОР

3.1. ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ

Історіографія створення, становлення та розвитку Імператорського університету св.Володимира/Київського державного університету/Київського національного університету імени Тараса Шевченка (як також окремих його факультетів) нараховує поважне число праць¹.

Вже зазначалось, що завдання нашого дослідження полягало у пошукові та представленні інформації про **осіб німецького походження** (виділення наше – *Авт.*), які спричинились до заснування, становлення та функціонування Київського університету.

Питання про відкриття в Києві університету виникло на початку ХІХ ст. у зв'язку з опрацюванням нової системи народньої освіти. “Комісія про училища” при створеному 1802 р. міністерстві народньої освіти, яка мала розробити план організації освіти в Російській імперії, вже на другому своєму засіданні (20 вересня 1802 р.) дійшла висновку про необхідність заснування ще одного університету – у Києві або в Казані. Проте різним проєктам відкриття університету в Києві, яких було чимало, не судилося здійснитися упродовж більш ніж трьох десятиліть.

Вдруге питання про відкриття університету в Києві постає на початку 1830-х рр. Після придушення польського повстання 1830-31 рр. уряд змінив політику щодо Правобережної України, здійснивши проти польської шляхти, що брала участь у повстанні, серію репресивних заходів. Зокрема, були закриті навчальні заклади з польською мовою викладання, а замість польських шкіл були відкриті російські. Були також закриті Кременецький (Волинський) ліцей та Віленський університет, на основі яких (матеріальній і кадровій) виник і початково існував Київський університет.

30 жовтня 1833 р. міністер освіти граф С.Уваров звернувся до Миколи І з поданням, в якому висловив міркування з приводу відкриття вищого

навчального закладу в Києві. Імператор погодився з думкою чиновників. Передбачалось, що університет мав складатися з двох факультетів: філософського та юридичного².

У доповіді міністра освіти, яку затвердив цар, зазначалося: “переведённый из Кременца в Киев Волынский лицей распространён, усилен в способах к высшему образованию юношества и в новом своём составе назван Университетом Св.Владимира”. Цей погляд на створюваний навчальний заклад позначився і в наказі Сенату від 8 листопада 1833 р.: “Признали мы за благо по переводе Волынского Лицея из Кременца в Киев, преобразовать оный в высшее учебное заведение, с надлежащим распространением на твёрдых основаниях, преимущественно для жителей Киевской, Волынской и Подольской губерний, коих наследственное усердие в пользу просвещения упрочило и на будущие времена благосостояние учебных заведений того края”³.

Міністерству народної освіти було доручено терміново розробити статут і штатний розпис університету св.Володимира і подати їх на затвердження цареві. Вони були затверджені 25 грудня 1833 р.

Згідно з цим статутом Київський університет підлягав владі не лише міністра народної освіти, а й попечителя Учебної Округи, який вважався “начальником університету”. Внутрішнє управління університетом належало Раді під головуванням ректора та за особистого нагляду попечителя. Рада складалася з ординарних і екстраординарних професорів. Ректор обирався на 2 роки. Професори і ад’юнкти (помічники професорів) обиралися Радою і затверджувалися міністром, який також мав право призначати професорів і ад’юнктів на вакантні посади на власний розсуд. Рада університету щорічно обирала деканів факультетів, яких потім затверджував міністер. В університеті встановлювався чотирирічний термін навчання. Всі вступники склали іспити призначеному ректором “особливому комітетові з професорів”. Студенти склали іспити наприкінці кожного курсу і перед закінченням університету. Для заохочення студентів до наукових занять щороку оголошувалися теми праць на здобуття золотих і срібних медалів. Крім студентів, які вчилися за

власний кошт, в університеті передбачалося навчання 50 осіб “на казенний кошт”. Ці останні повинні були після закінчення навчання прослужити шість років за призначенням уряду вчителями або чиновниками. За студентами встановлювався ретельний нагляд з боку “університетської поліції” – інспектора, його помічників і педелів. Господарськими справами займалось Правління університету, яке складалось з деканів, синдика (юриста) і цивільного чиновника зі званням радника для управління нерухомим майном. Очолював це Правління ректор.

1834 р. до університету були зараховані 62 студенти, у тому православних – 28, католиків та уніатів – 34⁴.

У грудні 1832 р. із учбових закладів Київської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній було створено Київську Учбову Округу, попечителем якої призначено остзейця Георга (Єгора Федоровича) фон **Брадке** (1796-1862)⁵. Це призначення було зроблене Миколою I усупереч бажанням самого фон Брадке, який вважав себе невідповідним до посади попечителя⁶.

Про роль цієї особистості в історії створення та становлення другого в підросійській Україні університету промовисто проказує те, що він та міністер народньої освіти С.Уваров особливо наполягали на відкритті університету в Києві замість ліцею і юридичного інституту⁷.

Про “невтомну та розважливу діяльність” на цій ниві Г. фон Брадке свідчить дослідник ранньої історії університету В.Шульгін: “Общее мнение отлагало открытие университета на многие годы, но старания г. министра народного просвещения Сергея Семёновича Уварова, при просвещённом участии киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора графа Василия Васильевича Левашова, дали возможность неутомимой и благоразумной деятельности попечителя округа Егора Федоровича фон-Брадке преодолеть все препятствия к скорому исполнению высочайшей воли (щодо відкриття ун-ту – *Авт.*)”⁸.

Цей же дослідник, поцінуючи наполегливість попечителя щодо відкриття університету, називає його “засновником” університету, “відновником

освіти”, якого і “росіянин, і поляк згадували з вдячністю як сумлінного трудівника на користь спільну”⁹.

Г. фон Брадке вважав, що завдання університету полягає у підготовці енциклопедично освічених і вірних урядові вчителів і чиновників¹⁰.

Завдяки Г. фон Брадке мініц-кабінет Волинського (Кременецького) ліцею, який мав бути перевезений до Віленського університету, опинився в Київському. Він порушив перед міністерством освіти питання “дабы означенный минц-кабинет, как достояние волинского лицея, был ныне оному возвращён, с доставкой его в Киев”. У жовтні 1833 р. для цього був відряджений до Вільна бібліотекар Волинського ліцею (згодом бібліотекар Київського університету) П.О.Ярківський, який і перевіз у середині грудня того ж року нумізматичну колекцію (17352 експонатів) до Києва¹¹.

8 березня 1834 р. всіх викладачів Волинського ліцею було запрошено на перше засідання ради університету, на якому Г. фон Брадке оголосив Указ Сенату від 8 листопада 1833 р. про те, що в Києві “закладається” університет, оголосив вчителів Волинського ліцею професорами університету св.Володимира, а урядовців ліцею – урядовцями університету і подав відомості про призначення нових професорів і урядовців¹².

Власного приміщення університет не мав до 1842 р., тому орендував кілька приватних будинків, переважно на Печерську. Від 1834 р. заняття студентів відбувались у двоповерховому кам’яному будинку капітана Корта, що містився на Печерську біля т.зв. “Провалля”¹³.

У цьому ж будинку, крім аудиторій, були також помешкання казеннокоштных студентів, деякі кабінети, присутствені університетські місця, помешкання інспектора студентів, езекутора та економа. Університетська лікарня містилась у частині одноповерхового кам’яного будинку генерал-майора Ахте¹⁴.

Згодом у будинку Корта містилась й університетська типографія з літографією, а в двоповерховому будинку генерал-ад’ютанта Гербеля – помешкання “недостатніх” студентів і одного з помічників інспектора¹⁵.

15 липня 1834 р. відбувся урочистий акт відкриття університету. Після виконання гімну “Боже, царя храни” першим з промовою виступив попечитель КУО Г. фон Брадке¹⁶. Одним із заходів врочистостей було піднесення виконуючим посаду ректора, ординарним професором М.Максимовичем дипломів на звання почесних членів нового університету трьом сановникам, у тому генерал-фельдмаршалу князю Фабіану Готлібу (Вільгельмовичу) фон-дер-Остен-Сакену (1752-1837)¹⁷ (див. “Почесні члени і доктори”, “Матеріяли до біографій”).

Про “німецький елемент у складі викладачів” зауважує М.Владимірській-Буданов¹⁸. Серед викладачів лютеран (за віросповіданням) у 1834 р. не було жодного, у 1835 р. – 1, 1837 р. – 3, 1838 р. – 4, 1839 р. – 5; реформатів у 1839 р. – 2¹⁹.

М.Василенко зазначав: “Поділу по національностях у звідомленнях університету немає, а є поділ студентів щодо їхньої віри. Але без ніякої помилки можна прийняти, що <...> протестанти, або лютерани – німці”²⁰. На початку німців серед студентів було чи не найменше: від 1834 по 1839 серед тих, що поступили на навчання, не було жодного лютеранина²¹.

1837 р., під час перебування (проїздом) у Києві, в університеті були і оглядали його та його колекції принци пруські Август і Адальберт та герцог саксен-веймарський Бернгард з сином²².

1838 р. Г. фон Брадке зробив розпорядження здійснити підписку для збирання коштів на користь “недостатніх студентів університету”, які згодом формувалися лише з пожертв викладачів. Підписана для щорічного внеску сума сягала до 1000 руб. асигнаціями. Рада університету ухвалила особливі правила щодо порядку використання цієї суми та призначення з неї допомоги²³.

Того ж року попечитель КУО Г. фон Брадке пішов у відставку²⁴.

Закриття університету в березні 1839 р. (терміном на 1 рік) супроводжувалось звільненням або переведенням в інші навчальні заклади викладачів-поляків. Натомість вони замінялись “іншими, в основному німцями – вихованцями Дерптського університету”²⁵. Це були, зокрема, І.Я.Нейкірх

(професор грецької словесности)²⁶, О.К.Деллен (ад'юнкт по кафедрі давньої словесности)²⁷, Е.К.Гофман (професор по кафедрі мінералогії та геогнозії)²⁸, Р.-Е.Траутфеттер (професор по кафедрі ботаніки)²⁹.

Лютеран, протестантів та євангелістів серед студентів було: 1842 р. – 10 чол. (із загального числа 259 осіб), 1843 р. – 9 (322), 1844 р. – 10 (403), 1845 р. – 8 (443), 1846 р. – 13 (525), 1847 р. – 7 (570), 1848 р. – 13 (656)³⁰.

У навчальних роках число студентів німецького походження становило: у 1838-39 – 5 осіб (2% від усіх студентів), у 1842-43 – 10 (2%), 1851-52 – 11 (2%), 1855-56 – 22 (2,8%), 1858-59 – 30 (4%)³¹.

Упродовж 1843-47 рр. ректором університету був В.Ф.Федоров. Цей вихованець Дорпатського університету (навчався і працював у ньому упродовж 1823-37 рр. – *Авт.*), визначальними рисами якого були обдарованість та доброзичливість (“добрейшей души человек”), став призвідником розколу в Раді університету, внаслідок якого “утворились дві партії – російська і німецька, що складалась власне з учнів Дерптського ун-ту <...> і ця остання надовго утримувала перевагу над першою”³².

1861 р. було створено спеціальну комісію для підготовки нового проекту університетського статуту. Вона складалась з попечителів Учбових Округ і професорів – представників від університетів. Очолив “Комісію колишній перший попечитель Київської Учбової Округи Є. фон Брадке... Професура Київського університету, яка брала участь в підготовчих роботах з розробки <...> статуту, зустріла його з задоволенням...”³³.

Схвалюючи статут 1863 р., Рада університету висловлювала впевненість, що він буде “сприяти досягненню головної мети реформи університетів: розвитку і посиленню їх наукової діяльності”³⁴.

Серед іменних стипендій, заснованих в університеті, вагомою була частка “німецьких”. Стипендію (кошти на неї були зібрані “по підписці”) дійсного статського радника Георга (Єгора Федоровича) фон Брадке було “по височайшому повелінню” засновано 12 червня 1872 р., розмір її становив 2400 руб. і призначалась вона для студентів всіх факультетів. Річні відсотки (%%)

становили 130 руб., кількість студентів (для яких призначалась стипендія) – 1, розмір річної стипендії – 115 руб. Для майбутніх правників призначались дві стипендії таємного радника Миколи Християновича Бунге: першу, розміром 6500 руб., було засновано на пожертви членів Київського міського товариства взаємного кредиту 10 липня 1872 р., (%% – 356 руб., 1 студент, 340 руб. річна стипендія), другу (7500 руб.) – 14 листопада 1877 р. (кошти зібрані “по підписці”; %% – 375 руб., 1 студент, 350 руб. стипендія). Також для студентів всіх факультетів призначались стипендії статського радника Густава Івановича Ейсмана (6850 руб., 16 жовтня 1877 р., пожертви членів Київського міського товариства взаємного кредиту, %% – 345 руб., 1 студент, 250 руб. стипендія) та таємного радника Фрідріха Фрідріховича (Федора Федоровича) Мерінга (5350 руб., 27 червня 1878 р.; підписка приватних осіб, %% – 267, 1 студент, 200 руб. стипендія). Усього ж стипендій було 15³⁵.

Від 1834 по 1917 р. у Київському університеті змінилося 4 статuti: 1833, 1842, 1863 і 1884 років. Перші два були створені спеціально для Київського, два наступні – для всіх російських університетів³⁶. Зокрема, статутом 1842 р. уведено було **німецьку** (виділення наше – *Авт.*) матрикуляризацію: внесений до студентського списку залишався в ньому по медичному факультету – 5 років, по інших – 4 роки; проте, зважаючи на поважні причини, внесення до списку могло бути поновлено ще на один рік³⁷.

Розпорядженням Наркомосвіти Ч. 38 від 23 липня 1920 р. Київський університету було ліквідовано, а на його основі створено Київський вищий інститут народньої освіти ім.М.Драгоманова (від 1926 р. – також вживана назва – Київський інститут народньої освіти). Наприкінці 1932-33 навч. року було створено Київський державний університет³⁸.

1934 р., коли університет готувався до відзначення 100-літнього ювілею, Київська міська рада порушила клопотання про присвоєння йому імені академіка О.Ю.Шмідта³⁹.

1938 р. в університеті виступав Герой Радянського Союзу, полярник Ернст Теодорович Кренкель (1903-1971)⁴⁰.

3 червня 1941 р. було організовано зустріч колективу університету з німецьким письменником Віллі Бределем (Bredel; 1901-64)⁴¹.

На початку 1942 р. (астрономічну) обсерваторію університету було передано у відання Кліматологічного інституту військово-повітряних сил Німеччині (Luftwaffe Wetterdenst)⁴².

Примітки і коментарі:

1. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург,1860. – 230 с.; История императорского университета св.Владимира / Составил ордин. проф. М.Ф.Владимирский-Буданов. В 3 т. – К.,1884. – 673 с.; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира, 1834-1884 / Сост. и издан под ред. ордин. проф.В.С.Иконникова. – К.,1884. – 818 с.; Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св.Владимира. – К.:ИПЦ “Киевский университет”, 2007. – 104 с. Репринтное воспроизведение издания 1935 года; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – 629 с.; Граціанська Л. Математики Київського університету. – К.,1967. – 48 с.; Киевский университет. Документы и материалы. 1834-1984. – К.:Вища школа, 1984. – 192 с.; Киевский университет. 1834-1984. – К.:Вища школа,1984. – 202 с.; Ботанічний сад ім. акад.О.В.Фоміна Київського державного університету. – К.:Вища школа,1989. – 168 с.; Київський університет імені Тараса Шевченка. Довідник. –К.,1993. – 144 с.; 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт,1994. – 398 с.; Тарасенко О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834-1884 рр. – К.:Логос,1995. – 276 с.; Нариси з історії геологічних досліджень у Київському університеті. – К.:Рада,1999. – 328 с.; Сторінки історії. Видатні вчені. – К.,1999. – 272 с.; ALMA MATER: Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм,2000. – 304 с.; Географічному факультету – 70. – К.:ВГЛ “Обрії”,2003. – 92 с.; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Минуле і сьогодення (1834-2004 рр.). – К.:Пройм-М,2004. – 356 с.; Філософський факультет (документи і матеріали). – К.:Центр навчальної літератури,2004. – 319 с.; Скопенко В.В., Табенська Т.В., Короткий В.А., Цимбал Ю.В. Вчені-хіміки. Почесні члени університету Св.Володимира (1834-1919). – К.:Прайм,2001. – 160 с.; Наукові записки. До 170-ліття Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Том І. – К.:КПВД “Педагогіка”,2004. – 189 + 189 с.; Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – 440 с.; Скопенко В.В., Табенская Т.В., Короткий В.А., Цимбал Ю.В. Хіміки: Почётные члены и доктора Киевского университета. – К.:ВПЦ “Київський університет”,2004. – 292 с.; Почесні члени і доктори Університету св.Володимира. – К.:Либідь,2005. – 328 с.; Конверський А.Є., Бичко І.В., Огородник І.В. Філософська думка в Київському університеті: історія і сучасність. – К.:Центр навчальної літератури,2005. – 336 с.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Шляхами успіху. Том II. – К.:ТОВ “Світ Успіху”,2006. – 248 с.; Ректори Київського університету. 1834-2006. – К.:Либідь,2006. – 336 с.
2. Короткий В., Ульяновський В. Крізь терни до зірок. 160-літній поступ Київського університету // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт,1994. – С. 14, 15.
3. Цит. за: Василенко М. Кремінецький лицей і університет Св.Володимира // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт,1994. – С. 46.
4. Короткий В., Ульяновський В.. Крізь терни до зірок. 160-літній поступ Київського університету // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт,1994. – С. 15.

5. Дійсний статський радник, сенатор, полковник, обер-квартирмейстер військових поселень, директор департаменту міністерства державних маєтностей, учасник Польської кампанії (НР. – С. 237; РН. – С. 22). *Див.* “Матеріяли до біографій”.
6. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.17.
7. *Ibid.* – С.18.
8. Цит. за: Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 50.
9. *Ibid.* – С. 64. В.Шульгін зазначає: “Придерживаясь, быть может слишком, начала вмешательства в действия своих касательно университетского совета, фон-Брадке, в отношениях своих с каждым профессором в частности, отличался в высшей степени гуманным направлением, как человек, и вникал в нужды и потребности всех и каждого, как добрый начальник. Упрекали его некоторые в привязанности к немцам. Но это потому только, что он был сам немцем и что по мнению некоторых господ, одно их русское происхождение, независимо от всех личных достоинств, должно было обращать на них преимущественное внимание начальника. Для Брадке русский, немец и поляк не существовали: существовали только способные и неспособные люди. В оценке их он мог ошибаться, но пристрастия в нём не было. Скорее, как орган правительства, он, при выборе людей в университет, руководствовался критерием, противоположным тому, за который его обвиняли... Попечитель фон-Брадке по отношению к профессорам держался двух правил: 1) начальник должен уважать личность подчинённого для того, чтобы он сам уважал своё звание и чтобы общество и слушатели уважали его; 2) служба службой, а дружба дружбой. Сам исполняя верой и правдой, по своему убеждению, должность попечителя, он требовал того же и от других. Приверженец строгих дисциплинарных мер, он подвергал им не только студентов, но в известной степени прилагал их и к преподавателям. Сам с утра до вечера посещая учебные заведения, фон-Брадке требовал от профессоров неупустительного посещения лекций и извинял скорее плохое преподавание, чем неаккуратность в преподавателях. В аудиториях заведены были классные журналы, в которых каждый профессор должен был записывать о чём читал лекцию. Не менее требовательным был попечитель и относительно официальных представлений всякого рода. Но если эта требовательность, истекавшая из раз навсегда усвоенной системы управления, доходила иногда до крайности, то, с другой стороны, уважение Брадке к личности и званию профессора были неограниченны... Уважая звание и личность учёного университетского сословия, Брадке требовал и от других такого же к нему уважения... Вообще фон-Брадке был самым деятельным посредником между университетом и киевским обществом. Каждое воскресенье были у него вечера. Здесь профессору и студенты встречались с преподавателями и воспитанниками гимназий, с замечательнейшими личностями киевского духовенства, – викарием епархии Владимиром и ректором академии Иннокентием; здесь присутствовали мужчины и дамы из всего, так называемого, высшего круга; здесь встречалось вообще всё, что почиталось в Киеве лучшим обществом... Часу в одиннадцатом разъезжались все посторонние и Брадке оставался только в кругу лиц своего ведомства. Тогда начинались серьёзные разговоры, придававшие вечерам педагогическое значение. Брадке высказывал свои наблюдения и замечания, вызывал советы и мнения, предлагал на обсуждение новые меры и т.п. Здесь он узнавал ближе профессоров, а профессору своего попечителя. Не редко происходили и горячие споры, прерываемые дружеским смехом и примирением...” (Цит. за: *Ibid.* – С. 64, 66, 67, 171-174)
10. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.23.
11. Василенко М. Кременецький ліцей і університет Св.Володимира // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 45.
12. *Ibid.* – С. 46; ЕІУ. Т. 5. – С. 317.

13. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.26.
14. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург,1860. – С. 94.
15. Ibid. – С. 95-96.
16. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.20.
17. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург,1860. – С. 55. Член Державної Ради (РН. – С. 123); похований на Рождественському бастионі Києво-Печерської лаври (Дегтярьов М. Некрополь Рождественського бастиону // Людина і світ. – 1986. - № 9. – С. 19). Слово на похоронах виголосив ректор університету М.Максимович (Почесні члени... – С. 42)
18. “Немецкий элемент в составе преподавателей нашёл себе приют преимущественно на классическом разряде I-го отделения. Прилив профессоров-немцев начинается в 1837 г. То были воспитанники Дерптского университета” (Цит. за: Владимирский-Буданов Ф. История Императорского Университета св. Владимира. Т.1. – К.,1884. – С. 118)
19. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург,1860. – С. 105.
20. Цит. за: Василенко М. Кремінецький ліцей і університет Св.Володимира // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт,1994. – С. 46.
21. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург,1860. – С. 178.
22. Ibid. – С. 226.
23. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св.Владимира. Т.3. – К.,1884. – С. 670, 671.
24. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.24.
25. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.25.
26. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург,1860. – С. 79.
27. Ibid.
28. Олійник Я. Непізнані обрії прадавньої науки // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 30.
29. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург,1860. – С. 79; Капустян В. Зелена оаза на берегах Либіді // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 338.
30. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св.Владимира. Т.2. – К.,1884. – С. 479, додаток VII.
31. Василенко М. Кремінецький ліцей і університет Св.Володимира // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт,1994. – С. 48.
32. Цит. за: Биографический словарь... – С. 507.
33. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 37.
34. Краткий отчёт по университету св.Владимира за 1862/63 учебный год // Университетские известия. – 1863. - № 9. – С. 30-31.
35. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св.Владимира. Т.3. – К.,1884. – С. XXVIII, XXIX, XXX; ALMA MATER: Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм,2000. – С. 13. Стипендію імені М.Х.Бунге на економічному факультеті університету було відроджено 2005 р. (АА)
36. Короткий В., Ульяновський В. Крізь терни до зірок. 160-літній поступ Київського університету // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт,1994. – С. 17.
37. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира. – К.,1884. – Т.2. – С. 316.

38. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 341, 354.
39. Про це 3 червня 1934 р. повідомлялось в “Правде” (Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св.Владимира // ALMA MATER: Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм,2000. – С. 69)
40. РН. – С. 92; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 366.
41. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 366. Від середини 1930-х рр. жив у СРСР. В Україні зібрав матеріал для книги “Микола Щорс, герой боротьби проти німецьких окупантів” (1936) (УРЕ. Т. 2. – К.,1978. – С. 27)
42. Єфіменко В. Кризь терни – до зірок // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 323.

3.2. РЕКТОРИ, ПРОРЕКТОРИ

Лапідарні (зважаючи на докладну інформацію в “Матеріялах до біографій”) відомості про тих, хто в різний час очолював університет св.Володимира, наведено за хронологічним принципом.

Уродженець містечка Тальсен (Курляндська губ.), дійсний статський радник, заслужений ординарний професор по кафедрі грецької словесности Йоганн Генріх (Іван Якович) **Нейкірх** (Neukirch; 1803-3.11.1870)¹ – чи не найбільш титулований високими посадами Київського університету з-поміж усіх викладачів, які будь-коли працювали в ньому. Деканом історико-філологічного факультету він обирався шість разів², проректором – тричі: 16 вересня 1842 р. (на 4 роки), 28 вересня 1846 р. (на 4 роки) та 25 квітня 1862 р. (також на 4 роки, проте у жовтні 1863 р. він відмовився від цієї посади). Посаду ректора вчений виконував у 1843, 1847, 1853, 1856 рр., від травня 1859 р. до 26 жовтня 1860 р., а також у 1861 та 1862 рр.³

Таке поцінування вченого та педагога не було випадковим чи помилковим. Його сучасники зазначали: “На долго памятным останется в летописях нашего университета <...> проректорство Нейкирха. Не говорим уже о том, что он до мельчайших подробностей и с точностью знал все правила для студентов и всегда спокойно и с участием выслушивал всякую просьбу, всякое дело студента и тотчас же, не справляясь с бумагами, давал ответ, удовлетворял просьбу студента, или отказывал ему...”⁴.

Син годинникаря, євангелічного віросповідання, майбутній ректор університету св.Володимира з золотою медалею закінчив гімназію в м.Мітава та Дорпатський університет (зі ступенем кандидата філософії)⁵. 21 червня 1837 р. Й.Нейкірха було призначено екстраординарним професором грецької словесности в університеті св.Володимира, в якому він пропрацював 31 рік⁶.

Одним із багатьох позитивів його як педагога було, зокрема, те, що він не повідомляв своїм слухачам під виглядом істин того, в чому сам не був певен. Якщо Й.Нейкірх, відповідаючи на яке-небудь питання, не міг з певністю твердити що-небудь, він додавав “puto” (гадаю) або “fortasse” (мабуть), потім

з'ясовував це питання і під час наступної лекції давав слухачам детальнішу відповідь, зазначаючи, у чому раніше мав рацію, а в чому помилявся⁷. Крім грецької мови, науковець викладав грецьку минувшину, історію грецької літератури і давню археологію. Усі ці предмети він читав латинською мовою⁸.

Помер Й.Нейкірх у Києві⁹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Упродовж 20 років (1839-59) в університеті працював ще один вихованець Дорпатського університету – Рудольф-Ернест (Рудольф Ернестович) **Траутфеттер** (Trautvetter; 1809-88)¹⁰.

На початку університетської кар'єри завідувачу катедри ботаніки Р.-Е.Траутфеттеру, добре, до того ж, обізнаному з садівництвом¹¹, було доручено організацію ботанічного саду. Вчений нагально налагодив зв'язки з ботанічними садами Росії та Західної Європи. Після докладного ознайомлення з місцевістю поблизу університету науковець прийшов до висновку, що сад можна закласти на ній. Наприкінці травня 1839 р. поблизу університету було висіяне насіння, одержане з різних ботанічних садів, задля того, щоб рослини, які з нього виростуть, висадити на постійне місце в сад. Саме тому уже взимку 1840 р. Р.-Е.Траутфеттер мав можливість ділитись з іншими ботанічними садами насінням трав'янистих рослин, вирощених ним.

Після закриття Віленської медико-хірургічної академії Р.-Е.Траутфеттер вибрав в її оранжеріях колекцію тропічних рослин, які, після перевезення, були розміщені в спеціально орендованій оранжерії. З м.Вільно було одержано і деяку кількість трав'янистих рослин, які висадили в тимчасовому саду.

Роботу зі створення постійного ботанічного саду Київського університету було розпочато в жовтні 1841 р. Посадка саду здійснювалась під загальним керівництвом Р.-Е.Траутфеттера¹².

Велику увагу вчений приділяв розведенню винограду, абрикосів і персиків, причім велике зацікавлення надавалось винограду, який почали розводити з 1845 р. Виноград привозили головним чином з Білої Церкви, яка на той час вважалась північною межею поширення цієї рослини. Також було одержано 63 найбільш ранніх сортів винограду з Криму¹³.

Після кількох років 15 сортів винограду виявились цілком придатними для розведення їх в умовах Києва. Ботанічний сад відпускав їх мешканцям міста, як і багато інших рослин, безкоштовно. Ця допомога не лише сприяла поширенню авторитету саду серед широкого загалу киян, але й збуджувала інтерес до садівництва у багатьох мешканців міста та околиць.

Значна робота, проведена в ботанічному саду в перші роки його організації Р.-Е.Траутфеттером, сприяла широкій популярності його не лише в Росії, а й за кордоном. 1852 р. в саду нараховувалось 419 видів дерев і кущів, представлених 25416 екземплярами, 1725 видів оранжерейних рослин, 8457 різновидностей та 2685 видів однорічних, дворічних і багаторічних трав. За 10 років свого існування сад Київського університету за кількістю зібраних в ньому представників флори став одним із провідних у Російській імперії¹⁴.

На посаді ординарного професора університету Р.-Е.Траутфеттер був затверджений 22 червня 1839 р.; 16 травня 1841 р. його було (вперше) обрано деканом II-го відділення філософського факультету (на 1 рік), 30 червня 1843 р. – вдруге (на 4 роки). Упродовж 1 травня 1847 р. – 6 травня 1859 г. вчений був ректором університету св.Владимира. У цей же час неодноразово виконував обов'язки начальника (попечителя) Учбової Округи, був віце-президентом Комісії для опису губерній КУО (1851-59). В університеті він також завідував агрономічним кабінетом, кабінетом механічної школи (1839-43) та мінералогічним кабінетом (1842-46)¹⁵.

У 1853 р. вчений здійснив експедицію в Київську, Подільську та Херсонську губернії, згодом знову в Подільську, а в 1856 р. – у Бессарабську. У київський період свого життя науковець багато уваги приділяв вивченню флори Київської губернії, зробив ряд докладних оглядів окремих родів і родин (осоки, гречкові, кропивоцвіті, повитиці, в'язи). Р.-Е.Траутфеттер широко відомий монографічною обробкою родів верб, люцерни, вики, дзвоників, рододендронів та ін. Цінними є його праці з історії російської ботаніки та бібліографія джерел з вивчення російської флори. Дослідника також цікавили

загальні питання систематики рослинного світу¹⁶. (див. “Матеріяли до біографій”)

Онук засновника київської євангелічно-лютеранської громади Г.-Ф.Бунге Микола Християнович **Бунге** (Bunge) народився 23 листопада 1823 р. у Києві. Після закінчення 1841 р. першої київської гімназії¹⁷ того ж року поступив на юридичний факультет університету св.Володимира¹⁸. 28 вересня 1845 р. Радою університету він був затверджений кандидатом законодавства¹⁹.

Після 5-річного викладання в Ліцеї князя Безбородька (нині Ніженський державний університет ім.М.Гоголя – *Авт.*) професор “законів казенного управління” М.Бунге 31 жовтня 1850 р. був переведений виконуючим посаду ад’юнкта по кафедрі політичної економії і статистики в університет св.Володимира²⁰.

Того ж року він почав читати лекції з політичної економії на історико-філологічному факультеті, а упродовж 1863-69 рр. – й на юридичному. Цей курс вчений читав і в першій половині 1870-х рр.²¹

7 листопада 1852 р. М.Х.Бунге був затверджений екстраординарним професором по кафедрі політичної економії та статистики²².

Ректором університету він був призначений наказом по міністерству народньої освіти Ч. 20 від 6 травня 1859 р. Того ж року попечителем КУО був наставлений віце-головою Комісії для опису губерній КУО²³.

15 лютого 1862 р. М.Бунге затверджений в званні ординарного професора по кафедрі політичної економії та статистики зі звільненням з посади ректора²⁴. Упродовж січня-липня 1867 р. був деканом юридичного факультету²⁵. 9 лютого 1869 р. вчений переведений з кафедри політичної економії та статистики на катедру поліцейського права²⁶.

25 травня 1871 р. наказом міністра народньої освіти (Ч. 14) М.Бунге затверджений ректором університету²⁷. Звільнений з цієї посади за “вислугою терміну” 2 травня 1875 р. За “відзнаку” підвищений в таємні радники. 15 травня 1876 р. М.Бунге був затверджений в званні ординарного професора²⁸. 29 листопада 1878 р. затверджений ректором університету з залишенням на посаді

керуючого Київською конторою державного банку²⁹. Наказом Ч. 19 по Міністерству фінансів від 1 липня 1880 р. його було призначено товаришем (заступником – *Авт.*) міністра фінансів³⁰.

Як тогочасні дослідники наукової, педагогічної, громадської та державної діяльності М.Х.Бунге, так і нинішні вчені солідарні у високій оцінці цієї видатної особистості.

Науково-педагогічна діяльність М.Х.Бунге являє собою, зазначає один з найавторитетніших вітчизняних дослідників його наукової спадщини проф.В.Базилевич, “цілу епоху в історії Київського університету та університетської економічної науки. Знаменним є вже той факт, що у надзвичайно важкі часи М.Х.Бунге обіймав посаду ректора три строки... Він достойно очолював Київський університет у критичний період позбавлення університетів самоуправління (кінець 50-х – 60-ті рр.) і з 1859 по 1862 р. був ректором за призначенням. Але і після повернення університетам виборчого права вченого ще двічі обирали ректором (1871-1875 рр. та 1878-1880 рр.), віддаючи тим самим данину його авторитету. Микола Бунге підтвердив його всією ректорською діяльністю, а також участю у роботі комісії з підготовки нового Статуту університетів 1863 р. Він став визначним фундатором усєї системи університетської освіти, брав безпосередню участь у її реформуванні, демократизації та вдосконаленні...

У 50-ті рр. XIX ст. М.Х.Бунге поклав початок дискусії про роль університетів у суспільстві, про зміст і характер вищої освіти, співвідношення наукових та виховних функцій університетів. Він виступив за відновлення автономії університетів, демократизацію їх управління, зміцнення зв'язку вищої освіти з практикою, підвищення спеціалізації викладання, посилення уваги уряду і суспільства до матеріальних потреб студентів, розмежування та вдосконалення різнорівневої університетської освіти.

М.Х.Бунге – педагог, ректор завжди брав близько до серця інтереси і потреби студентства. У часи політичної реакції він проводив гнучку компромісну політику, виступаючи проти репресій щодо студентів та відвертаючи можливі

зіткнення і заворушення. Визначальною рисою викладання дисциплін в університеті за часів М.Х.Бунге стала активна робота викладачів зі студентами, самостійна робота останніх. Він першим запровадив практичні заняття зі студентами, оскільки був переконаний, що “знання здобуваються не вірою в догмати теорії, яка видається за щось безсумнівне, а ретельним аналізом явищ, правильними висновками з незаперечних основних положень і обережними узагальненнями”...

За свідченням сучасників, М.Х.Бунге вирізняли моральна чистота та надзвичайно висока порядність, любов і повага до студентської молоді, вміння відчувати в ній усе здібне, талановите, прагнення прищепити своїм слухачам високі просвітницькі ідеї. Свідченням відданості alma mater є те, що за заповітом Микола Християнович залишив Київському університету шість тисяч рублів. 29 травня 1896 р. було задоволено клопотання університетської Ради про заснування на відсотки від цієї суми щорічної премії імені М.Х.Бунге за найкращу студентську роботу з економічної проблематики та двох щорічних грошових допомог нужденним студентам, які відмінно навчались. 26 листопада 1910 р. було затверджено положення про заснування ще однієї щорічної стипендії імені М.Х.Бунге для одного з незаможних студентів університету. Поза те, за заповітом М.Х.Бунге залишив чотири тисячі рублів Товариству допомоги колишнім студентам Київського університету. Товариство прийняло ухвалу про зарахування цієї суми до коштів на заснування зразкового міського училища імені Миколи Християновича Бунге, офіційне відкриття якого відбулося у 1904 р. на Липках, неподалік від будинку, в якому мешкав учений...”³¹.

Помер Голова Комітету міністрів Російської імперії М.Х.Бунге 15 червня 1895 р. у Царському Селі; за заповітом був похований в Києві, в “німецькій” частині Байкового цвинтаря. (див. “Матеріяли до біографій”)

Микола Карлович **Ренненкампф** (Rennenkampff) народився 22 вересня 1832 р. у містечку Олександрівка (нині Чернігівська обл.) у дворянській родині³².

Навчався у Чернігівській гімназії, яку закінчив 1849 р., та на юридичному факультеті Ніженського ліцею князя Безбородька. Після того, як 1851 р. з Ліцею до університету св.Володимира перевівся його улюблений професор М.Х.Бунге, М.Ренненкампф, разом із іншими зацікавленими студентами, перейшов до цього навчального закладу. Навчання розпочав на історико-філологічному факультеті, згодом перевівся на юридичний. Після закінчення 1856 р. університету (зі ступенем кандидата законодавства)³³ 20 листопада того ж року він був призначений у 2-у київську гімназію старшим вчителем законодавства³⁴.

2 травня 1857 р. його було призначено понадштатним старшим викладачем 2-ї київської гімназії з “прикомандируванням до Університету Св.Володимира для викладання по кафедрі цивільних та межових законів та підготовки до зайняття цієї кафедри <...> за некомплектом професорів”³⁵.

У другій половині 1857-58 навч. року М.Ренненкампфу було доручено викладання по вакантній кафедрі енциклопедії законодавства³⁶.

1 травня 1883 р. М.Ренненкампфа було затверджено (наказом по міністерству народньої освіти Ч. 4) ректором університету по 20 листопада 1886 р. 16 вересня 1884 р. імператор, зважаючи на введення в дію Статуту університетів (затвердженого 23 серпня того ж року – *Авт.*), знову призначив його ректором³⁷.

23 серпня 1884 р. педагога затвердили в званні заслуженого (ординарного) професора³⁸. 29 вересня 1888 р. М.Ренненкампф був затверджений ректором університету св.Володимира на чотири роки³⁹.

31 травня 1889 р. юридичним факультетом та Радою університету його було обрано членом Колегії П.Галагана⁴⁰.

Згідно з проханням, М.Ренненкампф був звільнений з посади ректора 1 серпня 1890 р.⁴¹, проте міністер народньої освіти 26 жовтня 1891 р. “висловив побажання” залишити його понадштатним професором “при університеті св.Володимира на службі на подальший час” та пропозицією від 4 вересня 1892 р. (Ч. 15356) дозволив доручити йому в 1893 р. читати лекції по кафедрі

енциклопедії та історії філософії права в університеті з винагородою в розмірі 600 руб.⁴²

За ректорства М.К.Ренненкампа відбувалася перебудова навчального процесу університету згідно зі Статутом 1884 р. До 50-річного ювілею університету св.Володимира, що відзначався 1884 р., було підготовлено низку видань з історії навчального закладу. При університеті було відкрито Акушерсько-гінекологічне товариство (1886), для клінік медичного факультету (терапевтичної, хірургічної, гінекологічної, офтальмологічної) – споруджено спеціальні будівлі на Бібіковському (нині Тараса Шевченка) бульварі, поруч із головним корпусом університету, куди вони перейшли в 1886 р., а в їхніх колишніх приміщеннях на першому поверсі влаштовано аудиторії. У 1886⁴³ та 1887⁴⁴ р. М.К.Ренненкампа виконував обов'язки попечителя КУО⁴⁵.

М.К.Реннекампа – активний громадський діяч. Упродовж 1863-66 рр. та 1870-71 рр. він був членом університетського суду; у 1872-77 рр. – почесним мировим суддею Київської та Чернігівської округ⁴⁶. Від 1870 р. – гласний київської міської Думи⁴⁷, а в 1875-78 рр. – київський міський Голова. У цей час було споруджено будинок Думи на Хрещатику, закладено Миколаївський парк, відкрито кілька міських шкіл. В останні роки свого життя М.К.Реннекампа брав участь у розробці Статуту Київського політехнічного інституту⁴⁸.

Помер М.К.Ренненкампа 10 травня 1899 р. у Києві; похований на Байковому цвинтарі⁴⁹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Посаду ректора університету від 8 червня до 15 липня 1885 р. “виконував” його вихованець Федір Федорович **Ергардт** (Erhardt; 1828-?)⁵⁰. (див. “Матеріяли до біографій”)

У 1865 р. на катедру зоології було запрошено вихованця Петербурзького університету, приват-доцента Отто (Антон Михайловича) **Павльсона** (Paulson; 22.01.1837-86)⁵¹. Вчений працював переважно в галузі морфології і, почасти, систематики. Він – автор 10 наукових праць, найважливішою з яких є його докторська дисертація “Исследование ракообразных Красного моря с заметками относительно ракообразных других морей” (1874). В університеті в

1865-86 рр. вчений викладав зоологію, порівняльну анатомію, ембріологію, малакологію. Першим у Києві та одним із перших в Росії він читав студентам спеціальний курс паразитології людини. Проректором університету його було обрано 1881 р.⁵² (див. “Матеріяли до біографій”)

Примітки і коментарі:

1. БН. – С. 54; Формулярний список служащих університета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 205.
2. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.238; Биографический словарь... – С.488.
3. Ibid.
4. Цит. за: Биографический словарь... – С. 481.
5. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 116-117. Після чотирирічного закордонного відрядження викладав (на посаді приват-доцента) на філософському факультеті Дорпатського університету (Формулярний список служащих університета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 207)
6. Формулярний список служащих університета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 208; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.238.
7. Владімирській-Буданов М. зазначає: “Пройдя в молодости суровую школу бедности, он приучил себя к постоянному и упорному труду и вместе приобрёл любовь к трудящейся и бедствующей молодёжи и всегдашнюю охоту помочь ей...” (Цит. за: Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св.Владимира. Т.1. – К., 1884. – С. 118)
8. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.238. Від 7.12.1837 р. по 20.06.1839 р. Й.Нейкірх викладав грецьку мову в 2-й київській гімназії (Формулярний список служащих університета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 208-209)
9. Дружина Й.Нейкірха – Кароліна Вілібальдівна Бессер, діти – Генріх-Вілібальд (25.07.1839-?), Володимир-Фердінанд (14.04.1845-?), Віктор-Іван (9.05.1848-?), Олександра-Іоанна (6.02.1843-?) (Ibid. – Арк. 205-206)
10. РН. – С. 153; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.142; Ректори Київського університету. 1834-2006. – К.:Либідь, 2006. – С. 76-83.
11. 1838 р. вченого було призначено завідувачем Кременецького ботанічного саду (Пучкова Я. Зелена перлина Києва // Українська столиця. – 2006. - № 43 (15-21 грудня). – С. 27)
12. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.27. Датою заснування ботанічного саду університету вважається 22.05.1839 р. (Капустян В. Зелена оаза на берегах Либіді // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука, 2004. – С. 338)
13. Їх привіз київський губернатор І.Фундуклей (Пучкова Я. Зелена перлина Києва // Українська столиця. – 2006. - № 43 (15-21 грудня). – С. 27)
14. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.143.
15. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 134-144, 160-161.
16. Олійник Я. Непізнані обрії прадавньої науки // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука, 2004. – С. 31; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.142.

17. Всі 10 дисциплін, які викладались в гімназії, були поціновані в атестаті (Ч. 1132 від 31.08.1841 р.) на “відмінно” (Формулярний список о службе б.Профессора Лицея Князя Безбородко, 8 класса Магистра Бунге. Составлен 2.12.1850. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4586, арк. 63в.-7)
18. 17-річний юнак, “євангелічного віросповідання”, мешкав у будинку батька на вул.Липській, 17 (Ibid. – Арк. 3)
19. Формулярний список о службе Ректора и ординарного профессора Университета Св.Владимира, Тайного Советника Н.Бунге. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4758, арк. 13в.-2.
20. Ibid. – Арк. 33в.-4.
21. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.249; Ректори Київського університету. 1834-2006. – К.:Либідь,2006. – С. 85-87.
22. 14 квітня 1853 р., з дозволу міністра народної освіти, призначений також викладачем географії в Київський інститут шляхетних дівичь (Формулярний список о службе Ректора и ординарного профессора Университета Св.Владимира, Тайного Советника Н.Бунге. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4758, арк. 53в.-6)
23. Ibid. – Арк. 103в.-11.
24. Ibid. – Арк. 143в. 10 травня 1862 р. М.Бунге призначений керуючим Київською Конторою Державного банку із залишенням на посаді професора університету (Ibid. – Арк. 153в.-16)
25. Звільнений за власним бажанням (Ibid. – Арк. 21 зв.-22)
26. Ibid. – Арк. 223в.
27. Ibid. – Арк. 283в.
28. Ibid. – Арк. 30 зв.-31.
29. Ibid. – Арк. 323в.-333в.
30. Ibid. – Арк. 343в.
31. Цит. за: Базилевич В.Д. Микола Бунге – вчений-економіст, ректор Київського університету, державний діяч-реформатор // М.Бунге: сучасний дискурс. – К.:Знання,2005. – С. 28-32; Базилевич В.Д. Долаючи самоізоляцію // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 79.
32. Ректори Київського університету. 1834-2006. – К.:Либідь,2006. – С. 132; Формулярний список о службе Ректора и ординарного профессора Университета Св.Владимира Действительного Статского Советника Николая Карловича Ренненкампа. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4758, арк. 1873в.-188; Большая Энциклопедия. Т. 16. – СПб.,б.р. – С. 266; www.rulex.ru/01170034.htm (23.12.2006); <http://dic.fdfdemic.ru/dic.nsf/biograf2/10778> (23.12.2006); www.law.univ.kiev.ua/civ2.htm (08.04.2006). Дворянський рід Ренненкампфів походить з єпископства Оснабрюкського і зачинається на початку XVII ст. Його внесено до дворянського мартикуля Ліфляндської та Естляндської губерній, а також в II і VI частини родової книги Московської, Санкт-Петербурзької та Чернігівської губерній (Брокгауз, Ефрон... Т. 26^a. – С. 577; РН. – С. 137)
33. Диплом Ч. 677 від 29 лютого був підписаний ректором Р.Е.Траутфеттером (Дело Совета Императорского университета Св.Владимира “Об удостоении Ренненкампа степени магистра”. ДАК. Ф.16, оп. 298, спр. 95, арк. 7)
34. Того ж дня призначений викладачем російської історії в Київський інститут шляхетних дівичь (Формулярний список о службе Ректора и ординарного профессора Университета Св.Владимира Действительного Статского Советника Николая Карловича Ренненкампа. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4758, арк. 1873в.-189)
35. Цит. за: Формулярний список о службе Ректора и ординарного профессора Университета Св.Владимира Действительного Статского Советника Николая Карловича Ренненкампа. ДАК. Ф. 16, оп. 465, спр. 4758, арк. 1893в.-190)
36. Ibid. – Арк. 1903в.-191.

37. Послужной список Заслуженного сверхштатного ординарного профессора Императорского Университета св.Владимира Действительного Статского Советника Николая Карловича Ренненкампа. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4809, арк. 56зв.
38. Товаришем (заступником – *Авт.*) міністра народної освіти 30.11.1886 р. М.Ренненкампу – за 30-літню службу – було призначено пенсію 3000 руб. на рік та виключено зі списку штатних професорів університету св.Володимира з 20 листопада (*Ibid.*)
39. Від 16.09.1888 р., наказ по міністерству народної освіти Ч. 10 (*Ibid.* – Арк. 57зв.)
40. *Ibid.*
41. Наказом по міністерству народної освіти Ч. 11 від 13 серпня 1890 р. (*Ibid.*)
42. *Ibid.* – Арк. 58зв.-59.
43. Від 16 вересня до 2 жовтня (Послужной список Заслуженного сверхштатного ординарного профессора Императорского Университета св.Владимира Действительного Статского Советника Николая Карловича Ренненкампа. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4809, арк. 56зв.)
44. Упродовж 21 квітня – 8 травня (*Ibid.*)
45. Ректори Київського університету. 1834-2006. – К.:Либідь,2006. – С. 134-136.
46. *Ibid.* – С. 133-135.
47. *Ibid.* – С. 134-135. 13.02.1871 р. на засіданні Київської міської Думи М.Ренненкампа було обрано до складу старших членів міської управи (Дело Совета Императорского университета Св.Владимира “Об избрании в старшие члены Киевской городской управы г. ординарного профессора Ренненкампа сверх настоящей его должности при Университете”. ДАК. Ф.16, оп. 310, спр. 14, арк. 1)
48. Ректори Київського університету. 1834-2006. – К.:Либідь,2006. – С. 137-139; Андрейцев В. Вільний від пристрасті розум // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 297. Дружина Ренненкампа – Ганна Михайлівна Черепова, сини – Володимир (7.02.1862-?) та Микола (14.01.1870-?). Вся родина – православного віросповідання. Мав дерев'яний будинок у Києві, 700 десятин землі в Ямпільському пов. Подільської губ. (Формулярный список о службе Ректора и ординарного профессора Университета Св.Владимира Действительного Статского Советника Николая Карловича Ренненкампа. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4758, арк. 187зв.-188)
49. Ректори Київського університету. 1834-2006. – К.:Либідь,2006. – С. 139.
50. Послужной список Сверхштатного заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св.Владимира Тайного Советника Федора Федоровича Эргардта. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4832, арк. 19зв.-20.
51. БН. – С. 58; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/99173/Паульсон (31.03.2009)
52. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 51, 153. Надвірний радник; віросповідання лютеранського, із обер-офіцерських дітей. Дружина – Ольга Ярославівна Дребс та дочка Віра (10.06.1859-?) – православні. Попечителем КУО затверджений приват-доцентом університету по кафедрі зоології 1.02.1865 р. Попечителем КУО був призначений вчителем природничих наук у 1-у київську гімназію 26.11.1868 р. Наказом Правительствующого Сенату від 5.08.1870 р. Ч. 153 затверджений в чині надвірного радника по посаді доцента університету з 19.12.1867 р. (Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4749, арк. 160зв.-167)

3.3. ДЕКАНИ

Також лапідарні (зважаючи на інформацію в “Матеріялах до біографій”) відомості про осіб, що в різний час очолювали факультети університету, наведено за хронологічним принципом.

Вихованець Дорпатського університету Ернст Рейнгольд (Ернест Карлович) фон **Гофман** (Hofmann; 8.01.1801-23.05.1871)¹ упродовж 1836-42 рр. очолював катедру мінералогії та геогнозії університету. 7 квітня 1837 р. він був призначений екстраординарним професором, а вже 2 березня наступного року – деканом II-го відділення філософського факультету. Саме він запропонував розділити його на два відділення: математичних наук та природничий. На посаді декана Е.Гофман перебував до 2 березня 1839 р.² Загалом в університеті вчений працював упродовж 5 років³.

1838 р. він здійснив наукову подорож по Київській, Подільській, Херсонській губерніях та Кримському півострову. Результати цієї експедиції були викладені Е.Гофманом в опублікованій 1840 р. статті (у Бюлетені АН), в якій, зокрема, лапідарно описано геологічну будову Києва. Це дає підстави припустити, що вчений проводив перші в історії науки геологічні дослідження міста⁴. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вже згаданий (як ректор та проректор) **Й.Нейкірх**⁵ деканом історико-філологічного факультету обирався шість разів: був ним від 26 жовтня 1839 р. упродовж одного року, від 24 вересня 1842 р. до серпня 1845 р. та від 1 січня 1845 р. до 21 червня 1862 р.⁶

Про мотиви такого визнання вченого свідчать характеристики сучасників: “...он избираем был в представители факультета не по крайней необходимости, не по малочисленности факультета или недостатку в факультете лиц, имеющих на то формальное право (в то время в историко-филологическом факультете всегда было от 3 до 4 и даже до 5 ординарных профессоров), а по действительному уважению к нему факультета... Нейкирх, как декан, вёл факультетские дела с удивительной аккуратностью, с полнейшим бес-

пристрастием, не дозволяя себе никогда и ни в чём никаких преднамеренных, личных, парциальных или других каких-либо не научных целей и стремлений. В собраниях факультета всегда царило при нём мирное, свободное и объективное обсуждение дел, наперёд хорошо изученных деканом и в строгом порядке и спокойно докладываемых, со всеми к ним справками, без настаивания на каком-нибудь наперёд задуманном решении. Преданный исключительно интересам факультета и науки, декан Нейкирх с удивительной точностью знал весь ход всякого обсуждавшегося в факультетском собрании дела, на возникавшие при этом вопросы немедленно давал все законные указания и пояснения, по желанию или спросу каждого члена факультета приводил немедленно соответствующую делу статью устава университета или правил для студентов, со всеми к ним дополнениями, даже ещё не напечатанными – и никогда не ошибался. Нейкирх знал отлично всех студентов своего факультета, степень их усердия в занятиях науками, достаточное или бедное их состояние, – и на его слова каждый член факультета полагался как на неоспоримую истину. Весь распорядок существовавшего тогда разделения студентов и весьма запутанное распределение чтения лекций по семестрам для одного Нейкирха ясны как нельзя более. Всё в факультете шло стройно, всё решалось по надлежащем свободном обсуждении и почти всегда единогласно и едва ли был пример, чтобы Совет университета не соглашался когда-нибудь с мнением факультета или возвращал дело для дополнений и исправлений. “Счастливою Аркадиєю” называли тогда историко-филологический факультет – и справедливо. Трудно позабыть, – эти мирные собрания факультета в доме всеми уважаемого декана и его непритворное радушие”⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Також згаданого (як ректора) **Р.-Е.Траутфеттера** деканом II-го відділення філософського факультету було обрано 16 травня 1841 р. (на 1 рік), а 30 червня 1843 р. – на цю ж посаду на 4 роки⁸. (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець м.Мітава Карл Едуард (Едуард Ернестович) **Мірам** (Miram; 1811-87)⁹ в університет св.Володимира був переведений 1838 р. Від 1842 р. він

виконував обов'язки завідувача катедри фізіології людини¹⁰. 1 січня 1854 р. К. Мірам, на підставі рішення Ради університету, приступив до виконання обов'язків декана медичного факультету. Після закінчення терміну його було обрано деканом на наступне 4-річчя (1858-1862)¹¹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець Петербурзького університету Карл Федорович фон **Кесслер** (Kessler; 1815-81)¹² працював у Київському університеті у 1842-62 рр. До К. Кесслера наукові студії з зоології в Києві майже не проводились, зоологічна лабораторія і зоологічний кабінет (зоологічний музей – *Авт.*) перебували в незадовільному стані. Дуже поганою була навчальна робота в галузі зоології. Так, 1840 р. зоологію слухали лише 6 студентів, а наступного – 10¹³.

Від перших днів свого перебування в університеті вчений розпочав енергійну роботу в трьох основних напрямках: вивчення місцевої фауни, створення зоологічного музею, налагодження викладання відповідних (зоологічних) дисциплін. У кожній з цих царин він за роки перебування в Києві досягнув значних результатів. З особливою ретельністю та великою енергією дослідник розгорнув роботу з вивчення місцевої фауни. Не обмежуючись лише складанням фауністичних списків, вчений приділяв велику увагу вивченню біології тварин. Крім фауністики та зоогеографії, К. Кесслер цікавився загальнобіологічними проблемами і був прихильником еволюційного вчення. Всього за час роботи в університеті науковець опублікував 27 праць, не враховуючи доповідей, науково-популярних статей та заміток.

1847 р. з'явилась його велика праця “Русская орнитология”. Це була перша спроба складання російської орнітології. Великий науковий інтерес мають праці науковця з вивчення перелітків птахів.

Багато працював К. Кесслер у Києві також над вивченням інших груп тварин: дніпровських і чорноморських риб, земноводних, плазунів і ссавців, а з безхребетних – червів, павукоподібних та комах. Вислідом багаторічних фауністичних досліджень вченого була шеститомова серія фундаментальних монографій “Естественная история губерний Киевского учебного округа” (1850-56).

Ця праця – одне з перших зведень з фавни України. К.Кесслера вважають одним із основоположників вітчизняної фавністики.

Важливе значення мають праці вченого, які стосуються дослідження фавни Чорного моря. Одним із перших у світовій науці він висловив думку щодо самотності його фавни.

Працюючи переважно в царині фавністики, К.Кесслер не припиняв досліджень морфологічного характеру. Його найзначнішою працею в цій сфері є “Исследования по естественной истории и анатомии рода *Lycosa*” (1849)¹⁴.

Велике значення для розвитку природознавства в Росії мали вперше скликані в Києві з ініціативи К.Кесслера з’їзди (на яких він головував – *Авт.*) викладачів природничих наук: перший – 1861 р., другий – 1862 р.

Вчений брав активну участь у популяризації наукових знань, часто виступав із доповідями і повідомленнями, співробітничав у заснованому К.Ф.Рульє першому російському науково-популярному журналі “Вестник естественных наук”.

Дуже плідною була педагогічна діяльність К.Кесслера в університеті св.Володимира. Добре ерудований в питаннях зоології, він, крім основних курсів зоології і порівняльної анатомії, вперше в історії Київського університету почав викладати такі важливі спеціальні курси, як гельмінтологія, ентомологія, мамаліологія, іхтіологія. Деякі з них він читав в Росії першим. Не обмежуючись лекціями, К.Кесслер вів також лабораторні заняття та демонстрації, зокрема, він взірцево організував т.зв. орнітологічні демонстрації.

Виконуючи (від 1843 р.) посаду завідувача зоологічного кабінету, згодом реорганізованого в зоологічний музей, науковець дуже багато зробив для його розширення і поповнення. Вченого по праву вважають засновником зоологічного музею Київського університету.

Виконуючи упродовж 1856-62 рр. обов’язки декана фізико-математичного факультету, К.Кесслер користувався великим авторитетом і багато зробив для поліпшення роботи факультету. 1863 р. його було обрано почесним членом Київського університету¹⁵. (*див.* “Матеріяли до біографій”)

Заслужений ординарний професор по кафедрі державного лікарезнавства Федір Федорович **Ергардт** (Erhardt; 1828-95) був деканом медичного факультету у 1865-68, 1875-83¹⁶ та 1887-90 рр.¹⁷

Після навчання в Рішельєвському ліцеї він поступив на медичний факультет університету св.Володимира, який закінчив зі ступенем лікаря 4 червня 1853 р. У вересні того ж року був призначений помічником прозектора в університеті; після задовільного захисту дисертації 21 березня 1854 р. удостоєний ступеня доктора медицини¹⁸. 30 вересня 1857 р. затверджений ад'юнктом по кафедрі державного лікарезнавства, 24 травня 1859 р. – екстраординарним професором, а 7 грудня 1860 р. – ординарним професором по цій же кафедрі¹⁹. 31 березня 1862 р. йому було доручено завідувати судово-медичним відділенням Київського військового шпиталю²⁰. 2 квітня 1865 р. вченого було затверджено деканом медичного факультету терміном на 3 роки. Наступне призначення на посаду декана цього ж факультету – 22 листопада 1875 р. (з 17.09.1875)²¹. 17 вересня 1878 р. Ф.Ергардта знову призначено деканом медичного факультету (на 3 роки)²². 19 жовтня 1881 р. його залишено на посаді декана медичного факультету по 17 вересня 1883 г. (“по день закінчення ним 30-літньої служби по навчальному відомству”)²³.

Від 15 червня по 12 липня 1886 р. Ф.Ергардт керував Київською Учбовою Округою²⁴. 22 червня 1887 р. його було затверджено деканом медичного факультету (терміном на 4 роки), звільнено – згідно з проханням – 16 квітня 1890 р.²⁵ (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець Риги, дійсний статський радник, ординарний професор по кафедрі патології та патологічної анатомії Юліус Фердінанд (Юлій Іванович) **Мацон** (Mazonn; 22.04.1817-20.12.1885) був деканом медичного факультету упродовж 1868-70 рр.²⁶ Університетом св.Володимира 1850 р. його було удостоєно ступеня доктора медицини, 1854 р. – затверджено екстраординарним професором по кафедрі патології та патологічної анатомії, 1858 р. – ординарним професором²⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Дійсний статський радник, заслужений ординарний професор Микола Андрійович (Генріхович) **Бунге** (Bunge; 1842-1914(1915))²⁸ 2 червня 1881 р., згідно з обранням фізико-математичним факультетом, був затверджений його деканом²⁹ і виконував цю посаду до 12 червня 1884 р.³⁰

Народжений у Варшаві, він від 14 років виховувався в родині свого дядька М.Х.Бунге (*див.*). У Києві закінчив 1-у гімназію (зі срібною медалею) та природниче відділення фізико-математичного факультету університету св.Володимира³¹. Був залишений в університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі хемії³². Ще під час навчання в університеті М.А.Бунге в лабораторних умовах отримав багато неорганічних препаратів. Він досліджував дію амальгами натрію на солі різних металів, а в 1866 р. опублікував дослідження з синтезу нітропрусиду калію³³. Пізніше, працюючи на кафедрі хемічної технології, вчений, зокрема, розробляв методи очищення дніпровської води³⁴. (*див.* “Матеріяли до біографій”)

Дійсний статський радник, заслужений ординарний професор (від 1890 р.) Карл-Георг-Еміль (Карл-Георгій-Емільй Георгійович) **Гейбель** (Heubel; 1839-1912)³⁵ деканом медичного факультету був призначений 1890 р.³⁶ Уродженець Ліфляндії, він, після закінчення медичного факультету Дорпатського університету (диплом Ч. 36 від 15.02.1865 р.)³⁷, того ж року Радою університету св.Володимира був затверджений доцентом по кафедрі загальної терапії та фармакології³⁸. Упродовж 1884-1887 рр. – секретар медичного факультету³⁹. 27 квітня 1890 затверджений заслуженим ординарним професором⁴⁰. (*див.* “Матеріяли до біографій”)

Оттон-Оттонович **Ейхельман** (27.04.1854-21.02.1943)⁴¹ закінчив Дорпатський університет 1878 р. У квітні 1882 р. Радою університету св.Володимира був обраний екстраординарним професором по кафедрі історії найважливіших іноземних законодавств давніх та нових; викладання розпочав у вересні того ж року. Міністром народньої освіти 16 вересня 1905 р. був затверджений деканом юридичного факультету⁴². Увільнений від посади декана 13 березня 1909 р., за

“вислугою 30 років по навчальній частині і вибуття із числа штату”⁴³. (див. “Матеріяли до біографій”)

Примітки і коментарі:

1. НР. – 610-611; РН. – С. 57; Биографический словарь... – С. 132-133; www.peoples.ru/science/geologist/ernest_gofman/index.html (31.03.2009) http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/31792/Гофман (31.03.2009)
2. Олійник Я. Непізнані обрії прадавньої науки // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 30; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.120.
3. Биографический словарь... – С.134-135; Русский биографический словарь. Т. 5. – С. 411-412; Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург,1860. – С. 142-143, 161.
4. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.120; Нариси з історії геологічних досліджень у Київському університеті. – К.:Рада,1999. – С. 27.
5. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/89464/Нейкирх (31.03.2009)
6. Биографический словарь... – С. 488.
7. Цит. за: Биографический словарь... – С. 481.
8. Биографический словарь... – С. 657.
9. БН. – С. 53.
10. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.151, 161.
11. Биографический словарь... – С. 437.
12. РН. – С. 82.
13. Олійник Я. Непізнані обрії прадавньої науки // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 31; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.152.
14. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.152.
15. Биографический словарь... – С. 244; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.15.
16. Биографический словарь... – С. 783.
17. Востанне був звільнений з цієї посади згідно з особистою заявою (Послужной список Сверхштатного заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св.Владимира Тайного Советника Федора Федоровича Эргардта. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4832, арк. 15зв.-20)
18. Послужной список Сверхштатного заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св.Владимира Тайного Советника Федора Федоровича Эргардта. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4832, арк. 7зв.-8.
19. Ibid. – Арк. 10зв.-12.
20. Ibid. – Арк. 12зв.-13.
21. Ibid. – Арк. 14зв.-15.
22. Ibid. – Арк. 15зв.-16.
23. Цит. за: Ibid. – Арк. 17зв.-19.
24. Ibid. – Арк. 19зв.-20.
25. Ibid. – Арк. 15зв.-16, 21зв.-22.
26. Биографический словарь... – С. 403. Дорпатським університетом, в якому навчався власним коштом, 28.01.1843 р. був удостоєний ступеня лікаря “1-го відділення” (Цит. за: Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 284зв.)

27. Биографический словарь... – С. 402-403. Мав дерев'яний будинок у Києві. Дружина – Поліна-Амалія Бестер та діти Юлія-Анета-Софія (25.01.1847-?), Фрідріх-Оскар (1.06.1853-?), Микола-Сігізмунд (15.06.1854-?) – лютеранського віросповідання (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 284зв.)
28. www.biografija.ru/show_bio.aspx?ID=14071 (31.03.2009);
<http://arbitr.tsud.jino.ru/01020984.php> (2.04.2009)
29. Биографический словарь... – С. 72.
30. Послужной список Ординарного Профессора Императорского Университета св.Владимира Действительного Статского Советника Николая Андреевича Бунге. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4773, арк. 49зв.-50.
31. Диплом Ч. 903 від 1 червня 1866 р. (Ibid. – Арк. 43-43зв.)
32. <http://ntu-kpi.kiev.ua/newspaper/524-10.html> (10.10.2006 р.). Дружина – Євгенія Порфирівна Шиповська та діти – Микола (17.02.1885-?) та Катерина (15.06.1874-?) – православного віросповідання. Мав дерев'яний будинок у Києві та 320 десятин у Бердичівському пов. Київської губ. (Послужной список Ординарного Профессора Императорского Университета св.Владимира Действительного Статского Советника Николая Андреевича Бунге. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4773, арк. 43-43зв.). Походив з дворян Київської губ. Євангелічно-авгсбурзького віросповідання. Після захисту роботи “Про нітросполуки” фізико-математичним факультетом був удостоєний ступеня магістра хемії (диплом Ч. 1030 від 10.06.1868 р.). (Послужной список экстраординарного профессора Императорского Университета св.Владимира Николая Генриховича (так в документі – Авт.) Бунге. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4753, арк. 65-65зв.)
33. М.Бунге довів, що при дії двоокисню азоту на червону кров'яну сіль утворюється нітропрусид калію. Останній може бути виділений також при дії на жовту кров'яну сіль суміші сірчаної та азотної кислот. У результаті дослідження окиснів азоту вчений дійшов висновку, що двоокисень азоту слід вважати змішаним ангідридом нітратної та нітритної кислот. Цей висновок “не втратив свого значення і нині” (Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С.107-108)
34. Вивчаючи склад газів, які виділяються при електролізі, М.Бунге зацікавився газовим аналізом і вніс в нього кілька цінних удосконалень. Зокрема, він вперше запропонував користуватися для поглинання кисню в присутності чадного газу двотіонітом натрію. Працями вченого завжди цікавився Д.І.Менделєєв. Про дослідження дії окиснів азоту на органічні сполуки він згадував в “Основах хемії”, а про праці М.Бунге з електролізу він навіть зробив спеціальне повідомлення в Російському фізико-хемічному товаристві в 1870 р. Особливо велике значення має діяльність вченого в розвитку хемічної технології. Упродовж 33 років (від 1873 р.) він був Головою Київського відділення Російського технічного товариства, віддаючи багато часу і праці справі розвитку технічної освіти. Вчений брав активну участь в організації середніх технічних шкіл і вищих технічних учбових закладів. Київський політехнічний інститут, перший в Російській імперії, був організований з його безпосередньою участю та значною мірою завдяки його ініціативі (Ibid. – С.108-109)
35. БН. – С. 23.
36. Формулярные списки служащих Университета Св. Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 129зв.-130.
37. Послужной список Декана медицинского факультета Заслуженного Ординарного профессора Императорского Университета Св.Владимира Статского Советника Карла-Георгия Эмилия Георгиевича-Бернгардовича Гейбеля. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4778, арк. 45-51.
38. Биографический словарь... – С. 122.
39. Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. арк. 128зв.

40. Ibid. – Арк. 130зв. Батько – Георгій-Бернгард Гейбель, дружина – Юлія ур. Вільде (дочка доктора медицини Ф.Вільде), сини – Конрад Теодор (1867-1934; професор Київського політехнічного інституту) та Віктор (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 116зв.-171зв.; Послужной список Декана медицинского факультета Заслуженного Ординарного профессора Императорского Университета Св.Владимира Статского Советника Карла-Георгия Эмилия Георгиевича-Бернгардовича Гейбеля. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4778, арк. 45-51; БН. – С. 23)
41. ЕУ. – С. 619; Мала енциклопедія... – С. 842.
42. Андрейцев В. Вільний від пристрасті розум // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 301; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.60; Послужной список заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св.Владимира О.О.Эйхельмана. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4831, арк. 25зв.
43. Цит. за: Послужной список заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св.Владимира О.О.Эйхельмана. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4831, арк. 19зв. Був призначений членом затвердженої при міністерстві фінансів комісії з перегляду Статуту про земські “повинності” з 10.04 по 1.05.1895 р. (Ibid. – Арк. 24зв.). На пропозицію попечителя КУО йому було доручено читання лекцій по кафедрі міжнародного права в осінньому півріччі 1911-12 навч. року (Ibid. – Арк. 21зв.). З доручення юридичного факультету в осінньому півріччі 1917 р. читав лекції “необов’язкового” курсу “Загальне вчення про Державу і Суспільство”, по 4 год. на тиждень (Ibid. – Арк. 36зв.). 26 травня 1920 р. декан правничого факультету Київського Українського Університету звертався до О.Ейхельмана (прохання Ч. 186) з проською “подати Ваші документи або копію з формулярного списку до канцелярії Ради Професорів” (Цит. за: Послужной список заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира О.О.Эйхельмана. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4831, арк. 23). На той час вчений мешкав у Новому провулку (біля Бессарабки) у будинку Ч. 8, пом. 5. Дружина – Ольга Іванівна Залевська, православного віросповідання (Ibid. – Арк. 16-23зв.). 1918 р. активно включився до української державотворчої роботи, працюючи в міністерстві торгівлі й промисловости і в міністерстві закордонних справ на становищі товариша (заступника – *Авт.*) міністра. Брав участь у 1918 р. в переговорах “українського уряду з Австрією і Німеччиною (економічна конференція) і з сов. Росією” (Цит. за: ЕУ. – С. 619)

3.4. ПРОФЕСОРИ, ДОЦЕНТИ, ЛЕКТОРИ

Відомості про “німецьку” складову професорсько-викладацького складу університету св.Володимира також викладені за хронологічною засадою.

Вихованець Львівського та Краківського університетів Вілібальд Готліб (Вілібальд Готлібович) фон **Бессер** (Besser; 7.07.1784-11.10.1842)¹ розпочав службу в Російській імперії 20 серпня 1809 р. як вчитель зоології та ботаніки Кременецького ліцею. Після його ліквідації 1834 р. був призначений ординарним професором у щойно відкритий університет св.Володимира і працював на цій посаді до 1837 р.² (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець м.Франкфурт-на-Одері Карл-Вільгельм (Едуард Вільгельмович) **Мерц** (1810 – початок 1850-х)³ 1834 р., на клопотання попечителя КУО Г. фон Брадке, був допущений до викладання в університеті технології, сільського господарства та лісівництва. Попри те, що офіційних документів про його призначення на державну службу не було, він читав означені курси упродовж 15 років⁴. (див. “Матеріяли до біографій”)

Олександр Теодор (Олександр Федорович) **Міддендорф** (Middendorff; 8.08.1815-1894) був призначений ад’юнктом по кафедрі зоології університету св.Володимира в 1839 р.; екстраординарним професором по цій кафедрі його обрано 1841 р.⁵ (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець Мітави⁶, дійсний статський радник, заслужений ординарний професор по кафедрі римської словесности та давнини Олександр Людвіг (Олександр Карлович або Людвігович) **Деллен** (Döellen; 9.04.1814-22.03.1882) упродовж 1839-67 рр. викладав в університеті грецьку і латинську мови, читав грецьку і римську літератури та старожитності⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець Дорпатського університету Сігізмунд Якович **Краузе** (Krause; 1810 – початок 1870-х) лектором німецької мови в університеті св.Володимира був призначений 30 жовтня 1839 р.⁸ Викладав німецьку мову та німецьку словесність⁹. За вислугою 25 років наказом попечителя КУО Ч. 5004 від 7

листопада 1864 р. був звільнений від служби в університеті¹⁰. (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець Ревеля Олександр Петрович **Вальтер** (Walter; 28.12.1817-1889)¹¹ в університет св.Володимира був направлений 1843 р. за рекомендацією М.Пирогова. Його було обрано ад’юнктом кафедри фізіологічної анатомії, яку він очолив наступного року. 1845 р. вчений захистив першу в історії Київського університету дисертацію на медичну тему.

Багатогранна і плідна діяльність науковця в Києві тривала три десятиліття. Великою заслугою вченого і педагога було написання підручника “Курс анатомії людського тіла”, який кількаразово перевидавався і отримав спеціальну премію Петербурзької медико-хірургічної академії. У 1851-53 рр. завдяки його винятковій енергії було збудовано (за проектом О.В.Беретті) університетський анатомічний театр (вул.Б.Хмельницького, 37), що вважався на той час кращим в Росії. За висловом В.О.Беца, це був “палац науки”¹². О.Вальтер значно збагатив цей театр анатомічними препаратами (у т.ч. й надзвичайно цінними), частина з яких збереглась й до сьогодні.

Вчений провадив фізіологічні дослідження, сполучаючи структуру з функцією. Ще в лабораторії Й.Мюллера він на 11 років раніше Клод-Бернара відкрив судинно-звужувальні волокна симпатичного нерва. У Києві дослідник систематично вивчав вплив на організм теплокровних і холоднокровних тварин як охолодження, так і перегрівання.

1860 р. заснував і видавав у Києві першу в підросійській Україні щотижневу наукову газету “Современная медицина”¹³.

Фізіологічні дослідження науковця мають велике значення для фізіології, біології і медицини, особливо у зв’язку з актуальною й сьогодні проблемою охолодження тіла, “гібернації” в хірургії серця та боротьбі з патологічними станами організму при виключенні нервових регуляторних механізмів (гангліїв) фармакодинамічною блокадою.

Катедру анатомії вчений очолював упродовж 1844-68 рр.¹⁴ (див. “Матеріяли до біографій”)

Вільгельм Густав (Василь Васильович) **Беккер** (Becker; 23.11.1811-26.03.1874)¹⁵ був призначений екстраординарним професором по кафедрі загальної терапії у 1843 р. 1845 р. затверджений професором по кафедрі фармакології та загальної терапії. Викладав теоретичну хірургію з офталміатрією. Звільнений від служби в університеті – згідно з проханням – 21 грудня 1859 р.¹⁶ (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець Риги Йоганн-Самуїл (Микола Оттонович) фон **Фрейман** (Freiman; 5.12.1817-3.05.1846) “виконувачем посади” лектора англійської мови в університеті св.Володимира був призначений з 1 жовтня 1843 р., 1845 р. – затверджений на цій посаді¹⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Ернест Августович **Кнорр** (Knorr; 23.11.1805 – після 1862)¹⁸, який перейшов в Київський університет з Казанського, завідував катедрою фізики у 1846-58 рр. Він викладав експериментальну фізику і фізичну географію для студентів фізико-математичного та медичного факультетів¹⁹.

Вчений започаткував в університеті наукові дослідження в галузі метеорології та магнетизму²⁰. Під його керівництвом було розширено та впорядковано фізичний кабінет, побудовано (1855) Метеорологічну обсерваторію, якою він завідував²¹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Отто-Август-Герман (Оттон Карлович) **Цильхерт** (Zilchert; 1815-2.05.1848)²² на медичному факультеті університету працював у 1846-48 рр. 1846 р. його було призначено екстраординарним професором по кафедрі теоретичної хірургії та офталміатрії. Викладав (російською мовою) теоретичну хірургію та офтальмологію²³. “Своїм мистецтвом він володів досконало”, тож, зважаючи на це, наукові праці вченого були поціновані університетом обранням його ординарним професором²⁴. (див. “Матеріяли до біографій”)

Антон Християн Август (Християн Якович) фон **Гюббенет** (Hübbenet; 15.05.1822-3.07.1873)²⁵ був призначений в університет св.Володимира ад’юнктом по кафедрі державного лікарезнавства 1847 р. Після появи 1850 р. вакансії по кафедрі теоретичної хірургії та шпитальній хірургічній клініці він був

призначений екстраординарним, а наступного року – ординарним професором²⁶.

Під час Першої Кримської війни вчений з групою студентів-добровольців виїхав у Севастополь для лікування поранених вояків. Під його керівництвом було зроблено понад 3 тис. операцій, у тому близько 2 тис. крупних, переважно ампутацій. З Севастополя для університетського анатомічного театру він привіз пошкоджені кістки²⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець юридичного факультету університету св.Володимира Густав-Адольф (Густав Іванович) **Ейсман** (1824-11.04.1884) на посаді ад’юнкта цивільного права в alma mater був затверджений 24 вересня 1848 р.²⁸ Викладав історію руського законодавства давнього і нового. Від 1856 р. – секретар юридичного факультету. Згідно з проханням звільнений з університету в жовтні 1862 р.²⁹ (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець м.Дона (Саксонія) Георг-Фрідріх (Фрідріх Фрідріхович або Федір Федорович) **Мерінг** (Mehring; 26.02.1822-19.10.1887) був затверджений на посаді ад’юнкта медичного факультету 1 вересня 1851 р.; йому було доручено читання лекцій з державного лікарезнавства. Екстраординарним професором по кафедрі часткової патології і терапії він затверджений 1857 р., ординарним – 1858 р., завідувачем факультетської терапевтичної клініки – 1864 р., заслуженим професором – 1878 р.³⁰ (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець Дорпатського університету Данило-Микола Миколайович **Неєзе** (1818-?)³¹ 1854 р. Радою університету був допущений (зі званням ад’юнкт-професора) до читання лекцій з фармації та фармакогнозії студентам медичного факультету. Працював в університеті до 1863 р., після чого “заснував першу в Києві торгівлю аптекарськими товарами”³². (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець Києва Едуард Адамович **Шварц** (Schwarz; 1835-76)³³ упродовж 1857-58 рр. викладав в університеті (який закінчив 1856 р.) закони про державні повинності та фінанси³⁴. (див. “Матеріяли до біографій”)

Основоположник цитоархітекtonіки головного мозку Володимир Олексійович **Бец** (Betz; 14.04.1834-1894) після закінчення (1860 р.) медичного факультету університету св.Володимира³⁵ був залишений в ньому і призначений помічником прозектора при кафедрі анатомії³⁶.

Від 1865 р. науковець основну увагу приділив вивченню макро- та мікроскопічної анатомії центральної нервової системи. 1868 р. його було обрано екстраординарним професором кафедри анатомії. Розробивши оригінальну методику дослідження, вчений на великій кількості мікроскопічних препаратів систематизовано вивчав мікроскопічну будову кори головного мозку і встановив основні закономірності цієї будови. Показавши, що кора складається з шарів нервових клітин та що в різних ділянках мозку будова шарів різна, він за особливостями цієї будови поділив кору на 11 ділянок. Пізніше К.Бродман так само поділив кору мозку на 11 ділянок.

В.Бец уславився відкриттям гігантських пірамідних нервових клітин передньої центральної закрутки. Пов'язуючи структуру з функцією, вчений провів дослідження мозку собаки і мавпи, дослідив розвиток мозку людини в онтогенезі і показав, що в передній центральній закрутці локалізується рухова функція, яку було виявлено дослідниками Фріча та Гітціга і Ферр'є. Цими дослідженнями В.Бец заклав основи нового розділу анатомії кори головного мозку – цитоархітекtonіки. Більшість невропатологів, психіатрів і анатомів світу визнали наукові дослідження вченого і дали їм високу оцінку. Про це, зокрема, свідчить висловлювання видатного анатома Й.Гіртля: “Я повинен сказати, що жоден анатом не сприяв пізнанню будови мозку в такій мірі, як професор Бец”³⁷.

Науковцеві належать й інші надзвичайно цінні дослідження. Ним, зокрема, встановлені нерви мозкової речовини наднирників, відкрито хромафінову реакцію наднирників та ін.

В.Бец був одним із засновників Товариства дослідників природи у Києві. Патріот своєї другої батьківщини, вчений відмовився від зробленої через К.Людвіга пропозиції надрукувати свій атлас за рахунок Дрезденської Академії наук,

а також відмовився продати свою колекцію гістологічних препаратів мозку, оцінену на Всесвітній виставці в 30 000 гульденів. Цю колекцію вчений подарував Київському університету³⁸.

Привезена вченим на Віденську міжнародню виставку 1873 р. колекція анатомічних препаратів мозку була нагороджена медалею. Видатний австрійський анатом Й.Гіртль писав у своєму відзиві про препарати В.Беца, що “жоден анатом не посунув уперед в такій мірі знання будови мозку, як п. Бец”.

Вчений завідував катедрою анатомії упродовж 1868-89 рр. Його книга “Анатомія поверхні головного мозку” започаткувала вчення про кліткову будову кори головного мозку³⁹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Юліус Альфонс Ніколаус (Юлій Карлович) **Шимановський** (Szymanowski; 1829-13.04.1868)⁴⁰ 1856 р. Дорпатським університетом був удостоєний ступеня доктора медицини. В університеті св.Володимира екстраординарний професор Олександрівського університету (Гельсінгфорс) – від 1861 р., куди був переміщений (екстраординарним професором хірургії) наказом міністра народньої освіти (Ч. 16 від 21.05.1861)⁴¹. Ординарним професором по кафедрі оперативної хірургії та воєнної хірургії затверджений (наказом міністра народньої освіти Ч. 15) 14 вересня 1864 р.⁴²

Вчений був “одним із найталановитіших хірургів другої половини XIX ст. Деякі його праці <...> не втратили свого значення і в наші дні. Перша його наукова праця “О ринопластике” була перекладена кількома іноземними мовами”⁴³. В університеті науковець викладав хірургічну патологію та операційну хірургію. Його лекції користувались винятковим успіхом і приваблювали багатьох слухачів. Він першим у світі запропонував безпідкладочні гіпсові пов’язки. Одним із перших в Росії та першим в Києві провів оваріотомію; створив багато хірургічних інструментів, зокрема, резекційну пилку, яка набула широкого застосування в хірургічних клініках Росії та багатьох західноєвропейських країн, щипці для усунення сторонніх тіл зі стравоходу, листову ампутаційну пилку, кісткові щипці, гіпсові ножиці, тра-

хеотомічну трубку, сконструював польовий турнікет і компресор для тимчасового припинення кровотечі при пораненні судин⁴⁴.

Уродженець Києва Едуард Григорович **Неметті** (1827-18.02.1885)⁴⁵ на посаду доцента по кафедрі фармації і фармакогнозії університету був призначений 30 жовтня 1864 р.⁴⁶ Студентам медичного факультету він читав фармацію та фармакогнозію, водночас завідував фармацевтичною лабораторією університету⁴⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Також народжений в Києві Яків Якович **Вальц** (Walz; 1841-1904)⁴⁸ в університеті св.Володимира лекції з анатомії та фізіології рослин почав читати (на посаді приват-доцента) 1865 р. 1868 р. його було обрано екстарординарним професором по кафедрі ботаніки, ординарним професором – 1871 р.⁴⁹

Вчений був першим викладачем університету, який “розпочав правильні мікроскопічні вправи зі студентами в області анатомії та морфології нижчих рослин”⁵⁰. У 1868-71 рр. завідував ботанічним садом університету⁵¹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець Петербурзького університету Михайло Петрович **Авенаріус** (7.09.1835-1895)⁵² працював в університеті св.Володимира чверть століття. Доцент (від 1865 р.), професор (екстраординарний – від 1866 р., ординарний – від 1877 р.), завідувач катедри фізики (у 1865-90 рр.) М.Авенаріус викладав експериментальну фізику, метеорологію та інші спеціальні курси. Лекції вченого відзначалися ясністю, високим науковим рівнем, були позбавлені схоластики, що мала місце в лекціях його попередників.

1875 р. вчений, вперше в університеті, увів лабораторні заняття з фізики, яким передував його курс “Вступ до практичних занять з фізики”. Прикметно, що до цього в Російській імперії лабораторні заняття з фізики були введені лише в Петербурзькому (1864) та Московському (1872) університетах.

Науковець широко залучав до науково-дослідницької роботи студентів. 1880 р., вперше в практиці університету, деякі з них були удостоєні золотих та срібних медалей за наукові роботи з фізики⁵³.

М.Авенаріус майстерно поєднував педагогічну роботу з науково-дослідницькою. Він – засновник наукової школи з молекулярної фізики – однієї з перших у Російській імперії. Вчений першим вказав на те, що в критичній точці прихована теплота випаровувань дорівнює нулю⁵⁴.

М.Авенаріус – основоположник київської школи експериментальної фізики. Заслужену славу науковцю принесли дослідження законів термоелектричних процесів. Особливо багато уваги ним та його учнями було приділено вивченню критичних температур. Винайдена вченим формула для визначення електрорушійної сили (е.р.с.) термоелектричного ланцюга отримала назву закону Авенаріуса⁵⁵.

Вчений завідував метеорологічною обсерваторією університету⁵⁶; був ініціатором організації при Київському університеті Товариства дослідників природи і активним його членом⁵⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Павло Емілійович **Ромер** (1835-99)⁵⁸ ад’юнктом по кафедрі чистої математики був затверджений наказом міністра народньої освіти від 31 жовтня 1861 р. Доцент кафедри чистої математики – від 1 березня 1866 р., екстраординарний професор – від 13 вересня 1867 р., ординарний професор – від 10 серпня 1868 р.⁵⁹

Професор університету І.І.Рахманінов зазначав: “Вступ доцентів П.Е.Ромера і М.Ю.Ващенко-Захарченка в університет св.Володимира призвів до повного перевороту у викладанні чистої математики на фізико-математичному факультеті університету і сприяв дальшому розвитку факультету. Із вступом П.Е.Ромера і М.Ю.Ващенко-Захарченка, які були знайомі не тільки з французькою, а й з німецькою та англійською математичною літературою, викладання чистої математики набрало того обсягу, який відповідає сучасному стану науки”⁶⁰.

Вчений значно розширив зміст математичних курсів, що викладались. З 1868 р. він став регулярно читати застосування аналізу до геометрії, а з 1879 р. – теорію функцій комплексного змінного.

П.Е.Ромер одержав ступінь доктора після захисту дисертації на тему “Основные начала метода кватерненов” (Київ, 1866-67)⁶¹. Про цю працю І.І.Рахманінов писав: “... доц.Ромер показав, що спроможний зробити предмет дуже складний, абстрактний і малооброблений цілком простим і зрозумілим. Володіючи предметом свого викладання зовсім вільно і самостійно, доц.Ромер зміг поєднати аналітичне положення з геометричним значенням одержаних ним формул і збагатив російську математичну літературу твором, який з користю прочитає і професор, і студент, і який знайомить з методом математичних досліджень, що залишилися майже невідомими в німецькій і французькій літературі”⁶².

Професор А.К.Сушкевич завважував, що поява такої праці мала велике значення для розвитку алгебраїчних знань в Росії, бо вона знайомила російських математиків з окремим видом гіперкомплексних чисел і містила векторний виклад геометрії, який був визнаний наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. Цією роботою, зокрема, стимулювалися подальші алгебраїчні дослідження в Росії⁶³.

Педагогічну діяльність вченого І.І.Рахманінов характеризував так: “Доцент Ромер відзначається своїми видатними педагогічними здібностями: він викладає свій предмет цілком ясно і виразно, дуже важкі для сприймання речі він робить, наскільки це можливо, простими і легко зрозумілими. В цьому йому віддають належне всі його студенти одноставно. Таким є П.Е.Ромер і в своїх працях”⁶⁴. (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець Санкт-Петербургу Роман Іванович **Базінер** (Basiner; 13.10.1841-?)⁶⁵ приват-доцентом по кафедрі міжнародного права був затверджений 13 вересня 1871 р.⁶⁶ Учень професора В.А.Незабитовського, він є автором досліджень з питань Женевської конвенції 1864 р., а також праць в царинах недоторканости приватної власности та міжнародніх війн⁶⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець юридичного факультету університету св.Володимира Микола Іванович **Зібер** (22.03.1844-10.05.1888) був затверджений доцентом по кафедрі

політичної економії та статистики пропозицією попечителя КУО Ч. 8680 від 25 вересня 1873 р.⁶⁸

Науковець уславився, передовсім, пропагандою економічного вчення К.Маркса. Багатогранною й плідною була науково-літературна діяльність М.Зібера. Це, зокрема, ґрунтовний виклад економічної теорії К.Маркса в статтях, опублікованих в журналах “Знание” і “Слово”, а також у книзі “Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях”, полеміка з критиками Маркса в Росії Б.Чичеріним та Ю.Жуковським, критика політичної економії країн Західної Європи, ряд розвідок про економічне становище в тогочасних західноєвропейських країнах, економіку докапіталістичних формацій (“Очерк первобытной экономической культуры”), суспільну економію і право та ін.⁶⁹ (див. “Матеріяли до біографій”)

Карл Генріх (Карл Генріхович) **Трітшель** (1841-1914)⁷⁰ приват-доцентом університету був призначений 1873 р., екстраординарним професором по кафедрі часткової патології і терапії зі шпитальною клінікою – 1879 р., ординарним професором – 1885 р.⁷¹ (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець Московського університету Микола Миколайович **Шіллер** (Schiller; 1848-1910)⁷² приват-доцентом кафедри теоретичної фізики університету був затверджений 27 вересня 1875 р., доцентом по цій кафедрі – 9 січня 1876 р., ординарним професором – 31 липня 1876 р. На посаді екстраординарного професора працював від 7 серпня 1878 р.⁷³

За роки роботи в університеті (1875-1903) вчений написав близько 60 праць з механіки, термодинаміки, електрики, оптики, а також три курси теоретичної фізики. У своїх працях науковець проаналізував основні теоретичні поняття термодинаміки⁷⁴.

Вчений успішно працював у царині термодинаміки, зокрема, розробляв основи термопружності, а також досліджував теорію потенціалу, теорію удару та ін. питання механіки⁷⁵.

З 1890 по 1903 р. він завідував кафедрою фізики і читав на старших курсах вступ до математичної фізики, теорію пружності, теорію потенціалу,

термодинаміку, теорію електрики і магнетизму, оптику. За свідченням сучасників, його лекції відзначалися чітким викладом матеріалу, високим науковим рівнем. У них велику увагу вчений приділяв методологічним питанням механіки, термодинаміки, аналізу основних понять, визначенням⁷⁶.

М.Шіллер провадив цікаві дослідження з теоретичної фізики. Йому належить близько 90 праць, присвячених питанням теоретичної механіки, термодинаміки, математичної фізики, теорії електрики, оптики. Найбільший інтерес становлять дослідження вченого з термодинаміки, зокрема, дослідження залежності пружності насичених парів від тиску.

Вчений був ініціатором створення Фізико-математичного товариства при Київському університеті та його незмінним Головою упродовж 14 років; він часто виступав на засіданнях Товариства з науковими доповідями⁷⁷. (див. “Матеріяли до біографій”)

Григорій Миколайович **Мінх** (Münch; 1836-96)⁷⁸ на кафедрі патологічної анатомії працював від 1876 р., з 1880 р. – ординарний професор⁷⁹.

Науковець відомий як один із найвидатніших дослідників етіології та патогенезу інфекційних захворювань, сміливий експериментатор і новатор. Зокрема, він (разом з вихованцем університету О.Мочутковським) провів над собою небезпечні для життя досліди з вивчення поворотного і висипного тифів. Вперше в історії медицини дослідники висловили думку про те, що розповсюдниками зарази при висипному та поворотному тифах є кровососні комахи.

Вчений створив колекцію препаратів **прокази**, проводив дослідження з епідеміології чуми⁸⁰. 50-літтю університету він присвятив свою фундаментальну працю “Lepra arabica на юге России”. Вивчаючи сибірку, вчений вперше встановив її кишкову форму. Чимало його наукових праць з патології та епідеміології є цінними й нині⁸¹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Йоганн Теодор (Іван Федорович) **Шмальгавзен** (Schmalhausen; 1849-94)⁸² екстраординарним професором ботаніки університету св.Володимира був обраний наприкінці 1878 р., до виконання цієї посади прибув на початку

наступного року⁸³. Ординарним професором по кафедрі ботаніки його було затверджено 14 жовтня 1886 р.⁸⁴

Дослідники відзначають величезний внесок науковця у справу дослідження фльори Півдня України. Упродовж майже півстоліття його двотомова праця “Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа” (1895-97) була основною працею з фльори Європейської частини Російської імперії. Поза те, І.Ф.Шмальгавзен вивчав шипшини околиць Києва. Важливе значення мають його дослідження з палеоботаніки. Вчений опублікував класичні праці з юрської та четвертинної фльори Росії, які зберегли свою цінність до сьогодні⁸⁵. 1879 р. його було призначено директором ботанічного саду університету⁸⁶. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець Медико-хірургічної академії Георг (Георгій Єрмолайович) **Рейн** (20.04.1854 – після 1918)⁸⁷ приват-доцентом університету був обраний 1880 р., у березні 1883 р. – екстраординарним професором по кафедрі акушерства та жіночих хвороб⁸⁸. Того ж року він очолив катедру.

Вчений успішно розвивав хірургічно-гінекологічний напрям, широко проводив в акушерській клініці університету найскладніші на той час гінекологічні операції – вирізування кісти, вирізування матки з приводу фіброміом та ін., які раніше були причиною значної смертності. Великими є заслуги науковця в застосуванні в акушерсько-гінекологічній практиці асептики та антисептики. Ніхто “так високо не підніс питання пологодопомоги, як Г.Рейн та його учні”⁸⁹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець університету св.Володимира Адольф Карлович **Флейшер** (Fleischer; 17.06.1845-?)⁹⁰ приват-доцентом по кафедрі клінічної та теоретичної хірургії був затверджений 1881 р.⁹¹ (див. “Матеріяли до біографій”)

Фрідріх (Федір Іванович) **Кнауер** (13.08.1849-1917)⁹² 1 лютого 1882 р. був призначений приват-доцентом по кафедрі порівняльного мовознавства і санскриту. 1 січня 1886 р. затверджений екстраординарним професором, 26 лютого 1890 р. – ординарним професором⁹³.

Відомий знавець порівняльного мовознавства і санскритолог він, зокрема, проводив заняття з грецької діалектології. У 1914/1915 навч. році читав курс історії грецької мови⁹⁴. “Учебник санскритского языка” (Ляйпціг, 1908) Ф.Кнауера довгий час фахівцями визнавався одним із найкращих⁹⁵.

Уродженець Риги, вихованець Дорпатського університету Карл Георг (Федір Карлович) **Борнгаупт** (27.06.1842-1905)⁹⁶ екстраординарним професором по кафедрі хірургії зі шпитальною клінікою був обраний Радою університету 27 травня 1883 р.⁹⁷ (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець Санкт-Петербургу Микола Миколайович **Каяндер** (1851-після 1916)⁹⁸ 1881 р. “захистив дисертацію на звання приват-доцента з предмету хемії і впродовж 1883 р. читав курс загальної теоретичної хемії студентам 2, 3 та 4 курсів природничого відділення фізико-математичного факультету”⁹⁹.

Під час роботи в університеті М.Каяндер виконав свої основні дослідження, результати яких були викладені в циклі статей п.н. “До питання про швидкість хемічних реакцій”, опублікованих в “Журнале Российского физико-химического общества” та в “Университетских известиях”. Вчений вивчав кінетику розчинення мармуру, магнію у водних та спиртових розчинах неорганічних і органічних кислот. Він встановив паралелізм між хемічною активністю водних розчинів кислот та їхньою електропровідністю. Науковець довів, що кислоти мають найбільшу хемічну активність і найбільшу молярну електропровідність в найбільш розведених розчинах, і що вплив природи розчинника на “хемічну енергію тіл” і на електропровідність їхніх розчинів є аналогічним. Аналізуючи отримані результати, дослідник висловив припущення про можливість “розмикання” (дисоціації) молекул кислот в розчині, вважаючи, що в “даному об’ємі розчину кислоти кількість частинок, що одержали здатність обміну, пропорціональна кількості доданого розчинника” і що “реагують тільки такі розімкнуті частинки”.

Ці дослідження та висновки М.Каяндера, здійсненні упродовж 1880-83 рр., були передвісниками теорії електролітичної дисоціації, викладеної С.Арреніусом у 1887 р.

Поza те, вивчаючи процеси розчинення металів в кислотах в стані спокою і в русі, вчений виконав одне з перших досліджень корозії металів. Праці М.Каяндера з вивчення швидкості хемічної реакції започаткували вивчення розчинів у Київському університеті¹⁰⁰. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець Дорпатського університету Фердинанд-Еміль (Федір Карлович) **Андерсон** (1845-?) лектором німецької мови був призначений у січні 1883 р. (див. “Матеріяли до біографій”)

Дмитро Германович **Тальберг** (21.09.1851-1891)¹⁰¹ доцентом по кафедрі кримінального права, карного судочинства та судоустрою був призначений у травні 1884 р. Екстраординарним професором – у жовтні того ж року, ординарним професором – у червні 1888 р. У вересні 1887 р. призначений секретарем юридичного факультету терміном на 4 роки. Згідно з особистим проханням звільнений зі служби з 1 березня 1891 р.¹⁰² (див. “Матеріяли до біографій”)

Уродженець м.Прилука (нині Чернігівська обл.), вихованець Московського університету Олександр Олександрович **Шеффер** (1831-97)¹⁰³ був першим професором заснованої 1884 р. кафедри медичної хемії. У 1861 р., після захисту в університеті св.Володимира дисертації “Про дію сірчаної кислоти на білкові речовини”, вченому було присвоєно вчений ступінь доктора медицини. Науковець працював у царині дослідження хемії крові, перетравлювання їжі та властивостей білків. Він є автором підручника “Физиологическая химия” (1882), яким упродовж десяти років користувалися як в Київському, так і в інших університетах Росії¹⁰⁴. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець Медико-хірургічної академії Фердинанд (Федір Олександрович) **Леш** (23.04.1840-1903)¹⁰⁵ наказом міністра народньої освіти Ч. 1869 від 27 січня 1885 р. був призначений – з 1 лютого того ж року – екстраординарним професором по кафедрі лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою. 17 травня 1890 р. затверджений ординарним професором¹⁰⁶.

Густав Олександрович **Бунге** (Bunge; 1847-?) наказом міністра народної освіти був призначений (не раніше 1885 р.) ординарним професором по кафедрі медичної хемії та фізики. Згідно з проханням звільнений з цієї посади наказом від 20 вересня 1886 р.¹⁰⁷

Уродженець Ржищева (нині Кагарлицький р-н Київської обл.) Роберт (Пилипович) **Фогель** (Vogel; 17.02.1859-14.02.1920)¹⁰⁸ був допущений до читання спецкурсу з теорії астрономічних інструментів в якості приват-доцента з 2 листопада 1891 р. 13 листопада 1891 р. йому – за дисертацію – присуджено премію імені заслуженого професора університету св.Володимира І.Рахманінова. 13 жовтня 1894 р. затверджений на посаді астронома-спостерігача при університеті з залишенням на посаді приват-доцента. За дисертацію “Определение орбит мало наклонённых к эклиптике” фізико-математичним факультетом удостоєний ступеня доктора астрономії. Наказом по цивільному відомству (Ч. 66 від 1 вересня 1897 р.) призначений екстраординарним професором по кафедрі астрономії та геодезії. Наказом Ч. 9 від 15 лютого 1899 р. призначений ординарним професором по кафедрі астрономії. Пропозицією попечителя КУО Ч. 16859 від 11 квітня 1910 р. затверджений на посаді секретаря фізико-математичного факультету терміном на 4 роки. Звільнений з цієї посади, згідно з проханням, 29 листопада 1912 р. Пропозицією міністра народної освіти (Ч. 4227 від 7.12.1913 р.) залишений – від 2 листопада 1913 р. – на службі при університеті терміном на 5 років. У званні заслуженого професора затверджений (пропозицією товариша міністра народної освіти від 23.01.1917 р. Ч. 285) 2 листопада 1916 р.¹⁰⁹

Вихованець Дорпатського університету Беньямін-Христофор-Іоанн (Веніамін Олександрович) **Кордт** (Cordt; 19.02.1860-24.12.1934) – приват-доцент кафедри російської історії університету св.Володимира¹¹⁰, директор його бібліотеки (1894-1928)¹¹¹, фахівець у царинах історичної географії, картографії, бібліограф, джерелознавець, архівіст.

У весняному семестрі 1920 р. викладав на історико-філологічному факультеті¹¹². За його планом, на зразок Геттінгенської університетської біб-

ліотеки, 1914 р. було споруджено будинок бібліотеки університету (нині філія Ч. 1 Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського). У 1915-16 рр. керував евакуацією до Саратова і поверненням до Києва бібліотечного фонду університету, який становив на той час 700 тис. томів¹¹³. (див. “Матеріяли до біографій”)

Вихованець медичного факультету Московського університету Володимир Карлович **Ліндемман** (Lindemann; 30.07.1868-18.04.1933)¹¹⁴ був призначений екстраординарним професором по кафедрі загальної патології наказом Ч. 35 від 21.09.1901 р. Членом бібліотечної комісії університету обраний Радою університету 16 квітня 1903 р. За згодою міністра народної освіти йому було дозволено тимчасове викладання ембріології та гістології та завідування гістологічною лабораторією університету з 28 жовтня 1904 р. 26 березня 1905 р. призначений ординарним професором по кафедрі загальної патології. З листопада 1909 р. йому дозволено читати лекції з зоології студентам-медикам в 1909/10 навч. році. Від 22 вересня 1912 р. завідував вакантною катедрою патологічної анатомії¹¹⁵.

Син професора університету Й.Т.Шмальгавзена Іван-Людвіг (Іван Іванович) **Шмальгавзен** (1.06.1884-7.10.1963)¹¹⁶ 1901 р. поступив на природниче відділення фізико-математичного факультету св.Володимира, яке закінчив 1907 р. Викладати ж в університеті почав 1906 р. як асистент проф.А.Северцова. Наприкінці 1920 р. вченого було обрано професором Київського ВІНО і влітку 1921 р. він переїхав до Києва. Викладав курси ембріології, загальної біології та еволюційної теорії, генетики¹¹⁷. Ще за студентських часів він розпочав дослідження в царині порівняльної анатомії. У Києві в 1905-12 рр. виконав ряд ґрунтовних досліджень, присвячених розвитку парних кінцівок хребетних і морфології непарних плавців риб. Ці студії дали інформацію для дисертацій І.Шмальгавзена: магістерської “Непарные плавники рыб и их филогенетическое развитие” (1913) і докторської – “Развитие конечностей амфибий и их значение в вопросе о происхождении конечностей наземных позвоночных” (1915)¹¹⁸.

На початку 1922 р. з ініціативи І.І.Шмальгавзена було скликано міську конференцію зоологів, яка пройшла з великим успіхом і знаменувала собою відновлення наукового життя зоологів Києва. Конференція позитивно вплинула на зміцнення наукової діяльності зоологів Київського ВІНО. У цей час при інституті було створено катедру зоології, що працювала на основі зоологічних лабораторій ліквідованого 1920 р. університету¹¹⁹.

В університеті вчений створив посібник “Основы сравнительной анатомии”, що витримав 4 видання (1923, 1935, 1938, 1947)¹²⁰.

Вихованець медичного факультету університету Альфонс-Фердінанд-Юлій Карлович **Зіверт** (9.08.1872-1922)¹²¹ пропозицією попечителя КУО Ч. 57498 від 13 грудня 1909 р. був допущений до читання лекцій по предмету клініки внутрішніх хвороб.¹²²

Уродженець с.Сокиринці (нині Срібнянський р-н Чернігівської обл.) Георг (Юрій Васильович) **Пфейффер** (Pfeiffer; 23.11.1872-10.10.1946) закінчив університет св.Володимира 1896 р. і був залишений для підготовки до професорського звання. Працював в alma mater упродовж 1909-46 рр.¹²³, професор (1909)¹²⁴, завідувач катедри диференціальних рівнянь¹²⁵.

Вихованець Петербурзького університету та Воєнно-медичної академії Михайло Михайлович **Дітеріхс** (Dieterichs; 22.11.1871-12.01.1941) – приват-доцент університету від 1910 р., професор, завідувач катедри загальної хірургічної патології – від 1912 р.¹²⁶ Відомий своїми працями (загалом майже 130) в царинах дослідження проблеми захворювання суглобів¹²⁷, легеневої хірургії та історії медицини. Вчений сконструював транспортну іммобілізаційну шину (шина Дітеріхса), яка широко застосовувалася у військово-санітарній практиці¹²⁸.

Вихованець медичного факультету університету Євген-Фердінанд Фердінандович **Вебер** (Weber; 1.01.1875-?) пропозицією попечителя КУО від 29 березня 1912 Ч. 16397 як приват-доцент був допущений до читання лекцій в університеті по предмету внутрішніх хвороб¹²⁹.

“Росіянин із німців” Дмитро Євстафійович **Белінг** (Behling; 1882-1949)¹³⁰ після закінчення 1909 р. з дипломом першого ступеня фізико-математичного факультету університету св.Володимира (спеціалізувався в царині зоології та порівняльної анатомії) був залишений в ньому для підготовки до професорського звання. Від 1912 р. – лаборант, з 1915 р. – старший асистент зоологічної лабораторії університету. У 1916 г. отримав звання приват-доцента Київського університету, в якому почав читати курси загальної зоології, анатомії людини та гістології¹³¹. Від 1921 р. – завідувач катедри зоології безхребетних Київського ВІНО¹³². (див. “Матеріяли до біографій”)

Син дворянина, вихованець університету св.Володимира Микола Миколайович **Бунге** (Bunge; 17.02.1885-?) пропозицією попечителя КУО (від 15 грудня 1916 р. Ч. 46345/6297) був допущений до читання лекцій в університеті в якості приват-доцента по предмету хемії, з дорученням йому в 1916/17 навч. році ведення практичних занять з аналізу органічних сполук і з приготування фармацевтичних препаратів¹³³.

Вихованець університету св.Володимира Отто-Фрідріх-Юліус (Отто Юліович) **Шмідт** (Schmidt; 18.09.1891- 1956)¹³⁴ пропозицією попечителя КУО Ч. 5905/690 кругу від 17 лютого 1917 р. був допущений до читання лекцій в університеті як приват-доцент “з предмету математики”¹³⁵. У 1917/18 навч. році викладав на фізико-математичному факультеті¹³⁶. (див. “Матеріяли до біографій”)

Арнольд-Едуард Германович-Едмундович **Крістер** (30.10.1886-24.10.1937) на пропозицію попечителя КУО від 8 червня 1917 р. Ч. 16846/2133 був допущений до читання лекцій в університеті як приват-доцент по кафедрі цивільного права і судочинства¹³⁷. 12 червня 1918 р. юридичний факультет затвердив необов’язковий курс вченого “Про вотчинні права за проектом цивільного уложення з точки зору законодавчої політики”¹³⁸.

Віктор-Едуард Густавович фон **Бергман** (30.01.1880-?) закінчив з відзнакою медичний факультет університету св.Володимира 15 жовтня 1903 р. зі ступенем лікаря. Визначенням Ради університету був допущений до читання

лекцій як приват-доцент по кафедрі хірургічної патології і терапії з пропедевтичною клінікою з 24.04.1918 р.¹³⁹

Уродженець Поділля Освальд **Бурггардт** (Burghardt; 4.10.1891-30.10.1947)¹⁴⁰ навчався в університеті на романо-германському відділенні¹⁴¹ (1911-14; диплом “першого ступеня” отримав 1923). З 1928 р. викладав німецьку мову та загальну історію літератури в Київському ІНО¹⁴². Професор цього інституту, в якому створив кафедру прикладного мистецтва (1930-31)¹⁴³. Науковець відомий широкому українському загалу як поет, прозаїк, перекладник та літературознавець Юрій Клен (літературний псевдонім).

Примітки і коментарі:

1. РН. – 17; НР. – С. 191-192; Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 143-145; www.vgd.ru/V/bespalov.htm#БЕССЕР (31.01.2007)
2. Остапченко Л. Безмежний світ живого // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука, 2004. – С. 10; Капустян В. Зелена оаза на берегах Либіді // Ibid. – С. 337; Биографический словарь... – С. 38-43; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.35.
3. РН. – С. 110.
4. Ibid.; Биографический словарь... – С. 407-408; Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 146-147.
5. РН. – С. 111; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.137; Биографический словарь... – С. 424.
6. НР. – С. 675.
7. БН. – С. 30; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.238; Биографический словарь... – С. 175-179; Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 117. Віросповідання євангелічного. З іноземців, що присягнули на підданство Росії. 29.09.1838 р. (в “Биографическом словаре...” зазначений 1839 р. – Авт.) затверджений ад’юнктом по кафедрі грецької та латинської письменности університету св.Володимира. Завідував університетським “живописним” кабінетом з 17.05. до 23.09.1839 р. та з 8.01. до 11.08.1847 р. (Формулярный список служащих университета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 94зв.; 96зв.-98; 100зв.-101)
8. Формулярные списки служащих университета. 1872 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4755, арк. 42зв.; Биографический словарь... – С. 346; Формулярный список служащих университета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 169.
9. Биографический словарь... – С. 346.
10. Формулярный список служащих университета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 174. Також викладав в Інституті шляхетних дівичь (від 21.12.1846 р. до 7.11.1854 р.). Мав у Києві дерев’яний будинок. Дружина Софія Суккау, діти – Вільгельм (1829-?), Емілія (1831-?), Конрад (1832-?), Герман (1834-?), Марія (1835-?), Франц (1839-?), Август (1841-?), Сігізмунд (1844-?), Софія (1847-?) (Формулярные списки служащих университета. 1872 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4755, арк. 42зв.-43 зв.; Формулярный список служащих университета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 172-172 зв.)
11. РН. – С. 29; НР. – С. 312.

12. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 36.
13. РН. – 29; Биографический словарь... – С. 89.
14. Логвин Н.Г., Шевченко Л.В. Театр анатомический 1851-53... // Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. Киев. – К.,1985. – С. 203; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.28, 161, 162. З дворян. Віросповідання євангелічно-лютеранського. Мав маєток в Овруцькому пов. Волинської губ., пожалуваний йому на підставі “Височайшої інструкції” 23.07.1865 р. Діти – Костянтин, Олександр, Петро, Софія, Катерина (Формулярний список о службе Сверхшатного Заслуженного Ординарного профессора Университета Св.Владимира Статского Советника Александра Вальтера . Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. арк. 35зв.-36)
15. НР. – С. 146.
16. Биографический словарь... – С. 36. Народився в м.Ревель у сім’ї вихідця з Хемниця (Саксонія) Фрідріха Вільгельма Беккера (http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/10919/Беккер (25.03.2009))
17. Син генерал-майора, командира Київської інженерної округи та будівничого Київської фортеці (Биографический словарь... – С. 679)
18. РН. – С. 86.
19. Биографический словарь... – С.263-264; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/56413/Кноп (25.03.2009)
20. www.phys.univ.kiev.ua/molphys/history.html (25.03.2009)
21. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.97; Булавін Л., Копань В., Бурлій П. Через роки – у вічність // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 220.
22. БН. – С. 77.
23. Биографический словарь... – С. 722-723.
24. Цит.за: Краткий очерк университета св.Владимира за 1848 год. – К.,1849. – С. 3-4.
25. НР. – С. 656; http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/33690/Гюббенет (20.03.2009)
26. Биографический словарь... – С. 143.
27. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.36. Народився в сім’ї Якоба Антона Християна фон Гюббенета (?-1857) – лйтенанта російської армії. Дід – Християн Антон Гюббенет (1747-1807) – був крупним торговцем, колезьким асесором, 1797 р. придбав маєток Подзем. Прадід – Антон Якоб Гюббенет (? – 1767, Рига) – був пожалуваний в дворянське достоїнство Священної Римської імперії (НР. – С. 656). Гюббенет – російський дворянський рід. Предок їх, майор французької служби Огюст Гюббенет, переселився в середині 17 ст. в Литву. Рід цей внесений в VI частину родословної книги Ковенської губернії та в II – Мінської губернії (<http://dic.academic.ru/dic.nsf/biograf2/4502> (24.03.2009))
28. Биографический словарь... – С. 778.
29. Ibid. Дружина – Елеонора Сегет, діти – Ольга (27.10.1852-?), Емілія (27.06.1854-?), Вольдемар (3.10.1858-?). Віросповідання лютеранського, дружина – римо-католицького, діти – євангелічного (Формулярний список о службе адъюнкта юридического факультета Университета Св.Владимира Статского Советника Густава Эйсмана. Составлен 22.02.1862. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4831, арк. 1зв.-2)
30. Биографический словарь... – С. 406; Гомоля Н., Мокроусова О. Господар Банківської // Контракти. – 2005. – 25 квітня. Лютеранського віросповідання. З іноземців, що присягнули на вірність Росії (присягу склав, у присутності Чернігівського Губернського Правління, 30 червня 1853 р.). Був одружений на доньці полтавського поміщика Томари Катерині Михайлівні; діти – Михайло (18.02.1862-?), Сергій (23.08.1867-?), Софія (23.04.1860-?), Надія (8.11.1864-?), Володимир (3.11.1869-?). Дружина та діти –

- православного віросповідання. Від 31.05.1855 р. Г.-Ф.Мерінгу було доручено завідувати Терапевтичним відділенням Київського воєнного шпиталю. Згідно з рішенням Ради університету міністром народної освіти (пропозиція Ч. 167 від 4.01.1887 р.) обраний почесним членом університету св.Володимира. Наказом міністра народної освіти від 9.05.1887 р. залишений на службі по вислuzі 30 років по навчальній частині. 1856 р. обраний членом-кореспондентом Турецького медичного товариства в Константинополі. Помер у Києві (Послужной список Заслуженного Ординарного Профессора Университета Св.Владимира тайного советника Фридриха Меринга. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 291-309зв.
31. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/89293/Неезе (29.03.2009)
 32. Цит. за: Биографический словарь... – С. 468.
 33. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/118778/Шварц (29.03.2009)
 34. Биографический словарь... – С. 740.
 35. РН. – С. 17; НР. – 193-194; Послужной список Заслуженного Ординарного Профессора Императорского Университета Св.Владимира Действительного Статского Советника Владимира Алексеевича Беца. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4770, арк. 64; www.biografija.ru/show_bio.aspx?ID=10550 (31.03.2009)
 36. Биографический словарь... – С. 399.
 37. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.163.
 38. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.162-163.
 39. Логвин Н.Г., Шевченко Л.В. Театр анатомический 1851-53... // Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. Киев. – К., 1985. – С. 203-204; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.55. Православний. З дворян. У Києві йому належав кам'яний будинок. Дружина – Дарія Павлівна Шрам; лютеранського віросповідання. Наказом міністра народної освіти (від 22.03.1885) був залишений на посаді ординарного професора ще на 5 років понад вислугу 25 років по навчальному відомству. Міністер народної освіти затвердив його (пропозиція від 8.11.1888 Ч. 16323) в званні заслуженого ординарного професора по кафедрі анатомії (Послужной список Заслуженного Ординарного Профессора Императорского Университета Св.Владимира Действительного Статского Советника Владимира Алексеевича Беца. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4770, арк. 63-111). Похований на території Видубицького Михайлівського Чудівського Всевозького монастиря (нині в межах Києва). Могила було відновлено у 1990-х рр. (НР. – С. 194)
 40. БН. – С. 78; http://mirslouvrei.com/content_his/SHIMANOVSKIJ-JULIJ-KARLOVICH-25551.html (31.03.2009)
 41. Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4749, арк. 6зв.-7.
 42. Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4749, арк. 8зв.-9. Колезький асесор; євангелічного віросповідання; з дворян. У Києві йому належав двоповерховий кам'яний будинок в Либідській частині. Дружина – дочка полковника Аделаїда фон Рамбах, діти – Освальд-Карл-Едуард, Арвід-Карл-Оскар, Олена-Амалія. Всі – лютеранського віросповідання. У серпні 1858 р. призначений екстраординарним професором медичного факультету Олександрівського ун-ту. 1858 р. обраний членом Фінляндського медичного товариства, 1860 р. – членом-кореспондентом Товариства практикуючих лікарів в Ризі та членом-кореспондентом Товариства Варшавських лікарів, 1861 р. – членом-кореспондентом Товариства С.-Петербурзьких лікарів, 2.09.1862 р. – членом Товариства київських лікарів, 15.01.1864 р. – членом-кореспондентом медичного товариства в Берліні. Автор понад 50 наукових праць (від

- 1855 р.) (Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4749, арк. 2-13зв)
43. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 168.
 44. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 168-169.
 45. <http://nmu.kiev.ua/biograf/p286.php> (31.03.2009)
 46. Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 355зв.
 47. Биографический словарь... – С. 488. Статський радник. Віросповідання лютеранського. З іноземців. Мав у Києві кам'яний двоповерховий будинок, завод для виробництва мінеральних вод та в Радомишльському повіті – маєток с.Кухарі. Дружина – Варвара Василівна Уманець та діти – Микола (23.09.1858-?), Володимир (14.10.1860-?), Віктор (16.02.1863-?) – православного віросповідання. По іспиту Радою університету 14.05.1849 р. удостоєний звання провізора. 23.07.1849 р. затверджений на посаді ляборанта при аптеці університету; Радою університету 13.10.1853 р. удостоєний звання магістра фармації (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 350-362). По іспиту Радою університету 19.04.1846 р. удостоєний звання аптекарського помічника першого відділення (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4755, арк. 114-116.
 48. http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/18961/Вальц (31.03.2009); http://mirslovarei.com/content_beo/Val-c-Jakov-Jakovlevich-2333.html (31.03.2009)
 49. Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4749, арк. 83зв.-84, 96.
 50. Цит. за: Биографический словарь... – С. 92. Колезький радник; з дворян. У його матері в Києві був дерев'яний будинок. Дружина – Лідія Петрівна Шміт – та син Яків (22.11.1869-?) – православні. Радою університету св.Володимира удостоєний ступеня кандидата природничих наук й затверджений в цьому ступені попечителем КУО 17.11.1861 р. З лютого 1863 р. на посаді молодшого вчителя 1-ї київської гімназії викладав природничу історію. Попечителем КУО призначений старшим вчителем природничих наук 1-ї київської гімназії з 7.06.1863 р. та допущений до читання лекцій по предмету ботаніки в університеті від 2.11.1865 р. Від січня 1867 р. призначений вчителем вищого окладу з викладання природничої історії в 1-у київську гімназію, залишаючись на посаді приват-доцента університету. Радою університету обраний на посаду екстраординарного професора по кафедрі ботаніки і наказом міністра народньої освіти (Ч. 18 від 14.12.1868 р.) затверджений ним від 1.11.1868 р. Наказом міністра народньої освіти від 30.11.1871 р. Ч. 23 затверджений ординарним професором університету по кафедрі ботаніки від 4.11.1871 р. (Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4749, арк. 83зв.-96)
 51. Капустян В. Зелена оаза на берегах Либіді // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 338.
 52. Предки М.Авенаріюса переселилися в Росію на початку ХІХ ст. Його прадід був професором університету в Або (Швеція), дід – пробстом та членом Петербурзької лютеранської консисторії, батько – Петро Авенаріус (1794-1854) – пастором та законовчителем (РН. – С. 4; Кізченко В.І. Авенаріус Михайло Петрович // ЕІУ. Т. 1. – С. 15; Савчук В. Авенариус Михаил Петрович // НУ. – С. 6; www.rulex.ru/01010063.htm (31.03.2009); www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=450 (31.03.2009); www.megabook.ru/Article.asp?AID=607844 (23.02.2009); www.brocgauz.ru/text/001/554.htm (4.01.2008)
 53. О.Г.Столетов так характеризував вченого: “Це була людина м'якого і в той же час прямого характеру, він ніколи не кривив душею... До науки і до професорських обов'язків він ставився з благоговінням, як до справи святої... був далекий від

- опортунізму і ненавидів формалістику. Студенти цінили в ньому і захопливого лектора, і невтомного працівника-керівника, і надійного заступника в справедливій справі” (Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.97-98)
54. Булавін Л., Копань В., Бурлій П. Через роки – у вічність // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 220-221; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.99.
 55. Савчук В. Авенариус Михаил Петрович // НУ. – С. 6.
 56. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.25.
 57. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.100; М.П.Авенариус (Некролог). Университетские известия. – 1896. - № 5; http://mirslovarei.com/content_beo/Avenarius-Mikhail-Petrovich-62.html (27.03.2009); <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/61107/Авенариус> (23.03.2009)
 58. РН. – С. 142.
 59. Формулярный список служащих университета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 292-297.
 60. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.77.
 61. Биографический словарь... – С. 584.
 62. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.76.
 63. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.76.
 64. Цит. за: ЦДІА(К). – Ф. 708, оп. 306, спр. 141, арк. 4. Статський радник, православного віросповідання. З іноземців, що присягнули на вірність Росії. Закінчив Київський університет і був удостоєний ступеня кандидата математичних наук (диплом Ч. 4561 від 18 грудня 1857 р.). Призначений позаштатним вчителем 2-ї київської гімназії 21.02.1858 р. та, водночас, з дозволу міністра народньої освіти “прикомандирований” до університету для викладання під керівництвом професора чистої математики та підготовки до зайняття цієї катедри. Від 11.04.1858 р. виконував обов’язки секретаря фізико-математичного факультету. 12.02.1871 р. затверджений на 2 роки членом Опікунської Ради з математики. 12.11.1871 р. затверджений, поза займану посаду, секретарем фізико-математичного факультету на 3 роки (Формулярный список служащих университета за 1873 год. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4757, арк. 289-300зв.). Викладав на фізико-математичному відділенні Київських вищих жіночих курсів (Кобченко К.А. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.:МП “Леся”,2007. – С. 54)
 65. Син вчителя Дорпатської гімназії; євангелічно-лютеранського віросповідання (Формулярный список о службе приват-доцента Университета Св.Владимира Р.И.Базинера. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4758, арк. 42-44)
 66. Биографический словарь... – С. 33.
 67. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.245; РН. – С. 95.
 68. Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. 1872 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4759, арк.85зв.-87.
 69. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.252. Був активним діячем Південно-Західнього відділу Російського географічного товариства (Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.53). Надвірний радник, православний. Мав у м.Ялта кам’яний будинок та в м.Судак біля 3 десятин винограднику. Дружина – Надія Шумова. Дітей не мав. Закінчив університет й удостоєний ступеня кандидата законодавства 26.01.1868 р.

- Службу розпочав 16.03.1868 р. мировим посередником при Волинському губернському присутствії. Відповідно до положення про стипендії для молодих людей, які закінчили курс наук і залишені при університеті задля підготовки до професорського звання, був стипендіатом університету від 1.11.1868 р. до 1.11.1871 р. Магістром політичної економії став 19.11.1871 р. Згідно з проханням звільнений зі служби в університеті 19.12.1875 р. (Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. 1872 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4759, арк. 81-88)
70. РН. – С. 153; [http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/102861/Тритшель\(1.04.2009\);](http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/102861/Тритшель(1.04.2009);)
www.srcc.msu.ru/uni-persona/site/research/zajonchk/tom2_2/V2P22860.htm (1.04.2009)
71. Був одним із професорів медичного факультету університету, які ініціювали відкриття в складі Київських вищих жіночих курсів медичного відділення. Зрештою, відділення було створене у 1907-08 навч. році (Кобченко К.А. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.:МП “Леся”,2007. – С. 104).
Понадкомплектний ординатор Київського воєнного шпиталю. З іноземців, що присягнули на вірність Росії. Ступеня лікаря з відзнакою удостоєний 17.05.1867 р.
Дійсний статський радник від 26.12.1891 р. Дружина – Анна-Ернестіна Сігізмундівна, діти – Володимир-Віктор (9.03.1876-?), Марія (3.04.1885-?), Анна (19.08.1889-?). Вся родина – євангелічного віросповідання (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 449-462). Один із засновників Товариства боротьби з заразними хворобами. З його ініціативи у 1886 р. було відкрито бактеріологічну станцію (www.ukma.kiev.ua/pub/IU/act/A-Y.htm (12.10.2005))
72. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.90; www.oval.ru/enc/83823.html (1.04.2009)
73. Послужной список Ординарного Профессора Императорского Университета св.Владимира Статского Советника Николая Николаевича Шиллера. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4828, арк. 30зв.-35зв.; www.rulex.ru/01250078.htm (21.02.2009)
74. Булавін Л., Копань В., Бурлій П. Через роки – у вічність // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 220-221; Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.50.
75. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.90.
76. Ibid. – С.98.
77. Ibid. – С. 100. Від вересня 1883 по травень 1889 р. виконував обов’язки помічника засновника Київських вищих жіночих курсів, до яких входило головування в Опікунському комітеті при Курсах та виконання ролі скарбника, зокрема, його безпосереднім завданням було збирання платні за навчання. Він же був одним із ініціаторів закриття Київських ВЖК. Натомість вчений пропонував, як альтернативну форму підготовки жінок-педагогів, створення закритих жіночих учительських семінарій (Кобченко К.А. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.:МП “Леся”,2007. – С. 51, 52)
78. РН. – С. 113.
79. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/82968/Минх (1.04.2009);
http://ru.wikipedia.org/wiki/Минх,_Григорий_Николаевич (1.04.2009)
80. РН. – С. 113; Логвин Н.Г., Шевченко Л.В. Театр анатомический 1851-53... // Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. Киев. – К.,1985. – С. 204.
81. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 176.
82. РН. – С. 173; www.rulex.ru/01250136.htm (3.01.2009). Син колезького асесора, що прийняв російське підданство. Дружина – Емілія Людвігівна, діти – Емілій-Герман (20.07.1880-?), Іван-Людвіг (1.06.1884-7.10.1963 р.), дочка Луїза-Юлія (25.05.1886-?). Всі – євангелічно-

- лютеранського віросповідання (Послужной список Ординарного Профессора Императорского Университета св.Владимира Статского Советника Ивана Федоровича Шмальгаузена. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4829, арк. 7зв.-8)
83. Биографический словарь... – С. 758.
 84. Послужной список Ординарного Профессора Императорского Университета св.Владимира Статского Советника Ивана Федоровича Шмальгаузена. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4829, арк. 11зв.-12.
 85. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.144-145.
 86. Капустян В. Зелена оаза на берегах Либіді // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 339.
 87. Послужной список приват-доцента Императорского Университета св.Владимира Георгия Ермолаевича Рейна. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4809, арк. 22; www.soderzhanie.brocgau.ru/page/0428.htm (27.03.2009)
 88. www.rulex.ru/01170013.htm (27.03.2009); www.rustrana.ru/article.php?nid=31674 (27.03.2009)
 89. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.174. Народився у Санкт-Петербурзькій губернії в родині унтер-офіцера. Закінчив Медико-хірургічну академію, заслуженим ординарним професором якої його було обрано згодом. Брав участь у кампанії 1877-78 рр. Нагороджений багатьма орденами та відзнаками. Від 6.11.1912 р. – депутат Державної Думи Російської імперії від Волинської губернії, від 22.03.1915 р. – член Державної Ради. Указом від 22.09.1916 р. його було призначено “Головнокеруючим Державною охороною здоров’я”. Дійсний таємний радник (від 1.01.1917 р.). 20.02.1918 р. медичним факультетом університету його було обрано приват-доцентом по кафедрі акушерства та жіночих хвороб і Радою університету затверджено в цьому званні. Був власником будинку в Києві (на Великій Володимирській вул.) та 391 десятини землі в Подільській губернії (Послужной список приват-доцента Императорского Университета св.Владимира Георгия Ермолаевича Рейна. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4809, арк. 12-22). У будинку по вул.Володимирській, 33 (нині на цьому місці будівля СБУ), який придбали у проф.Г.Рейна, містились Товариство та станція швидкої медичної допомоги (<http://mik-kiev.livejournal.com/41757.html> (27.03.2009)). 1887 р. заснував і упродовж тривалого часу очолював Київське акушерсько-гінекологічне товариство (www.ihst.ru/projects/emigrants/rein.htm (27.03.2009))
 90. Закінчив університет 21.10.1869, удостоєний ступеня лікаря з відзнакою (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 463); www.rulex.ru/01210064.htm (1.04.2009)
 91. Биографический словарь... – С. 672. Старший ординатор Київського воєнного шпиталю. Віросповідання євангелічно-реформатського (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 463-474)
 92. http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_русскоязычных_санскритологов (2.04.2009)
 93. Послужной список ординарного профессора Императорского Университета св.Владимира Фридриха (Федора) Ивановича Кнауэра. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4788, арк. 36зв.-38)
 94. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.239. На початку ХХ ст. працював на історико-філологічному відділенні Київських ВЖК (Кобченко К.А. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.:МП “Леся”,2007. – С. 112). Статський радник; доктор порівняльного мовознавства; син землероба; євангелічно-лютеранського віросповідання. Дружина – Антонія-Вільгельміна Карлівна Бондфельдт, діти Ільзе (26.12.1892-?), Фріда (29.04.189?-?), Гельмут (31.03.1896-?); всі – лютеранського віросповідання. Поступив в Дорпатський університет і закінчив такі курси наук: 1) на богословському факультеті (поступив 19.01.1872 р.) з золотою медалею за твір на задану тему (12.12.1875 р.) і зі ступенем

- дійсного студента (20.01.1877 р.), 2) на історико-філологічному факультеті (поступив 20.01.1880 р.), яким він, по представленні твору, був удостоєний ступеня кандидата порівняльного мовознавства та німецької мови (12.09.1880). Був удостоєний стипендії корпорації “Livonia” для продовження наукових занять за кордоном на один рік. Слухав лекції в Ієнському університеті. Після захисту магістерської дисертації був удостоєний ступеня магістра порівняльного мовознавства 27 вересня 1882 р. Приват-доцент Дорпатського університету від 7.06.1884 р. до 1.02.1885 р. 11.10.1884 р., після захисту докторської дисертації, удостоєний звання доктора порівняльного мовознавства. Призначений приват-доцентом університету св.Володимира з утриманням по 1200 руб. на рік. Нагороджений орденами св.Станіслава 2 та 3 ст., св.Анни 2 ст. (Послужной список ординарного професора Императорского Университета св.Владимира Фридриха (Федора) Ивановича Кнауэра. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4788, арк. 35-44)
95. www.infanata.org/2007/06/04/uchebnik_sanskritskogo_jazyka_knaujera.html (2.04.2009)
96. Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 284; www.biografija.ru/show_bio.aspx?ID=12494 (2.04.2009); http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/15204/Борнгаупт (2.04.2009)
97. Биографический словарь... – С. 62-63. Син лікаря. Дружина – баронеса Єлисавета Марквардівна Коц, православного віросповідання. Дітей не мав. Після розлучення йому “визначенням Санкт-Петербурзької Духовної консисторії” було заборонено “вступати в шлюб з особою православною”. Комплектний штатний ординатор Київського воєнного шпиталю (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 284-290)
98. Батько – Микола Олександрович Кояндер, мати – Кароліна Штраух, дружина – Софія Федорівна Ердман, діти – Діонісій, Еразм, Вадим (www.genealogia.fi/genos/72/72_63ru.htm (1.04.2009))
99. Цит. за: Биографический словарь – С. 237-238.
100. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С.110. 28.01.1884 р. попечитель КУО звільнив М.Каяндера, на підставі поданої ним заяви, з посади, яку він займав в університеті (Формулярний список о службе приват-доцента Университета Св.Владимира коллежского асессора Николая Николаевича Каяндера. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4763, арк. 5зв.)
101. Русский биографический словарь. Т. 15. – С. 7; www.druzhbanarodov.com.ua/slk/biography/t/26290.php (6.04.2009); www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=123080 (6.04.2009)
102. Формулярные списки служащих университета. 1889 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4760, арк. 610-614. З дворян; віросповідання православного. Мав у Києві будинок зі “службами”. 1874 р. закінчив “повний курс юридичних наук” в університеті св.Володимира і був залишений в ньому для приготування до професорського звання на 3 роки. 1880 р. призначений виконувати посаду доцента Демідовського юридичного ліцею по кафедрі кримінального права. У січні 1881 р. в університеті св.Володимира захистив магістерську дисертацію “Насильственное похищение имущества по Русскому праву (разбой и грабёж)”. Докторську дисертацію “Гражданский иск в Уголовном суде или соединённый процесс” захистив у травні 1888 р. Згідно з поданням правління університету був призначений на посаду тимчасового помічника завідувача Київським центральним архівом з 20.01.1875 р. (Формулярные списки служащих университета. 1889 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4760, арк. 607-615)
103. www.mihajlovo.brocgauz.ru/page/0554.htm (31.03.2009); http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/119436/Шеффер (31.03.2009)
104. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С. 166. Дійсний статський радник; заслужений ординарний професор по кафедрі медичної хемії та фізики (затверджений 5.05.1886 р.); лютеранського віросповідання. Син штабс-лікаря. У Харківський губ. мав 300 десятин землі. Дружина –

- дочка майора Августина Іванівна Савич та син Валеріан (21.11.1862-?) – православного віросповідання. Звільнений від служби (згідно з проханням) 5.10.1887 р. (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 490-506)
105. www.medeffect.ru/abc/a/acolj.shtml (2.04.2009); <http://forum.vgd.ru/4/14249/0.htm?o=0> (2.04.2009)
106. Формулярные списки служащих университета. 1889 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4760, арк. 430зв.-432. Син колезького радника Санкт-Петербурзької губернії. Закінчив училище церкви св.Анни та Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію (з золотою медалею). Доктор медицини, статський радник, віросповідання лютеранського. Дружина – Юлія-Амалія ур. фон Фогель. Від першого шлюбу – син Артур-Федір (1865-?), від другого – Євгенія-Емілія-Софія (1880-?). 1871 р. затверджений приват-доцентом Медико-хірургічної академії. Призначений консультантом Петербурзького Миколаївського військового шпиталю (Послужной список ординарного профессора Императорского Университета св.Владимира Статского Советника Фердинанда Александровича Леша. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4794, арк. 39а-45; Формулярные списки служащих университета. 1889 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4760, арк. 424зв.-432)
107. Формулярные списки служащих университета. 1889 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4760, арк. 3 зв. Статський радник, доктор хемії та медицини. Лютеранського віросповідання; син дійсного статського радника. Закінчив Дорпатський університет (кандидат хемії від 11.05.1871), у ньому ж призначений лаборантом хемії 1.10.1872 р. Ступінь магістра хемії набув в цьому ж університеті 9.06.1873 р. Там же призначений доцентом 5.06.1874 р. Доктором хемії став в цьому ж університеті 28.11.1874 р. Був направлений за кордон в наукове відрядження наказом по міністерству народньої освіти (Ч. 14 від 25.11.1874 р.) на один рік, згодом це відрядження продовжили ще на рік. Ляйпцігським університетом був удостоєний ступеня доктора медицини. 11.05.1884 р. університет св.Володимира удостоїв його ступеня доктора медицини. Дозволом попечителя Дорпатської Учбової Округи від 31.06.1885 р. звільнений зі служби (згідно з проханням). Запрошений екстраординарним професором фізіологічної хемії в Базельський університет (Ibid. – Арк. 1зв.-4)
108. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/145219/Фогель> (2.04.2009); http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/29827/Фогель (2.04.2009)
109. Послужной список приват-доцента Императорского Университета св.Владимира Роберта Филипповича Фогеля. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4822, арк. 60зв.-64. Євангелічно-лютеранського віросповідання; син турецького підданого; прийняв присягу на вірність Російській імперії в Київському губернському правлінні 27.08.1885 р. Дружина – Марія-Стефанія Родзевич, діти – Аліса (19.02.1898-?), Георг (25.09.1902-?). Дружина – римо-католицького, діти – євангелічно-лютеранського віросповідання. 30.05.1866 р. закінчив курс наук в університеті й затверджений в ступені кандидата математичних наук. Залишений стипендіатом на 2 роки при університеті по кафедрі астрономії з 1.04.1887 р. Відряджений в Пулкову для занять фотометричними та спектрометричними спостереженнями. Після захисту дисертації “Определение элементов орбит по трём наблюдениям” удостоєний ступеня магістра астрономії 26.05.1891 р. 1.01.1892 на 1 рік відряджений за кордон з науковою метою. Російським астрономічним товариством йому присуджено премію імператора Миколи Олександровича за твір “Определение орбит мало наклонённых к эклиптике” та видано встановлену цією премією медалю з написом “Р.Ф.Фогель”. Дійсний статський радник від 1.01.1913 р. Користувався казенним помешканням. Кавалер орденів св.Володимира 4 (1.01.1910) та 3 ст. (1.01.1915), св.Анни 2 ст. (1.01.1906), св.Станіслава 3 ст. (1.01.1898) та 2 ст. (1.01.1903), срібна медаля в пам’ять царювання імператора Олександра III (Ibid. – Арк. 50-64зв.; Олійник Я. Непізнані обрії прадавньої науки // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 29; Єфіменко В. Крізь терни – до зірок // Ibid. – С. 323). Деканом фізико-математичного відділення Київських ВЖК

- Р.Фогеля обирали тричі: у 1913, 1915 та 1917 рр. Він же у 1906-10 рр. виконував обов'язки скарбника цього навчального закладу (Кобченко К.А. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів. – К.:МП "Леся",2007. – С. 115, 194)
110. ЕУ. – С. 1131. Народився в м.Дорпат у родині гончара Олександра Кордта і Елізи ур. Пердау (Маркова О., Степченко О. Кордт Веніамін // ЕІУ. Т. 5. – С. 148-149)
111. Переведений на цю посаду з Дорпатського університету на пропозицію попечителя КУО (Дубьєва Л.В. Связи библиотеки Тартуского университета с другими библиотеками России в 1802-1917 гг. // Вопросы истории Тартуского университета. Вып. 17. – Тарту,1985. – С. 96; БН. – С. 40; www.russianresources.lt/archive/Lappo/Lappo_1.html (3.04.2009); www.ukrajinci.hu/archiv/hromada_74/kalendar/lyutej.htm (3.04.2009); <http://litopys.org.ua/boplan/bop03.htm> (3.04.2009)
112. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 339; ЦДІА(К). Ф. 708, оп. 465, спр. 1313, арк. 1.
113. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917-1956. – К.,2003. – С. 153. Був одним із трьох членів Тимчасового комітету зі створення першої Національної бібліотеки Української держави, утвореного згідно з Указом гетьмана Павла Скоропадського (www.kreschatic.kiev.ua/ua/2361/art/14949.html (3.04.2009); http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/60264/Кордт (3.04.2009). Закінчив природничий факультет Дорпатського університету (1883). 1883-93 – завідувач бібліотеки, викладач Дорпатського університету. Знав німецьку, шведську, данську, голландську мови. Кандидат дипломатії (1888). Деякий час завідував Центральним архівом давніх актів Київської, Волинської та Подільської губерній. У 1918-24 рр. – професор бібліотекознавства Київського археологічного інституту. У 1920-х рр. викладач Київського інституту зовнішніх зносин, Київського ІНО, Київського інституту народного господарства. У 1911-21 рр. – дійсний член Київської археографічної комісії, у 1921-30 рр. – Археографічної комісії ВУАН. Упродовж 1930-34 рр. – завідувач картографічного відділу Всенародньої бібліотеки України. Одним із перших в Україні розробив методику і почав досліджувати старі карти Росії і України (Оглоблин О. Українська історіографія. 1917-1956. – К.,2003. – С. 153). Завершив розробку схеми та укладання систематичного каталогу (бібліотеки університету). До бібліотеки передав власну книжкову колекцію (Нестеренко В., Федоряко В. Ключ до незвіданого // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука,2004. – С. 382)
114. www.histomed.kiev.ua/agapit/ag3/ag03-53e.html (2.04.2009)
115. Послужной список ординарного профессора Императорского Университета св.Владимира Владимира Карловича Линдемана. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4795, арк. 4-7. Статський радник, православний. Закінчив медичний факультет Московського університету з відзнакою 19.12.1893 р. і був залишений на 2 роки при університеті для приготування до професорського звання по кафедрі загальної патології. 1897 р. відряджений за кордон з науковою метою на 4 місяці. Захистив в університеті докторську дисертацію "О влиянии перевязки мочеточников на строение и функции мочеточников. Экспериментальное исследование" 9.03.1896 р. Приват-доцент Московського університету по кафедрі загальної патології. 12.02.1907 р. призначений консультантом Києво-Кирилівських богоугодних закладів. Відряджений за кордон з науковою метою з 30.03 по 20.04.1911 р. Був відряджений як представник університету на міжнародній медичний конгрес в Лондоні (6-12.08.1913) та як представник КУО – на обласний з'їзд Півдня Росії з питань боротьби з заразними захворюваннями та запобігання їм (Київ, 16-25.08.1913). Брав участь у роботі 1-го Всеросійського з'їзду по боротьбі з раковими захворюваннями (С.-Петербург, 31.03-3.04) (www.histomed.kiev.ua/agapit/ag3/ag03-53e.html (2.04.2009); Послужной список ординарного профессора Императорского Университета св.Владимира Владимира Карловича Линдемана. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр.

- 4795, арк. 1-7). Батько – професор Петровської сільськогосподарської академії Карл Едуардович Ліндеман (1844-1929) – один із лідерів національного руху, автор книги про ліквідаційні закони 1915 р. та інших праць з проблем російських німців (РН. – С. 101; www.histomed.kiev.ua/agapit/ag3/ag03-53e.html (2.04.2009). В.Ліндеман був серед професорів медичного факультету університету, які ініціювали відкриття в складі Київських вищих жіночих курсів медичного відділення. Зрештою, відділення було створене у 1907-08 навч. році (Кобченко К.А. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.:МП “Леся”,2007. – С. 104)
116. Послужной список Ординарного Профессора Императорского Университета св.Владимира Статского Советника Ивана Федоровича Шмальгаузена. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4829, арк. 7зв.
117. <http://bio.1september.ru/articlef.php?ID=200403601> (6.04.2009)
118. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.158-159.
119. Наукову спадщину І.Л.Шмальгаузена складають близько 150 наукових праць. У київський період (1921-36) він займався питаннями порівняльної ембріології та експериментальної морфології. Особливо цінним є його дослідження закономірностей ембріонального росту. Вивчаючи ембріональний ріст курчати та його окремих органів, вчений встановив загальний закон росту тварин – т.зв. “закон параболічного росту”, за яким крива росту має вигляд параболи. Дослідник довів, що в процесі індивідуального розвитку швидкість росту спадає обернено пропорційно часу, який минув від початку росту (Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.504)
120. Ibid. – С.505.
121. www.rusk.ru/st.php?idar=102661 (2.04.2009)
122. Послужной список приват-доцента Императорского Университета св.Владимира Альфонса-Фердинанда-Юлия Карловича Зиверта. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4785, арк. 25зв.-26. Дружина – Юлія Володимирівна Пухальська, діти Володимир (4.07.1902-7.05.1938) та Марія (31.03.1904-?). Всі – православні. Закінчив повний курс медичних наук в університеті й удостоєний ступеня “лікаря” 20 листопада 1899 р. Пропозицією попечителя КУО Ч. 1944 від 22 січня 1903 р. затверджений на посаді понадштатного ординатора пропедевтичної клініки університету. Пропозицією товариша міністра народньої освіти (Ч. 17773 від 1.06.1903) залишений при університеті для приготування до професорського звання по кафедрі лікувальної діагностики терміном на 2 роки. Медичним факультетом університету за публічно захищену 17 травня 1906 р. дисертацію “Учение о динамическом антагонизме ядов” удостоєний ступеня доктора медицини 27 травня 1911 р. (так в документі – *Авт.*) і Радою університету затверджений в цьому ступені. 1.07.1908 р. вибув з університету. 18.01.1909 р. призначений на службу в 76 піхотний Кубанський полк молодшим лікарем, того ж року переведений в 168 піхотний Миргородський полк (Ibid. – Арк. 23-34). Батько – Карл Фердинанд Зиверт, дійсний таємний радник, начальник “Чорного кабінету” при Київській окрузі зв’язку. Син Володимир – секретар Південно-Російського Союзу Молоді, розстріляний (www.rusk.ru/st.php?idar=102661 (2.04.2009)
123. www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=110266 (4.04.2009)
124. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/104992/Пфейффер (4.04.2009)
125. Пфейффер Георгий (Юрий) Васильевич // Бородин А. И., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. – К., 1979. – С. 416; Пфейффер Георгій Васильович // УРЕ. Т. 9. – С. 205; Пфейффер Георгій Васильович // УРЕС. Т. 3. – С. 53; http://uk.wikipedia.org/wiki/Пфейффер_Георгій_Васильович (23.02.2009). Основні результати наукової діяльності вченого стосуються знаходження загальних методів інтегрування систем диференціальних рівнянь в частинах похідних. Науковець був одним із небагатьох спеціалістів у цій царині. Глибоке знання теорії інтегралів одного рівняння і

- системи рівнянь дало йому можливість узагальнити теорії Лагранжа і Софуса Лі. Вчений встановив класифікацію диференціальних рівнянь в частинних похідних першого порядку з однією невідомою функцією, а також значно розширив і поліпшив відомі методи інтегрування Якобі та інших видатних математиків. Він є автором майже 270 наукових праць, у тому кількох підручників з різних математичних дисциплін, зокрема, курсу звичайних диференціальних рівнянь. Працював у Київському ВІНО ім. Драгоманова (Історія Київського університету. 1834-1959. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С. 85, 350, 402)
126. http://sobasura.ru/-quest-page_id-eq-21(27.03.2009);
www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=35767 (23.03.2008)
127. Результати робіт в цій галузі узагальнені в виданій 1937 р. монографії М.Дітерихса “Введение в клинику заболевания суставов” (www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=35767) (23.03.2008)
128. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С. 170; ДАК. Ф. 16, оп. 465, спр. 4781, арк. 79-99; Гуревич Н.И. Памяти М.Дитерихса // Хирургия. – 1941. - № 3; Заблудовский А. М.Дитерихс // Вестник хирургии им.Грекова. – 1941. – Т. 61. № 3;
http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/20928/Дитерихс (27.03.2009);
www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=35767 (27.03.2009)
129. Послужной список приват-доцента Императорского Университета св.Владимира Статского Советника Евгения-Фердинанда Фердинандовича Вебера. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4775, арк. 2зв.-3. Син міщанина; євангелічно-лютеранського віросповідання. Дружина – Софія Олександрівна Гатцук. Закінчив медичний факультет з відзнакою (диплом Ч. 12646 від 20.11.1898 р.). Пропозицією попечителя КУО від 19.02.1899 р. Ч. 1935 затверджений на посаді понадштатного ординатора терапевтичної факультетської клініки університету, без утримання, на 3 роки. Пропозицією попечителя КУО від 29.12.1901 р. Ч. 15849 залишений при університеті для приготування до професорського звання по кафедрі терапевтичної клініки, без утримання, на 2 роки. Пропозицією попечителя КУО від 19.12.1903 р. Ч. 20859 залишений в званні професорського стипендіянта ще на 1 рік, без утримання. Після захисту дисертації “К вопросу об острой метемоглобинемии” медичним факультетом 18.03.1910 р. удостоєний ступеня доктора медицини. Відряджений з науковою метою в Берлін на конгрес германських рентгенологів з 6 по 10 квітня 1914 р. (Ibid. – Арк. 1-3)
130. РН. – С. 14; НР. – С. 151-152; www.ecoethics.ru/b42/8.html (15.03.2009);
www.ecoethics.ru/b61/36.html (15.03.2009); www.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/bas_bel.shtml (15.03.2009); www.samisdat.com/5/23/523r-za2.htm(15.03.2009)
131. Рудая С. Дмитрий Белинг // НУ. – С. 14-16. Вчений також викладав на історико-філологічному відділенні Київських ВЖК (Кобченко К.А. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: МП “Леся”, 2007. – С. 113)
132. www.zin.ru/Animalia/Coleoptera/pdf/priroda90_78-96.pdf (21.11.2008). У 1913-15 рр. – молодший лаборант по вільному найму у професора М.Ф.Кашенка при кафедрі зоології Київського політехнічного інституту. 1906 р., будучи студентом, був обраний на посаду асистента кафедри зоології Київських вищих жіночих курсів, на яких працював до 1916 г. (Рудая С. Дмитрий Белинг // НУ. – С. 14-16)
133. Послужной список приват-доцента Императорского Университета св.Владимира Николая Николаевича Бунге. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4773, арк. 40зв.-41. Віросповідання православного. Мав у спільному (з сестрою) володінні 560 дес. землі в прис.Россошки Таращанського пов. Київської губ. 12.04.1917 р. одружився з розлученою дружиною присяжного повіреного Ніною Миколаївною Гречко. Дочка Наталія (27.06.1915-?). Всі – православного віросповідання. Закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету 20.05.1910 р. (диплом Ч. 811 від 5.09.1910 р.). Був залишений при університеті для приготування до професорського звання. Наказом

- Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту від 29.04.1916 р. Ч. 726 нагороджений орденом св.Станіслава 3 ст. (Ibid. – Арк. 39-41)
134. РН. – С. 174.
135. Цит. за: Послужной список Приват-доцента при кафедре математики Императорского Университета св.Владимира Отто-Фридриха-Юлиуса Юльевича Шмидта. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4829, арк. 15зв. Походив зі “спадкоємних почесних громадян”, закінчив математичне відділення фізико-математичного факультету з дипломом I-го ступеня (від 12.10.1913 р. Ч. 47796/7588). На пропозицію попечителя КУО від 16.02.1914 р. Ч. 6038/889 його було залишено при університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі чистої математики на 2 роки. Від 1.01.1916 р. цей термін було продовжено ще на один рік (Ibid. – Арк. 14-16)
136. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С. 316; ЦДІА(К). – Ф. 708, оп. 356, спр. 69, арк. 14-18. Іменем вченого названі: острів в північній частині Карського моря, півострів на Новій Землі, мис в Чукотському морі, вершина і перевал на Памірі, підлідна рівнина в Антарктиді (Гацунаев Н.К Географы и путешественники. – М.:РИПОЛ Классик,2006. – С. 293; Коган Я.Б. Отто Юльевич Шмидт. Жизнь и деятельность. – М.:Изд-во АН СССР,1959. – С. 76)
137. Послужной список приват-доцента по кафедре гражданского права и судопроизводства Императорского Университета св.Владимира Арнольда-Эдуарда Германовича-Эдмундовича Кристера. Составлен 5.09.1917 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4791, арк. 26зв.-27; Усенко І. Кристер Арнольд Едмундович // ЕІУ. Т. 5. – С. 395.
138. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету,1959. – С.326. Син купця. Закінчив юридичний факультет університету з дипломом I-го ступеня 31.05.1912 р. (Послужной список приват-доцента по кафедре гражданского права и судопроизводства Императорского Университета св.Владимира Арнольда-Эдуарда Германовича-Эдмундовича Кристера. Составлен 5.09.1917 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4791, арк. 26-26зв.)
139. Послужной список приват-доцента Императорского Университета Св.Владимира Виктора-Эдуарда Густавовича Фон-Бергмана. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4770, арк. 58, 61зв.-62. Євангелічно-лютеранського віросповідання; син статського радника. Дружина – донька статського радника Ольга Михайлівна Розова. Після університету призваний в армію на дійсну службу і призначений в бригадний лазарет Пластунської бригади, що формувалась в Києві. У грудні 1904 р. його командували до Київського воєнного шпиталю, у січні 1905 р. переведений в 272 піхотний полк. Звільнений з армії 3.02.1906 р. Пропозицією попечителя КУО Ч. 5431 від 17.03.1906 затверджений на посаді понадштатного ординатора хірургічної шпитальної клініки університету св.Володимира на три роки. Вибув з університету 17.03.1909 р. Після цього працював в Київському воєнному шпиталі. 7.05.1914 р. на медичному факультеті університету захистив дисертацію на ступінь доктора медицини. Від 1908 р. перебував штатним прозектором при кафедрі оперативної хірургії з топографічною анатомією Київського Жіночого Медичного Інституту. 20.11.1917 звільнений зі служби з залишенням в запасі армії та виключений зі списків лікарів шпиталю (Ibid. – Арк. 58-61)
140. НР. – С. 288-289.
141. Розвиток науки в Київському університеті за сто років. – К.:Вид-во Київського державного університету, 1935. – С. 290-291.
142. www.siver-litopis.cn.ua/arh/2007/2007N2/2007n02r07.pdf (6.04.2009)
143. Українська література: Хрестоматія для 11 кл. – Донецьк:ВКФ “БАО”,2001. – С. 176-177. Народжений в с.Сербинівка (нині Старокостянтинівський р-н Хмельницької обл.) у родині пруського купця Фрідріха Бурггардта та балтицької німкені Каттіни Сідонії Тіль. Закінчив у Києві з золотою медалею Першу (Олександрівську) гімназію; співпрацював із Академією наук, а також із кількома видавництвами (ЕУ. – С. 1043; Юрій Клен [Освальд Бурггардт] // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2 т. – К.:Євроімідж,2002. –

Т. 1. – С. 728-729; Бачинський Д. Юрій Клен в житті і творчості. – Мюнхен:Українське вид-во,1962. – 39 с.; Миронець Н. Україна в житті та творчості Освальда Бурггардта (Юрія Клена) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.:Унісерв,2004. – С. 106-113; Череватенко Л. “Немов хто в вічність відчинив вікно” // Дніпро. – 1990. - № 7. – С. 52-61; Козак С. “Літаври” Юрія Клена // ЛУ. – 2001. – 6 грудня. – С. 3; Ковалів Ю.І. Юрій Клен (Освальд Бурггардт) // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. Кн. 2. Ч. 1: 1940-ві – 1950-ті роки: Навч. посібник. – К.:Либідь,1994. – С. 75-81; Козак С. “Літаври” від Юрія Клена // Столиця. – 2005. - № 44. – С. 21; Ковалів Ю. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій. Вибране. – К.,1991. – С. 19; www.ukrlit.vn.ua/info/xx/n5021.htm (6.04.2009); http://uk.wikipedia.org/wiki/Освальд_Бурггардт (6.04.2009)

3.5. НАУКОВО-ДОПОМІЖНІ ПРАЦІВНИКИ, ІНСПЕКТОРИ etc.

Навчально-виховний процес в університеті забезпечувався (див. “Витоки та становлення”) професорсько-викладацьким складом, “внутрішньою поліцією”, допоміжним персоналом. Щодо двох останніх, то і в них вагомим є представництво осіб німецького походження.

Вихованця Московського університету Іоахіма-Ернеста **фон-дер-Фура** (1817-?) прозектором анатомії на медичному факультеті було призначено 1841 р. Наступного року він, згідно з рішенням Ради університету, став завідувачем зоологічного кабінету¹. (див. “Матеріяли до біографій”)

9 березня 1852 р. консерватором мінералогічного кабінету був призначений вихованець університету Рудольф Ернестович **Труль** (?-?)².

Людвіг-Карл Адольфович **Маровський** (?-?) 7 грудня 1855 р. року був допущений до виконання посади асистента терапевтичної клініки університету. У січні 1858 р. попечителем КУО звільнений з цієї посади “через вислугу на цій посаді визначеного терміну”³.

Хрісанф Іванович **Зоммер** (Sommer; ?-23.10.1876)⁴ попечителем КУО 11 квітня 1859 р. був допущений до виконання посади гезеля при аптеці університету “без права служби, але з наданням платні у вигляді плати”. Згідно з поданням Ради університету затверджений гезелем при аптеці університету 29 грудня того ж року. 17 листопада 1860 р. призначений виконуючим посаду ляборанта фармації в університетській аптеці. 14 жовтня 1866 р. був затверджений на посаді старшого ляборанта при фармацевтичній лябораторії університету⁵.

Вихованець медичного факультету університету Олександр Адамович **Шварц** (Schwarz; 1839-?), відповідно до подання Ради університету у листопаді 1861 р. був призначений асистентом при акушерській клініці університету⁶.

Іван Готфрід-Емануїл **Абель** (?-?) секретарем бібліотеки університету почав працювати 16 липня 1863 р., помічником бібліотекаря – 29 листопада 1866

р. 17 листопада 1873 р. був призначений в.о. помічника бібліотекаря університету. Звільнений зі служби в університеті 15 лютого 1885 р.⁷

Вільгельм-Генріх-Едуард Фрідріхович **Піль** (?-?) працював ординатором хірургічної шпитальної клініки. Від служби в університеті був звільнений 26 травня 1869 р.⁸

1876 р. на посаду астронома-спостерігача був обраний Вільгельм (Василь Іванович) **Фабріціус** (2.07.1845-1895), який мав великий досвід дослідницької роботи, що її провадив в обсерваторії в Гельсінгфорсі, а згодом у Бонні (Німеччина). З приходом науковця в Київській обсерваторії розпочалася систематична спостережницька робота на меридіанному колі. На основі цих досліджень вчений розробив новий метод для обліку помилок інструмента, який посів видатне місце в астрономії. Каталог для північних і зенітних зірок був складений науковцем на основі численних спостережень. Цим було закладено новий напрям – складання каталогів положень зірок, який згодом розвинувся і став одним із основних в науковій діяльності. Разом із професором Ф.Хандріковим В.Фабріціус визначив різницю довгот між Києвом і Варшавою та між Києвом і Одесою⁹. (див. “Матеріяли до біографій”)

Олександр Отто-Адольфович **Редліх** (5.09.1865-?) у квітні 1891 р. був затверджений на посаді понадштатного ординатора акушерської клініки університету. Через рік термін його перебування на цій посаді було подовжено ще на 2 роки¹⁰.

Юліус Петрович **Лауденбах** (19.01.1863-?) 28 січня 1891 р. був затверджений помічником прозектора при кафедрі фізіології¹¹.

Михайло Едмундович **Рейтлінгер** (30.10.1880-?) на пропозицію попечителя КУО від 8 грудня 1903 р. (Ч. 19821) був затверджений на посаді штатного ляборанта університету при лябораторії технічної хемії з утриманням від 25 листопада того ж року¹².

Володимир Вільгельмович **Фінн** (1.05.1878-?) 19 березня 1902 р. був залишений стипендіятом при університеті св.Володимира для приготування до професорського звання (по кафедрі ботаніки). Пропозицією від 4 лютого 1904 р.

Ч. 1706 затверджений на посаді понадштатного консерватора при ботанічному саду з 1 жовтня 1903 р. з утриманням 600 руб. на рік¹³.

Георгій-Фердінанд Георгійович **Рейзе** (?-?) на пропозицію попечителя КУО від 3 травня 1904 р. Ч. 7104 був затверджений на посаді понадштатного ординатора шпитальної сифілідологічної та дерматологічної клініки університету на трирічний термін¹⁴.

Олександр-Максиміліян Миколайович **Гедд** (28.08.1861-?) з 27 листопада 1909 р. був допущений як керівник студентів юридичного факультету університету по предмету цивільного права і судочинства. Пропозицією попечителя КУО (Ч. 20016 від 12 травня 1910 р.) допущений в 1910-11 навч. році до ведення практичних занять зі студентами юридичного факультету – з цивільного права та судочинства¹⁵.

Олександр Адольфович-Фрідріхович **Геккер** (5.09.1884-?) пропозицією попечителя КУО Ч. 49693/1941 від 18 грудня 1913 р. був затверджений на посаду понадштатного ординатора терапевтичної шпитальної клініки університету, без утримання, терміном на 3 роки. Пропозицією попечителя КУО Ч. 43616/6018 від 30 листопада 1916 р. затверджений на посаді ординатора, яку обіймав¹⁶.

Леопольд Леопольдович **Краузе** (17.07.1888-?) 24 лютого 1914 р. пропозицією попечителя КУО Ч. 7512/1096 був призначений на посаду понадштатного помічника прозектора по кафедрі нормальної анатомії¹⁷.

Барон Ернест-Оттон Ернестович-Оттонович **Майдель** (29.08.1878-?) прослухав повний курс наук медичного факультету університету св.Володимира і був удостоєний ступеня лікаря 15 жовтня 1902 р. Пропозицією попечителя КУО від 4 лютого 1903 р. Ч. 1943 він був затверджений на посаді помічника прозектора по кафедрі фізіології 22 січня 1903 р. 1906 р., після закінчення відрядження, приступив до виконання обов'язків помічника прозектора в університеті. 26 травня 1914 р. призначений прозектором. Після захисту дисертації медичним факультетом університету 5 березня 1917 р. удостоєний ступеня доктора медицини¹⁸.

Лікар Георг-Адольф Целестинович-Іоаннович **Марцинчик** (5.12.1882-?) пропозицією попечителя КУО Ч. 15791/3290 від 18 травня 1915 р. був призначений штатним ординатором пропедевтичної клініки університету з 24 січня 1915 р. Медичним факультетом на засіданні 22 січня 1919 р. обраний на посаду в.п. штатного асистента при кафедрі лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою¹⁹.

Адольф-Гергард-Лоренц Карлович **Крамер** (4.02.1886-?) закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету університету св.Володимира (з дипломом 1-го ступеня) 17 жовтня 1913 р. На посаді молодшого асистента при кафедрі медичної хемії був затверджений 24 жовтня 1916 р.²⁰

Михайло Михайлович **Мерінг** (Mehring; 18.10.1872-1920) медичним факультетом університету на засіданні 9 липня 1919 р. був обраний на посаду понадштатного асистента при терапевтичній шпитальній клініці. Звільнений з університету на підставі наказу Київського військового губернатора Ч. 2 від 29.08.1919 р. про скасування декретів та розпоряджень “Радянських влад”²¹.

Статут Київського університету визначав, що нагляд за студентами здійснювала “внутрішня поліція” (інспектор, його помічники та педелі – *Авт.*), яка “доручалась окремому, не з учених чиновнику”²².

Від середини 1834 р. “морально-спостережливу” функцію було доручено інспектору студентів (його обов’язок, як і його помічників, полягав у “моральному нагляді за всіма студентами”), відставному полковнику з ліфляндських дворян Федору Івановичу фон **Люце** та двом його поміщикам – титулярному раднику **Фішеру** та капітану Любимову²³.

Місце Ф.Люце 1836 р. посів відставний підполковник Михайло Андрійович **Лінден**, з вихованців морського кадетського корпусу, і займав його трохи більше року²⁴.

Від 1840 р. помічниками інспектора студентів були відставний інженер-поручик барон **фон-Руттенберг**, якого студенти любили за благородне з ними

поводження, та підполковник барон **фон-дер-Пален**, який пробув на цій посаді кілька місяців²⁵.

У 1848 р. інспектором студентів було призначено Германа **Тальберга**, який перед тим обіймав посаду радника Бессарабської казенної палати²⁶.

Євген Августович **Юнк** (1827-?) був призначений помічником інспектора студентів 1853 р. Від 30 червня 1861 р. до 21 травня 1862 р. він виконував обов'язки інспектора студентів, оскільки інспектора студентів підполковника **Рейнгарда** (?-?) було переведено в інше відомство. У жовтні 1862 р. його було затверджено “чиновником при проректорі по студентських справах в університеті св.Володимира”. Зважаючи на уведення в дію нового статуту імператорських університетів 18 червня 1863 р. посаду Є.Юнка було перейменовано в “помічник проректора Університету св.Володимира”²⁷.

Едмунд фон **Рейтлінгер** (1830-1903) посаду інспектора студентів виконував у 1884-89 рр.²⁸

Колезький асесор Павло Іванович **Шлейфер** (Schleifer; 8.06.1814-12.04.1879)²⁹ 23 грудня 1869 р. був призначений – залишаючись на посаді архітекта КУО – архітектором університету св.Володимира³⁰.

Федір Федорович **Ессен** (Essen; 8.10.1862-?) Пропозицією попечителя КУО Ч. 13290 був призначений на посаду архітекта Київського університету з 13.12.1897 р., яку, згідно з проханням, залишив 1 березня 1909 р.³¹ За його проектом у 1902-03 рр. було зведено їдальню студентів університету по вул.Гімназичній (нині вул.Леонтовича, 3)³².

Барон Ернест Карлович **Гонбаум** (11.01.1855-?) у липні 1881 р., на запрошення головного садівника, отримав місце в університеті св.Володимира. Будучи в його ботанічному саду головним садівником, за культуру був удостоєний золотої медалі на виставці 1908. Щорічно вів Indexfeminum Київського ботанічного саду³³.

Примітки і коментарі:

1. Биографический словарь... – С. 679-680.
2. З дворян, віросповідання євангелічно-лютеранського, не одружений. Титулярний радник. Закінчив, власним коштом, курс наук фізико-математичного факультету університету і

- був удостоєний звання дійсного студента 5.07.1850 р. (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4751, арк. 356зв.-359)
3. Цит. за: Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4751, арк. 291зв.-293. Титулярний радник; віросповідання євангелічного; з саксонських підданих. Закінчив медичний факультет університету, удостоєний ступеня “лікаря з відзнакою” (диплом Ч. 2239 від 23.07.1855 р.). Під час навчання в університеті, зважаючи на виявлене бажання, був відряджений з професором фон Гюббенетом для надання допомоги пораненим в Севастопіль, де перебував від 10.12.1854 р. до 16.03.1855 р. 1857 р. був призначений молодшим аптекарем в київський Володимирський кадетський корпус (Ibid. – Арк. 289зв.- 293)
 4. Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 146зв.
 5. Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4755, арк. 240зв.-241. Син губернського секретаря; надвірний радник (від 9.06.1871 р.). Православного віросповідання. Закінчив повний курс наук Новгород-Сіверської гімназії; з 26.08.1853 р. працював канцелярським службовцем у суді. 14.02.1857 р. склав усний іспит та був удостоєний медичним факультетом Київського університету ступеня аптекарського помічника. 9.06.1861 р. медичним факультетом удостоєний ступеня провізора. Фармацевтом Лікарського відділення Київського губернського правління з залишенням на службі в університеті був призначений 26.02.1870 р. (Формулярные списки служащих Университета Св.Владимира. Т. 2. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4762, арк. 138-147; спр. 4755, арк. 237-243)
 6. Віросповідання лютеранського. 3.06.1860 р. удостоєний ступеня “лікар з відзнакою” (Формулярные списки служащих университета. 1863 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4751, арк. 347зв.-348)
 7. Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. 1872 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4759, арк. 58зв.-59, 62зв.-63, 66зв.-67. Син пастора; віросповідання лютеранського; колезький радник. Мав у Києві двоповерховий будинок. Закінчив університет св.Володимира 1859 р. зі званням дійсного студента юридичного факультету. Службу розпочав молодшим вчителем німецької мови в 2-й київській гімназії 13.09.1860 р. Зважаючи на прохання, 14.12.1868 р. був “переміщений” в Києво-Подільську прогімназію вчителем німецької мови. 6.02.1870 р. обраний бібліотекарем прогімназії на 2 роки. Згідно з проханням “переміщений” учителем німецької мови корінних класів у київську 2-гу (чоловічу) гімназію. Дружина – Олександра Брамсон – та діти – Володимир (8.07.1868-?), Микола (8.07.1869-?), Георгій (14.04.1873-?) – православного віросповідання (Ibid. – Арк. 57-67)
 8. Формулярные списки преподавателей Университета Св.Владимира. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4749, арк. 33. Лютеранин; із обер-офіцерських дітей. Закінчив медичний факультет університету і 28.05.1865 удостоєний ступеня лікаря (диплом Ч. 1766). (Ibid. – Арк. 31-33)
 9. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С.102-103; Зінченко О., Фурдуй Р. З любов’ю до матінки-землі // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.:Наша культура і наука, 2004. – С. 50; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/biograf2/13034> (6.04.2009). Народився в сім’ї вчителя гімназії. Православного віросповідання. Навчався в Гельсінгфорському університеті. Працював спостерігачем при Гельсінгфорській обсерваторії. Попечителем КУО пропозицією Ч. 1149 від 3.02.1876 р. затверджений на посаді астронома-спостерігача університету (Послужной список Астронома-Наблюдателя Императорского Университета Св.Владимира Статского Советника Василия Ивановича Фабрициуса. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4821, арк. 4-10)
 10. Син чиновника; православного віросповідання. Медичний факультет університету св.Володимира закінчив 1890 р.; диплом лікаря Ч. 996 йому було видано 29 лютого 1891

- р. (Послужной список сверхштатного ординатора Императорского Университета Св.Владимира Александра-Отто Адольфовича Редліха. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4809, арк. 1-2)
11. Син “паперового” фабриканта; євангелічно-лютеранського віросповідання. 25.04.1889 р. закінчив медичний факультет університету, удостоєний ступеня “лікаря” з відзнакою (диплом Ч. 3660). Дружина Марія Іванівна Філонова – православна. Дітей не мав (Послужной список помічника прозектора Императорского Университета Св.Владимира Юлиуса Петровича Лауденбаха. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4793, арк. 23-24)
 12. Син дійсного статського радника; православного віросповідання. Природниче відділення фізико-математичного факультету університету св.Володимира з дипломом I-го ступеня закінчив 1903 р. Від 1906 р. – колезький асесор, через 2 роки – титулярний радник. З 17.03.1909 р. – штатний викладач 1-го київського комерційного училища. На цю посаду його було призначено міністром торгівлі та промисловости, із залишенням на посаді лаборанта університету. Був нагороджений орденами св.Станіслава 3 ст. та св.Анни 3 ст. (Послужной список штатного лаборанта Императорского Университета Св. Владимира Михаила Эдмундовича Рейтлингера. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4809, арк. 9-11)
 13. Син колезького асесора; православний. Титулярний радник. Закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету університету св.Володимира, удостоєний диплома 1-го ступеня 11.06.1901 р. Нагороджений орденами св.Станіслава 3 ст. (1.01.1909), св. Анни 3 ст. (1.01.1913) (Послужной список сверхштатного консерватора при ботаническом саде Императорского Университета Св.Владимира Владимира Вильгельмовича Финна. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4822, арк. 1-24)
 14. Син купця; євангелічно-лютеранського віросповідання. Медичний факультет університету св.Володимира закінчив 1901 р. і був удостоєний ступеня лікаря (Послужной список сверхштатного ординатора Императорского Университета св.Владимира Георгия-Фердинанда Георгиевича Рейзе. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4809, арк. 7-8)
 15. З дворян; лютеранського віросповідання. Закінчив повний курс наук в імператорському Санкт-Петербурзькому університеті зі званням дійсного студента. 9.02.1887 р. призначений кандидатом на судові посади при прокурорі Санкт-Петербурзького окружного суду. Згідно з проханням призначений товаришем (заступником) Голови Житомирського окружного суду 28.10.1905 р. Дружина – донька дійсного статського радника Тетяна Юліївна Сидоренко – та донька Наталія – православні (Формулярный список о службе члена Киевской судебной палаты коллежского советника Александра-Максимилиана Николаевича Гедда. Составлен 7 ноября 1909 года. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4778, арк. 35-40)
 16. Син нектасного художника; православний. Закінчив повний курс медичних наук в університеті св.Володимира 8.11.1908 р. Виявив бажання “відбути військову повинність”, заархований в 52 піхотний Суздальський полк 6.09.1909 р. Дружина – Лідія Клус – лютеранського віросповідання, дочка Ніна – православного (Послужной список штатного ординатора Императорского Университета Св.Владимира Александра Адольфовича-Фридриховича Геккера. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4778, арк. 52-55)
 17. Син міщанина. Закінчив повний курс медичних наук в університеті св.Володимира та удостоєний ступеня лікаря 1913 р. Дружина – Софія Мар’янівна Глуська, донька Галина (5.05.1915-?) (Послужной список помічника прозектора Императорского Университета Св.Владимира Леопольда Леопольдовича Краузе. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4791, арк. 24-25)
 18. Син барона, уродженця Терської області. Лютеранського віросповідання; колезький радник. 9.03.1903 р. наказом по військовому відомству призначений на військову службу молодшим лікарем в 10-й стрілецький полк, що дислокувався на Далекому Сході. Служив лікарем у різних військових частинах, зокрема, на фронті російсько-японської війни, за що нагороджений орденами св.Станіслава 2 та 3 ст. з мечами (1904, 1905) та св. Анни 3

- ст. з мечами (1905) (Послужной список прозектора Императорского Университета Св.Владимира барона Эрнеста-Оттона Эрнестовича-Оттоновича Майделя. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4798, арк. 39-45)
19. Потомственный дворянин; евангелічно-лютеранського віросповідання. 1913 р. закінчив курс медичних наук та отримав звання доктора медицини в університеті м.Страсбург в Ельзасі. Був підданий іспиту медичною комісією Київського університету восени 1914 р. При призову 1914 р. був зарахований в ратники ополчення другого розряду. Дружина – Марта Фрідріхівна Бей – та син Георгій (11.12.1912-?) – лютеранського віросповідання; дочка Олена (24.07.1916-?) (Послужной список и.д. штатного ассистента Императорского Университета Св.Владимира Георга-Адольфа Целестиновича-Иоанновича Марцинчика. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4799, арк. 11-16)
 20. Спадкоємний дворянин. Віросповідання евангелічно-лютеранського. Одружився 2.06.1908 р. Дружина – Людмила Аркадіївна, діти – Рената (17.04.1909-?), Маріанна (14.05.1912-?) – лютеранського віросповідання (Послужной список младшего ассистента при кафедре медицинской химии императорского университета Св.Владимира Адольфа-Гергарда-Лоренца Карловича Крамера. Составлен 30.12.1916. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4791, арк. 6-8)
 21. Статський радник; віросповідання православного. Закінчив медичний факультет Казанського університету з відзнакою 15.10.1896 р. У грудні того ж року призначений ординатором при клініці нервових хвороб Казанського університету. Брав участь у бойових діях у складі царської та Червоної армій від листопада 1914 до лютого 1918 р. (наказом Військового міністра України від 27.03.1918 р. звільнений від військової служби по демобілізації), нагороджений кількома орденами. Одружився 30.06.1917 р. на Вікторії Флорентинівні Овсенській, 40 років, римо-католицького віросповідання. Помер від висипного тифу (Послужной список сверхштатного ассистента при госпитальной терапевтической клинике Императорского Университета Св.Владимира Михаила Михайловича Меринга. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4799, арк. 38-46)
 22. Цит. за: Історія Київського університету. 1834-1959. – К.:Вид-во Київського університету, 1959. – С. 19, 20.
 23. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 54, 185-186; Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св.Владимира. Т.1. – К., 1884. – С. 155. “Ближайшим помощником фон-Брадке по отношению к студентам был инспектор Федор Иванович фон-Люце, тоже остзеец, из военных; он был зять фон-Брадке. Хотя фон-Люце состоял инспектором только первые три семестра, т.е. до (початку – *Авт.*) 1836 г., тем не менее память о нём долго сохранялась между студентами Киевского университета, благодаря его строгости” (Цит. за: Пантелеев Л. Из истории первых лет университета Св.Владимира // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 125-126)
 24. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св. Владимира. Т.1. – К., 1884. – С. 155; Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 185-186. Від 1838 до 1840 р. він – інспектор Кам’янець-Подільської чоловічої гімназії (http://zhurnal.lib.ru/k/kitlinskij_a_a/kamenecz.shtml (7.04.2009))
 25. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 185-186; Владимирский-Буданов Ф. История Императорского Университета св.Владимира. Т.1. – К., 1884. – С. 156. “Вне аудиторий [студенты] были вверены особому инспекторскому ведомству... И ходят... по университету распространители русской народности: попечитель фон-Брадке; за ним – помощник его Гинцель; за ним – инспектор студентов Гинглинг, а за ним – помощник его Рутенберг...” (Цит. за: Максимович М. З листів про Київ // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 99)
 26. Владимирский-Буданов Ф. История Императорского Университета св. Владимира. Т.3. – К., 1884. – С. 514. “Инспектором студентов был Герман Карлович Тальберг, женатый на

- сестре всесильного Лазова и, вследствие этого, службу по таможенному ведомству променявший на должность инспектора студентов” (Цит. за: Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт,1994. – С. 162
27. Лютеранського віросповідання. Надвірний радник. Освіту отримав в приватних навчальних закладах. Брав участь у бойових діях в Трансільванії та Угорщині. Демобілізувався з армії в чині штабс-капітана. Згідно з поданою ним заявою звільнений зі служби наказом Ч. 2358 від 11.05.1869 р. (Формулярные списки служащих университета. 1872 г. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4755, арк. 429зв. – 436зв.)
 28. Відомий педагог, географ, дійсний статський радник. Народився в сім'ї лютеранського пастора; був директором Мозарської (так в оригіналі – *Авт.*) та Таганрозької гімназій (Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К.:Інтерграфік,2001. – С. 128)
 29. МУ. – С. 653, Зодчі України... – С. 416.
 30. З дворян; лютеранського віросповідання. Наказом по Цивільному відомству від 22.11.1852 р. Ч. 233 призначений Архітектором Київської Учбової Округи. Дружина – Короліна Андріївна Шнауферт, сини (Віктор (3.06.1852-?), Георгій (4.06.1855-1913), Олександр (7.09.1857-?) та дочки (Марія, Короліна, Олена і Анна) – римо-католицького віросповідання (Послужной список архитектора Императорского Университета Св.Владимира Павла Ивановича Шлейфера. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4753, арк. 17-24)
 31. З дворян; православний. Закінчив повний курс наук в Інституті цивільних інженерів із званням цивільного інженера з правом на чин X класу. Брав участь у спорудженні Самаро-Уфимської залізниці на посаді помічника начальника дистанції (від 8.08.1885), казармених приміщень у м.Душет Тифліської губ. (з 1.02.1889), в інших місцях. Дружина – Марія Василівна Кобелева – та діти (Федір, Катерина, Варвара, Олександр) – православного віросповідання (Послужной список архитектора Императорского Университета Св.Владимира Тайного Коллежского Советника Федора Федоровича Эссена. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4832, арк. 40-47)
 32. Зодчі України... – С. 140.
 33. Із громадян. Лютеранського віросповідання. Народився в Родах. Закінчив середнє училище в Шлейзінгені, вивчав практичне садівництво з 1869 по 1873 р. в Арнстаді. З 1873 по 1877 р. проходив практику в ботанічному саду м.Геттінген, у грудні 1877 р. поступив на службу в Петербурзький Ботанічний сад Петра Великого (Послужной список и.о. учёного садовника Ботанического сада Университета Св.Владимира барона Эрнеста Карловича Гонбаума. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4779, арк. 59-65)

3.6. СПУДЕЇ

Цей розділ містить віднайдену, головню, у Державному архіві м.Київ, інформацію не лише про осіб, що навчались в університеті (або захистили в ньому дисертації чи отримали вчені звання та ступені), а й про тих, які мали намір бути його студентами або слухачами, проте, чи їм в цьому поталанило – невідомо. Маємо милу надію, що дослідження небайдужих дозволять отримати відповідь на це питання. Вважаємо за потрібне навести й інші, віднайдені в архівах дані, які, переконані, прислужаться дослідникам. Стосується це, зокрема, відомостей про родичів спудеїв та абітурієнтів, наведених виключно для підтвердження – нехай й опосередкованого – етнічної приналежності осіб.

Ми намагались уникати наведення інформації про тих вихованців університету, про яких йшлося в інших розділах розвідки і в них було зазначено, що вони навчались в ньому. Відомості, як і в попередніх розділах, наведено за хронологічним принципом.

Бібліотекою інституту казеннокоштных студентів (створена 1836 р.) в перші роки її існування завідував казеннокоштный студент першого відділення філософського факультету **Карл Гірш**¹.

1839 р. ступінь магістра отримав в університеті Павль Адам (Павло Васильович) **Беккер** (Becker; 8.05.1808-20.04.1882)². Того ж року його було затверджено професором Рішельєвського ліцею³. (див. “Матеріяли до біографій”)

Син професора ботаніки університету Віктор Вілібальдович **Бессер** (Besser; 24.03.1825-15.04.1890) 1845 р. закінчив перше відділення філософського факультету зі ступенем кандидата і званням домашнього наставника⁴. (див. “Матеріяли до біографій”)

1857 р. медичний факультет із відзнакою закінчив Олександр Павлович **Гумбург** (Humburg; 1832-?). Будучи студентом, 1856 р. працював ординатором в Одеському військовому шпиталі, за що був відзначений Височайшим благоволінням⁵.

У 1875-78 рр. в університеті навчався уродженець м.Золотоноша (нині Черкаська обл.), засновник школи радянських біохеміків Олексій Миколайович **Бах** (Bach; 17.03.1857-13.05.1946)⁶.

Пруський підданий Отто Генріх **Страус** (Strauss; 6.03.1861-?) у письмовому проханні до ректора університету (від 5.08.1882 р.) просив зарахувати його до числа студентів юридичного факультету⁷.

Майбутній міністер народньої освіти Російської імперії (у 1903-04 рр.), член-кореспондент Петербурзької АН, таємний радник Григорій Едуардович **Зенгер** (Saenger; 13.03.1853-7.07.1919) дисертацію на звання магістра римської словесности захистив в університеті 1886 р.⁸

Син курляндського громадянина Вольдемар-Людвіг Едуардович-Олександрович **Реріх** (**Рьоріх**) (Röhrich; 9.03.1874-?) на природничому відділенні фізико-математичного факультету навчався від серпня 1892 р. до грудня 1895 р. (6 півріч, з яких йому було зараховано 4), звідки відрахований через несплату за навчання (свідоцтво Ч. 1489 від 23.05.1896 р.)⁹.

Ботанік, міколог, фармацевт Вольдемар (Володимир Карлович) **Варліх** (Varliech; 29.06.1859-1923)¹⁰ був удостоєний університетом ступеня магістра ботаніки 1893 р.¹¹

Після закінчення 1899 р. медичного факультету університету Адольф-Герман Адольфович Феліксович **Репер** (Reper, 3.07.1872-?) був удостоєний ступеня лікаря з відзнакою (диплом Ч. 13434 від 20.11.1899 р.)¹²

На медичному факультеті в 1895-1901 рр. навчався уродженець Одеси Валентин-Едуард Вікторович **Міллер** (10.07.1874-?)¹³.

Барон Володимир Флорович **Штакельберг** (Stackelberg; 8.06.1876-?) у серпні 1895 р. поступив на юридичний факультет університету. 12 березня 1899 р. “колишній студент юридичного факультету, 8 семестру” звернувся до ректора з проханням зарахувати його до числа студентів юридичного факультету¹⁴.

Пруський підданий Карл-Отто Карлович Августович-Рудольфович **Л'Етієн** (28.11.1876-?) на медичний факультет поступив 1896 р. У березні 1900 р., через

несплату за навчання, був відрахований з числа студентів (свідоцтво від 12 травня 1900 р. Ч. 2809 про те, що прослухав курс трьох семестрів). З дозволу Керуючого міністерством народньої освіти (від 5.10.1900 Ч. 26042) знову прийнятий на 1 семестр юридичного факультету; лекції прослухав в осінньому півріччі (йому було зараховано цей семестр). За участь у “студентських безладях”, що мали місце 7 грудня 1900 р., звільнений з університету й зарахований до війська для відбуття військової повинності на один рік, після чого, на підставі визначення Правління університету від 3 серпня 1901 р., знову прийнятий на 1 семестр юридичного факультету. Згідно з розпорядженням міністра народньої освіти від березня 1902 р. з університету звільнений¹⁵.

1897 р. в університеті захистив дисертацію на звання магістра римської словесности “*Quaestionum grammaticarum capita duo*” (опублікована в Дорпаті того ж року) Артур Генріх **Брок** (Brock) (17(29)06.1867-бл. 1935)¹⁶.

Небіж заслуженого професора університету Е. Мірама спадкоємний дворянин Едуард Рудольф-Ернст **Мірам** (Miram; 18.06.1879-?) у вересні 1898 р. був зарахований на математичне відділення фізико-математичного факультету. Того ж року його було відраховано через несплату за навчання. 20 серпня 1899 р. Рада юридичного факультету ухвалила задовольнити його прохання про прийом на 1 семестр¹⁷.

17 липня 1901 р. пруський підданий Микола Адольфович **Краузе** (Krause; 24.09.1882-?) звернувся до ректора університету з проханням про зарахування до числа студентів медичного факультету¹⁸. Закінчив університет 1908 р. зі ступенем лікаря, про що було видано тимчасове свідоцтво Ч. 522 (від 10 листопада 1908 р.)¹⁹

Олександр Олександрович **Юргенс** (Jürgens; 15.03.1882-?) поступив на юридичний факультет у серпні 1902 р., слухав лекції 1 та 2 семестрів у 1902-03 навч. році, у грудні 1903 р. був відрахований за несплату, у жовтні 1904 р. прийнятий на 3-й семестр того ж факультету. 30 грудня 1904 р. знову відрахований за несплату. Згодом навчався на юридичному факультеті Москов-

ського університету, звідки виявив бажання перевестись до Київського. У травні 1911 р. був студентом юридичного факультету²⁰.

Художник театру, заслужений діяч мистецтв УРСР (1942) Вадим Георгійович **Меллер** (Meller; 1884-1962)²¹ 1903 р. поступив на математичний факультет університету, згодом перевівся на юридичний, який було обрано, головню, за родинною традицією. 1906 р. продовжив перерване 1905 р. (у зв'язку із закриттям університету) навчання²².

Адольф-Гергард-Лоренц Карлович **Крамер** (Cramer; 4.02.1886-?) закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету університету з дипломом першого ступеня. 6 жовтня 1915 р. він, на той час викладач природничих предметів Київської земської фельдшерсько-акушерської школи, звернувся до ректора університету з проханням про зарахування до числа вільних слухачів медичного факультету на третій курс. 12 квітня 1917 р., після складання іспитів медичній комісії університету, затверджений в ступені “лікаря” (диплом Ч. 708 від 10.11.1918 р.)²³.

Уродженець Києва спадкоємний почесний громадянин Володимир Августович **Ланге** (Lange; 6.07.1886-?) на природничому відділенні фізико-математичного факультету навчався від серпня 1904 р. до 4 червня 1907 р. (був відрахований через несплату за навчання). У вересні 1909 р. звернувся з проханням про зарахування його на юридичний факультет, проте сталося це лише 28 вересня наступного року. 8 серпня 1914 р. студент 6 семестру юридичного факультету просив зробити розпорядження про пересилання його документів у Демидовський юридичний ліцей (Ярославль), куди його було зараховано “згідно з проханням”²⁴.

Уродженець м.Драбів (нині смт Черкаської обл.) Павло Олексійович **Шретер** (1883-?) на фізико-математичному (природниче відділення, куди поступив у серпні 1904 р.) та юридичному факультетах навчався – з перервами (зокрема, через хворобу) – від 1904 до 1914 р.²⁵

Студент медичного факультету Томського університету Вільгельм-Богуміл Карлович-Вольдемарович фон **Віттенбург** (Wittenburg; 1.06.1882-?) у вересні

1904 р., згідно з проханням, був переведений в університет св.Володимира на 7-й семестр медичного факультету, лекції якого слухав в осінньому півріччі 1904 р. (із зарахуванням його). Визначенням комісії медичного факультету від 29.09.1907 р. удостоєний ступеня лікаря (диплом Ч. 18575 від 30 червня 1908 р.)²⁶

На перший курс медичного факультету син ризького громадянина Юлій Валентин Петрович **Крузе** (24.08.1883-?) був зарахований 9 вересня 1905 р. і навчався, щонайменше, до грудня того ж року. 27 липня 1907 р. “колишній студент” знову просив зарахувати його до числа студентів медичного факультету і це прохання було задоволено 22 серпня. Проте 2 грудня того ж року його було звільнено. 17 вересня 1910 р. Ю.Крузе було залічено на перший курс юридичного факультету²⁷.

Дворянин, учитель географії 1-ї київської гімназії Володимир Людвігович **Рейнгард** був зарахований 11 жовтня 1906 р. як сторонній слухач на відвідування лекцій по 5-му курсу медичного факультету²⁸.

Вільною слухачкою історико-філологічного факультету (спеціальність – германська філологія) від 1907 р. по весняний семестр 1913 р. була Жозефіна Теодорівна **Бургардт** (?-?)²⁹.

У серпні 1907 р. підпоручик артилерії Аполон Готфрідович **Вейссе** (Weisse; ?-?) просив залічити його на юридичний факультет стороннім слухачем. 12 травня 1908 р. “сторонній слухач” юридичного факультету звертався з проханням про зарахування його до числа студентів цього факультету. У травні 1912 р. був студентом 8-го семестру юридичного факультету³⁰.

Уродженець м.Камчатськ підпоручик запасу Костянтин Павлович **Мейєр** (Meuer; 24.02.1885-?) поступив в університет у серпні 1907 р. і слухав лекції математичного відділення фізико-математичного факультету в осінньому півріччі 1907-98 навч. року. За участь у недозволеній студентській сходці (17.11.1907 р.) був відрахований з числа студентів до вересня 1908 р. з правом вступу в інші навчальні заклади. 1 вересня 1908 р. він був “повторно”

зарахований на історичне відділення історико-філологічного факультету і навчався на ньому, принаймні, до травня 1909 р.³¹

Син міщанина Владислав Олександр **Вірт** (Wirth; 9.09.1888-?) на математичне відділення фізико-математичного факультету поступив у серпні 1907 р. Слухав лекції до 15 березня 1908 р., після чого був відрахований через несплату за навчання. У вересні 1908 р. знову був прийнятий на юридичний факультет, на якому слухав лекції до звільнення 15 червня 1912 р.³² 29 листопада 1913 р. та 5 листопада 1918 р. він звертався з проханням про зарахування на юридичний факультет університету. Обидва рази резолюції керівництва факультету були тотожні: “З навчальної сторони немає перешкод до зарахування”³³.

Уродженець Варшавського передмістя Прага Ріхард Генріхович **Кох** (Koch; 11.03.1885) на юридичний факультет був зарахований 7 вересня 1908 р. У березні 1912 р. він – студент 8-го семестру³⁴.

Провчившись навчальний рік (1908-09) на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, приписаний до міщанського стану м.Пернов (Ліфляндська губ.) Гуго-Вольдемар **Кустнер (Куснер)** (Kustner; 7.03.1887-?)³⁵ у вересні 1909 р. перевівся на юридичний факультет Київського університету і 1912 р. закінчив його³⁶.

Олександр Іванович Вацлавович **Краузе** (Krause; 29.12.1891-?) 13 липня 1909 р. подав прохання про зарахування його до складу студентів медичного факультету і був зарахований 17 вересня того ж року. Навчався в університеті, принаймні, до 1912 р.³⁷

Іван Іванович **Вальтер** (Walter; 12.04.1886-?) навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету від вересня 1909 р. до 12 лютого 1911 р., коли був виключений з числа студентів відповідно до розпорядження Керуючого міністерством народньої освіти. 29 грудня 1912 р. він, у проханні до ректора університету, просив, зважаючи на дозвіл міністра народньої освіти щодо повторного вступу до університету, зарахувати його до числа студентів

природничого відділення фізико-математичного факультету на весняний семестр 1912-13 навч. року³⁸.

Постійний мешканець м.Нейберг (староство Аш, Богемія) Георгій-Артур Іванович **Міллер** (Müller; 20.05.1892-?) у серпні 1910 р. поступив на медичний факультет. 1913 р. звернувся з проханням до ректора про переведення до Варшавського університету, оскільки у Варшаві проживали його батьки³⁹.

Уродженець Черкас Володимир Адольфович **Краузе** (Krause; 15.07.1891-?), провчившись семестр на фізико-математичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, у січні 1910 р. подав прохання про переведення його на 2-й семестр фізико-математичного факультету (біологічна група) університету св.Володимира⁴⁰. У заяві (від 9 вересня 1928 р.) до приймальної комісії Київського медичного інституту (створеного на основі ліквідованого 1920 р. Київського університету – *Авт.*) колишній студент III курсу медичного факультету Київського університету писав: “Вибувши з Університету через важкий матеріальний стан моєї родини, я весь час служив, тепер хочу поновитися в правах, щоб закінчити освіту... Нині працюю на посаді Зав. приплавом Дніпровського Держпароплавства”⁴¹.

Онук засновника багатопрофільного сільськогосподарського підприємства “Садівництво та насінневе господарство” В.-Г.Крістера (*див.* “Німці в історичному просторі Києва”) Лео-Едмунд Германович-Едмундович **Крістер** (Christer; 15.01.1892-?) прохання про зарахування до числа студентів медичного факультету подав 19 липня 1910 р.⁴² Закінчив університет зі ступенем лікаря (диплом Ч. 64 від 1.05.1918 р.)⁴³.

26 липня 1910 р. син чиновника Федір Карлович **Кеттерлінг** (29.06.1886-?) просив зарахувати його на історико-філологічний факультет⁴⁴. 16 березня 1912 р. студент Ф.Кеттерлінг звертався до ректора університету з проханням про надання будь-якої позики, зважаючи на скрутне матеріальне становище: він та дружина жили виключно з уроків, які він давав, мати (батько помер 1905 р.) жила на невелику пенсію з 4-ма дітьми, а він сам не міг сплатити за навчання, хоча й звертався з проханням про те, щоб його звільнили від платні за

навчання. Ще 20 травня 1915 р. навчався на історико-філологічному факультеті⁴⁵.

31 серпня 1911 р. син пруського підданого Адам-Вільгельм **Енгель** (Engel; 28.03.1890-?) був зарахований на математичне відділення фізико-математичного факультету⁴⁶. 9 вересня 1913 р. просив перевести його на перший курс юридичного факультету, проте отримав відмову. Був звільнений з університету за неуспішність у 1913-14 навч. році, однак на підставі розпорядження міністра народньої освіти прийнятий на перший курс юридичного факультету в жовтні 1914 р. У серпні наступного року письмово звертався до ректора університету з проханням переслати його документи в Київський політехнічний інститут⁴⁷.

Едуард Іванович **Вальтер** (Walter; ?-?) на природниче відділення фізико-математичного факультету був зарахований 29 січня 1911 р. 13 червня того ж року в заяві до ректора повідомляв про бажання перевестись в Харківський університет⁴⁸.

Син дворянина Володимир Олександрович фон **Юнк** (?-?) після закінчення медичного факультету університету був удостоєний ступеня лікаря (диплом Ч. 39017 від 27 жовтня 1916 р.)⁴⁹

Син селянина Освальд Ернестович **Міллер** (Miller; 8.10.1890-?) прослухав повний курс медичного факультету і, витримавши встановлені іспити, 16 травня 1916 р. був затверджений в ступені “лікаря” (диплом Ч. 48691 від 31.12.1916 р.)⁵⁰

Уродженець м.Згерж (Петроковська губ.) германський підданий Альфред-Юлій Вільгельмович **Фукс** (Fuchs; 30.06.1892-?) у серпні 1911 р. прохав зарахувати його до числа студентів медичного факультету. Навчався на цьому факультеті принайменше до червня 1914 р.⁵¹

Уродженець м.Бердянське Микола-Віктор **Гаупт** (Haupt; 30.04.1891-?) у серпні 1911 р. був зарахований на медичний факультет. У вересні 1913 р. переведений на юридичний факультет, у жовтні того ж року відрахований через несплату за навчання. Восени 1913 р. прийнятий до числа студентів, у березні

1914 р. знову відрахований через несплату за навчання. У квітні 1915 р. навчався на юридичному факультеті⁵².

Німецький підданий Генрі-Фрідріх-Ігнатіус **Гоппе** (Hорре; 2.01.1890-?) був зарахований до числа слухачів юридичного факультету влітку 1911 р. 15 вересня 1914 р. був відрахований з університету як німецький підданий. Проте, оскільки 2 жовтня 1914 він “виконав присягу” на підданство Росії, 14 жовтня того ж року зарахований знову. 3 вересня 1915 р. у проханні до ректора він як особа, що “прослухала курс юридичних наук” в університеті, просив переслати документи до Київського Миколаївського артилерійського училища, в яке мав намір поступити⁵³.

На математичне відділення фізико-математичного факультету Владислав-Петро Михайлович **Вернер** (Werner; 31.01.1894-?) поступив 1911 р. У вересні 1912 р. був перечислений на юридичний факультет. У грудні 1915 р. навчався на 3 курсі цього факультету⁵⁴.

Мешканець “міського лісу Пуща-Водиця” Борис Сергійович **Вінтер** (Winter; 2.08.1892-?) на юридичний факультет університету поступив 1911 р., у 1915 р. був студентом 4 курсу⁵⁵.

Син “особистого почесного громадянина” м.Чернігів Костянтин Володимирович **Грасс** (Grass; 19.09.1890-?) у 1911-12 нав. році був студентом фізико-математичного факультету (математичне відділення), з якого його відрахували через несплату за навчання. У серпні 1912 р. він клопотав про зарахування на юридичний факультет⁵⁶.

Мешканець м.Здунська-Воля (Серадзький пов. Калішської губ.) Карл **Бемер** (Böhmer; 19.06.1894-?) 1912 р. подав прохання про зарахування на медичний факультет університету⁵⁷.

Син пастора Радомського євангелічно-авгсбургського приходу Адольф Генріхович **Тохтерман** (Tochtermann; 22.07.1892-?) у серпні 1912 р. поступив на медичний факультет, на якому й навчався принаймні до вересня 1914 р.⁵⁸

Син спадкового почесного громадянина Володимир Михайлович **Ріхерт** (10.07.1894-?) навчався в університеті упродовж 1912 – серпня 1916 р.:

спочатку на природничому відділенні фізико-математичного факультету, а від осені 1913 р. – на юридичному. Був відрахований “через призов на військову службу”. У грудні 1917 р. прапорщик 267-го піхотного запасного полку клопотає про зарахування на 5-й семестр юридичного факультету⁵⁹.

Уродженець м.Ташкент Олександр-Теодор-Вільгельм Олександрович **Летц** (Letz; 3.07.1892-?) на історичне відділення історико-філологічного факультету був зарахований 17 серпня 1912 р.⁶⁰

У 1912-13 навч. році студентом математичного факультету був Георг-Фрідріх Альфредович **Клейст**. 17 лютого 1919 р. він просив зарахувати його на філологічний факультет, а вже 7 червня того року – звільнити з числа студентів⁶¹.

Олександр Іванович **Кессель** (Kessel; 2.09.1892-?) поступив в університет 8 вересня 1913 р. і навчався в ньому принаймні “по весняне півріччя 1916/17 навч. року”⁶².

Міщанин м.Везенберг (Естляндська губ.) Еріх-Гуго-Арнольд **Руге** (Ruhe; 27.05.1894-?) до числа студентів медичного факультету був зарахований 19 серпня 1913 р.⁶³ Навчався в університеті й 1919 р.⁶⁴

Уродженець м.Єлисаветград Василь Вільгельмович **Кеслер** (27.02.1894-?) поступив в університет 1913 р.; 30 жовтня того ж року був перечислений на історичне відділення історико-філологічного факультету. До листопада 1918 р. “має 6 зарахованих півріч”⁶⁵.

Уродженець Києва Валентин Фердинандович-Генріхович **Асмус** (Assmus; 18.12.1894-5.06.1975)⁶⁶ заявою до ректора університету від 21 липня 1914 р. просив прийняти його до числа студентів першого курсу романо-германського відділення історико-філологічного факультету⁶⁷. Закінчив університет 1919 р. (свідectво про закінчення Ч. 2412 від 19 вересня 1919 р.)⁶⁸. (див. “Матеріяли до біографій”)

Фрідріх Йоганнович **Гімрїх** (Гіммерїх) (Himmrich; 1893-?) 1914 р. поступив на математичне відділення фізико-математичного факультету. 2 жовтня того ж року був “перечислений” на медичний факультет університету⁶⁹.

Брат Зігфріда Краузе (*див.*) Артур-Сігізмунд Адольфович **Краузе** (Krauze; 10.09.1895-?) у проханні до ректора університету від 12 липня 1914 р. просив прийняти його на 1 курс медичного факультету. 4 вересня 1918 р. студент 3 курсу, зважаючи на намір “перевестись в один із закордонних університетів” просив “розпорядитись видати мені сьогодні всі мої документи внаслідок мого спішного від’їзду з Києва”⁷⁰.

У січні 1914 р. вихованець природничого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету Леонард-Костянтин Петрович **Гандтгоф** (8.10.1885-?) просив зарахувати його вільним слухачем медичного факультету “для півкурсowego іспиту з нормальної анатомії та фармації з фармагнозією”⁷¹. 2 червня того ж року він просить зарахувати його на третій курс медичного факультету і дозволити здавати іспити з анатомії та фармації восени 1914 р. Ступінь лікаря йому було присуджено в падолисті 1916 р. (диплом Ч. 48589 від 30.11.1916 р.)⁷².

12 вересня 1914 р. студент 2 курсу медичного факультету Варшавського університету Карл-Роман Людвігович-Романович **Рідель** (10.07.1893-?) звернувся до ректора університету св.Володимира з проханням про зарахування студентом 2 курсу медичного факультету⁷³.

Син почесного громадянина Геріберт (Герберт) Христоф Християнович Готлібович (Готлобович) **Форер** (24.06.1895-?) 20 серпня 1914 р. був зарахований на природниче відділення (спеціальність “хемія”) фізико-математичного факультету. Влітку наступного року він звернувся до ректора університету з проханням про переведення в Юр’ївський університет. У травні 1916 р. ректор Юр’ївського університету листовно повідомляв ректору університету св.Володимира про зарахування Г.Форера в студенти⁷⁴.

Колоніст колонії Єленендорф (Єлисаветпольський пов. Єлисаветпольської губ.) Бертольд Іоганнесович **Штрассер** (14.05.1896-?) був зарахований на медичний факультет університету 4 серпня 1914 р.⁷⁵

Приписаний до м.Шлок (Курляндська губ.) Едгар Едуард Яків **Таубе** (або **Баллод**) (Taube, Ballod; 31.07.1894-?) був зарахований на юридичний факультет 31 липня 1914 р.⁷⁶

Син дворянина Борис Миколайович фон **Бернард** (Bernard; 23.08.1896-?) на математичне відділення фізико-математичного факультету був зарахований 11 серпня 1914 р. і навчався на ньому до травня 1916 р. 20 травня 1916 р. поступив у Петроградське Михайлівське артилерійське училище⁷⁷.

19 березня 1918 р. студент 7-го семестру юридичного факультету Харківського університету Віктор-Оскар Вікторович **Екк** (1.10.1891-?) просив знову зарахувати його в Київський університет, в якому навчався – на юридичному факультеті – від вересня 1914 р. до вересня 1915 р., проте, через матеріальну скруту не маючи змоги виїхати (евакуюватись – *Авт.*) з ним в м.Саратов, перевівся в Харківський, оскільки та мешкали його родичі. Того ж дня його прохання було задоволено⁷⁸.

В осінньому півріччі 1915 р. в студенти медичного факультету був зарахований Зігфрід Адольфович **Краузе** (Krauze; 12.02.1897-?). Восени 1917 р. він, згідно з проханням, був перечислений на юридичний факультет⁷⁹.

Син пастора П'ятигорської євангелічно-лютеранської парафії Гергард-Генріх-Олександр Емілійович **Бонвеч** (Bonnvetsch; 13.09.1896-?) у липні 1915 р. подав документи з проханням про зарахування студентом першого курсу медичного факультету⁸⁰. 28 січня 1919 р. він звернувся до ректора університету з проханням про поновлення в списках студентів, з яких його в той час було відраховано через несплату за навчання. У заяві зазначалось, що плату внесено⁸¹.

Уродженець Києва Богдан-Артур Карлович **Рейперт** (Reipert; 27.09.1893-?) у вересні 1915 р. (прохання від 3.09) просив зарахувати його студентом 1 курсу медичного факультету⁸². У липні 1916 р. (заява від 25.07) був студентом 4-го семестру цього факультету⁸³.

Уродженець Симферополя Густав Алоїс Адольф **Вільдер** (Wilder; 12.07.1895-?) на юридичний факультет поступив у серпні 1915. У листопаді

того ж року просив перевести його, як студента 1 курсу вже Харківського університету, в який був зарахований “згідно з проханням”, до цього навчального закладу⁸⁴.

Син селянина Йоганн-Георгій Георгійович **Пропп** (1.09.1895-?) 2 листопада 1915 р. просив зарахувати його на математичне відділення фізико-математичного факультету⁸⁵. У січні наступного року він – студент 2-го семестру фізмату⁸⁶. У грудні 1916 р. навчався на історико-філологічному факультеті, а 4 квітня 1917 р. просив відрахувати його через неможливість “продовжувати вищу освіту”⁸⁷.

Син статського радника, колишній студент Санкт-Петербурзького політехнічного інституту (навчання припинив через хворобу) Олексій Карлович **Галлер** (27.08.1883-?) на природниче відділення фізико-математичного факультету був зарахований 30 серпня 1915 р. У жовтні того ж року клопотав про переведення в Новоросійський університет⁸⁸.

Герман-Фрідріх **Тейфель** (Theißel; 29.04.1897-?) на математичне відділення фізико-математичного факультету був зарахований 17 липня 1915 р. У серпні наступного звернувся з проханням про видачу всіх документів, зважаючи на намір перевестись в Київський політехнічний інститут⁸⁹.

Син селянина колонії Видумка Жулинської волости Волинської губернії (там же й народився) Теодор Теодорович (Федір Федорович) **Кретер** (Kröter; 10.07.1896-?) був залічений на медичний факультет 26 вересня 1916 р. У вересні 1918 р. було задоволено прохання демобілізованого вояка про зарахування його до числа дійсних слухачів природничого відділення фізико-математичного факультету (з якого його було призвано на військову службу)⁹⁰.

Уродженець Кременчука Георг Еміль Герман **Крауз** (Kraus; 15.12.1895-?) у червні 1916 р. був зарахований на математичне відділення фізико-математичного факультету. У січні наступного року студент 1 курсу прохав перечислити його на історико-філологічний факультет. 1916 р. поступив в Одеське військове училище юнкером⁹¹.

Син дворянина Борис Васильович **Лерхе** (Lerche; 11.03.1899-?) був зарахований на математичне відділення фізико-математичного факультету влітку 1917 р. На проханні студента 1 курсу про видачу документів (оскільки він переводився в Київський комерційний інститут) зазначено: “лекції не слухав, заліків не здавав”⁹².

17 лютого 1917 р. в університеті захистив докторську дисертацію п.н. “Хозяйство и цена” (Ч. 2) філософ, економіст, історик, теоретик “легального марксизму”, лідер російського лібералізму, один із ідеологів “білого руху” Петро Бернгардович **Струве** (Struve; 26.01.1870-1944)⁹³.

Німецький підданий Микола Людвігович **Гаазе** (Haase; 16.01.1895-?) був зарахований на юридичний факультет влітку 1917 р. У вересні 1919 р. він просив ректора університету надати йому 3-тижневу відпустку для поїздки в Нахичевань до своїх батьків, які, втративши “сина-добровольця”, залишились без засобів до існування⁹⁴.

Син міщанина Герман Адольф Альфонсович **Краузе** (Krauze; 20.09.1898-?) на математичне відділення фізико-математичного факультету був зарахований влітку 1917 р.⁹⁵

Уродженець м.Єлисаветград Віктор-Адольф Володимирович **Шрьодер** (Schröder; 8.07.1896-?) влітку 1917 р. був зарахований на юридичний факультет. Наступного року подав прохання про переведення на медичний факультет, проте йому було відмовлено через “заповнення комплекту”⁹⁶.

Дочка міщанина Емілія Львівна **Ганн** (Hann; 20.10.1897-?) була зарахована на юридичний факультет 11 листопада 1917 р.⁹⁷

Уродженець м.Прилука (нині Чернігівська обл.) син міщанина Роберт-Вольдемар Альфредович-Едуардович **Гофман** (Hoffman; 26.05.1895-?) 4 вересня 1917 р. був зарахований на природниче відділення фізико-математичного факультету. У жовтні наступного року був перечислений на юридичний факультет. 18 жовтня 1922 р. отримав свої документи з архіву університету⁹⁸.

Син селянина, уродженець Войцехова (Люблінська губ.) Теодор Михайлович **Штейке** (12.03.1897-?) на медичний факультет був зарахований 30 вересня 1917 р. 16 жовтня того ж року, “придя, по зрелом обсуждении, к решению, что науки, проходимые на медицинском факультете, не соответствуют моим стремлениям и наклонностям”⁹⁹, просив перевести його на юридичний факультет. Того ж дня це клопотання було задоволено¹⁰⁰.

1917 р. на медичний факультет поступив Карл-Вальдемар (Володимир) Карлович **Граль** (18.05.1898-?). 18 травня наступного року студент 1 курсу медичного факультету просив видати йому всі документи, зважаючи на переведення в Варшавський університет¹⁰¹.

Олександр Олександрович **Андерс** (Anders; 15.11.1898-?) у липні 1918 р. у заяві до ректора прохав зарахувати його студентом медичного факультету, якщо ж це неможливо – то юридичного¹⁰².

15 червня 1918 р. колишній студент Петроградського університету, відставний гвардії поручик Іпполіт Георгійович фон **Вітте** (Witte; 29.05.1897-?) просив зарахувати його на 3 курс юридичного факультету¹⁰³.

7 серпня 1918 р. син купця Микола Карлович **Фальц** (Falz; 26.08.1899-?) звернувся до ректора університету з проханням про зарахування його студентом фізико-математичного факультету¹⁰⁴.

Спадковий почесний громадянин Сергій Едмундович **Кох** (Koch; 27.08.1900-?) у заяві від 26 липня 1918 р. просив зарахувати його на природниче відділення фізико-математичного факультету¹⁰⁵.

У липні 1918 р. студент 1 курсу металургійного відділення Петроградського політехнічного інституту Микола-Георг Карлович-Пилипович **Шмідт** (Schmidt; 8.01.1898-?) був зарахований вільним слухачем на перший курс юридичного факультету університету¹⁰⁶.

На початку 1918 р. слухачкою історико-філологічного факультету була зарахована дочка купця 1-ї гільдії Аделя Георгіївна Ернестівна **Гейнеман** (Heinemann; 7.06.1896-?)¹⁰⁷.

21 серпня 1918 р. уродженець Києва колишній студент математичного відділення фізико-математичного факультету Вадим Олександрович **Кронберг** (22.07.1895-?) просив зарахувати його на другий курс цього ж відділення. У резолюції декана факультету зазначалось: “З учбової сторони відсутні перешкоди до повторного прийому колишнього студента на 3 семестр математичного відділення. 8.10.1918”¹⁰⁸.

9 вересня 1918 р. на математичне відділення фізико-математичного факультету був зарахований уродженець м.Покровськ (Самарська губ.) син чиновника Микола Костянтинівич **Лютц** (Lutz; 5.11.1898-?)¹⁰⁹.

Влітку 1918 р. син поселянина Вольдемар Антонович **Міллер** (3.01.1897-1933?)¹¹⁰ був зарахований на хемічне відділення фізико-математичного факультету¹¹¹.

23 лютого 1918 р. герцог Дмитро Георгійович **Лейхтенберзький** (Leuchtenberg; 18.04.1898-1972)¹¹² просив зарахувати його на природниче відділення фізико-математичного факультету¹¹³.

Микола Карлович **Вітте** (Witte; ?-?) поступив на медичний факультет Київського Державного Українського Університету в 1919 р.¹¹⁴

Влітку 1919 р. студент 4 курсу економічного факультету Комерційного інституту барон Олександр Романович **фон-Бюлов** (Bülow; ?-?) звернувся з проханням до Комісара університету про переведення його на 4 курс юридичного факультету з зарахуванням зданих іспитів¹¹⁵.

Барон Олександр Оттокарович фон **Тізенгаузен** (Tiesenhausen; 27.03.1894-?) 18 лютого 1919 р. був зарахований на природниче відділення фізико-математичного факультету з ухвалою “без права запису на лекції”¹¹⁶. Його рідний брат Костянтин Оттокарович фон **Тізенгаузен** (Tiesenhausen; 11.09.1890-?) у лютому того ж року був прийнятий на те ж відділення з такою ж резолюцією¹¹⁷.

2 вересня 1920 р. на 2 курс ВІНО був зарахований слухачем циклу математичних наук фізико-математичного факультету член Київського відділу

Всеросійського Союзу Будівельних Робітників Дмитро Оскарівич Мец (31.12.1889-?)¹¹⁸.

Примітки і коментарі:

1. Шульгин В. История Университета св.Владимира. – Санктпетербург, 1860. – С. 210.
2. НР. – С. 146-147.
3. Ibid. – С. 146; dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/9236/Беккер (27.03.2009); www.biografija.ru/show_bio.aspx?ID=9156 (27.03.2009); www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/Беккер_Павел_Васильевич (27.03.2009); <http://greatrussianpeople.ru/info1269.html> (27.03.2009)
4. Русский биографический словарь. Т. 2. – С.367.
5. З родини обер-офіцера. За участь в антиурядовому виступі 14 серпня 1857 р. біля Київського театру відправлений служити в Оренбурзький військовий шпиталь. Від 1866 р. – лікар оренбурзького Миколаївського жіночого інституту (НР. – С. 652)
6. Академік АН СРСР, Герой Соціалістичної праці (1945), лавреат Сталінської премії (1941). 1918 р. вчений організував Центральну хемічну лабораторію при Вищій раді народного господарства РРФСР, перетворену згодом у Фізико-хемічний інститут ім.Л.Я.Карпова, директором якого він був до кінця життя. У 1920 р. створив Біохемічний інститут Наркомздрав'я, якому згодом було присвоєно його прізвище. 1928 р. очолив Всесоюзну асоціацію працівників науки і техніки, 1935 р. організував Інститут біохемії АН СРСР, якому – згодом – було присвоєно його ім'я. Того ж року вчений став президентом Всесоюзного хемічного товариства ім.Д.І.Менделєєва та директором Інституту біохемії. У 1939-45 рр. – академік-секретар Відділення хемічних наук АН СРСР (РН. – С. 12; Большая советская энциклопедия. Т. 4. – М.:БСЭ, 1950. – С. 322)
7. Дело Страуса Оттона Эмильевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 10187, арк. 2. Народився в с.Мліїв (нині Городищенський р-н Черкаської обл.). Євангелічно-лютеранського віросповідання. Навчався 4 роки в київській прогімназії, 5 років – у київській 2-й гімназії (диплом Ч. 486 від 9.06.1882 р.). Батько – лікар Еміль Страус, мати – Фанні ур. Візель (Wiesel). У серпні 1882 р. мешкав у Києві в будинку Барського (вул.Прорізна) (Ibid. - Арк. 2, 4зв., 7-7зв.)
8. Зі старовинного саксонського роду. 1874 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Від 1877 р. виконував обов'язки екстраординарного професора Ніженського історико-філологічного інституту. Був ректором Московського університету (1897-99), попечителем Варшавської Учбової Округи (1900-01), сенатором (1904-05). Дід – Карл Фрідріх Август Зенгер (1734-після 1789) – був головним лісничим Курляндського герцогства, батько (Георг Едуард Зенгер) – генерал-майор російської армії, власник майорату в Стопниці (Царство Польське) (НР. – С. 799)
9. Дело Рериха Владимира Эдуардовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 8887, арк. 2, 7зв. Народився в Харкові; лютеранського віросповідання. Конфірмований в євангелічно-лютеранській церкві (кірсі) м.Київ 14.04.1891 р. Навчався в київській 4-й гімназії (атестат Ч. 615 від 12.06.1895 р.). Батько – Едуард Олександр Христофорович, мешканець м.Фрідріхштадт Курляндської губ. (записаний за № 142). Мати – Єлисавета Катерина ур. Шмідт (Schmidt). Обое – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 3, 4, 5-5зв., 7зв.)
10. РН. – С. 30.
11. Згодом був професором, завідувачем катедри ботаніки в Імператорській військово-медичній академії в Санкт-Петербурзі. Автор атласу “Русские лекарственные растения” (НР. – С. 319-320)

12. Дело Ропера Адольфа-Германа Адольфовича Феликсовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 19683, арк. 9. З міщан; євангелічного віросповідання. Народився в с.Голач Сідлецького пов. Сідлецької губ. 1894 р. закінчив Сідлецьку чоловічу гімназію (Ibid. – Арк. 1-9)
13. Удостоєний ступеня лікаря; диплом про закінчення медичного факультету Ч. 15484 від 19.12.1901 р. (Дело Миллера Валентина-Едуарда Викторовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18849, арк. 7). Навчався в одеській 2-й гімназії 6 років (атестат зрілості Ч. 443 від 3.06.1895 р.). Батьки – дворяни Віктор-Євген Міллер та Анна ур. Брунет; обоє – римокатолицького віросповідання (Ibid. – Арк. 1-10)
14. Цит. за: Личное дело Штакельберга Владимира Флоровича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 4426, арк. 1зв. Син дворянина. Народився в м.Житомир; православний. Хрищений в Житомирській Михайлівській церкві. Навчався рік у Житомирській гімназії, 4 роки в київській 2-й гімназії і 4 роки в Києво-Печерській гімназії (атестат зрілості Києво-Печерської гімназії Ч. 868 від 8.06.1895 р.). Батько – барон Флор Олександрович Штакельберг. Мати – Євгенія Станіславівна ур. Левицька, сестри – Наталія, Віра. Всі – православні. У 1895 р. батько – старший чиновник особливих доручень при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі; дійсний статський радник. З дворян Естляндської губ.; мав родовий маєток в Житомирському повіті при сел.Івановичах слоб.Флорова 300 десятин. Виховувався в Інституті інженерів шляхів сполучення. З дозволу генерал-губернатора 22.02.1867 р. був призначений виконуючим посаду мирового посередника 3-ї дільниці Заславльського повіту. Наказом по міністерству юстиції Ч. 36 від 11.04.1872 р. призначений мировим суддею Житомирської судової мирової округи (Ibid. – Арк. 1зв-19)
15. Дело Л.Етиена Карла-Отто Карловича Августовича-Рудольфовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 17383, арк. 1, 9, 16-16зв. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Народився в маєтку Ревовк (маєток графів Бобринських, Чигиринський пов. Київської губ.). Закінчив Єлисаветградську гімназію 1.06.1896 р. Батько – економ Карл-Август-Рудольф, мати – Генрієтта Фрідеріка Фанні ур. Штейгер (Ibid. – Арк. 2-15)
16. У 1884-89 рр. навчався в Дорпатському університеті, у 1889-91 рр. – у Боннському та Берлінському університетах. Від березня 1898 р. – екстраординарний професор римської словесности в Історико-філологічному інституті кн.Безбородька (Ніжен). Був директором німецької гімназії в Петербурзі (БН. – С. 13; НР. – С. 264)
17. Дело Мирама Эдуарда Рудольфа-Эрнеста Рудольфовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 7032, арк. 1, 9. Народився в с.Юрівка Київської губ. Лютеранин; хрищений 23.08.1879 р. (метрична книга євангелічно-лютеранської церкви м.Київ. Т.5. – С. 598). Навчався 8 років у київській 4-й гімназії та 3 роки – в 2-й (атестат зрілості 2-ї гімназії від 6.06.1898 р. Ч. 880). Батько – поміщик дворянин Рудольф-Емілій-Ернест Карлов-Едуардов Мірам, мати – Альвіне Фрідеріке Елізабет ур. Барс (Bars), хрищений батько – професор Едуард Мірам (Miram), хрищена мати – Емілія Безус ур. Мірам (Miram) (Ibid. – Арк. 6, 11-11зв., 15)
18. Дело Краузе Николая Адольфовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18175, арк. 1.
19. Ibid. – Арк. 8. Православний; син іноземного підданого. Навчався в Черкаській прогімназії 4 роки та в Златопільській гімназії – 6 років. Упродовж 15 березня – 15 вересня 1915 р. працював фельдшером Макошинської (Сосницький пов. Чернігівської губ.) земської медичної дільниці (Ibid. – Арк. 1-24)
20. Дело Юргенса Александра Александровича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 12213, арк. 5, 8, 15. Народився в Бендерах Бессарабської губ. Хрищений в Кишинівській євангелічно-лютеранській єпархії 22.08.1822 р. Навчався 7 років у київській 4-й гімназії та 4 роки – в Києво-Печерській гімназії (атестат зрілості Ч. 630 від 5.06.1902 р.). Батько – технік міщанин Олександр-Іоанн Юргенс, мати Северина Піонтковська (Ibid. – Арк. 3-8зв.)
21. МУ. – С. 396.
22. Народився в Санкт-Петербурзі в родині чиновника міністерства юстиції. Був вільним слухачем Київської художньої школи. У 1922-46 рр. – головний художник Харківського українського драматичного театру ім.Т.Г.Шевченка (до 1935 р. – “Березіль”), у 1953-59

- рр. – головний художник Київського українського драматичного театру ім.І.Франка. Викладав у Київському художньому інституті, макетній майстерні театру “Березіль” (Кучеренко З.В. Вадим Меллер. – К.:Мистецтво,1975. – 79 с.)
23. Дело Крамера Адольфа Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18156, арк. 22. Син дворянина; євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 1-23)
 24. Цит. за: Дело Ланге Владимира Августовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5871, арк. 1, 4, 6, 9, 14. Православний; хрищений в Старокиївській Василівській церкві. Навчався в Києво-Печерської гімназії (атестат зрілости Ч. 475 від 3.06.1904 р.). Батько – київський купець саксонський підданий Август Карлович Ланге, лютеранин; мати – дочка спадкоємного почесного громадянина Вільгельма Ріхерта Іліана Вільгельмівна (Юлія Василівна), православна. Хрищений батько – син київського купця Стефан Карлович Ланге (Ibid. – Арк. 13, 15, 16)
 25. Дело Шретера Павла Алексеевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11975, арк. 1-2; Дело Шретера Павла Алексеевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11969, арк. 2. Після закінчення університету мешкав у м.Лубні (нині Полтавська обл.) у власному будинку по вул.Земській. Мати – саксонська піддана з Дессау Луїза Шретер (Ibid. – Арк. 15)
 26. Дело Богумила Карловича-Вольдемаровича фон Виттенбурга. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 16573, арк. 2-6. Народився в м.Владивосток. Син телеграфного службовця; з дворян. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Закінчив Владивостоцьку гімназію (при Східньому інституті), у серпні 1901 р. був зачислений до складу студентів медичного факультету Томського університету, на якому слухав лекції упродовж 1901-1904 рр. Восени 1905 р. був переведений в Московський університет на 7-й семестр, з якого, через “невнесення оплати”, був відрахований 1906 р. (Ibid. – Арк. 1-9)
 27. Дело Крузе Юлия Петровича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5598, арк. 1, 3, 12, 13. Народився в м.Курськ. У Саратові закінчив трикласне церковно-парафіяльне училище (1896) та Олександро-Маріїнське реальне (1903), у Києві – 4-у гімназію (свідоцтво зрілости Ч. 393 від 4.06.1905 р.). 1905 р. мешкав у Києві за адресою: вул.Левашовська, 30, пом. 4; у 1910 р. – вул.Єлизаветська, 8. Батько – садівник Петро Іоанн Крузе, мати – Єлисавета Емілія ур. Вейнберг; всі – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 2-2зв., 4, 9, 11, 13)
 28. Дело Рейнгарда Владимира Людвиговича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 8871, арк. 1. Закінчив фізмат Харківського університету, потім навчався на медичному факультеті цього ж вузу, проте залишив його (Ibid. – Арк. 5)
 29. Личное дело студентки Бургардт Ж.Ф. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 3243, арк. 15.
 30. Дело Вейссе Аполлона Готфридовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 1934, 3, 4, 11. Син полковника. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус (атестат Ч. 1431). У серпні 1907 р. мешкав за адресою: Київ, вул.Велика Житомирська, 10, пом. 1. У квітні 1912 р. мав намір одружитись з донькою полковника Євгенією Вікторівною Литвиною (Ibid. – Арк. 1, 3, 6, 11)
 31. Дело Мейера Константина Павловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 6874, арк. 1, 3, 12. Православний. Навчався 7 років в Омській гімназії та 3 – в Чернігівській (атестат зрілости Ч. 510 від 6.06.1903 р.). Закінчив Московське військове училище по 1-му розряду. У липні 1907 р. – підпоручик 19-го піхотного Костромського полку. Був нагороджений орденом св.Станіслава 3 ст. (1905) та темно-бронзовою медалею в пам’ять війни з Японією (1906). Батько – начальник Олександрівської місцевої команди підполковник Павло Петрович Мейер (1832-?), з дворян Санкт-Петербурзької губ., православний, виховувався в Санкт-Петербурзькому 1-му кадетському корпусі; у службу вступив прапорщиком в Гренадирський Короля Фрідріха Вільгельма III полк у 1851 р. Мати – Параскева Аполонівна, православна (Ibid. – Арк. 1, 4-7зв., арк. 19-19зв.)
 32. Дело Вирта Владислава Александра Александрова Теодоровича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 1675, арк. 8.

33. Цит. за: Ibid. – Арк. 1, 2-2зв. Народився в с.Єзерні Київської губ. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Хрищений в кірсі св.Катерини 20.06.1891 р. Батько – механік Олександр-Теодор Карлович Вірт (2.02.1855-?), євангелічного віросповідання, мати – Казіміра ур. Керсновська (Kersnowska), римо-католицького віросповідання (Ibid. – Арк. 9, 22)
34. Дело Коха Рихарда Генриховича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5411, арк. 2, 11. 3 міщан. Євангелічно-авгсбургського віросповідання, хрищений у Варшаві. Батько – тесля Генріх Кох, мати – Емілія ур. Шольце (Scholtse) (Ibid. – Арк. 7, 10)
35. 17.03.1910 р. євангелічно-лютеранська церква св.Єлисавети в м.Пернов засвідчувала (довідка Ч. 120), що прізвище Кустнер тотожне Куснер (Дело Куснера Гуго-Вольдемара Якововича Готлибовича-Яковлевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5771, арк. 5)
36. Ibid. – Арк. 1, 2, 4. Лютеранин. Народився в м.Пернов. Навчався (1900-08) в Перновській гімназії (атестат Ч. 458 від 6.06.1908 р.). 1912 р. мешкав у Києві за адресою: Кловський узвіз, 7. Батько – амбарний наглядач Якоб Готліб Кустнер, мати Юліє ур. Рейноян (Reinojaan); обоє – лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 1, 3, 10-10зв.)
37. Дело Краузе Александра Ивановича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18171, арк. 14. Лютерансько-авгсбургського віросповідання. Народився в Варшаві. Навчався в варшавській 5-й чоловічій гімназії, від 1 травня до 6 червня 1909 р. був підданий “випробовуванню зрілості” в Києво-Печерській гімназії. Батько – Іван Вацлав Краузе, чиновник Варшавської контори Державного банку, надвірний радник; мати – Олександра Валентина Анковська, римо-католицького віросповідання (Ibid. – Арк. 1-15)
38. Дело Вальтера Івана Івановича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 1446, арк. 1, 3. Православний. Народився в м.Петро-Олександрівськ. Навчався в Ташкентській гімназії (атестат зрілості Ч. 880 від 1.06.1906 р.) та Томському технологічному інституті (з 1906 по січень 1908 р.). Мешкав у Києві по вул.Тургенєвській, 65, пом. 9. Батько – статський радник, керуючий аптекою Петро-Олександрівського місцевого лазарету колезький радник Іоанн Іоаннов Вальтер (18.07.1842-?), лютеранин, син ремісника селянина Курляндської губ. Закінчив Медико-хірургічну академію та призначений провізором 1868 р. Мати – Фекла Сімеонова, православна (Ibid. – Арк. 2, 4, 5, 7)
39. Дело Миллера Георгия-Артура Ивановича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18841, арк. 9. 3 міщан, австрійський підданий. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Народився в м.Хемниць (Саксонія). Навчався в варшавській 5-й чоловічій гімназії (1906-1911), яку закінчив з срібною медалею (атестат про закінчення Ч. 1360). Батько – Йоганн Георг Міллер, євангелічно-лютеранського віросповідання; мати – Пауліна Юзефа ур. Гагерцетль, римо-католицького віросповідання. Батьки проживали за адресою: м.Хемниць, вул.Мориця, 30 (Ibid. – Арк. 1-25)
40. У книжці для запису студента медичного факультету В.Краузе зазначено: навчався в осінньому півріччі 1910 – осінньому півріччі 1918 р. (Дело Краузе Владимира Адольфовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18170, арк. 8, 11)
41. Цит.за: Ibid. – Арк. 9. Православного віросповідання. Закінчив Златопільську чоловічу гімназію (навчався у 1900-1909 рр.). 1928 р. мешкав у Києві по вул.Жилянській, 79, пом. 6. Батько – пруський підданий Карл-Юліус-Адольф Краузе, мешкав у Черкасах (Ibid. – Арк. 1-12)
42. Дело Кристера Лео-Эдмунда Германовича-Эдмундовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18203, арк. 1.
43. Ibid. – Арк. 4. Народився в Києві. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Син купчихи 2-ї гільдії. Запис про народження та хрищення зроблено в Київській євангелічно-лютеранській парафії Київської губ. київським пастором Р.Кенігсфельдом. Закінчив київську 3-ю гімназію (1901-1910; атестат Ч. 677 від 5.06.1910 р.). Батько – Герман Едмунд Кристер, садівник; мати – Оттонія Анна Катерина ур. Робра (Robra); обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 3-6)
44. Дело Кеттерлинга Федора Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 4667, арк. 7.

45. Ibid. – Арк. 12. Православний. Народився в м. Самара. Навчався в київській 1-й гімназії (1904-1908; атестат Ч. 1064 від 8.06.1910 р.). Мешкав у Києві по вул. Гоголівській, 32, пом. 9. Батько – титулярний радник Карл Федорович Кеттерлінг (?-1905), лютеранин; мати – Антоніна Федорівна, православна (Ibid. – Арк. 2-16)
46. Дело Энгеля Адама-Вильгельма. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 12142, арк. 13.
47. Ibid. – Арк. 17-18зв. Православний. Народився в с. Котели Хотинського пов. Навчався (1900-11) у Кам'янець-Подільській гімназії (атестат зрілости Ч. 771 від 5.06.1911 р.). Батько – Генріх Іванович Енгель, лютеранин; мати – Олександра Олександрівна, православна. Хрищена мати – дружина власника с. Котели, дворянка Єлисавета Костянтинівна Дефт (Ibid. – Арк. 10, 15-15зв.)
48. До вступу в університет був студентом Санкт-Петербурзького університету, куди його зараховано (на фізико-математичний факультет) у липні 1910 р. На той час мешкав за адресою: м. Лібава, вул. Павільйонна, 13 (Дело Эдуарда Ивановича Вальтера. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 1445, арк. 1-4)
49. Православний. У 1901-1910 рр. навчався в першій київській гімназії (атестат зрілости Ч. 1057 від 8 червня 1910 р.) (Дело Владимира Александровича фон-Юнк. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 21248, арк. 1-19зв.)
50. Дело Миллера Освальда Эрнестовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18843, арк. 14. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Народився в с. Княже Романовецької вол. Новоград-Волинського пов. Волинської губ. У 1904-11 рр. навчався в житомирській 2-й гімназії (1904-11) (Ibid. – Арк. 1-15)
51. Дело Фукса Альфреда-Юлія Вильгельмовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 20667, арк. 1, 13. Віросповідання євангелічного. Навчався в Лодзінській чоловічій гімназії (1902-11), закінчив її (атестат Ч. 1333 від 8.06.1911 р.). На час вступу до університету мешкав у м. Лодзь по вул. Петроковській, 207, пом. 16. Батько – прядильний майстер Вільгельм Фрідріх Фукс, мати – Гульда Шульц (Ibid. – Арк. 1-12зв.)
52. Дело Гаупта Виктора Давидовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2229, арк. 1, 2. Син поселянина-власника. Лютеранин; свідоцтво про народження і хрищення євангелічно-лютеранської парафії Нейштутгарт – Бердянське. Навчався (1901-11) і закінчив Бердянську гімназію (атестат зрілости Ч. 829 від 13.06.1911 р.). Батько – Давид Гаупт, мешкав у сел. Пришиб Мелітопільського пов. Таврійської губ.; мати Анета ур. Штефановська (Ibid. – Арк. 9-20)
53. Дело Гоппе Фридриха-Генри-Игнациуса Эдуардовича-Густавовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2564, арк. 1, 2, 5. Народився у м. Рига. Хрищений в євангелічно-лютеранській соборній церкві (у свідоцтві про хрищення записано: “Фрідріх-Генрі Ігніціус Хоппе”). 20.08.1908 р. вступив у 6 клас київської “Групи Батьків” гімназії, навчався по 8.06.1911 р. і закінчив повний восьмикласний курс (атестат зрілости Ч. 550 від 8.06.1911 р.). Батько – скульптор Едуард Густав Хоппе, лютеранин; мати – Елеонора ур. Василевська, католицького віросповідання (Ibid. – Арк. 7, 11, 20)
54. Дело Вернера Владислава Михайловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 1654, арк. 1, 4. Римо-католицького віросповідання. Народився в м. Смоленськ. Закінчив (1911) Астраханську чоловічу гімназію. Батько – повітовий член Астраханського окружного суду; статський радник; народився 2.09.1858 р.; закінчив юридичний ф-т Варшавського ун-ту; службу розпочав 1890 р. у Смоленському окружному суді. Мати – Софія Нестерівна Здзітовська (ур. Буш). Обое – римо-католицького віросповідання (Ibid. – Арк. 11, 13-14, 16, 22)
55. Дело Винтера Бориса Сергеевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2040, арк. 1, 3, 6. Православний. Народився в с. Колпениці Новогрудського пов. Мінської губ.; навчався (1904-11) у 3-й київській гімназії (атестат Ч. 870 від 4.06.1911 р.). Дружина (одружився, ймовірно, після березня 1914 р.) – Олександра Львівна Изотова; у червні 1914 р. була слухачкою Вищих жіночих курсів. 1911 р. мешкав за адресою: м. Київ, міський ліс Пуща-Водиця, будинок міського лісничого. Батько – Сергій Вільгельмович (Васильович) Вінтер (6.10.1859-?); православний; із обер-офіцерських дітей; закінчив Лісінське лісниче

- училище, розпорядженням Лісного Департаменту (від 23.12.1898 р. Ч. 17215) відряджений на службу для завідування лісною дачею м.Київ. Мати – дворянка Ядвіга Антонівна ур. Білинська, римо-католицького віросповідання. Брати – Микола (1888-?) та Олексій (1894-?) – православні (Ibid. – Арк. 1, 3, 4, 6, 9-9зв., 11зв.-12, 16зв., 27)
56. Дело Грасса Константина Владимировича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2764, арк. 1, 2, 4, 8. Народився в м.Чернігів. Навчався (1900-11) у Чернігівській гімназії (атестат від 4.06.1911 р. Ч. 737). У липні 1911 р. мешкав у власному будинку по вул.Ольгінській в Чернігові. Батько – міщанин Володимир Карлович Грасс, мати – Олександра Йоакимівна; обоє – православні (Ibid. – Арк. 1, 2, 6-6зв.)
57. З селян; євангелічно-авгсбургського віросповідання. 1912 р. закінчив Калішську чоловічу гімназію. Батько – Генріх Бемер, мати Юліянна Вільгельміна ур. Піч (Pietsch) (Дело № 842/1912 Бемера Карла Генриховича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 16092, арк. 1-13)
58. Дело Тохтермана Адольфа Генриховича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 20422, арк. 22, 31. Народився в с.Піліц Гросецького пов. Варшавської губ. Євангелічно-авгсбургського віросповідання. Навчався (1911-12) та закінчив Радомську чоловічу гімназію. Батько – пастор Генріх Михайл Генріхович Тохтерман (20.01.1864-?); народився в Плоцькій губернії; син пастора; навчався богослов'ю в Дорпатському університеті (1883-88); мати – Ванда-Ядвіга Цильке (Zichlkow) (Ibid. – Арк. 2-12)
59. Дело Рихерта Владимира Михайловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 8909, арк. 1зв., 3, 9, 10. Хрищений в Києво-Подільській Йорданській Миколаївській церкві. Навчався (1909-12) у київській “Трупи Батьків” гімназії і закінчив повний восьмикласний курс (атестат зрілості Ч. 1036 від 6.06.1912 р.). У 1912 р. мешкав у Києві за адресою: вул.Кирилівська, 35. Батько – київський купець Михайло Вільгельмович Рихерт, мати – Єлисавета Василівна; обоє – православного віросповідання (Ibid. – Арк. 6, 11)
60. Дело Летца Александра Александровича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 6070, арк. 1-1зв. Євангелічно-лютеранського віросповідання; хрищений за лютеранським обрядом в Оренбурзі. Закінчив повний восьмикласний курс Кутаїської гімназії (навчався у 1910-12 рр.; атестат зрілості Ч. 273 від 10.06.1912 р.). Батько – статський радник, викладач Ташкентської жіночої та Кутаїської чоловічої гімназій Олександр Карл Теодор Федорович Летц (27.01.1860-?) – син вчителя початкового училища; навчався в Мітавській гімназії; закінчив (1886) медичний факультет Дорпатського університету; працював у Ташкенті провізором у вільній аптеці І.Краузе; мати – Клара Луїза Габрієла ур. Вольфрам; брат Феліцитас (1888-?) та сестра Клара (1890-?). Всі – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 2-2зв., 9, 13-14)
61. Дело Клейста Георга-Фридриха Альфредовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 4769, арк. 1, 2. Після 1913 р. навчався 3 роки в Електротехнічному інституті в Петрограді (Ibid. – Арк. 1)
62. Цит. за: Дело Александра Ивановича Кесселя. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 17855, арк. 6. Народився в Мюльграбені Магнусгофської вол. Ризького пов. Ліфляндської губ. “Давид-Олександр Янов Кессель, віросповідання лютеранського, приєднаний за власним бажанням з лютеранства до православної церкви через таїнство миропомазання зі збереженням йому імені Олександр”. Батько – селянин Йоганн Даніель Кессель, мати – Анна Барбара Іаннсон; обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання. Навчався в Ризькій міській гімназії з 14.08.1904 р. по 3.06.1912 р. і закінчив повний восьмикласний курс з золотою медалею (атестат зрілості Ч. 379 від 3 червня 1912 р.). 1912 р. поступив у військово-медичну академію, з якої звільнений, зважаючи на її закриття, 1913 р. (Ibid. – Арк. 1-15)
63. Дело Руге Ериха Гуговича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 19781, арк. 17.
64. Ibid. – Арк. 19. Народився в Руйлі (парафія св.Якобі, Естляндська губ.). Євангелічно-лютеранського віросповідання. У 1905-13 рр. навчався (і закінчив її) в Курській чоловічій гімназії. Батько – технік Гуго Вільгельм Едуард Рухе, мати – Кароліна ур. Кулберг (Kuhlberg) (Ibid. – Арк. 1-7)

65. Цит. за: Дело Кеслера Василия Вильгельмовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 4663, арк. 2. Православний; хрищений в Покровській Ковалівській церкві м. Єлисаветград 5.03.1894 р. Навчався в Єлисаветградській гімназії (атестат зрілості Ч. 618 від 13.06.1913 р.). Батько – міщанин Вільгельм Матвійович Кеслер, лютеранин; мати – Варвара ур. Філіпська, православна (Ibid. – Арк. 3-7)
66. НР. – С. 84; www.philosophy.ru/library/vopros/09.html (21.04.2009); http://ru.wikipedia.org/wiki/Асмус,_Валентин_Фердинандович (21.04.2009)
67. Справа Асмуса Валентина Фердинандовича-Генриховича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 354, арк. 1.
68. ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.: Прайм, 2000. – С. 250, 261. Православний. Мешкав у Києві, по вул. Круглій Університетській, 7а, пом. 6. Закінчив Київське реальне училище св. Катерини (навчався від 19.08.1905 р. до 2.06.1912 р., атестат Ч. 3 від 21.08.1912 р.). У додатковому класі цього училища навчався від 16.08.1912 р. до 5.06.1913 р. (свідоцтво Ч. 3 від 7.06.1913 р.). У травні 1914 р. в Імператорській київській Олександрівській гімназії його було піддано додатковому випробуванню з латинської мови в обсязі гімназичного курсу і він “показав задовільне пізнання”. 1915 р. виявив бажання навчатись в Одеському Сергієвському артилерійському училищі. Батько – міщанин Фердинанд-Генріх Асмус, колишній германський підданий; мати – Пелагея Ігнатівна, брат – Микола (18.11.1895-?) (Справа Асмуса Валентина Фердинандовича-Генриховича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 354, арк. 1-23)
69. Цит. за: Дело № 1086/1914 Гиммериха Фридриха Іогановича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 16816, арк. 12. Народився в с. Фрейденталь (Миколаївське) Херсонської губ. Навчався в Аккерманській гімназії (1905-1913). 1918 р. був зарахований на 4-й курс медичного факультету Новоросійського університету. Батько – Йоганн Гімпріх, мати – Регіна Мозер (Moser); обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 1-16)
70. Цит. за: Дело Краузе Артура-Сигизмунда Адольфовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18141, арк. 1-2. Народився в м. Томашів. Євангелічно-авгсбургського віросповідання; з міщан. Навчався в Грубешівській прогімназії та Замосцькій чоловічій гімназії (1910-14). На час вступу до університету мешкав у м. Грубешів Холмської губ. Батько – Адольф Августович Краузе (1.04.1875-?), секретар Іпотечного відділення при мировому судді м. Томашів; лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 1-13)
71. Цит. за: Дело Гантгофа Леонарда-Константина Петровича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 16715, арк. 1.
72. Ibid. – Арк. 5. Син міщанина; євангелічно-лютеранського віросповідання. У 1912-14 рр. навчався на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту (Ibid. – Арк. 2, 4)
73. Декан медичного факультету Київського університету “не бачив перешкод для прийому на 2 курс” (Цит. за: Дело Риделя Карла-Романа Людвиговича-Романовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 19690, арк. 3). З міщан; євангелічно-авгсбургського віросповідання. Місце постійного проживання – м. Варшава (Ibid. – Арк. 1-3зв.)
74. Дело Форера Гериберта Христофа Христиановича Готлибовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11089, арк. 1, 3, 5. Лютеранин. Навчався (1905-14) і закінчив повний восьмикласний курс Єлисаветпольської чоловічої гімназії (атестат зрілості Ч. 611 від 6.06.1914 р.). 1914 р. був колоністом колонії Єленендорф Єлисаветпольського пов. Єлисаветпольської губ. Батько – Християн Готлоб Форер, мати – Луїза Регіна ур. Цайзер; обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 6-8)
75. Дело Штрассера Бертольда Ивановича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 12013, арк. 3, 6. Закінчив 1-у бакинську Імператора Олександра III гімназію (1904-14; атестат Ч. 1030 від 3.06.1914 р.). Батько – слюсар Іоганнес Готфрідович Штрассер, колоніст колонії Єленендорф Єлисаветпольського пов. Єлисаветпольської губ., мати – Берта ур. Кайзер. Обоє –

- евангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 4, 5, 7; http://konkordia-az.com/?Nemeckie_poseleniya_Azerbai2dzhana (21.04.2009))
76. Дело Таубе Эдгара-Эдуарда Юганновича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11859, арк. 6. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Народився в маєтку Юнгфернгоф Сказбарді Курляндської губ. Навчався (1907-1912) в Мітавській дворянській гімназії (атестат Ч. 12 від 4.06.1912 р.), додатковий клас цієї гімназії закінчив 1913 р. Батько – Йоганн Таубе (Баллод), мати – Вільгельміна ур. Пладде; обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 9, 13, 14)
77. Дело фон Бернарда Бориса Николаевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11083, арк. 2-4. Православний; хрищений в церкві 81-го піхотного Апшеронського полку (Владикавказ Терської обл.). Навчався (1912-14) і закінчив повний восьмикласний курс Києво-Печерської гімназії (атестат Ч. 631 від 8.06.1914 р.). Батько – дійсний статський радник, інженер шляхів сполучення Микола Петрович Фон-Бернард (8.12.1849-?); лютеранин; у 1873 р. закінчив повний курс наук в Інституті шляхів сполучення. Мати – Єлисавета Володимирівна Казіна; брат – Володимир (1890-?) (Ibid. – Арк. 9-12)
78. Дело Экк Виктора-Оскара Викторовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 12134, арк. 1-1зв., 16-16зв. Лютеранин. Закінчив курс (1909) з додатковим класом (1910) Київського реального училища, в іспитовому комітеті Київської Учбової Округи був підданий іспиту з латини. На механічному відділенні Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II навчався від серпня 1910 р. до 1.10.1913 р. (звільнений через несплату за навчання). 1914 р. у Києві мешкав по вул.Вел.Дорогожицькій, 26, пом. 3; жив же в Сумах по вул.Троїцькій в будинку Шрейнера. У березні 1918 р. мешкав за адресою: Київ, вул.Тургенєвська, 77, пом. 7. Батько – колезький радник Віктор-Юлій Екк (2.04.1857-?), як агроном-технолог витримав іспит на звання вчителя гімназії (свідоцтво Ч. 20855 від 6.12.1904 р.), у січні 1914 р. – викладач німецької мови київської 6-ї чоловічої гімназії. Мати – Іоанна (Анна) ур. Шрейнер. Обоє – лютеранського віросповідання. Хрищені батьки – статський радник Оскар фон Труль, Берта Ек (ур. Труль) (Ibid. – Арк. 1-1зв., 3, 8, 9, 10, 13, 14, 16-16зв.)
79. Народився в м.Томашів. З міщан. Євангелічно-авгсбургського віросповідання. Навчався в Замосцькій чоловічій гімназії (1913-15). Батько – секретар Томашівського повітового іпотечного відділення Адольф Краузе; мати – Марія Кржижановська (Дело Краузе Зигфрида Адольфовича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 18154, арк. 1-16зв.)
80. Дело Бонвеча Гергарда-Генриха-Александра Эмилиевича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 16242, арк. 14.
81. Ibid. – Арк. 15. Закінчив П'ятигорську гімназію 3.05.1915 р. (1905-1915; атестат зрілості Ч. 403 від 4.05.1915). У метричній книзі Миколаївського євангелічно-лютеранського товариства П'ятигорського приходу і відділу Терської області записано: “Gerhard Heinrich Alexander Bonnvetzch народився в колонії Миколаївській П'ятигорського приходу і відділу Терської області”. Батько – Еміль Фрідріх Бонвеч (18.01.1861-?), пастор (у 1914 р. – *Авт.*), син лютеранського пастора, “німецької нації та російського підданства”; народився в колонії Усть-Кулалінк (Саратовська губ.), навчався в Дорпатському університеті на хемічному та медичному факультетах у 1881-82 рр., а з 1882 по травень 1886 р. вивчав богослов'я. Мати – Антоніна Лютрінгсгаузер (Luttringshauser; ?-22.11.1907). Брати та сестри – Ельза, Еріх, Кета, Герберт, Маргарита, Вільгельм, Юлія. Всі – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 2-4)
82. Дело Рейперта Богдана-Артура Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 19679, арк. 13.
83. Ibid. – Арк. 15. Євангелічно-лютеранського віросповідання. 1914 р. закінчив варшавську чоловічу 7-му гімназію. У січні 1915 р. був студентом 1-го курсу медичного факультету Варшавського університету. Батько – купець Карл Теодор Рейперт, мати – Юлія Шоластик ур. Віллманн (Willmann); обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 5-16)

84. Дело Вильдера Густава Леопольдовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 1988, арк. 8, 10. У липні 1915 р. мешкав за адресою: м.Симферопіль, вул.Дворянська, 26. Лютеранського віросповідання; свідоцтво про народження та хрищення Ч. 30 від 3.01.1896 р. (колонія Нейзац). Батько – Леопольд Дітріх Вільдер (17.12.1860-?), поштово-телеграфний працівник 4-го розряду, титулярний радник, губернський секретар (1906), з міщан, виховувався в Ревельському повітовому училищі, проте курсу наук не закінчив; закінчив (1896) Симферопільську гімназію, лютеранин. Мати – Клара ур. Вернер (Werner; 31.08.1855-?) (Ibid. – Арк. 11, 13, 15зв., 16)
85. Дело Проппа Іоганна-Георгія Георгиевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 8580, арк. 2.
86. Ibid. – Арк. 4.
87. Цит. за: Ibid. – Арк. 3. Народився в с.Лінево-Озеро Камишинського пов. Саратовської губ.; хрищений в євангелічно-лютеранській церкві цього ж села 15.10.1895 р. У Камишинському реальному училищі навчався у 1911-1913 рр. (атестат Ч. 665). У додатковому класі Камишинського реального училища навчався від 13.08.1913 р. до 4.06.1914 р. (свідоцтво Ч. 616 від 4.06.1914 р.). Батько – Іоанн Георгій Пропп, мати Анна Єлисавета ур. Германн; обоє – лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 14зв., 15-15зв., 17)
88. Дело Галлера Алексея Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2119, арк. 1, 3, 6-6зв. Народився в м.Нарва. Початкову освіту отримав вдома під керівництвом матері. 1912 р. закінчив Нарвську гімназію з “нагородою 1-го ступеня”. У липні 1915 р. мешкав за адресою: Київ, вул.Столипінська, 41, пом. 2. Батько – викладач Нарвських гімназій (Ibid. – Арк. 1-3)
89. Дело Тейфеля Фридриха Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 10383, арк. 1, 9. Народився в м.Рубіжне (нині Луганська обл.), хрищений в Харкові. Навчався (1907-15) і закінчив повний восьмикласний курс житомирської 2-ї гімназії (атестат зрілості Ч. 344 від 29.04.1915 р.). У червні 1915 р. мешкав у Житомирі по вул.Базарній, 43. (Ibid. – Арк. 2). Батько – директор заводу Товариства буряко-цукрових заводів фірми “Роттермунд і Вейссе” (РН. – С. 143), особистий почесний громадянин Карл-Еміль Тейфель, мати – Емілія-Марія ур. Арндт (Arndt); обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання. Хрищені батьки – фабрикант Юлій Тейфель, Августа Зіфферман (ур. Арндт), цукровар Фрідріх Боде, “дівця” Аделя Боде (Дело Тейфеля Фридриха Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 10383, арк. 3, 4)
90. Дело Кретера Теодора Теодоровича (Федора Федоровича). ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5518, арк. 1, 2, 6. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Навчався (1912-16) в Дубенській чоловічій гімназії (атестат зрілості Ч. 505 від 29.05.1916 р.). Батько – Теодор Кретер, мати – Єва ур. Штейнке (Steinke); обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання. Хрищені батьки – Вільгельм та Берта Бергштрессер (Ibid. – Арк. 5-6)
91. Дело Краузе (он же Крауз) Георгия-Эмилия Германа Эмильевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5484, арк. 1, 2, 12. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Охрищений вдома пастором Фліднером. Навчався (1907-1914) в Олександрійській чоловічій гімназії (атестат зрілості Ч. 755 від 16.06.1914 р.). У червні 1916 р. мешкав у м.Олександрія (нині Кіровоградська обл.) по вул.Центральній, 16. Батько – технік, почесний громадянин Еміль Крауз, римо-католик; мати – Клара ур. Гольтфретер, лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 1, 4-4зв., 10)
92. Цит. за: Дело Лерхе Бориса Васильевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 6052, арк. 1. Народився в с.Щербачинець Звенигородського пов. Київської губ. Навчався в київській 7-й гімназії від 19.08.1916 р. до 18.04.1917 р. і закінчив повний восьмикласний курс (атестат зрілості Ч. 475 від 21.04.1917 р.). Мешкав у Києві по вул.Володимирській, 42, пом. 9. Батько – ротмістр у відставці Василь Романович Лерхе, мати – Олена Василівна; обоє – православні. Хрищена мати – дворянка Наталя Петрівна Енгельгардт (Engelhardt) (Ibid. – Арк. 3-6)

93. РН. – С. 149; ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм,2000. – С. 322; www.hrono.info/biograf/struve.html (21.04.2009); <http://istina.rin.ru/philosofy/text/4421.html> (21.04.2009). Народився в Пермі; син місцевого губернатора. Навчався в 3-й гімназії в Петербурзі (закінчив 1889 р.). У 1895 р. екстерном склав іспити за курс юридичного факультету Петербурзького університету (у 1889-90 рр. навчався на природничому, в 1890-1891 рр. – на юридичному факультетах). 1892 р. навчався в Граці (Австрія) у Л.Гумпловича, тут почав публікуватися в німецькій соціал-демократичній пресі (про економічний розвиток Росії). 4 квітня 1894 р. заарештований за зв'язки з народовольцями. 1895 року написав “Відкритого листа Миколі II” (засуджував відхід від ліберальних реформ Олександра III). У 1896 р. – учасник міжнародного соціалістичного конгресу в Лондоні (IV конгрес II Інтернаціоналу), автор аграрної частини доповіді Г.Плеханова. Видав 1-й том російськомовного перекладу “Капіталу” К.Маркса. Автор “Маніфесту” РСДРП (1898). Автор теорії “господарства і ціни”. Ініціатор програмного збірника “Проблеми ідеалізму”. У 1906-1915 рр. – член ЦК партії кадетів. У 1906-1917 рр. – професор політекономії Петербурзького політехнічного інституту; читав лекції на Бестужевських жіночих курсах та в університеті. 1907-1918 рр. – редактор “Русской мысли”, 1908 р. – автор проєкту “Великої Росії”. 1916 р. – почесний доктор Кембріджського університету. Від 1917 р. – академік Російської Академії наук по відділу політекономії (виключений з АН СРСР у 1928 р.) (ALMA MATER: Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм,2000. – С. 321-322)
94. Дело Гаазе Николая Людвиговича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2072, арк. 1, 1б. Православний. Батько – німецький підданий Драгоман при Київському Імператорському Німецькому консульстві штабс-капітан Людвіг Васильович Гаазе, лютерансько-євангелічного віросповідання; мати – Ольга Павлівна ур. Масаковська, православна (Ibid. – Арк. 2-10)
95. Дело Краузе Германа Адольфа Альфонсовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5483, арк. 1. Римо-католицького віросповідання. Народився в посаді Міхов Любартовського пов. Люблінської губ. Був звідти евакуйований, тимчасово мешкав в Катеринославі, по вул.Романовській, 61, пом. 5. Навчався (1915-1917) у катеринославській 2-й чоловічій гімназії, закінчив повний восьмикласний курс (атестат зрілості Ч. 804 від 1.05.1917 р.). Батько – аптекар Альфонс Олександр Краузе, мати – Маріанна Хайдуцька (Ibid. – Арк. 2-4)
96. Цит. за: Дело Шредера Виктора-Адольфа Владимировича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11971, арк. 1-2. Син купця 2-ї гільдії; євангелічно-лютеранського віросповідання. Хрищений 23.08.1896 р. у євангелічно-лютеранській церкві св.Марії (Єлисаветград) пастором Граффом. Навчався (1907-17) і закінчив Єлисаветградську гімназію. Батько – Вольдемар Шрьодер, мати – Емілія ур. Мюнх (Münch); обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. - Арк. 3-4)
97. Дело Ганн Эмилии Львовны. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2182, арк. 1-1зв. Народилась в м.Катеринодар. Охрищена 20.11.1897 р. вдома пастором Асмусом. Закінчила Єкатерининську міську (у Катеринодарі) жіночу гімназію (атестат Ч. 286 від 6.05.1915 р.). У додатковому класі цієї ж гімназії навчалась до 1916 р. Батько – ювелір Леон Ганн, мати – Фанні ур. Познякова (Позднякова); обоє – євангелічно-лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 6-6зв., 8-8зв., 10)
98. Дело Гофмана Роберта-Вольдемара Альфредовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2741, арк. 1, 4, 7. Лютеранин; хрищення відбулось в Полтавській Євангелічно-Лютеранській парафії. Навчався (1905-1917) у Прилуцькій гімназії. Батько – машиніст Альфред Едуард Гофман, мати – Альвіна ур. Зельхау; обоє – лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 1, 5, 8)

99. Цит. за: Дело Штейке Теодора Михайловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11992, арк. 1.
100. Ibid. – Арк. 2, 3-3зв. Лютеранин (метрика Холмської євангелічно-авгсбургської парафії). Навчався (1915-17) у київській 6-ї гімназії (атестат зрілости Ч. 642 від 2.05.1917 р.). Батько – Михайло-Август, мати – Емма-Оттілія ур. Ніц (Ibid. – Арк. 2-4)
101. Дело Граля Карла-Владимира Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 17021, арк. 1-2. Син учителя; євангелічно-авгсбургського віросповідання. Народився в м.Волковишкі (Сувалкська губ.). Закінчив Ярославську Імператора Олександра І гімназію у серпні 1915 р. зі срібною медалею. Батько – Карл Граль, вчитель однокласного міського початкового училища; мати – Іоганна-Леопольдіна-Емілія Гофман (Ibid. – Арк. 1-4)
102. Православний; син чиновника. Хрищений в Києво-Олександро-Невській церкві. Повний курс Києво-Печерської 5-ї гімназії закінчив 1.06.1918 р. Батько – межевщик 2-го розряду Київської Удільної Округи Олександр Фердінанд Андерс, мати – Олександра Олександрівна; обоє – православні (Дело Александра Александровича Андерса. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 219, арк. 1-4)
103. Дело фон Витте Ипполита Георгиевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 1698.арк. 1. Народився в Ризі. Син спадкового дворянина; православний. У 1906-14 рр. навчався в училищі при Реформатських церквах в Санкт-Петербурзі (атестат зрілости Ч. 365 від 3.06.1914 р.) (Ibid. – Арк. 2)
104. Дело Фальца Николая Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 10827, арк. 1. Народився в с.Субботець Олександрійського пов. Херсонської губ. Православний. Закінчив повний курс Одеського реального св.Павла училища (1909-1917). Батько – Карл Генріхович, лютеранин; мати – Марія Олександрівна, православна (Ibid. – Арк. 2-4)
105. Православний. Закінчив повний 8-класний курс Каховської громадської чоловічої гімназії (атестат зрілости Ч. 450 від 1.05.1917 р.). Мешкав у м.Каховка Таврійської губ. (Дело Коха Сергея Эдмундовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5406, арк. 1-2зв.)
106. Дело Шмидта Николая-Георга Карловича-Филипповича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11858, арк. 1-2. Син міщанина; євангелічно-лютеранського віросповідання (хрищений в Києві). Народився в м.Київ; навчався (1912-17) і закінчив київську 8-му чоловічу “Групи батьків” гімназію. У Петроградському політехнічному інституті навчався від 26.07.1917 р. На час вступу до університету мешкав у Києві по вул.Великій Васильківській, 18, пом. 30. Батько – малярний майстер Карл Філіпп Шмідт, мати – Ерна Олександрівна Луїза ур. Якобсон (Jacobson) (Ibid. – Арк. 2-4)
107. Дело Гейнеман Адели Георгиевны Эрнестовны. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 2244, арк. 1. Євангелічно-лютеранського віросповідання. Народилась в Янушполі Волинської губ.; хрищена в Полонному (нині Хмельницька обл.). Навчалась в київській жіночій Н.В.Конопацької гімназії (1906-13; атестат Ч. 424 від 4.06.1913 р.), яку закінчила з золотою медалею. 1.09.1913 р. поступила в 8 клас київського жіночого навчального закладу 1-го розряду В.А.Перетяткович і закінчила його з усіма оцінками “добре”. У серпні 1915 р. в іспитовому комітеті КУО витримала іспит з математики за курс чоловічих гімназій з задовільною оцінкою. На початку 1918 р. мешкала за адресою: Київ, вул.Львівська, 30, пом. 10. Батько – Георг-Ернст Гейнеманн, мати – Станіслава ур. Яхнер (Jachner), брати та сестри – Ернест, Георгій, Ірена, Софія, Елла. Промисловим свідоцтвом Ч. 1393 від 31.12.1916 р., виданим Житомирською міською управою, всю родину було записано до Житомирського купецтва першої гільдії на 1917 рік (Ibid. – Арк. 2зв., 5, 6, 8)
108. Цит. за: Дело Кронберга Вадима Александровича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 5580, арк. 1-1зв. Хрищений в Києво-Либідській Свято-Троїцькій церкві. Закінчив повний восьмикласний курс (1911-13) витебської Імператора Олександра І Благословенного гімназії (атестат зрілости Ч. 835 від 8.06.1913 р.). У травні 1916 р. був студентом Петроградського політехнічного інституту. У серпні 1918 р. мешкав у Києві за адресою: вул.Паньківська, 21, пом. 27. Батько – чиновник Державного банку Олександр Едуардович Кронберг, лютеранин; мати – Ніна Володимирівна, православна (Ibid. – Арк. 2, 3, 5)

109. Дело Лютц Николая Константиновича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 6439, арк. 1. Хрищений в євангелічно-лютеранській церкві слободи Покровська. Навчався (у вересні 1917 р. – березні 1918 р.) і закінчив повний восьмикласний курс Воронізької гімназії (атестат зрілості Ч. 231 від 10.03.1918 р.). Батько – начальник дистанції Покровсько-Уральської залізниці (на час народження сина) Костянтин Готліб Лютц, мати – Єлисавета ур. Ландшевська (Landzewska); обоє – лютеранського віросповідання (Ibid. – Арк. 3зв.-7)
110. www.mozohin.ru/article/a-16.html (21/04/2009)
111. Дело Миллера Вольдемара Антоновича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 6996, арк. 1. Народився в с.Павловськ Маріюпільського пов. Катеринославської губ. Римо-католицького віросповідання; хрищений в Гроссвердерській римо-католицькій церкві 12.02.1897 р. Навчався (1905-15) та закінчив повний восьмикласний курс Маріюпільської Олександрівської гімназії (атестат зрілості Ч. 69 від 15.01.1916 р.). Батько – Антон Міллер, мати – Антоніна ур. Абт (Ibid. – Арк. 2-3)
112. www.vgd.ru/A/arapov.htm (21.04.2009); www.vehi.net/brokgauz/all/059/59756.shtml (21.04.2009)
113. Дело Лейхтенбергского герцога Дмитрия Георгиевича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 6019, арк. 1. Православний. Від осені 1915 р. до 22.04.1917 р. навчався в петроградській 6-й гімназії (атестат зрілості Ч. 982 від 27.04.1917 р.). Батько – поручик Лейб-Гвардії Кінного полку Його Світлість герцог Георгій Миколайович Лейхтенберзький (1872-1929), мати – Ольга Миколаївна; обоє православні. Хрищений батько – Його Високість Принц Олександр Петрович Ольденбургський (Ibid. – Арк. 1, 3, 5; www.hrono.info/biograf/bio_o/oldenburgski.html (21.04.2009))
114. Матрикул студента Київського Державного Українського Університету Медичного Факультета Вітте Миколи Карловича. ДАК. Ф.16, оп. 465, спр. 16576, арк. 1-13.
115. Дело фон-Бюлова Александра Романовича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 11858, арк. 2. На бланку Старшого чиновника особливих доручень при київському губернаторі 28 вересня 1919 р. просив видати документи, оскільки його не було прийнято до складу студентів (Ibid. – Арк. 4)
116. Цит. за: Дело Тизенгаузена Александра Оттокаровича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 10440, арк. 1. Закінчив 3-й Московський Імператора Олександра II Кадетський корпус (атестат Ч. 1761 від 3.06.1914 р.). Батько – генерал-майор у відставці Оттокар Костянтинівч Тизенгаузен, лютеранин; мати – Марія Миколаївна, православна; хрищена мати – дружина полковника Софія Олександрівна фон Баумгартен (Ibid. – Арк. 2-2зв., арк. 3)
117. Дело Тизенгаузена Константина Оттокаровича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 10438, арк. 1. Закінчив 3-й Московський Імператора Олександра II Кадетський корпус (атестат Ч. 1557 від 3.06.1908 р.) (Ibid. – Арк. 2-2зв.)
118. Дело Меца Дмитрия Оскаровича. ДАК. Ф.16, оп. 464, спр. 6948, арк. 1. Хрищений 10.02.1890 р. в Олександра Невського соборі м.Двінськ (Вітебська губ.). Навчався (від 1909 р.) на інженерно-будівельному відділенні Варшавського політехнічного інституту. Батько – податковий інспектор, надвірний радник Оскар Якович Мец, лютеранин; мати – Катерина Дмитрівна, православного віросповідання (Ibid. – Арк. 2-2зв.)

3.7. ПОЧЕСНІ ЧЛЕНИ І ДОКТОРИ

Університети, як науково-освітні заклади, є інституціями зі сформованими упродовж століть традиціями. Однією з них є обрання почесним членом та удостоєння ступеня почесного доктора. Така традиція переслідувала, по-перше, піднесення престижу університету долученням до нього відомої особистості, по-друге, надання лавреатові нового статусу, “підкріпленого” авторитетом університету.

На відміну від статутів інших університетів, перший Статут університету св.Володимира (від 25 грудня 1833 р.) був надзвичайно лаконічним у питанні щодо обрання почесних членів. Окреслюючи функції Ради університету, третій розділ Статуту зазначав серед них обрання почесних членів і кореспондентів, а затвердження рішення Ради покладалося на попечителя КУО. Докладного роз’яснення процедури обрання, послідовності прийняття рішення, прав та обов’язків почесних членів та й узагалі умов існування інституту почесних членів Статут не давав (*див.*: Почесні члени і доктори Університету св.Володимира. – К.:Либідь,2005. – С. 10-12).

Обрання перших почесних членів університету св.Володимира відбулось на засіданні Ради університету 9 червня 1834 р. під головуванням попечителя КУО Г. фон Брадке з участю чотирьох професорів і секретаря. Засідання було присвячене майбутньому урочистому відкриттю університету; третій пункт ухваленого рішення констатував: “Рада університету, бажаючи ознаменувати настільки важливий і пам’ятний день долученням до своїх співчленів осіб, знаменитих любов’ю до освіти чи знаних опікуном над місцевими навчальними закладами, обрала почесними членами митрополита Київського і Галицького Євгенія, генерал-фельдмаршала князя Ф. фон дер Остен-Сакена і київського військового, волинського і подільського генерал-губернатора графа В.Левашова”¹. Вручення дипломів відбулося 15 липня 1834 р. – під час урочистого відкриття університету. Після літургії та молебня в Києво-Печерській лаврі, освячення університетського приміщення, виголошення указів про заснування в Києві університету, промов попечителя КУО та представників міс-

цевого дворянства ректор (він же – водночас – декан 1-го відділення філософського факультету) М.Максимович вручив лавреатам дипломи почесних членів².

Університетський Статут 1842 р. передавав права затвердження звань почесних членів із компетенції попечителя Учбової Округи до міністра народньої освіти, а Статут 1863 р. “додав” ступінь почесного доктора *honoris causa*³.

1835 р., з нагоди першої річниці університету, серед “особ, известных любовью к просвещению или оказавших покровительство успехам учебных заведений в здешнем крае”⁴, почесним членом був обраний граф, генерал-фельдмаршал Петер Людвіг Адольф (Петро Християнович) **Вітгенштейн** (Сайн-Вітгенштейн) (Sayn-Wittgenstein; 1768-1843)⁵.

31 червня 1838 р. Рада університету св.Володимира, “желая ознаменовать уважение своё к особам, известным любовью своею к просвещению и покровительству наукам”, обрала почесним членом члена Державної Ради Пруського королівства професора Берлінського університету Фрідріха Карла **Савіньї** (Savigny; 1779-1861)⁶.

22 листопада 1846 р. “Совет Университета Св.Владимира, желая торжественно ознаменовать своё глубокое уважение к отлично-успешным трудам академика Струве, сделавшимся известным всему учёному миру, и свою признательность живейшему участию, которое принимал он при устройстве астрономической обсерватории Императорского Университета Св.Владимира, избрал г.Струве почётным членом”⁷. Засновник Пулковської обсерваторії, відомий астроном Фрідріх Георг Вільгельм **Струве** (Struve; 1793-1864) активно допомагав будівництву та розвитку обсерваторії Київського університету. Його порадам і допомозі у виборі та постачанні спостережницьким обладнанням значною мірою зобов’язаний перший директор Київської обсерваторії В.Ф.Федоров. Ще у 1839-40 рр. він замовив у Мюнхені головне обладнання обсерваторії і придбав додаткові прилади на суму близько 62 тис. руб. Наприкінці 1841 р. В.Федоров привіз із Мюнхена в Київ найголовніші

інструменти: великий 10-дюймовий рефрактор, меридіанний круг і великий пасажний інструмент Ертеля, універсальні інструменти і прилади, першокласні годинники, хронометри та ін. Весною 1842 р. до Києва прибула велика бібліотека (688 томів книг, 231 дисертацій), яку Ф.Струве придбав для обсерваторії у німецького астронома Ольберса⁸.

Г. фон **Брадке** (див. “Витоки та становлення”) був обраний почесним членом 25 листопада 1849 р. за заслуги на посаді попечителя Київської Учбової Округи, коли “при его ближайших заботах исполнялись все распоряжения начальства учреждению Университета Св.Владимира и что его же попечением положены основания к нынешнему его процветанию”⁹.

Організатор оборони Севастополя під час Першої Кримської війни (1853-56), граф Едуард Іванович **Тотлебен** (1818-1884) почесним членом університету був обраний 23 березня 1856 р. на знак поваги “к блистательным научным подвигам его и за неутомимую полезнейшую деятельность в незабвенной севастопольской борьбе”¹⁰.

Ректора університету Рудольфа-Ернеста **Траутфеттера** (див. “Ректори, проректори”) почесним членом обрано 9 жовтня 1859 р. на знак “полного уважения к учёным трудам, которые навсегда сохранят его имя в летописях ботаники, и выражая признательность его благородной и многополезной деятельности в течение почти двенадцатилетнего ректорства”¹¹.

3 листопада 1861 р. з нагоди 50-річчя докторства та “учёных трудов юбиляра по сравнительной анатомии, физиологии и антропологии, которые отличались глубиной и живостью мысли, много способствовали к разрешению существенных вопросов науки”¹² почесним членом був обраний Карл Густав **Карус** (Carus; 1789-1869)¹³.

Декана фізико-математичного факультету **К.Кесслера** (див. “Декани”) було обрано почесним членом 3 травня 1863 р. на знак поваги до наукових праць та “признательности за приведение им зоологического кабинета Университета св.Владимира в блестящее положение”¹⁴.

Почесний член Санкт-Петербурзької АН (1862) Карл Ернст **Бер** (Baer; 1792-1876) був обраний почесним членом університету 3 березня 1865 р. “во внимание к учёным заслугам”¹⁵.

Один із організаторів геологічного вивчення Росії герцог Микола Максиміліанович **Лейхтенберзький** (Leuchtenberg; 1843-90)¹⁶ почесним членом університету був обраний 2 грудня 1866 р. з нагоди 50-річчя Мінералогічного товариства та “в знак глубокого уважения и сочувствия к учёным трудам высокого покровителя минералогических наук и учёного-минералога”¹⁷.

Автора тритомової праці “Специальная зоология” (1829-31), чотиритомової монографії з атласом “Палеонтология России” (1860-68), підручників з мінералогії, геології та ін. Едуарда Івановича **Ейхвальда** (1795-1876) почесним членом було обрано в зв’язку з 50-річчям наукової діяльності “на поприще естествоисторических исследований в России и во внимание важнейших заслуг, оказанных им в области палеонтологии”¹⁸.

Інженер-генерал-лейтенант Аманд **Струве** (див. “Німці в історичному просторі Києва”) 20 березня 1870 р. був обраний почесним членом “во уважение к обширным научным сведениям и к неутомимой и добросовестной деятельности <...> постройкою железнодорожного моста через Днепр, разрушившего преграду к соединению центра России с юго-западными окраинами её, и во внимание к стремлению личным участием содействовать к распространению между рабочими специальных технических сведений”¹⁹.

Ректор університету М.Х.**Бунге** (див. “Ректори, проректори”) почесним членом був обраний 8 травня 1880 р. “в уважение многолетней плодотворной учёной деятельности и важных заслуг его в области экономических наук”²⁰.

Директор Інституту патології Берлінського університету, автор великої кількості праць із морфології та патогенезу загальних патологічних процесів і найважливіших хвороб людини Рудольф Людвіг Карл **Вірхов** (Virchow) (Virchow; 1821-1902) почесним членом був обраний 6 листопада 1881 р.²¹

11 травня 1884 р. з нагоди 50-річчя університету почесними членами були обрані: професор університетів Фрайбургу, Ієни, Відня, дійсний член німецької

Академії природознавства (1879) Карл Вільгельм Герман **Нотнагель** (Nothnagel; 1841-1905)²²; член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН, професор Дорпатського університету Карл Ернст Генріх (Карл Генріхович, Карл Ернестович) **Шмідт** (Schmidt; 1822-94)²³; основоположник сучасної наукової експериментальної гігієни, президент Баварської Академії наук (1890) Макс Йозеф **Петтенкофер** (Pettenkofer; 1818-1901)²⁴; професор хемії Берлінського, Тюбінгенського та Страсбурзького університетів Ернст Фелікс Іммануель **Гоппе-Зейлер** (Hoppe-Seyler; 1825-95)²⁵; професор Ляйпцігського університету Карл Фрідріх Вільгельм **Людвіг** (Ludwig; 1816-95)²⁶; директор Фізіологічного інституту Мюнхенського університету Карл **Фойт** (Voit; 1831-1908)²⁷; професор катедри зоології та зоотомії Ляйпцігського університету, керівник зоологічної лябораторії Карл Георг Фрідріх Рудольф **Лойкарт (Лейкарт)** (1822-98)²⁸; професор політичної економії Ляйпцігського університету, засновник та ідеолог історичного методу в політичній економії Вільгельм Георг Фрідріх **Рошер** (Roscher; 1817-94)²⁹; професор клясичної філології Ляйпцігського університету, автор численних мовознавчих розвідок Георг **Курціус** (Curtius 1820-85)³⁰; завідувач катедри математичної фізики Берлінського університету Густав Роберт **Кірхгофф** (Kirchhoff; 1824-87)³¹; професор Ляйпцігського університету (1865), почесний член Німецького хемічного товариства, член-кореспондент Пруської АН Адольф Вільгельм Герман **Кольбе** (Kolbe; 1818-84)³²; професор Геттінгенського університету (1849) Георг **Вайц** (Waitz; 1813-86)³³; професор С.-Петербурзького технологічного інституту, почесний та дійсний член наукових інституцій (у тому США, Німеччини, Великобританії, Франції) Фрідріх Конрад (Федір Федорович) **Бейльштейн** (Beilstei; 1838-1906)³⁴; професор, головний лікар клініки психічних і нервових хвороб Берлінського університету Карл Фрідріх Отто **Вестфаль** (Westphal; 1833-90)³⁵.

Також 11 травня 1884 р. почесними членами були обрані Вільгельм Фрідріх **Кюне** (Kühne; 1837-1900)³⁶; Бернгард Рудольф Конрад **Лангенбек** (1810-87)³⁷; Ернст Вільгельм **Брюкке** (Brucke; 1819-92)³⁸; Гуго Вільгельм

Цимсен (Ziemssen; 1829-1902)³⁹; Леопольд фон **Ранке** (Ranke; 1795-1886)⁴⁰; Теодор **Момзен** (Mommsen; 1817-1903)⁴¹; Герман Людвіг Фердінанд фон **Гельмгольц** (Helmholtz; 1821-94)⁴²; Юліус Фрідріх **Конгейм** (Cohheim; 1839-84)⁴³.

31 травня 1884 р. з нагоди 50-річчя університету почесними членами були обрані Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Олександр **Дрентельн** (1820-88)⁴⁴, Олександр Теодор (Олександр Федорович) фон **Міддендорф** (Middendorff; 1815-94)⁴⁵ та професор Олександр Андрійович **Бунге** (1803-90)⁴⁶.

19 грудня 1886 р. почесним членом був обраний професор університету Фрідріх **Мерінг** (див. “Професори, доценти, лектори”)⁴⁷, 30 травня 1887 р. – професор Геттінгенського університету Рудольф **Ієрінг** (Jhering; 1818-92)⁴⁸, 24 лютого 1893 р. – професор Берлінського університету Август Адольф Едуард Ебергард **Кундт** (1839-94)⁴⁹, 28 травня 1893 р. – професор Тюбінгенського університету Вальтер Рудольф **Рот** (1821-95)⁵⁰, 13 жовтня 1895 р. – професор Берлінського університету Карл Теодор Вільгельм **Вейерштрасс** (Weierstraß; 1815-97)⁵¹, 20 грудня 1896 р. – принц, член Державної Ради (1896) Олександр Петрович **Ольденбургський** (1844-1942)⁵², 20 грудня 1899 р. – професор Берлінського університету Генріх **Дернбург** (Dernburg; 1829-1907)⁵³, 8 листопада 1905 р. – професор Ляйпцігського університету Карл Фрідріх Християн **Бругманн** (1849-1919)⁵⁴ та професор Ієнського університету Бертольд **Дельбрюк** (1842-1922)⁵⁵.

У 1908 р. почесними членами університету були обрані: 15 лютого – професор Мюнхенського університету Карл Іммануель Ебергард Ріхтер **Гьобель** (1855-1932)⁵⁶, 30 травня – директор Фармакологічного інституту Страсбурзького університету Йоганн Ернст Освальд **Шмідеберг** (1838-1921)⁵⁷ та член Пруської АН (1887) Густав Генріх **Шмоллер** (Schmoller; 1838-1917)⁵⁸, 31 жовтня – ректор Берлінського університету (1887) Сімон **Швенденер** (Schwendener; 1829-1919)⁵⁹, 19 грудня – професор середньовічної та

новогрецької мітології Мюнхенського університету Карл **Крумбахер** (Krumbacher; 1856-1909)⁶⁰.

10 вересня 1912 р. почесним членом університету був обраний президент Німецького хірургічного товариства, лауреат Нобелівської премії (1910) Еміль Теодор **Кохер** (Kocher 1841-1917)⁶¹.

Примітки і коментарі:

1. ДАК. Ф. 16, оп. 469, спр. 2, арк. 99зв.-100.
2. Торжественное открытие Университета Св.Владимира в Киеве // Журнал Министерства народного просвещения. 1834. Кн. 3. № 8. – С. 296-315; Почесні члени... – С. 12-13.
3. Почесні члени... – С. 13-15.
4. Цит. за: Почесні члени... – С. 50.
5. РН. – С. 36. Походив з роду Сайн-Вітгенштейн-Берлебургів. Член Державної Ради (1818). Останні роки життя мешкав у своєму маєтку на Поділлі (Почесні члени... – С. 50; www.hrono.info/biograf/vitgensh.html (23.04.2009)
6. Цит. за: Почесні члени... – С. 62. Ректор Берлінського університету (1812-13), член Пруської АН (1811), державний міністер Пруссії (1817), член і президент Державної Ради (1847), член Таємної Ради Пруссії; один із засновників історичної школи права (Ibid.; *Kalendarblatt // Московская немецкая газета. – 2009. - № 3 (февраль). – С. VI; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/98950> (23.04.2009)*
7. Цит. за: Почесні члени... – С. 68.
8. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С.100.
9. Цит. за: Почесні члени... – С. 74.
10. Цит. за: Ibid. – С. 88.
11. Цит. за: Ibid. – С. 89.
12. Цит. за: Ibid. – С. 97.
13. www.peoples.ru/science/psihology/carus/ (23.04.2009)
14. Цит. за: Почесні члени... – С. 98.
15. Висловив припущення про закономірність підмивання правих берегів річок у Північній півкулі та лівих – у Південній (закон Бера) (Почесні члени... – С. 106; www.peoples.ru/science/biology/karl_ernest_bar/ (23.04.2009)
16. РН. – С. 98.
17. Почесні члени... – С. 112. Син великої княгині Марії Миколаївни від шлюбу з герцогом Лейхтенберзьким, онук імператора Миколи I (Ibid.)
18. Цит. за: Почесні члени... – С. 120; http://ru.wikipedia.org/wiki/Эйхвальд,_Эдуард_Иванович (23.04.2009)
19. Цит. за: Почесні члени... – С. 125; www.zn.kiev.ua/3000/3760/50136/ (23.04.2009)
20. Цит. за: Ibid. – С. 148.
21. Ibid. – С. 153; www.peoples.ru/science/archaeology/virchow/ (23.04.2009)
22. В обґрунтуванні зазначалось: “Его знаменитое клиническое исследование представляет полный современный сборник различных изменений в различных отделах центральной нервной системы и составляет настольную книгу всякого невропатолога” (Цит. за: Почесні члени... – С. 171; www.vehi.net/brokgauz/all/072/72897.shtml (23.04.2009)
23. Биографический словарь деятелей естествознания и техники. Т. 2. – М., 1959. – С. 383; *Выдающиеся химики мира. Биографический справочник. – М., 1991. – С. 507; Тамман Г. Шмидт Карл // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за 100 лет его существования (1802-*

- 1902). Т. 1. – Юрьев, 1902. – С. 246-255; Пальм У.В. Значение научного исследования Карла Шмидта для развития химии // Из истории естествознания и техники Прибалтики. Т. II. – Рига: Зинатне, 1970. – С. 169-178; Скопенко В.В., Табенська Т.В., Короткий В.А., Цимбал Ю.В. Вчені-хіміки. Почесні члени Університету св.Володимира (1834-1919). – К.: Прайм, 2001. – С. 149-157; Почесні члени... – С. 190; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/120110/Шмидт (23.04.2009)
24. Як “неутомимый деятель на поприще научной разработки вопросов частной и общественной гигиены” (Цит. за: Почесні члени... – С. 174; www.physchem.chimfak.rsu.ru/Source/History/Persones/Pettenkofer.html (23.04.2009); <http://lechebnik.info/7-47.htm> (23.04.2009)
25. Блох А. Биографический справочник. Выдающиеся химики и учёные XIX и XX ст., работавшие в смежных с химией областях науки. Т. 1. – Л., 1929. – С. 314-316; Большая медицинская энциклопедия. Изд. 3-е. Т. 6. – М., 1977. – С. 337-338; Почесні члени... – С. 170; Baumann E., Kossel A. Felix Hoppe-Seyler // *Berichte der Deutschen chemischen Gesellschaft. Jahrg. XXVIII. Bd. 3. 1895. S. 1147-1187.* Пропозиція обрати його почесним членом надійшла від професора катедри фізіологічної хемії університету св.Володимира О.О.Шеффера (Скопенко В.В., Табенська Т.В., Короткий В.А., Цимбал Ю.В. Вчені-хіміки. Почесні члени Університету св.Володимира (1834-1919). – К.: Прайм, 2001. – С. 44-59; www.medeffect.ru/abc/g/geratargiya.shtml (23.04.2009)
26. У лабораторії вченого стажувалися науковці університету св.Володимира В.Бец, О.Шеффер, В.Томса (Почесні члени... – С. 175; <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/062/62383.htm> (23.04.2009)
27. Обраний як учений “труды которого в области физиологии питания дали прочные основы для научной разработки диететики здорового и больного человека” (Цит. за: Почесні члени... – С. 180; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/309666> (23.04.2009)
28. Почесні члени... – С. 181; www.ras.ru/win/db/show_per.asp?P=id-51058.In-ru (23.04.2009)
29. Почесні члени... – С. 191; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/128358/Рошер> (23.04.2009)
30. “Во уважение к учёным трудам в области классической филологии” (Цит. за: Почесні члени... – С. 196; http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/58313/Курциус (23.04.2009)
31. Автор закону теплового випромінювання, названого його іменем (Почесні члени... – С. 202; www.peoples.ru/science/physics/robert_kirchhoff/ (23.04.2009)
32. Винайшов електрохемічний метод синтези насичених вуглеводнів електролізом водяних розчинів солей лужних металів карбонових кислот (реакція Кольбе). Отримав нітроетан. Передбачив існування вторинних і третинних спиртів (Почесні члени... – С. 204; www.physchem.chimfak.rsu.ru/Source/History/Persones/Kolbe.html (23.04.2009)
33. Упродовж 1875-86 рр. здійснював загальну редакцію “*Monumenta Germaniae Historica*” (Почесні члени... – С. 215; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/82394> (23.04.2009)
34. НР. – С. 142-143; Алексеев П.П. Федор Федорович Бейльштейн // Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и учёных (от начала русской образованности до наших дней). Т. 2. – СПб., 1891. – С. 346-351; Блох А. Биографический справочник. Выдающиеся химики и учёные XIX и XX ст., работавшие в смежных с химией областях науки. Т. 1. – Л., 1929. – С. 39-40; Сивергин Ю. Химики Российской империи, СССР и Российской Федерации. – М., 1997. – С. 40-41; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/9168/Бейльштейн (23.04.2009). У 1898 р. був Головою державної екзаменаційної комісії в університеті св.Володимира (Скопенко В.В., Табенська Т.В., Короткий В.А., Цимбал Ю.В. Вчені-хіміки. Почесні члени Університету св. Володимира (1834-1919). – К.: Прайм, 2001. – С. 8-15; Почесні члени... – С. 216)
35. Як “лучший психиатр, стоящий на почве строго анатомо-физиологического направления” (Цит. за: Почесні члени... – С. 217. Один із засновників берлінської школи психіатрів. Описав низку симптомів, які названо його іменем (Ibid.; <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/020/20390.htm> (23.04.2009); http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/21330/Вестфаль (23.04.2009)

36. Почесні члени... – С. 160.
37. Ibid. – С. 161; <http://slovari.yandex.ru/dict/brokminor/article/24/24964.html> (23.04.2009)
38. Ibid. – С.162; http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/16754/Брюкке (23.04.2009)
39. Ibid. – С.163; <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/112/112267.htm> (23.04.2009)
40. Ibid. – С. 167; http://ru.wikipedia.org/wiki/Ранке,_Леопольд_фон (23.04.2009)
41. Ibid. – С. 168; www.peoples.ru/science/history/hristian_matias_teodor_mommzen/ (23.04.2009)
42. Ibid. – С. 220; http://ru.wikipedia.org/wiki/Гельмгольц,_Герман_Людвиг_Фердинанд (23.04.2009)
43. Ibid. – С. 222; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/97671/Конгейм> (23.04.2009)
44. Ibid. – С. 228.
45. Ibid. – С. 232; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/68353> (23.04.2009)
46. Ibid. – С. 233.
47. Ibid. – С. 240.
48. Ibid. – С. 241; www.peoples.ru/state/lawyers/jhering/ (23.04.2009)
49. Ibid. – С. 253; www.ras.ru/win/db/show_per.asp?P=id-50962.ln-ru (23.04.2009)
50. Ibid. – С. 254.
51. Ibid. – С. 261; http://ru.wikipedia.org/wiki/Вейерштрасс,_Карл (23.04.2009)
52. Як “оказавший существенное содействие развитию русской науки” (Цит. за: Почесні члени... – С. 266)
53. Почесні члени... – С. 274; www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/Дернбург,_Генрих (23.04.2009)
54. Ibid. – С. 282.
55. Ibid. – С. 283.
56. Ibid. – С. 285.
57. Ibid. – С. 289.
58. Ibid. – С. 290; www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/Шмоллер_Густав_Schmoller_1838-1917 (23.04.2009)
59. Ibid. – С. 292; http://ru.wikipedia.org/wiki/Швенденер,_Симон (23.04.2009)
60. Ibid. – С. 294; ru.wikipedia.org/wiki/Крумбахер,_Карл (23.04.2009)
http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/57242/Крумбахер (23.04.2009)
61. Ibid. – с. 300; www.krugosvet.ru/enc/medicina/КО/КОНЕР_ЕМИЛ_ТЕОДОР.html (23.04.2009);
ru.wikipedia.org/wiki/Эмиль_Теодор_Кохер (23.04.2009)

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Німецька людиність у підросійській Україні (за переписом 1897 р.)*

Губернія	Повіт, градоначалство, місто	Уся людиність, осіб	Німці, осіб	Частина німців від усієї людиности, %
Катеринославська	Катеринославський	357207	20609	5,7
	Олександрівський	271678	14014	7,9
	Бахмутський	332478	12646	3,8
	Верхньодніпровський	211674	4452	2,1
	Маріупільський	254056	19104	7,5
	Новомосковський	260368	3452	1,3
	Павлоградський	251460	5803	2,3
	Слов'яносербський	174753	896	0,5
	м. Катеринослав	112839	1438	1,3
	Разом у губернії		2113674	80979
Подільська	Кам'янець-Подільський	266350	230	0,1
	Балтський	391018	260	0,1
	Брацлавський	241868	284	0,1
	Вінницький	248314	352	0,1
	Гайсинський	248142	184	0,1
	Летичівський	184477	133	0,1
	Літинський	210502	105	0,1
	Могилівський	227672	175	0,1
	Ольгопільський	284253	592	0,2
	Проскурівський	226091	179	0,1
	Ушицький	223312	989	0,4
	Ямпільський	266300	586	0,2
	м. Кам'янець-Подільський	35934	106	0,3
	Разом у губернії		3018299	4069
Харківська	Харківський	348488	2475	0,7
	Охтирський	161243	188	0,1
	Богодухівський	159806	106	0,1
	Валківський	144322	69	0,05
	Вовчанський	166787	60	0,04
	Зміївський	231491	477	0,2
	Ізюмський	280474	4113	1,5
	Куп'янський	234182	43	0,02
	Лебединський	178144	56	0,03

	Старобільський	359285	1085	0,3
	Сумський	228094	426	0,2
	м.Харків	173989	2353	1,4
	Разом у губернії	2492316	9080	0,4
Чернігівська	Чернігівський	162123	128	0,08
	Борзнянський	146595	4379	2,9
	Глухівський	142661	59	0,04
	Городнянський	153040	82	0,05
	Козелецький	135129	39	0,03
	Конотопський	156535	116	0,07
	Кролевецький	131089	11	0,01
	Новгород-Сіверський	146236	33	0,02
	Ніженський	168718	85	0,05
	Остерський	150358	78	0,05
	Сосницький	170057	27	0,02
	м.Чернігів	27716	111	0,4
		Разом у губернії**	1662541	5037
Волинська	Житомирський	433859	46922	10,8
	Володимир-Волинський	277265	15739	5,7
	Дубнівський	195059	6942	3,6
	Заславльський	208742	1726	0,8
	Ковельський	211493	1920	0,9
	Кременецький	219934	209	0,1
	Луцький	252550	30255	11,9
	Новоград-Волинський	348950	38201	10,9
	Овруцький	205390	2381	1,2
	Острозький	165351	2522	1,5
	Рівненський	273001	24407	8,9
	Старокостянтинівський	193889	107	0,1
	м.Житомир	65895	677	1,0
	Разом у губернії	2989482	171331	5,7
Київська	Київський	541483	5814	1,1
	Бердичівський	279695	470	0,2
	Васильківський	315823	172	0,1
	Звенигородський	274704	133	0,05
	Канівський	268860	82	0,03
	Липовецький	211825	40	0,02
	Радомисльський	315629	7153	2,3
	Сквирський	251257	268	0,1
	Таращанський	245752	63	0,03
	Уманський	320744	196	0,1
	Черкаський	307542	235	0,1

	Чигиринський	225915	81	0,04
	м.Київ	247723	4354	1,7
	Разом у губернії	3559229	14707	0,4
Херсонська	Херсонський	587804	20290	3,5
	Олександрійський	416576	1356	0,3
	Ананьївський	265762	10177	3,8
	Єлисаветградський	613283	5445	0,9
	Одеський	610042	62658	10,3
	м.Одеса	403815	10248	2,5
	м.Херсон	59076	426	0,7
	Разом у губернії***	2493467	99926	4,0
Полтавська	Полтавський	227795	366	0,2
	Гадяцький	142806	31	0,02
	Зіньківський	140304	17	0,01
	Золотоноський	227594	71	0,03
	Кобеляцький	217875	34	0,02
	Костянтиноградський	230310	2553	1,1
	Кременчуцький	244894	504	0,2
	Лохвицький	150985	75	0,05
	Лубенський	136613	69	0,05
	Миргородський	157790	20	0,01
	Переяславський	185306	29	0,02
	Пирятинський	163505	43	0,03
	Прилуцький	192502	83	0,04
	Роменський	186497	637	0,3
	Хорольський	173375	47	0,03
	м.Полтава	53703	302	0,6
	Разом у губернії	2778151	4579	0,2
Таврійська	Симферопільський	141717	5812	4,1
	Бердянський	304718	23870	7,8
	Дніпровський	212241	2691	1,3
	Євпаторійський	63211	7588	12,0
	Мелітопільський	384239	20154	5,2
	Перекопський	51393	11718	22,8
	Ялтинський	73260	329	0,4
	Теодосійський	115858	4909	4,2
	Керчь-Єнікальське	43698	294	0,7
	Севастопільське	57455	940	1,6
	м.Севастопіль	53595	907	1,7
	м.Симферопіль	49078	706	1,4
	Разом у губернії	1447790	78305	5,4
Бессарабська	Акерманський	265247	43389	16,4

Ізмаїльський	244274	4781	1,9
Хотинський	307532	670	0,2
Разом у губернії****	817053	48390	5,9
Разом	23372002	516403	2,2

* – розраховано за: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XLVIII. Черниговская губерния. – С.-Петербург, 1905. – С. 113; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XLVI. Харьковская губерния. – С.-Петербург, 1904. – С. 103, 104; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XXXII. Подольская губерния. – С.-Петербург, 1904. – С. 99; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XIII. Екатеринославская губерния. – С.-Петербург, 1904. – С. 74, 75; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том VIII. Волынская губерния. – С.-Петербург, 1904. – С. 87; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XVI. Киевская губерния. – С.-Петербург, 1904. – С. 89; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XLVII. Херсонская губерния. – С.-Петербург, 1904. – С. 91; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XXXIII. Полтавская губерния. – С.-Петербург, 1904. – С. 102; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XLI. Таврическая губерния. – С.-Петербург, 1904. – С. 95, 97; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Том XLVII. г.Одесса. – С.-Петербург, 1904. – С. 37; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Вып. III. Бессарабская губерния. – С.-Петербург, 1905. – С. 70, 73.

** – без Мглинського, Суразького, Новозибківського та Стародубського повітів

*** – без Тираспільського повіту

**** – без Сорокського, Бельцького, Оргіївського, Бендерського та Кишинівського повітів

Німецька людиність в УСРР та Кримській АСРР
(за переписом 1926 р.)*

Округа	Район, місто	Уся людиність, осіб	Німці, осіб	Частка німців від усієї людиности, %
Луганська	Алчевський	55880	124	0,2
	Дмитрівський	43043	1307	3,0
	Кам'янобрідський	17350	261	1,5
	Краснолуцький	83087	2139	2,6
	Лозово-Павлівський	97983	350	0,4
	Новосвітлівський	23774	1069	4,5
	Петрівський	28714	3	0,01
	Рівеньківський	65673	1316	2,0
	Слов'яносербський	33526	5	0,01
	Сорокинський	31274	77	0,2
	Станично-Луганський	30034	5	0,02
	Успенський	32540	480	1,5
	м.Луганське	71765	375	0,5
	Разом в окрузі	614643	7511	1,2
Артемівська	Олександрівський	30801	1426	4,6
	Артемівський	52738	438	0,8
	Гришинський	44622	821	1,8
	Єнакіївський	81629	1183	1,4
	Залізнянський	42056	3739	8,9
	Костянтинівський	73566	3633	4,9
	Краматорський	50266	864	1,7
	Лиманський	35401	20	0,1
	Лисичанський	51579	445	0,9
	Ново-Економічний	39902	908	2,3
	Петрівський	71714	374	0,5
	Попаснянський	59495	1174	1,9
	Слов'янський	95109	354	0,4
	м.Артемівське	37780	235	0,6
	Разом в окрузі	766668	15614	2,0
Сталінська	Овдіївський	38266	75	0,2
	Амвросіївський	46057	1509	3,3
	Андріївський	26736	28	0,1
	Велико-Янисольський	22320	1474	6,6
	Мокіївський	149319	1163	0,8
	Мір'ївський	65208	346	0,5
	Павлівський	44023	119	0,3
	Селидівський	27083	3773	13,9
	Старо-Бишівський	51794	2465	4,8
	Харцизький	31212	1343	4,3
	Чистяківський	47066	1315	2,8
	м.Сталіне	105857	417	0,4
	Разом в окрузі	654941	14358	2,2
Київська	Баришівський	32087	2	0,01
	Березанський	44847	4	0,01
	Боришпільський	32920	10	0,03
	Бородянський	30539	27	0,1

Броварський	39067	16	0,04
Брусилівський	42197	96	0,2
Будаївський	65712	32	0,05
Бишівський	30814	749	2,4
Васильківський	62916	24	0,04
Велико-Димерський	47921	7	0,01
Германівський	38723	5	0,01
Гостомельський	40249	356	0,9
Димерський	34565	117	0,3
Жукинський	31108	-	-
Кагарлицький	35590	7	0,02
Іванківський	40540	36	0,1
Макарівський	48293	898	1,9
Обухівський	58459	6	0,01
Переяславський	78975	9	0,01
Ржищівський	68980	5	0,01
Рогозівський	39690	7	0,02
Розважівський	41241	370	0,9
Хабнянський	36728	345	0,9
Чорнобильський	42306	14	0,03
Шепелицький	27087	23	0,1
м.Київ	513637	3554	0,7
Разом в окрузі	1594810	6719	0,4

Білоцерківська	Білоцерківський	71361	5	0,01
	Богуславський	56141	8	0,01
	Велико-Половецький	37725	3	0,01
	Володарський	43736	4	0,01
	Гребінківський	37523	7	0,02
	Ківшоватський	34390	2	0,01
	Кожанський	38841	8	0,02
	Корнинський	38194	14	0,04
	Медвинський	27653	6	0,02
	Миронівський	47344	6	0,01
	Попельнянський	38449	6	0,01
	П'ятигірський	38307	3	0,01
	Ракитянський	53767	13	0,02
	Сквирський	55401	12	0,02
	Ставищанський	49242	2	0,004
	Таращанський	39821	3	0,01
	Тетіївський	28560	3	0,01
	Узинський	39546	15	0,04
	Хвастівський	62895	32	0,05
	м.Біла Церква	42974	59	0,1
Разом в окрузі	861251	211	0,02	

Бердичівська	Андрушівський	49708	27	0,05
	Бердичівський	68277	77	0,1
	Вчорайшанський	33464	21	0,1
	Козятинський	69611	60	0,1
	Любарський	73807	35	0,05
	Махнівський	39340	12	0,03
	Плисківський	51413	3	0,01
	Погребищенський	69836	25	0,03
	Ружинський	62406	10	0,02
	Уланівський	55640	5	0,01
	Чуднівський	60478	38	0,1
	Янушпільський	43330	7	0,02
	м.Бердичів	55613	252	0,4
	Разом в окрузі	732571	572	0,1

Могилівська	Бабчинецький	33432	2	0,01
	Барський	43698	9	0,02
	Джуринський	26757	27	0,1
	Копайгородський	31298	3	0,01
	Лучинецький	37564	17	0,04
	Могилівський	37828	1	0,003
	Мурахвацький	27476	16	0,1
	Муроввяно-Курилівецький	35939	3	0,01
	Станіславчицький	30398	3	0,01
	Чернівецький	34459	3	0,01
	Шаргородський	31582	8	0,02
	Ялтушківський	32962	6	0,02
	Ямпільський	64549	128	0,2
	Яришівський	31101	11	0,03
	м.Могилів	22993	21	0,1
Разом в окрузі	522036	258	0,05	
Маріупільська	Андріївський	22306	18	0,1
	Бердянський	56275	1233	2,2
	Берестівський	28850	2	0,01
	Буденівський	22640	1660	7,3
	Володарський	25277	341	1,3
	Люксембурзький	18791	15281	81,3
	Мангуський	18398	18	0,1
	Новоселівський	49174	307	0,6
	Жовтневий	40164	714	1,8
	Старо-Каранський	35324	4882	13,8
	Старо-Керменчицький	24576	1285	5,2
	Царекостянтинівський	32424	56	0,2
	м.Маріупіль	41341	325	0,8
	Разом в окрузі	415540	26122	6,3
Мелітопільська	Якимівський	44242	168	0,4
	Велико-Білозерський	38763	23	0,1
	Велико-Лепитиський	28481	6	0,02
	Велико-Токмацький	40582	585	1,4
	Верхньо-Рогачицький	34798	1959	5,6
	Веселівський	33148	215	0,6
	Вознесенський	25142	67	0,3
	Друго-Покровський	46171	24	0,1
	Геничеський	59947	250	0,4
	Іванівський	35573	83	0,2
	Кизлярський	34732	4319	12,4
	Коларівський	32947	939	2,8
	Михайлівський	35218	174	0,5
	Молочанський	35712	22176	62,1
	Нижньо-Сірогозький	31455	13	0,04
	Ново-Троїцький	44937	149	0,3
	Ногайський	23190	101	0,4
	Пришибський	15955	12346	77,4
	Терпіннівський	20180	26	0,1
	Царедарівський	23585	29	0,1
	Чернігівський	26119	25	0,1
м.Мелітопіль	25289	440	1,7	
Разом в окрузі	736166	44117	6,0	
Харківська	Олексіївський	39610	16	0,04
	Охтирський	61205	24	0,04
	Біло-Колодяжанський	30732	13	0,04
	Богодухівський	64664	34	0,05

Валківський	55167	4	0,01
Велико-Писарівський	40570	1	0,002
Вовчанський	55887	35	0,1
Деркачівський	39661	7	0,02
Зміївський	49004	23	0,05
Золочівський	52874	11	0,02
Кириківський	37083	5	0,01
Коломанський	39645	7	0,02
Колонтаївський	23234	10	0,04
Краснокутський	48080	17	0,03
Липецький	31484	1	0,003
Лозівський	60617	683	1,1
Люботинський	48634	36	0,1
Мерехвянський	32987	46	0,1
Ново-Водолазький	49172	4	0,01
Вільшанський	38371	5	0,01
Печенізький	45170	1	0,002
Синнянський	20353	3	0,01
Старовірівський	34315	1	0,003
Старо-Салтівський	32794	4	0,01
Таранівський	27099	8	0,03
Харківський	69972	139	0,2
Чугуївський	57997	44	0,1
м.Харків	417342	2202	0,5
Разом в окрузі	1603623	3384	0,2

Лубенська	Велико-Багачанський	27602	5	0,02
	Волчківський	32851	20	0,06
	Комишанський	27269	3	0,01
	Лубенський	40384	9	0,02
	Миргородський	47534	26	0,05
	Нероновицький	22652	-	-
	Оболонянський	42852	4	0,01
	Оржицький	26220	1	0,004
	Остапівський	32384	3	0,01
	Покрово-Богачанський	39940	2	0,005
	Попівський	28975	4	0,01
	Сінчанський	25411	3	0,01
	Тарандинцівський	27341	8	0,03
	Хоролський	49847	31	0,06
	Чорнуський	48230	7	0,01
	Яблунівський	28661	2	0,01
м.Лубні	21302	70	0,3	
Разом в окрузі	666982	255	0,04	

Ніженська	Бобровицький	39567	12	0,03
	Веркіївський	27102	5	0,02
	Ічнянський	61840	11	0,02
	Кобижчанський	32307	1	0,003
	Козелецький	28240	1	0,004
	Комарівський	39882	1	0,003
	Лосинівський	37450	1	0,003
	Мринський	27811	6	0,02
	Ніженський	28940	1	0,003
	Ново-Басанський	38387	2	0,005
	Носівський	38027	6	0,02
	Плисківський	34328	-	-
	м.Ніжен	37990	39	0,1
	Разом в окрузі	471871	86	0,02

Вінницька	Вахнівський	33323	14	0,04
	Вінницький	67825	12	0,02
	Вороновицький	38610	10	0,03
	Дашівський	37876	17	0,04
	Жмеринський	54201	111	0,2
	Лінецький	38991	12	0,03
	Калинівський	41449	7	0,02
	Краснянський	24815	1	0,004
	Липовецький	39115	3	0,01
	Літинський	58664	3	0,01
	Межирівський	33871	100	0,3
	Немирівський	57326	66	0,1
	Піківський	41026	13	0,03
	Прилуцький	30319	24	0,1
	Ситківецький	33057	8	0,02
	Тиврівський	36626	16	0,04
	Хмільницький	59935	12	0,02
	м.Вінниця	57990	275	0,5
	Разом в окрузі	775618	704	0,1
	Проскурівська	Бахматівецький	25044	2
Вітківецький		30521	1	0,003
Вовковинецький		31545	17	0,05
Волочиський		43249	8	0,02
Городоцький		37118	19	0,05
Деражнянський		37382	12	0,03
Кузьминський		30133	2	0,01
Ляличівський		35821	13	0,04
Меджибізький		33200	5	0,02
Михалпільський		28242	8	0,03
Проскурівський		39444	5	0,01
Старо-Синявський		36181	2	0,01
Фельштинський		31535	4	0,01
Чорно-Острівський		35161	5	0,01
Юринецький		28995	9	0,03
Ярмолинецький		37427	3	0,01
м.Проскурів		31989	78	0,2
Разом в окрузі	572967	193	0,03	
Зінов'ївська	Бобринецький	59531	420	0,7
	Велико-Вищанський	25776	12	0,05
	Братський	36123	654	1,8
	Верблюзький	18713	1	0,005
	Єлисаветградківський	52442	11	0,02
	Зінов'ївський	75695	407	0,5
	Злинківський	26952	4	0,01
	Знам'янський	51438	56	0,1
	Кампаніївський	36480	33	0,1
	Мало-Вищанський	28762	15	0,05
	Новгородківський	31567	11	0,03
	Ново-Миргородський	45796	11	0,02
	Ново-Празький	43903	10	0,02
	Ново-Український	65189	129	0,2
	Рівнянський	36582	9	0,02
	Устимівський	38648	361	0,9
	Хмільвський	30144	3	0,01
	м.Зінов'ївське	66467	329	0,05
Разом в окрузі	770298	2476	0,3	
Старобільська	Олександрівський	30106	16	0,05

	Біловодський	66623	7	0,01
	Білокуракінський	44780	2	0,004
	Білолуцький	32539	1	0,003
	Марківський	47460	20	0,04
	Мілівський	35047	7	0,02
	Містківський	28190	238	0,8
	Ново-Астраханський	40170	24	0,1
	Ново-Гайдарівський	50595	1055	2,1
	Осинівський	45487	3	0,01
	Старобільський	52594	2	0,004
	м.Старобільське	13973	30	0,02
	Разом в окрузі	480378	1405	0,3
Одеська	Березівський	39745	4544	11,4
	Грос-Лібентальський	13621	12839	94,2
	Гросулівський	28797	4654	16,2
	Захарівський	40039	1116	2,8
	Ісаївський	37843	1653	4,4
	Комінтернівський	22821	3529	15,5
	Ленінський	16218	1542	9,5
	Овідіопільський	13706	27	0,2
	Петровірівський	34009	1200	3,5
	Тарасо-Шевченківський	44725	7710	17,2
	Тилигуло-Березанський	26924	6541	24,9
	Троїцький	32972	69	0,2
	Фрідріх-Енгельсівський	20875	14505	69,5
	Цебриківський	37459	5862	15,6
	Червоно-Повстанський	33783	88	0,3
	Одеський**	25964	-	-
	м.Одеса	420862	5522	1,3
	Разом в окрузі	864399	71410	8,3
Волинська	Баранівський	44341	1017	2,3
	Володарський	48607	8386	17,2
	Іванківський	45809	109	0,2
	Коростишівський	41486	355	0,8
	Мархлевський	40904	3575	8,7
	Новгород-Волинський	63084	8129	12,9
	Потіївський	41898	1263	3,0
	Пулинський	59533	15906	26,7
	Радомиський	59424	1272	2,1
	Романівський	43330	3177	7,3
	Троянівський	40043	1338	3,3
	Черняхівський	51501	3167	6,1
	Ярунський	36076	1887	5,2
	м.Житомир	76678	713	0,9
	Разом в окрузі	690537	50294	7,3
Глухівська	Глухівський	46845	13	0,03
	Есманський	34455	-	-
	Новгород-Сіверський	70420	17	0,02
	Понорницький	40807	15	0,04
	Путивельський	67279	15	0,02
	Семенівський	55161	15	0,03
	Середино-Будський	43748	6	0,01
	Тулиголівський	30089	3	0,01
	Хильчанський	36086	-	-
	Шостенський	61092	15	0,02
	Ямпільський	49871	14	0,03

	м.Глухів	16000	13	0,08
	Разом в окрузі	551893	126	0,02
Дніпропетрівська	Близнюківський	53889	910	1,7
	Васильківський	84832	844	1,0
	Верхньо-Дніпровський	48918	38	0,1
	Дніпропетрівський	67909	1191	1,7
	Кам'янський	59259	199	0,3
	Карломарксівський	63165	3185	5,0
	Котівський	52538	6	0,01
	Криничуватський	35454	15	0,04
	Магдалинівський	37538	407	1,1
	Межівський	56773	369	0,6
	Новомосковський	76094	76	0,1
	Павлоградський	76266	114	0,2
	Перещепинський	43850	14	0,03
	Петриківський	49819	7	0,01
	Петропавлівський	44165	384	0,9
	Синельниківський	62780	2848	4,5
	Солонянський	40360	476	1,2
	Царичанський	68371	5	0,01
	Юр'ївський	45190	34	0,1
	м.Дніпропетрівське	232925	1694	0,7
	Разом в окрузі	1292828	12816	1,0
Херсонська	Олешківський	40454	35	0,9
	Березнюватський	36887	114	0,3
	Бериславський	30285	2460	8,1
	Велико-Олександрівський	31878	108	0,3
	Високопільський	14614	9516	65,1
	Голопристанський	51644	110	0,2
	Горностаївський	33920	2109	6,2
	Кахівський	53095	1137	2,1
	Качкарівський	45320	218	0,5
	Скадівський	33616	16	0,05
	Снігірівський	37901	675	1,8
	Херсонський	45657	26	0,1
	Чаплинський	51793	37	0,1
	м.Херсон	58801	259	0,4
	Разом в окрузі	565865	16820	2,9
Чернігівська	Березнянський	33555	3	0,01
	Бобровицький	48444	-	-
	Городнянський	69532	9	0,01
	Добрянський	31077	3	0,01
	Довжицький	26833	2	0,01
	Козельський	34821	1	0,003
	Куликівський	38151	-	-
	Любецький	23702	2	0,01
	Моровський	25053	1	0,004
	Олишівський	47017	7	0,01
	Остерський	46443	9	0,01
	Ріпчанський	39105	-	-
	Сновський	37474	23	0,1
	м.Чернігів	35234	49	0,1
	Разом в окрузі	534230	109	0,02
Конотіпська	Алтинівський	28730	3	0,01
	Батуринський	33453	2	0,01

	Бахмацький	40263	25	0,1
	Борзенський	45344	8	0,02
	Буринський	42875	9	0,02
	Грузчанський	47541	7	0,01
	Дмитрівський	55091	5479	9,9
	Конотіпський	43207	20	0,05
	Коропський	49069	4	0,01
	Корюківський	26527	8	0,03
	Кролевецький	44170	6	0,01
	Мінський	36717	6	0,02
	Жовтневий	24424	20	0,1
	Охрамієвецький	25062	1	0,004
	Сосницький	34356	10	0,03
	Холминський	29230	2	0,01
	Чорнотицький	20499	-	-
	м.Конотіп	33571	26	0,08
	Разом в окрузі	660129	5636	0,8
Коростенська	Базарський	38349	328	0,8
	Барашівський	36160	6540	18,1
	Городницький	41308	6722	16,3
	Лугинський	36377	845	2,3
	Малинський	64289	748	1,2
	Народицький	46639	65	0,1
	Овруцький	63907	74	0,1
	Олевський	47974	1465	3,1
	Словечанський	32064	111	0,3
	Ушомирський	59557	2978	5,0
	Емільчинський	44016	5854	13,3
	м.Коростень	12012	159	1,3
	Разом в окрузі	521092	25891	4,97
Кременчуцька	Олександрійський	60679	27	0,04
	Бригадирівський	44887	2	0,004
	Глинський	37343	2	0,005
	Глобинський	41810	1	0,002
	Горбівський	33838	-	-
	Градизький	35620	3	0,01
	Вереміївський	32049	-	-
	Кишенський	55460	10	0,02
	Кахнівський	43657	9	0,02
	Червоно-Кам'янський	24094	-	-
	Крюківський	30394	40	0,1
	Лихівський	31816	6	0,02
	Манжеліївський	43859	9	0,02
	Ново-Георгіївський	53507	7	0,01
	Онопріївський	34882	7	0,02
	Попельнастівський	42073	17	0,04
	Потіцький	40278	4	0,01
	Семенівський	46828	21	0,04
	м.Кременчук	58832	125	0,2
	Разом в окрузі	791831	290	0,04
Тульчинська	Бершадський	51792	20	0,04
	Брацлавський	40437	5	0,01
	Вапнярський	40959	10	0,02
	Гайсинський	54930	33	0,1
	Джулинський	35672	21	0,1
	Крижопільський	39075	29	0,1
	Ладжинський	37828	5	0,01

	Містківський	37092	3	0,01
	Ободівський	34657	7	0,02
	Ольгопільський	39899	8	0,02
	Піщанський	55380	62	0,1
	Соболівський	31163	19	0,1
	Томашпільський	39750	5	0,01
	Тростянецький	39957	10	0,02
	Тульчинський	39746	5	0,01
	Чечільницький	36906	24	0,1
	Шпиківський	36468	37	0,1
	м.Тульчин	17391	24	0,1
	Разом в окрузі	706528	327	0,05
Кам'янецька	Воньківецький	32454	1	0,003
	Довжицький	29063	11	0,04
	Дунаєвецький	38089	203	0,5
	Жванецький	23095	3	0,01
	Зіньківський	32226	1	0,003
	Китайгородський	27640	3	0,01
	Купинський	32463	3	0,01
	Лянцкорунський	29209	-	-
	Маківський	28376	10	0,03
	Миньківецький	34369	4	0,01
	Ново-Ушицький	49336	16	0,03
	Орининський	32974	7	0,02
	Смотрицький	29149	5	0,02
	Солобківецький	36483	11	0,03
	Старо-Ушицький	29022	6	0,02
	Чемерівецький	28654	2	0,01
	м.Кам'янець	32051	87	0,3
	Разом в окрузі	521092	25891	4,9
Запорізька	Балківський	27965	14	0,05
	Василівський	30220	52	0,2
	Гуляй-Пільський	45494	775	1,7
	Жеребецький	27879	907	3,2
	Запорізький	27879	950	3,4
	Кам'янський	35244	18	0,05
	Ново-Миколаївський	32123	5114	15,9
	Оріхівський	41463	194	0,5
	Покровський	37259	204	0,5
	Пологівський	59231	451	0,8
	Софіївський	35874	646	1,8
	Томаківський	38344	51	0,1
	Хортицький	38485	11056	28,7
м.Запоріжжя	55744	1664	2,9	
	Разом в окрузі	533315	22086	4,1
Криворізька	Апостольський	48037	1647	3,4
	Божедарівський	39950	780	1,9
	Долинський	49619	343	0,7
	Зеленівський	51896	5	0,01
	Казанківський	38659	102	0,3
	Криворізький	67818	1605	2,4
	Нікопільський	82586	3511	4,2
	П'ятихатський	65187	270	0,4
	Софіївський	51459	1244	2,4
	Широківський	38516	506	1,3
	м.Кривий Ріг	31285	146	0,5

	Разом в окрузі	565012	10159	1,8
Полтавська	Баляснівський	31478	5	0,02
	Білоцерківський	28589	4	0,02
	Велико-Бучківський	18632	1287	6,9
	Грунський	35209	6	0,02
	Диканський	35532	4	0,01
	Зачепилівський	41152	4	0,01
	Зіньківський	57127	3	0,01
	Карлівський	52730	35	0,1
	Кегичівський	29641	13	0,04
	Кобеляцький	62985	8	0,01
	Котельвянський	26542	1	0,004
	Червоноградський	66679	118	0,2
	Мало-Перещепинський	43513	6	0,01
	Машівський	36547	4	0,01
	Нехворощанський	38781	1	0,003
	Ново-Санжарівський	45680	3	0,01
	Опішнянський	49348	2	0,004
	Полтавський	71234	20	0,03
	Решетилівський	62828	7	0,01
	Рублівський	20863	2	0,01
	Руновщанський	33114	2	0,01
	Сахновщанський	44070	172	0,4
	Чутівський	32031	34	0,1
	Шишацький	47013	10	0,02
	м.Полтава	91984	330	0,3
		Разом в окрузі	1089554	2081
Прилуцька	Березово-Рудський	33215	1	0,003
	Бирлівський	38495	2	0,005
	Варвинський	36125	4	0,01
	Драбівський	45438	10	0,02
	Іваницький	24321	9	0,04
	Мало-Дівицький	34216	6	0,02
	Пирятинський	35272	18	0,05
	Прилуцький	54259	8	0,01
	Срібрянський	42179	4	0,01
	Турівський	38657	7	0,02
	Харківецький	17189	-	-
	Яблунівський	39349	1	0,002
	Яготинський	45293	18	0,04
	м.Прилука	28621	41	0,1
	Разом в окрузі	510064	129	0,02
Шепетівська	Аннопільський	53796	238	0,4
	Антонинський	46103	22	0,05
	Базалійський	36832	9	0,02
	Грицівський	45132	6	0,01
	Заславський	50206	27	0,05
	Красилівський	51004	10	0,02
	Ляхівецький	43872	4	0,01
	Плужнянський	42596	1087	2,5
	Полоннянський	61334	562	0,9
	Славутський	40940	267	0,6
	Старо-Костянтинівський	84729	38	0,04
	Судилківський	43984	1568	3,6
	Теопіпільський	44525	7	0,01
	м.Шепетівка	14693	47	0,3

	Разом в окрузі	659746	3902	0,6
Озюмська	Андріївський	44109	10	0,02
	Балакліївський	43136	13	0,03
	Барвінківський	43113	2231	5,2
	Боровський	34421	4	0,01
	Бугаївський	19949	2	0,01
	Озюмський	58841	39	0,07
	Лозовеньківський	31449	234	0,7
	Петрівський	37126	13	0,03
	Савинський	24657	4	0,01
	Шандриголівський	31744	8	0,02
	м.Озюм	9550	22	0,2
	Разом в окрузі	378095	2580	0,7
Шевченківська	Олександрівський	45238	7	0,01
	Балаклійський	45787	6	0,01
	Гельм'язівський	45093	12	0,03
	Городищенський	57179	16	0,03
	Златопільський	49428	14	0,03
	Золотоніський	71951	21	0,03
	Іркліївський	46963	-	-
	Кам'янський	69272	11	0,02
	Канівський	40603	7	0,02
	Корсунський	54975	8	0,01
	Матусівський	36389	11	0,03
	Ведмедівський	48400	-	-
	Мокрокалігірський	38833	5	0,01
	Мошнянський	39480	1	0,002
	Вільшанський	46403	6	0,01
	Піщанський	31497	3	0,01
	Смілянський	71667	81	0,1
	Стеблівський	32324	2	0,01
	Таганчанський	43347	10	0,02
	Черкаський	51240	6	0,01
	Чорнобаївський	46213	8	0,02
	Чигиринський	44856	1	0,002
	Шполянський	41413	6	0,01
м.Черкаси	39511	79	0,2	
	Разом в окрузі	1138062	321	0,03
Гуманська	Бабанський	45242	2	0,004
	Буцький	48375	5	0,01
	Верхняцький	49787	27	0,05
	Виноградський	26117	2	0,01
	Гранівський	35919	1	0,003
	Катеринопольський	45278	7	0,01
	Жашківський	34730	14	0,04
	Звинигородський	53101	18	0,03
	Ладжинський	37693	4	0,01
	Лисянський	40121	7	0,02
	Маньківський	55846	11	0,02
	Манастирищанський	45423	3	0,01
	Оратівський	40526	7	0,02
	Підвісоцький	46587	10	0,02
	Рижанівський	36240	3	0,01
	Тальнянський	48736	9	0,02
	Теплицький	40829	3	0,01
	Тернівський	29785	9	0,03

	Гуманський	50363	3	0,01
	Цибулівський	43540	5	0,01
	м.Гумань	44812	41	0,1
	Разом в окрузі	893072	191	0,02
Куп'янська	Велико-Бурлуцький	50553	5	0,01
	Дворічанський	25200	3	0,01
	Кабанський	46920	18	0,04
	Куп'янський	42159	36	0,1
	Ново-Свердлівський	27476	2	0,01
	Жовтневий I	25861	1	0,004
	Жовтневий II	31519	4	0,01
	Вільшанський	26047	1	0,004
	Раківський	36068	6	0,02
	Сватівський	37575	18	0,05
	Сіньківський	36106	3	0,01
	Троїцький	28757	2	0,01
	м.Куп'янка	15156	40	0,3
	Разом в окрузі	426015	139	0,03
Роменська	Березівський	29642	6	0,02
	Велико-Бубнівський	36203	7	0,02
	Веприцький	26413	1	0,004
	Гадяцький	61974	7	0,01
	Глинський	26197	1	0,004
	Засульський	44032	2	0,004
	Липово-Долинівський	36966	1	0,003
	Лохвицький	66953	18	0,03
	Недригайлівський	38962	4	0,01
	Перекопівський	26842	1	0,004
	Петрівський	28984	3	0,01
	Синівський	34163	1	0,003
	Смілянський	55913	664	1,2
м.Ромен	25787	50	0,2	
	Разом в окрузі	536305	766	0,1
Сумська	Білопільський	65262	39	0,1
	Борімлянський	29002	2	0,01
	Вірівський	26542	11	0,04
	Ворожбянський	28990	2	0,01
	Краснопільський	41753	3	0,01
	Лебединський	70120	23	0,03
	Жовтневий	47783	9	0,02
	Вільшанський	26658	-	-
	Річківський	31671	2	0,01
	Славгородоцький	20284	5	0,02
	Степанівський	22396	4	0,02
	Сумський	42296	11	0,03
	Тернівський	32386	2	0,01
	Тростянецький	43290	26	0,1
	Хотинський	30284	1	0,003
	Чупахівський	29547	9	0,03
	Штепівський	39112	6	0,02
	Юнаківський	26345	3	0,01
м.Суми	44213	155	0,4	
	Разом в окрузі	690726	13	0,04
Першомайська	Богопільський	54246	31	0,1

	Врадіївський	39992	360	0,9
	Голованівський	62502	39	0,1
	Грушківський	59052	16	0,03
	Добровеличківський	37818	38	0,1
	Доманівський	44221	751	1,7
	Костянтинівський	44084	134	0,3
	Криво-Озерський	57834	23	0,04
	Лисогірський	40439	18	0,04
	Любашівський	45858	22	0,05
	Ново-Архангельський	60152	12	0,02
	Савранський	46021	13	0,03
	Хашуватський	43472	22	0,05
	м.Першомайське	31683	108	1,3
	Разом в окрузі	665922	1587	0,2
Миколаївська	Варварівський	25990	679	2,6
	Володимирівський	25312	32	0,1
	Вознесенський	66687	452	0,7
	Єланецький	36258	1311	3,6
	Карло-Лібкнехтівський	26902	24187	89,9
	Миколаївський	66471	876	1,3
	Ново-Бузький	40873	654	1,6
	Ново-Одеський	43553	321	0,7
	Очаківський	20943	408	1,9
	Полтавський	45757	824	1,8
	м.Миколаїв	104909	1167	1,1
		Разом в окрузі	497326	30911
Молдавська АСРР	Ананіївський	62289	122	0,2
	Балтський	76274	17	0,02
	Бирзульський	57823	446	0,8
	Григоріопільський	30094	6315	20,9
	Дубосарський	42609	246	0,6
	Кам'янський	39169	215	0,5
	Червоно-Вікнянський	41249	2118	5,1
	Крутянський	50913	118	0,2
	Рибницький	47731	28	0,1
	Слободзійський	37617	72	0,2
	Тираспільський	64750	1020	1,6
	м.Балта	23034	22	0,1
		Разом в МАСРР	572339	10739
Разом в УСРР		29019747	393924***	1,36
Кримська АСРР	Бахчисарайський	37429	167	0,4
	Джанкойський	56647	11710	20,7
	Євпаторійський	46944	7372	15,7
	Карасубазарський	25932	880	3,4
	Севастопільський	19711	43	0,2
	Керчинський	39756	1089	2,7
	Симферопільський	66968	12543	18,7
	Судакський	13898	361	2,6
	Теодосійський	51767	5121	9,9
	Ялтинський	24817	47	0,2
	м.Симферопіль	88340	1520	1,7
	м.Джанкой	8314	473	5,7
	м.Євпаторія	23512	771	3,3
м.Карасубазар	7633	138	1,8	

м.Керчь	34579	147	0,4
м.Севастопіль	74703	338	0,5
м.Судак	1897	103	5,4
м.Теодосія	28656	346	1,2
м.Ялта	28838	233	0,8
Разом в Кримській АСРР	713823	43631	6,11
Разом в УСРР та Кримській АРСР	29733570	437555	1,47

* – розраховано за: Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XIII. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. – М.:Видання ЦСУ СРСР, 1929. – С. 4-7, 176-182, 240-242, 308-311, 331-335, 410-417; Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ I. Національність. Рідна мова. Вік. Письменність. – М.:Видання ЦСУ СРСР, 1929. – С. 8, 70, 72, 158, 160, 162; Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XII. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Правобережжя. Лівобережжя. Національність. Рідна мова. Вік. Письменність. – М.:Видання ЦСУ СРСР, 1929. – С. 202, 204, 206, 208, 210, 212, 424, 426, 428, 430, 432-438; Всесоюзная перепись населения 1926 г. Том V. Крымская АССР. Северо-Кавказский край. Дагестанская АССР. – М.:ЦСУ, 1928. – С. 5-10, 28-29.

** – Одеський район увесь входив у межу м.Одеса

*** – у тому назвали рідною мовою німецьку 374078 (95,0%) (за: Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ I. Національність. Рідна мова. Вік. Письменність. – М.:Видання ЦСУ СРСР, 1929. – С. 9, 20).

Німецька людиність у Кримській АРСР
(за переписом 1939 р.)*

Місто, район	Уся людиність, осіб	Німці, осіб	Частка німців від усієї людиности, %
м.Симферопіль	142634	3096	2,2
м.Євпаторія	47030	1698	3,6
м.Керчь	104443	778	0,7
м.Севастопіль	109104	428	0,4
м.Теодосія	45032	3364	7,5
м.Ялта	32683	2123	6,5
Ак-Мечетський	15941	439	2,7
Ак-Шейхський	14725	1737	11,8
Алуштинський	25996	101	0,4
Балаклавський	23400	48	0,2
Бахчисарайський	46888	507	1,1
Біюк-Онларський	18542	4010	21,6
Джанкойський	46626	3676	7,9
Євпаторійський	11264	1341	11,9
Зуйський	16324	2333	14,3
Ічкінський	20748	2445	11,8
Карасубазарський	33034	1023	3,1
Кіровський	21321	1088	5,1
Колайський	16767	2906	17,3
Червоно-Перекопський	23529	544	2,3
Куйбишевський	17759	49	0,3
Лариндорфський	14350	2032	14,2
Ленінський	23656	1168	4,9
Маяк-Салинський	28415	350	1,2
Сакський	27800	3206	11,5
Сейтлерський	24984	458	1,8
Сімферопольський	41318	3009	7,3
Старо-Кримський	20593	978	4,7
Судакський	20081	415	2,1
Тельманський**	23535	7897	33,5
Фрайдорфський	14366	1846	12,8
Ялтинський	46693	208	0,4
Разом	1126385	51299	4,6

* – за: Крым многонациональный. Вопросы – ответы. Вып. 1. – Симферополь:Таврия, 1988. – С. 70-72.

** – німецький національний район

Німецька людиність в Україні
(за переписом 2001 р.)*

Адміністративно-територіяльна одиниця	Уся людиність, осіб	Німці, осіб	Частка німців від усієї людиності, %	Німці, які назвали німецьку мову рідною, осіб / %
АРК	2024056	2536	0,1	234 / 9,2
Вінницька область	1763944	385	0,02	35 / 9,0
Волинська область	1057214	235	0,02	20 / 8,5
Дніпропетровська область	3561224	3773	0,1	222 / 5,9
Донецька область	4825563	4620	0,1	221 / 4,8
Житомирська область	1389293	994	0,1	68 / 6,8
Закарпатська область	1254614	3582	0,3	1810 / 50,5
Запорізька область	1926810	2209	0,1	138 / 6,2
Івано-Франківська область	1406129	221	0,02	49 / 22,1
Київська область**	1821061	732	0,04	41 / 5,6
Кіровоградська область	1125704	545	0,05	48 / 8,8
Луганська область	2540191	1555	0,06	77 / 4,9
Львівська область	2605956	648	0,02	107 / 16,5
Миколаївська область	1262899	1220	0,1	65 / 5,3
Одеська область	2455666	2877	0,1	291 / 10,1
Полтавська область	1621207	712	0,04	63 / 8,8
Рівненська область	1171445	252	0,02	18 / 7,1
Сумська область	1296763	363	0,03	34 / 9,4
Тернопільська область	1138500	139	0,01	26 / 18,7
Харківська область	2895813	1454	0,05	98 / 6,7
Херсонська область	1172689	1362	0,1	100 / 7,3
Хмельницька область	1426649	365	0,02	22 / 6,7
Черкаська область	1398313	469	0,03	33 / 7,0
Чернівецька область	919028	395	0,04	82 / 20,7
Чернігівська область	1236065	282	0,02	20 / 7,1
м.Київ	2566953	1123	0,04	125 / 11,1
м.Севастопіль	377153	254	0,07	9 / 3,5
Разом	48240902	33302	0,07	4056 / 12,2

* – за: Національні меншини в Україні: Інформаційно-бібліографічний покажчик. – К.:ВД “Стилос”, 2003. – С. 12, 30, 40-57.

** – без м.Київ

НІМЕЦЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ СІЛЬСЬКІ РАДИ*

Ч.	Сільради та їхня адміністративно-територіальна локалізація (станом на 1931 р.)	Людність, осіб (станом на 1931 р.)	Населені пункти та їхня адміністративно-територіальна локалізація (станом на 1987 р.)
1	Петропавлівська (Амвросіївський район, Сталінська округа)	939	с.Петропавлівка Василівської сільради Амвросіївського району Донецької області
2	Суворівська (Анатолівський район, Одеська округа)	780	смт Березанка Березанського району Миколаївської області
3	Малахівська (Анатолівський район, Одеська округа)	996	с.Малахове Березанської селищної ради Березанського району Миколаївської області
4	Василівська (Анатолівський район, Одеська округа)	1422	с.Василівка Василівської сільради Березанського району Миколаївської області
5	Бесарабська (Анатолівський район, Одеська округа)	860	с.Бесарабка Анатолівської сільради Березанського району Миколаївської області
6	Блюменфельдська (Анатолівський район, Одеська округа)	1012	с.Краснопілля Краснопільської сільради Березанського району Миколаївської області
7	Нейзацька (Анатолівський район, Одеська округа)	936	с.Прогресівка Ташинської сільради Березанського району Миколаївської області
8	Ейгенгутська (Анатолівський район, Одеська округа)	733	с.Благодатне Рівненської сільради Очаківського району Миколаївської області
9	Білярська (Антоно-Козинцівський район, Одеська округа)	759	с.Білярі Новобілярської сільради Комінтернівського району Одеської області
10	Волківська (Антоно-Козинцівський район, Одеська округа)	1510	с.Вовківське Комінтернівської сільради Комінтернівського району Одеської області
11	Іракліївська (Антоно-Козинцівський район, Одеська округа)	1035	с.Ониськове Кіровської сільради Комінтернівського району Одеської області
12	Ней-Люстдорфська (Антоно-Козинцівський район, Одеська округа)	1036	с.Дмитрівка Дмитрівської сільради Комінтернівського району Одеської області
13	Новосеменівська (Апостолівський район, Криворізька округа)	1038	с.Новосеменівка Першотравенської сільради Апостолівського району Дніпропетрівської області
14	Бубнівська (Баранівський район, Волинська округа)	886	с.Бубни Вільшанської сільради Дзержинського району Житомирської області
15	Ліхтенфельдська (Березівський район, Одеська округа)	1717	с.Яснопілля Яснопільської сільради Березівського району Одеської області
16	Нейківська (Березівський район, Одеська округа)	1073	с.Нейкове Ставківської сільради Березівського району Одеської області
17	Чорногорська (Березівський район, Одеська округа)	919	с.Чорногірка Вікторівської сільради Березівського району Одеської області

18	Нейгофнунгська (Бердянський район, Маріупільська округа)	879	смт Новоукраїнка Пролетарської сільради Антрацитівського району Ворошиловградської області
19	Костирівська (Бериславський район, Херсонська округа)	1018	с.Костирка Новорайської селищної ради Бериславського району Херсонської області
20	Зміївська (Бериславський район, Херсонська округа)	1145	с.Зміївка Зміївської сільради Бериславського району Херсонської області
21	Милорадівська (Божедарівський район, Криворізька округа)	1120	с.Милорадівка Покровської сільради Криничанського району Дніпропетрівської області
22	Старицька (Брусилівський район, Київська округа)	575	с.Яструбенка Яструбенківської сільради Коростишівського району Житомирської області
23	Миколаївська (Васильківський район, Запорізька округа)	694	с.Миколаївка Мар'янівської сільради Михайлівського району Запорізької області
24	Михайлівська (Васильківський район, Запорізька округа)	580	смт Михайлівка Михайлівського району Запорізької області
25	Нейгеймська (Великоянисольський район, Сталінська округа)	620	с.Новосілка Зеленопільської сільради Великоновосілківського району Донецької області
26	Марксфельдська (Великоянисольський район, Сталінська округа)	1196	с.Карла Маркса Піддубненської сільради Великоновосілківського району Донецької області
27	Високопільська (Високопільський німецький національний район, Херсонська округа)	4875	смт Високопілля Високопільського району Херсонської області
28	Орловська (Високопільський німецький національний район, Херсонська округа)	1200	с.Орлове Орлівської сільради Високопільського району Херсонської області
29	Кочубеївська (Високопільський німецький національний район, Херсонська округа)	1261	с.Кочубеївка Кочубеївської сільради Високопільського району Херсонської області
30	Григорівська (Високопільський німецький національний район, Херсонська округа)	2390	с.Ново-Григорівське Малештирнянської сільради Високопільського району Херсонської області
31	Великовелідарівська (Вознесенський район, Миколаївська округа)	465	с.Велідарівка Єланецької селищної ради Єланецького району Миколаївської області
32	Краснорічанська (Володарський район, Волинська округа)	1079	с.Краснорічка Небізької сільради Володарсько-Волинського району Житомирської області
33	Писарівська (Володарський район, Волинська округа)	2005	с.Писарівка Дашинської сільради Володарсько-Волинського району Житомирської області
34	Рудне-Фасівська (Володарський район, Волинська округа)	1158	с.Рудня Фасова Фасівської сільради Володарсько-Волинського району Житомирської області
35	Нью-Йоркська (Горлівський район, Артемівська округа)	1890	смт Новгородське Держинської міської ради Донецької області
36	Олександропільська (Горлівський район, Артемівська округа)	1059	с.Олександропіль Тарасівської сільради Костянтинівського району Донецької області
37	Миколаївська (Горлівський район, Артемівська округа)	1157	с.Миколаївка Миколаївської сільради Костянтинівського району Донецької області

38	Люксембурзька (Гришинський район, Артемівська округа)	616	с.Рози Люксембург Новоторецької сільради Добропільського району Донецької області
39	Шилівська (Гришинський район, Артемівська округа)	418	с.Шилівка Шилівської сільради Добропільського району Донецької області
40	Касельська (Гросулівський район, Одеська округа)	2241	с.Великокомарівка Великокомарівської сільради Великомихайлівського району Одеської області
41	Клейнендорфська (Гросулівський район, Одеська округа)	868	с.Новоселівка Новоселівської сільради Великомихайлівського району Одеської області
42	Людвіківська (Район імені Дзержинського, Волинська округа)	960	с.Залужне Червонохатківської сільради Дзержинського району Житомирської області
43	Велико-Вердерська (Дмитрівський район, Конотопська округа)	1795	с.Зеленівка Біловезівської сільради Бахмацького району Чернігівської області
44	Городоцька (Дмитрівський район, Конотопська округа)	693	с.Рубанка Рубанківської сільради Бахмацького району Чернігівської області
45	Кальчинівська (Дмитрівський район, Конотопська округа)	1247	с.Кальчинівка Біловезівської сільради Бахмацького району Чернігівської області
46	Олександрівська (Дніпропетрівська міська рада)	864	с.Олександрівка Олександрівської сільради Дніпропетрівського району Дніпропетрівської області
47	Ямбурська (Дніпропетрівська міська рада)	1292	с.Дніпрове Новоолександрівської сільради Дніпропетрівського району Дніпропетрівської області
48	Непізнанівська (Ємільчинський район, Волинська округа)	1125	с.Непізнаничі Великояблунецької сільради Ємільчинського району Житомирської області
49	Здоровецька (Ємільчинський район, Волинська округа)	721	с.Здоровець Ємільчинської селищної ради Ємільчинського району Житомирської області
50	Косяцька (Ємільчинський район, Волинська округа)	1100	с.Косяк Кривотинської сільради Ємільчинського району Житомирської області
51	Покощівська (Ємільчинський район, Волинська округа)	1040	с.Покощеве Середівської сільради Ємільчинського району Житомирської області
52	Радичька (Ємільчинський район, Волинська округа)	760	с.Радичі Варварівської сільради Ємільчинського району Житомирської області
53	Варварівська (Ємільчинський район, Волинська округа)	1560	с.Варварівка Варварівської сільради Ємільчинського району Житомирської області
54	Сергіївська (Ємільчинський район, Волинська округа)	2244	с.Сергіївка Сергіївської сільради Ємільчинського району Житомирської області
55	Фрайляндська (Жовтневий район, Одеська округа)	338	с.Джуванівка в межах с.Жовтень Жовтневої сільради Ширяївського району Одеської області
56	Михайлівська (Заславський район, Бердичівська округа)	1199	с.Михайлівка Денишівської сільради Житомирського району Житомирської області
57	Бабурська (Запорізька міська рада)	586	с.Бабурка Долинської сільради Запорізького району Запорізької області

58	Верхньо-Хортицька (Запорізька міська рада)	889	У межах м.Запоріжжя
59	Дудниківська (Запорізька міська рада]	806	с.Дудникове Новоіванівської сільради Оріхівського району Запорізької області
60	Миколай-Пільська (Запорізька міська рада]	1822	с.Миколай-Поле Миколай-Пільської сіль- ради Запорізького району Запорізької області
61	Нижньо-Хортицька (Запорізька міська рада)	1430	с.Розумівка Розумівської сільради Запорізького району Запорізької області
62	Новоолександрівська (Запорізька міська рада)	480	с.Новоолександрівка Новоолександрівської сільради Запорізького району Запорізької області
63	Павлівська (Запорізька міська рада)	1943	с.Павлівка Сухоіванівської сільради Василівського району Запорізької області
64	Смолянська (Запорізька міська рада)	446	с.Смоляне Мар'ївської сільради Запорізького району Запорізької області
65	Широчанська (Запорізька міська рада)	2779	с.Широкє Широківської сільради Запорізького району Запорізької області
66	Зельцька (Зельцький німецький національний район, Одеська округа)	3605	смт Лиманське Лиманської селищної ради Роздільнянського району Одеської області
67	Баденська (Зельцький німецький національний район, Одеська округа)	2157	с.Очеретівка в межах с.Кучурган Роздільнянського району Одеської області
68	Страсбурзька (Зельцький німецький національний район, Одеська округа)	2033	с.Кучурган Кучурганської сільради Роздільнянського району Одеської області
69	Майнгеймська (Зельцький німецький національний район, Одеська округа)	1835	с.Кам'янка Каменської сільради Біляївського району Одеської області
70	Ельзаська (Зельцький німецький національний район, Одеська округа)	2074	с.Щербанка Щербанської сільради Роздільнянського району Одеської області
71	Секретарівська (Зельцький німецький національний район, Одеська округа)	649	с.Секретарівка Кам'янської сільради Біляївського району Одеської області
72	Карло-Марксівська (Калініндорфський єврейський національний район, Херсонська округа)	752	с.Карла Маркса Чкаловської сільради Великоолександрівського району Миколаївської області
73	Ландауська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	2755	с.Широколанівка Широколанівської сільради Веселинівського району Миколаївської області
74	Гальбштадтська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	1333	с.Новоселівка Криничанської сільради Миколаївського району Миколаївської області
75	Раштадська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	3268	с.Порічча Порічанської сільради Веселинівського району Миколаївської області
76	Найфельдська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	602	с.Нове в межах с.Юркове Яснопільської сільради Березівського району Одеської області
77	Рорбівська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	2993	с.Новосвітлівка Новосвітлівської сільради Веселинівського району Миколаївської області

78	Мюнхенська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	1170	с.Стара Порічча (**) Старопорічанської сільради Мостівського району Одеської області
79	Михайлівська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	700	с.Михайлівка Кудрявцівської селищної ради Веселинівського району Миколаївської області
80	Катеринентальська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	2651	с.Катеринівка Катеринівської сільради Веселинівського району Миколаївської області
81	Карлсруєська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	2590	с.Степове Степівської сільради Миколаївського району Миколаївської області
82	Вормська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	2132	с.Виноградівка Кудрявцівської селищної ради Веселинівського району Миколаївської області
83	Ватерлоовська (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	1800	с.Ставки Ставківської сільради Веселинівського району Миколаївської області
84	Шмальцька (Карл-Лібкнехтівський німецький національний район, Миколаївська округа)	2581	с.Новий Степ Ставківської сільради Веселинівського району Миколаївської області
85	Долинська (Коларівський болгарський національний район, Мелітопільська округа)	1328	с.Долинське Долинської сільради Бердянського району Запорізької області
86	Горщиківська (Коростенський район, Волинська округа)	1450	с.Горщик Горщиківської сільради Коростенського району Житомирської області
87	Мойсіївка (Коростенський район, Волинська округа)	1214	с.Мойсіївка Лісівщинської сільради Коростенського району Житомирської області
88	Катеринівська (Костянтинівський район, Артемівська округа)	891	с.Катеринівка Катеринівської сільради Костянтинівського району Донецької області
89	Кіндратівка (Костянтинівський район, Артемівська округа)	701	с.Кіндратівка Кіндратівської сільради Костянтинівського району Донецької області
90	Карл-Лібкнехтівська (Краматорський район, Артемівська округа)	***	м.Карло-Лібкнехтівськ Артемівської міськради Донецької області
91	Софіївська (Краснолуцький район, Луганська округа)	823	смт Софіївський Краснолуцької міськради Ворошиловградської області
92	Зеленопільська (Криворізька міська рада)	1434	с.Зелене Поле Орджонікідзевської сільради Криворізького району Дніпропетрівської області
93	Нестелівська (Лозівський район, Харківська округа)	330	с.Нестеліївка Новоіванівської сільради Лозівського району Харківської області
94	Шмідтівська (Луганська міська рада)	1040	с.Переможне Георгіївської сільради Лутугинського району Луганської області
95	Бобринецька (Лугинський район, Волинська округа)	844	с.Бобрині Червоноволицької сільради Лугинського району Житомирської області
96	Люксембурзька (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	1930	с.Світлівка (**) Розівської сільради Розівського району Запорізької області

97	Листвянська (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	1478	с.Листвянка Вишнюватської сільради Куйбишевського району Запорізької області
98	Вишневатська (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	1437	с.Вишнювате Вишнюватської сільради Куйбишевського району Запорізької області
99	Ново-Краснівська (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	1050	с.Новокрасівка Республіканської сільради Володарського району Донецької області
100	Республіканська (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	2185	с.Республіка Республіканської сільради Володарського району Донецької області
101	Кузнецовська (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	2030	с.Кузнецівка Кузнецівської сільради Куйбишевського району Запорізької області
102	Мар'янівська (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	***	с.Мар'янівка Мар'янівської сільради Куйбишевського району Запорізької області
103	Урицька (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	2652	с.Урицьке Карло-Лібкнехтівської сільради Куйбишевського району Запорізької області
104	Карл-Лібкнехтівська (Люксембурзький німецький національний район, Маріупільська округа)	1681	с.Карла Лібкнехта Карло-Лібкнехтівської сільради Куйбишевського району Запорізької області
105	Садки-Строївська (Макарівський район, Київська округа)	677	с.Садки-Строївка Борівської сільради Макарівського району Київської області
106	Нейгеймська (Мархлевський польський національний район, Волинська округа)	1193	с.Ново-Прутівка Прутівської сільради Дзержинського району Житомирської області
107	Тартачківська (Мархлевський польський національний район, Волинська округа)	668	с.Тартачок Новозаводської сільради Червоноармійського району Житомирської області
108	Ейгенфельдська (Мелітопільський район, Мелітопільська округа)	1754	с.Полянівка Полянівської сільради Мелітопільського району Запорізької області
109	Йоганесруєська (Мелітопільський район, Мелітопільська округа)	1747	с.Долинське Новенської сільради Мелітопільського району Запорізької області
110	Олександровфельдська (Мелітопільський район, Мелітопільська округа)	868	с.Олександрівка Олександрівської сільради Приазовського району Запорізької області
111	Олександротальська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	2105	с.Олександрівка Панфілівської сільради Чернігівського району Запорізької області
112	Альтнассауська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1364	с.Виноградне Долинської сільради Токмацького району Запорізької області
113	Вальдгеймська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	2034	с.Владівка Владівської сільради Чернігівського району Запорізької області
114	Гросвейдська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1553	с.Просторе Просторівської сільради Чернігівського району Запорізької області

115	Гохштедтська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1777	с.Високе Високівської сільради Михайлівського району Запорізької області
116	Гейдельберзька (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	2501	с.Новогорівка Таврійської сільради Токмацького району Запорізької області
117	Гнадентальська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	2171	с.Благодатне Широкоярської сільради Чернігівського району Запорізької області
118	Гнаденфельдська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	2849	с.Богданівка Богданівської сільради Чернігівського району Запорізької області
119	Лібенауська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1800	с.Майське в межах с.Остриківка Остриківської сільради Токмацького району Запорізької області
120	Ліхтенфельдська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	3459	с.Грушівка Кіровської сільради Токмацького району Запорізької області
121	Маріагеймська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1662	с.Мар'янівка Мар'янівської сільради Михайлівського району Запорізької області
122	Орловська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1717	с.Орлове Світлодолинської сільради Мелітопільського району Запорізької області
123	Пришибська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1816	смт Пришиб Михайлівського району Запорізької області
124	Райхенфельдська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1858	с.Плодородне Плодородненської сільради Михайлівського району Запорізької області
125	Тіфенбрунська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1145	с.Глибока Криниця (**) Котовської сільради Токмацького району Запорізької області
126	Шенауська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1847	с.Долина Долинської сільради Токмацького району Запорізької області
127	Фрідріхфельдська (Молочанський німецький національний район, Мелітопільська округа)	1362	с.Роздол Роздольської сільради Михайлівського району Запорізької області
128	Буряківська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	630	с.Буряківка Червоноармійської селищної ради Червоноармійського району Житомирської області
129	В'язовецька (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	944	с.В'язовець Кошелівської сільради Червоноармійського району Житомирської області
130	Видумська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	1022	с.Видумка Бабичівської сільради Червоноармійського району Житомирської області
131	Вольвахівська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	834	с.Вольвахівка (**) Стрибзької сільради Червоноармійського району Житомирської області
132	Габривська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	734	с.Мартинівка Мартинівської сільради Червоноармійського району Житомирської області
133	Грінтальська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	1638	с.Зелена Поляна Зеленополянської сільради Червоноармійського району Житомирської області
134	Мартинівська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	952	с.Мартинівка Мартинівської сільради Червоноармійського району Житомирської області

135	Пулино-Гутська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	1548	с.Пулино-Гута Пулино-Гутанської сільради Червоноармійського району Житомирської області
136	Олександрівська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	2725	с.Стара Олександрівка Ялинівської сільради Червоноармійського району Житомирської області
137	Крем'янська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	1444	с.Крем'янка Барашівської сільради Ємільчинського району Житомирської області
138	Будо-Бобрицька (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	1767	с.Будо-Бобриця Будо-Бобрицької сільради Ємільчинського району Житомирської області
139	Солодирська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	2645	с.Солодирі Дворищенської сільради Володарсько-Волинського району Житомирської області
140	Сорочинська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	720	с.Сорочень Будо-Бобрицької сільради Ємільчинського району Житомирської області
141	Лісківська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	688	с.Ліски Зубринської сільради Володарсько-Волинського району Житомирської області
142	Курганська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	877	с.Курганці Дашинської сільради Володарсько-Волинського району Житомирської області
143	Цвітянська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	1225	с.Цвітянка Курненської сільради Червоноармійського району Житомирської області
144	Старо-Олександрівська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	1338	с.Стара-Олександрівка Ялинівської сільради Червоноармійського району Житомирської області
145	Фрайнвардська (Пулинський німецький національний район, Волинська округа)	787	с.Слобідка Стрибізької сільради Червоноармійського району Житомирської області
146	Гросс-Лібентальська (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	3187	смт Великодолинське Овідіопільського району Одеської області
147	Клейн-Лібентальська (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	2371	с.Малодолинське Овідіопільського району Одеської області
148	Олександрогільфська (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	1121	с.Доброолександрівка Доброолександрівської сільради Овідіопільського району Одеської області
149	Нейбурзька (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	873	с.Новоградівка Новоградівської сільради Овідіопільського району Одеської області
150	Марієнтальська (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	1292	с.Мар'янівка Новоградівської сільради Овідіопільського району Одеської області
151	Петерстальська (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	1237	с.Петродолинське Петродолинської сільради Овідіопільського району Одеської області
152	Фрейдентальська (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	1451	с.Мирне Мирненської сільради Біляївського району Одеської області
153	Францфельдська (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	820	с.Надлиманське Надлиманської сільради Овідіопільського району Одеської області
154	Йозефстальська (Спартаківський німецький національний район, Одеська округа)	1391	с.Йосипівка Йосипівської сільради Овідіопільського району Одеської області

155	Хрещатицька (Надригайлівський район, Сумська округа)	1694	с.Хрещатик Дібрівської сільради Роменського району Сумської області
156	Катеринівська (Нікопольський район, Криворізька округа)	1135	с.Катеринівка Покровської сільради Нікопольського району Дніпропетрівської області
157	Бауергеймівська (Ново-Айдарський район, Луганська округа)	***	с.Переможне Штормівської сільради Новоайдарського району Ворошиловградської області
158	Кароліно-Дерманська (Новоград-Волинський район, Волинська округа)	740	с.Червоносілка Великолугівської сільради Червоноармійського району Житомирської області
159	Марушивська (Новоград-Волинський район, Волинська округа)	1216	с.Марушівка Брониківської сільради Новоград-Волинського району Житомирської області
160	Миколаївська (Новоград-Волинський район, Волинська округа)	1620	с.Миколаївка Кам'яномайданської сільради Новоград-Волинського району Житомирської області
161	Наталівська (Новоград-Волинський район, Волинська округа)	1120	с.Наталівка Майстрівської сільради Новоград-Волинського району Житомирської області
162	Ново-Романівська (Новоград-Волинський район, Волинська округа)	629	с.Нова Романівка Новороманівської сільради Новоград-Волинського району Житомирської області
163	Недбайлівська (Новоград-Волинський район, Волинська округа)	1301	с.Вироби Поліянської сільради Новоград-Волинського району Житомирської області
164	Кам'янська (Ново-Миколаївський район, Маріупільська округа)	589	с.Кам'янка Софіївської сільради Новомиколаївського району Запорізької області
165	Конкринівська (Ново-Миколаївський район, Маріупільська округа)	1948	с.Кринівка Тероянської сільради Новомиколаївського району Запорізької області
166	Листівська (Ново-Миколаївський район, Маріупільська округа)	1917	с.Листівка Підгірненської сільради Новомиколаївського району Запорізької області
167	Вигоднянська (Одеська міська рада)	1040	с.Вигода Вигоднянської сільради Біляївського району Одеської області
168	Люстдорфська (Одеська міська рада)	960	с.Чорноморка в межах м.Одеса
169	Одрадівська (Одеська міська рада)	1548	с.Одрадове Виноградарської сільради Роздільнянського району Одеської області
170	Андріївська (Олевський район, Волинська округа)	1509	с.Андріївка Суцанської сільради Олевського району Житомирської області
171	Липівська (Полонський район, Бердичівська округа)	880	с.Липівка Поніківської сільради Полонського району Хмельницької області
172	Берестівська (Попаснянський район, Артемівська округа)	935	с.Берестове Берестівської сільради Артемівського району Донецької області
173	Городчинська (Потіївський район, Волинська округа)	414	с.Городчин Меньківської сільради Радомишльського району Житомирської області
174	Гринфельдська (Рівеньківський район, Луганська округа)	762	с.Зеленопілля Новоборовицької сільради Свердловського району Ворошиловградської області
175	Рози-Люксембурзька (Рівеньківський район, Луганська округа)	1463	с.Мирське в межах с.Благівка Благівської сільради Свердловського району Ворошиловградської області

176	Блонська (Роздільнянський район, Одеська округа)	585	с.Блонське Білчанської сільради Іванівського району Одеської області
177	Єремеївська (Роздільнянський район, Одеська округа)	926	с.Єреміївка Єреміївської сільради Роздільнянського району Одеської області
178	Коноплівська (Роздільнянський район, Одеська округа)	2538	с.Конопляне Коноплянської сільради Іванівського району Одеської області
179	Силівська (Роздільнянський район, Одеська округа)	1468	с.Силівка Коноплянської сільради Іванівського району Одеської області
180	Фрейдеровська (Роздільнянський район, Одеська округа)	1188	с.Балкове Понятівської сільради Роздільнянського району Одеської області
181	Тавежнянська (Сахнівщанський район, Полтавська округа)	1468	с.Тавежня Тавежнянської сільради Сахновщинського району Харківської області
182	Олександрівська (Селідівський район, Сталінська округа)	1876	с.Новопавлівка Лисівської сільради Красноармійського району Донецької області
183	Веселівська (Синельниківський район, Дніпропетрівська округа)	681	с.Веселе Мар'ївської сільради Синельниківського району Дніпропетрівської області
184	Кільманстальська (Синельниківський район, Дніпропетрівська округа)	313	смт Письменне Письменської селищної ради Васильківського району Дніпропетрівської області
185	Маріїнська II (Синельниківський район, Дніпропетрівська округа)	378	с.Мар'їнка Мар'ївської сільради Синельниківського району Дніпропетрівської області
186	Марієнфельдська (Солонянський район, Дніпропетрівська округа)	354	с.Маринопіль (**) Романівської сільради Синельниківського району Дніпропетрівської області
187	Ново-Хортицька (Софіївський район, Криворізька округа)	777	с.Новохортиця Кам'янської сільради Софіївського району Дніпропетрівської області
188	Олександропільська (Сталіндорфський єврейський національний район, Криворізька округа)	1408	с.Олександропіль Лошкарівської сільради Нікопольського району Дніпропетрівської області
189	Гринтальська (Старо-Каранський район, Маріупільська округа)	2101	с.Мічуріно Мічуринської сільради Тельманівського району Донецької області
190	Остгеймська (Старо-Каранський район, Маріупільська округа)	1676	смт Тельманове Тельманівської селищної ради Тельманівського району Донецької області
191	Рівнопільська (Старо-Керменчицький район, Маріупільська округа)	1612	с.Рівнопілля Рівнопільської сільради Гуляйпільського району Запорізької області
192	Сонцівська (Стильський район, Сталінська округа)	1762	с.Сонцеве Сонцевської сільради Старобешівського району Донецької області
193	Мар'янівська (Стильський район, Сталінська округа)	6151	с.Мар'янівка Мар'янівської сільради Старобешівського району Донецької області
194	Воробйово-Берлінська (Цебриківський район, Одеська округа)	***	с.Чапаєве Чапаєвської сільради Великомихайлівського району Одеської області
195	Торосівська (Цебриківський район, Одеська округа)	520	с.Леніне Ленінської сільради Фрунзівського району Одеської області
196	Цибулівська (Цебриківський район, Одеська округа)	1277	с.Цибулівка Цебриківської сільради Великомихайлівського району Одеської області

197	Цебриківська (Цебриківський район, Одеська округа)	2626	смт Цебрикове Цебриківської селищної ради Великомихайлівського району Одеської області
198	Мало-Орлівська (Чистяківський район, Сталінська округа)	1607	с.Малоорлівка Малоорлівської сільради Шахтарського району Донецької області
199	Андріївська (Черняхівський район, Волинська округа)	1112	с.Андріївка Андріївської сільради Черняхівського району Житомирської області
200	Нейборнська (Черняхівський район, Волинська округа)	1396	с.Новосілка Черняхівської селищної ради Черняхівського району Житомирської області
201	Черемошанська (Черняхівський район, Волинська округа)	769	с.Черемошне Березівської сільради Житомирського району Житомирської області
202	Садківська (Черняхівський район, Волинська округа)	1416	с.Садки Березівської сільради Житомирського району Житомирської області
203	Дерманська (Шепетівський район, Бердичівська округа)	968	с.Дерманка Устянської сільради Корецького району Рівненської області
204	Михайлючська (Шепетівський район, Бердичівська округа)	968	с.Михайлючка Михайлюцької сільради Шепетівського району Хмельницької області
205	Краснодольська (Ямпільський район, Вінницька округа)	136	с.Краснодол Придністрянської сільради (**) Ямпільського району Вінницької області
206	Анетівська (Ярунський район, Волинська округа)	842	с.Анета Пилиповецької сільради Новоград-Волинського району Житомирської області

* – за: Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К.:Інтел,1994. – С. 145-165.

** – станом на 1946 р.

*** – інформація відсутня

1.

МАТЕРІЯЛИ ДО БІОГРАФІЙ

Авенариус Михайло Петрович

Авенариус, Михаил Петрович, доктор физики, ординарный профессор по кафедре физики, сын лютеранского пастора, родился в Царском Селе, 7 сентября 1835 г. Первоначальное образование получил в лютеранской церковной школе в Царском Селе, затем в 5-й С.-П. гимназии, по окончании курса которой, в 1854-м году, поступил в С.-П. университет, на математический факультет, от которого и удостоен в 1858-м году степени кандидата.

В том же году был определён сверхштатным учителем математики во 2-ю С.-П. гимназию, откуда в 1862 году командирован за границу для усовершенствования в науках. Пробыл два года студентом в Берлинском университете, причём работал в физической лаборатории профессора Магнуса; прошёл курс практических занятий по физике у проф. Кирхгоффа, в Гейдельберге и, возвратившись в Россию, по окончании магистерского экзамена и защите диссертации, удостоен 8-го января 1865 года С.-П. университетом степени магистра физики. Приняв, сделанное ему унив. св.Владимира, предложение занять кафедру физики в этом университете, утверждён в должности доцента по этой кафедре 16 марта того же года; а по приобретении 10-го мая 1866 года докторской степени, утверждён 21-го сентября того же года экстраординарным профессором и 11-го ноября 1867 года ординарным профессором того же университета. Тогда же утверждён, по должности, в чине статского советника.

Во время своей 25-ти летней службы удостоен орденами св.Станислава 2-й ст. с Императорской короной, св.Анны 2-й ст. и св.Владимира 3-й ст.; а в 1881 г удостоен французским правительством за участие на всемирной электрической выставке и конгрессе физиков серебряной медали и офицерской степени Почётного Легиона.

Деятельность Авенариуса в университете св.Владимира была тройкая:

I. Чтение лекций экспериментальной (а до определения проф. Шиллера и всей теоретической) физики и печатание в русских и иностранных физических журналах собственных исследований.

II. Чтение лекций по метеорологии и заведывание метеорологической обсерваторией университета св.Владимира.

III. Чтение курса “введение к практическим занятиям” студентам работающим в физической лаборатории и заведывание работами в этой лаборатории.

I. Учёно-литературная деятельность М.П.Авенариуса выразилась в печатании следующих статей: <...> 4) Рассуждение на степень магистра: *О термоэлектричестве*; 5) Рассуждение на степень доктора: *Об электрических разностях металлов при различных температурах*; 6) *О солнечных пятнах* (Морской Сборник, 1866 г., апрель); 7) *Изменения влажности в восходящем атмосферном течении* (Унив. Изв. 1866, № 1); *Об электрической силе термоэлектрических элементов с точки зрения механической теории тепла* (Унив. Изв. 1870, № 11); *Историческая записка об устройстве 3-го съезда русских естествоиспытателей, в Киеве* (Труды 3-го съезда русских естествоиспытателей); <...> 13) *Расширение жидкостей* (Зап. Киев. общ. естествоисп., 1877); <...> 15) *Влажность смеси двух масс воздуха различных температур и влажности* (Унив. Изв. 1878, № 1); 16) *Возможные приёмы деления электрического света* (Журн. Русск. физич. общ., 1880); <...> 21) *Основания магнетоэлектрических машин* (Инженер, 1883); 22) *К вопросу о расширении жидкости, по поводу замеч. проф. Менделеева* (Унив. Изв. 1884, № 6, стр. 249-256).

Кроме того напечатаны короткие заметки в *Chemisches Centralblatt*, 1867; *Pogg. Ann. d. Phys. u. Ch. Bd. CLI*, p. 175 и *Philos. Magazine* 1877, № 16, p. 156. Наконец напечатан ряд статей в виде отчётов и рефератов: 1) в Журн. Мин. Нар. Пр. за 1862, 1863 и 1864 годы; 2) в *Viebl. zu den Annal. d. Phys. u. Ch.* и 3) *Fortschritte der Physik* за последние 3 года.

II. Метеорологической обсерваторией печатаются ежемесячно отчёты о результатах произведённых наблюдений. Эти отчеты послужили материалом для следующих статей М.П.Авенариуса и двух его учеников: 1) Авенариус, Некоторые из результатов 12-ти летних наблюдений на университетской метеорологической обсерватории (Унив. Изв. 1868, № 8)...

В настоящее время М.П.Авенариус состоит: 1) действительным членом Киевского общества естествоиспытателей, 2) действительным членом Императорского Московского общества испытателей природы, 3) действительным членом Русского физико-химического общества, 4) членом-корреспондентом Императорской Академии Наук и 5) иностранным членом-корреспондентом Берлинского физического общества.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 3-6, 805.

Авенариус Михаил Петрович – русский физик, родился в 1835 году в Царском Селе, умер в 1895 году; в 1858 году кончил курс Санкт-Петербургского университета и поступил преподавателем во вторую санкт-петербургскую гимназию. В 1862 году А. был командирован за границу и до конца 1864 года изучал физику у Магнуса в Берлине и Кирхгоффа в Гейдельберге. По возвращении в 1865 году защитил магистерскую диссертацию “О термоэлектричестве” и был назначен на кафедру физики в Киевский университет. По защите в 1866 году докторской диссертации “Об электрических разностях металлов при различных температурах”, был назначен ординарным профессором. А. известен, главным образом, своими работами по термоэлектричеству и критической температуре. Из лаборатории А. вышли, между прочим, первые подробные и точные определения критической температуры многих жидкостей, произведённые им и его учениками. В 1880 году А. предложил особый способ канализации переменного электрического тока для целей освещения. Его труды: “О термоэлектричестве”, диссертация на степень магистра физики (1863 год) и “Об электрических разностях металлов при различных температурах”. Рассуждение на степень доктора физики (1866). Полный список его трудов и биографические сведения об этом выдающемся учёном помещены в статье А.Г.Столетова “П.Авенариус” в “Журнале Р. физико-химического общества”, XXVII. Часть физ. 1895 г., стр. 221.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 1.: А. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – С. 27.

АВЕНАРИУС МИХАИЛ (07.09.1835 - 04.09.1895). Родился в Царском Селе, умер в Киеве. Физик. Член-корреспондент Петербургской Академии наук (1876). Основатель киевской научной школы физиков. Исследовал термоэлектрические явления и критические состояния. <http://www.vgd.ru/A/averbah.htm> (Всероссийское генеалогическое древо)

У перші роки від заснування Київського університету організовувалася та розвивалася навчальна робота з фізики, а наукові дослідження не проводилися.

Викладання фізики значно покращилося, коли кафедру фізики очолив Михайло Петрович Авенаріус (1835-1895). Видатний російський фізик О.Г.Столетов відзначав, що “Авенаріусу належить почесне місце і як досліднику, і як учителю. Ім'я його не повинно бути забутим і в науці всесвітній”. Науковий, педагогічний і громадський доробок професора М.П.Авенаріуса в діяльності Київського університету (1865-1890) складає славу передісторію фізичного факультету та історію фізики на українській землі. Його наукові дослідження з термоелектричних явищ визнані пріоритетними.

Кульмінацією діяльності М.П.Авенаріуса була робота перших лабораторій, заснованих ним понад 125 років тому в Україні. Це лабораторія науково-експериментальної фізики і лабораторія навчального практикуму з фізики для студентів. За ініціативи М.П.Авенаріуса та з його безпосередньою участю 116 років тому було засноване Київське фізико-математичне товариство. Його традиції зберігає і розвиває нині Українське фізичне товариство, осередок якого плідно працює на фізичному факультеті університету.

Під керівництвом і за участі М.П.Авенаріуса наприкінці 80-х років ХХ ст. була сформована перша наукова школа експериментальної фізики у складі: О.І.Надеждіна, В.І.Зай-

ночевського, О.Е.Страуса, Жука, І.П.Павловського, Каннегісера, Д'ячевського, Ейсмонта, Е.К.Шпачинського, О.В.Клоссовського, Й.Й.Косоногова та ін.
<http://www.phys.univ.kiev.ua/molphys/history.html>

Андерсон Фердинанд-Еміль (Федір Карлович)

Андерсон, Фердинанд-Эмил Карлович, действительный студент историко-филологического факультета, лектор немецкого языка в университете св.Владимира, учитель древних языков и классный наставник Киевской 2-й гимназии, надворный советник; из граждан Ревельского Вышгородского общества, вероисповедания лютеранского, родился в 1845 г. По окончании в 1872 г. курса наук в Дерптском университете, поступил на службу в Черниговскую гимназию и.д. учителя греческого языка и сверх того определён наставником III кл. параллельного отделения той же гимназии. В 1874 г. перемещён на такую же должность в Нежинскую гимназию; в 1875 г. перемещён в Киевскую 2-ю гимназию учителем древних языков и сверх этой должности назначен классным наставником. В 1883 г., января 14, определён лектором немецкого языка при университете св.Владимира. В 1879 г. пожалован кавалером ордена св.Станислава 3 ст.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 19.

Асмус Валентин Фердинандович-Генріхович

Асмус Валентин Фердинандович (1894-1975) – філософ, історик філософії, логік, естетик. Народився в Києві. Закінчив приватне німецьке Катерининське училище. Після складання іспиту з класичної латини за вісім класів гімназії у вересні 1914 р. вступив на історико-філологічний факультет університету св.Володимира по відділенню російської філології. Закінчив університет 1919 р.

Ще за часів перебування в училищі захоплювався філософією. По закінченні університету працював науково та викладав філософію. До кінця 1920-х років працював на кафедрі філософії філософсько-соціологічного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму, згодом переїхав до Москви. Із 1939 р. – професор кафедри філософії Московського університету ім.М.В.Ломоносова, викладав курси логіки та історії античної літератури. Із 1956 р. – старший науковий співробітник сектору естетики Інституту світової літератури ім.О.М.Горького.

Автор численних праць з античної філософії, творчості Р.Декарта, І.Канта, В.С.Соловйова; проблем доказів та спростувань у логіці, інтуїції в філософії та математиці; один із основних авторів капітальної “Истории философии” (Т. 1. – М., 1940).

Основні праці: “Диалектический материализм и логика” (1924), “Диалектика Канта” (1930), “Очерки диалектики в новой истории философии” (1930), “Маркс и буржуазный историзм” (1933), “Логика” (1947), “Учение логики о доказательстве и опровержении” (1954), “Декарт” (1954), “Философия Иммануила Канта” (1957), “История античной философии” (1965), “Проблемы интуиции в философии и математике (Очерк истории: XVII – начало XX в.)” (1965), “Избранные философские труды” (1969), “В.С.Соловьев: Опыт философской биографии” // Вопросы философии. 1988.

ALMA MATER: Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм, 2000. – С. 250.

Базінер Роман Іванович

Базінер, Роман Иванович, кандидат юридического факультета, приват-доцент по кафедре международного права, коллежский секретарь, родился 13 октября 1841 г. в СПб., вероисповедания лютеранского, сын учителя. Воспитание получил во 2-й Одесской гимназии, а затем в университете св.Владимира, где окончил курс юридических наук в 1866 г., со степенью кандидата. Определением Совета 23 февраля 1867г. зачислен стипендиатом для

приготовления к профессорскому званию. В 1869 г., по резолюции г. киевского губернатора, определён кандидатом на судебную должность, а затем исправлял должность судебного следователя в Киеве по 28 ноября 1869 г. Согласно прошению, уволен от службы 9 мая 1870 г., с чином коллежского секретаря. По публичном защищении диссертации *pro venia legendi*, согласно ходатайству Совета, утверждён приват-доцентом по кафедре международного права, 13 сентября 1871 г. Состоя в этом звании, он читал, в течение нескольких лет, разные отделы международного права, а именно: историю трактатов 1815 г.; о нейтралитете и др., и занимался со студентами юридическим разбором замечательнейших случаев из международной жизни. В настоящее время Р.И.Базинер состоит присяжным поверенным в округе Киевской судебной палаты.

Р.И.Базинер издал следующие сочинения: 1) *Неприкосновенность частной собственности в международных войнах*, Одесса, 1870, in-8, диссертация *pro venia legendi* и 2) *Женевская конвенция 1864 г.*, Киев, 1872, in-8.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 33-34.

Беккер Вильгельм Густав (Василь Васильевич)

Беккер, Василий Васильевич, доктор медицины, ординарный профессор по кафедре фармакологии и общей терапии в университете св.Владимира, статский советник, саксонский подданный, лютеранского исповедания, родился в г.Ревеле в 1811 г. Окончил курс наук в 1833 г. в Дерптском университете, а в 1836 г. удостоен степени доктора медицины. В 1837 г. определён медиком в штат Алатырской удельной школы. В 1840 г. пожалован золотыми часами, а в 1842 г. бриллиантовым перстнем. В 1843 г. уволен из удельного ведомства и определён в университет св.Владимира экстра-ординарным профессором по кафедре общей терапии, врачебного веществословия и рецептуры. В 1845 г. утверждён профессором по кафедре фармакологии и общей терапии. В.В.Беккер читал студентам теоретическую хирургию с офтальмиатрией в 1844-45 г. В 1858 г. определён консультантом при больнице Института благородных девиц и командирован на 6 месяцев за границу с учёной целью. Пожалован кавалером орденов: св.Анны 2 ст. в 1854 г. и св.Станислава 2 ст. с Императорской короной – 1858 г. Согласно прошению, 21 декабря 1859 г., уволен вовсе от службы при университете с пенсией полного оклада жалованья – 1200 р. в год.

По увольнении от службы при университете св.Владимира, В.В.Беккер выехал за границу, где поселился в Дрездене. В 1867 г. он был назначен начальником медицинской части в Царстве Польском, а с упразднением этой должности в 1870 г. занял должность медицинского инспектора гражданских больниц в Варшаве и умер в С.-Петербурге 28 марта 1874 г.

В.В.Беккер никаких сочинений, кроме докторской диссертации не издал. Диссертация его озаглавлена: *De iritidis diagnosi reete instituenda. Dissertatio inauguralis ophthalmologia, quam consensu et auctoritate gratiosi etc. Guil. Gust. Becker (Livonorum), Dorpati Livonorum, 1836, in-16, pag. 52.*

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С.36-37.

Беккер Василий Васильевич ... родился в Ревеле, где отец его, саксонский подданный, был учителем гимназии...

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 2.: Б-Благодарумов. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – С. 219.

Беккер Павль Адам (Павло Васильевич)

Беккер Павел Васильевич – археолог, брат Василия Васильевича, родился в Ревеле в 1807 г., образование получил в Ревельской гимназии и Дерптском университете, где в 1823-1829 годы изучал классическую филологию, а затем отправился за границу; в Лейпциге он два года занимался греческими древностями у Германа, после чего переехал в Берлин, где

также около двух лет изучал латинский язык и римскую литературу. В 1834 г. Беккер получил докторскую степень в Йенском университете, и затем ещё два года оставался за границей, продолжая заниматься классической археологией; по возвращении в Россию, в 1837 г., назначен в ришельевский лицей адъюнктом латинской и греческой словесности (в следующем году преподавание последней было уничтожено в лицее), а в 1839 году, по получении в университете св.Владимира степени магистра, был утверждён в должности профессора. Вместе с тем Беккер одно время преподавал латинский язык в гимназических классах лицея, а с 1848 по 1852 г. состоял директором второй одесской гимназии; в 1857 г. назначен был директором ришельевского лицея и оставался в этой должности до половины 1862 г., когда был уволен с причислением к министерству народного просвещения, а в следующем 1863 г. вышел совершенно в отставку и переехал на житье в Дрезден; скончался весной 1881 г. Труды его, составленные добросовестно и с знанием дела, особенно важны для нас русских, так как по преимуществу касаются классических древностей Новороссийского края. Плохо владея русским языком, он большинство трудов своих печатал на немецком языке, но некоторые из них появились и на русском языке. Ему принадлежат: “Гимназический курс латинского языка” (3 т., Одесса, 1844-45); “Гражданский быт Тиритов при римских императорах” (Одесса, 1849); “Берега Понта Эвксинского от Истры до Борисфена в отношении к древним колониям” (Одесса, 1851, с 61 картой; на немецком языке, Лепц., 1852 г. с 1 картой); “Материалы для древностей г.Томи и соседних ему приморских городов Понта Эвксинского” (Одесса, 1859; на немецком языке, Лпц., 1853; здесь Беккер устанавливает место ссылки Овидия возле г.Кестенджи); “Новая коллекция надписей на ручках древних сосудов, найденных в Южной России” (Одесса, 1862; на немецком языке, Лейпц., 1862; здесь, как и в другой статье, помещённой в “Melanges graeco-romains”, т. I, СПб., 1854, Беккер делает выводы о промышленности греческих колоний на северном берегу Черного моря); “Die Herakleatische Halbinsel in archaeologischer Beziehung” (Лепц., 1856 - с 2 картами); “Das Alterthum und die Alterthumer der Schlangeninsel” (Одесса, 1856); “Ueber dritte Sammlung unedirten Henkelinschriften aus dem sudlichen Russland” (Лейпциг, 1878) и другие. Ср. ст. В.А. Яковлева во II томе “Критико-биографического словаря” Венгерова.
Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 2.: Б-Благоразумов. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – С. 219-220.

Белінг Дмитро Євстафійович

Белинг Дмитрий Евстафиевич (13.09.1882, С.-Петербург - 7.05.1949, Геттинген), один из ведущих ихтиологов и гидробиологов Украины, доктор биологических наук, профессор. Согласно анкетным данным, немецкого происхождения (“русский из немцев”), родился в семье чиновника. После окончания 8-й С.-Петербургской гимназии (1900) поступил в Петербургский университет, но в 1903 г. по семейным обстоятельствам перевёлся на физико-математический факультет Киевского университета св.Владимира, где начал специализироваться в области зоологии и сравнительной анатомии в лаборатории профессора А.Н.Северцова, которого считал своим учителем. Закончив университет в 1909 г. с дипломом первой степени и отбыв в течение года воинскую повинность на правах вольнонаёмного, осенью 1910 г. был оставлен при университете для подготовки к получению профессорского звания. С 1912 г. зачислен лаборантом, а с 1915 г. – старшим ассистентом зоотомической лаборатории Киевского университета. Одновременно с 1913 по 1915 г. работал младшим лаборантом по вольному найму у профессора Н.Ф.Кашенко при кафедре зоологии Киевского политехнического института. Кроме того, ещё будучи студентом, в 1906 г. был избран на должность ассистента кафедры зоологии Киевских высших женских курсов, где работал до 1916 г. В 1916 г., сдав магистерский экзамен по зоологии, получил звание приват-доцента Киевского университета, где начал читать курсы общей зоологии, анатомии человека и гистологии.

В 1918-1919 гг. преподавал зоологию в Украинском государственном университете. В эти же годы, будучи прикомандирован Министерством народного образования к Крымскому

(Таврическому) университету, излагал студентам-естественникам обязательные курсы анатомии и эмбриологии. Летом 1920 г. стал доцентом Крымского университета, а в ноябре того же года получил звание профессора кафедры зоологии и сравнительной анатомии. В феврале 1921 г. был избран на должность профессора зоологии Высшего института народного образования им.М.Драгоманова (ВИНО), и с этого момента работал здесь как руководитель кафедры (и лаборатории) зоологии бесхребетных, а с 1935 по 1937 г. – кафедры гидробиологии. Помимо основной работы в университете, в течение 1922-1932 гг. в качестве внештатного профессора читал курсы зоологии (в Фармацевтическом институте 1922-1924); ихтиологии и рыбоводства (в Киевском сельскохозяйственном и Киевском ветеринарно-зоотехническом институтах, 1924-1930); биологии (на рабфаках Киевского политехнического и Киевского сельскохозяйственного институтов, 1921-1925).

С молодых лет немало времени Д.Е.Белинг уделял общественно-просветительской деятельности. Ещё будучи студентом, преподавал на воскресных рабочих курсах, читал общедоступные публичные лекции. После 1917 г. объём его общественных обязанностей значительно возрос: он читал лекции красноармейцам и рабочим, был председателем культурно-образовательной комиссии Киевского губернского совета охотников и рыболовов (1922-1923), секретарём комиссии краеведения при ВУАН (1922-1925), членом Киевского городского совета (1926-1929), членом Всеукраинского комитета охраны природы (1927-1931), председателем Лекционной комиссии Киевского дома научных работников (1928-1929), заместителем председателя научно-технического совета Укргосрыбтреста (1930-1931), активным членом Киевского общества естествоиспытателей, Киевского общества любителей природы, Украинского научного общества, секретарём Комитета по изучению фауны Украины, членом комиссии по изучению природных богатств Украины и т. д.

Преподавательскую и общественную работу Д.Е.Белинг сочетал с активной научной деятельностью. Особенно плодотворным был период, связанный с организацией ихтиологических и гидробиологических исследований на Днепровской биологической станции. Став в 1912 г. заведующим её зоологического отдела, Д.Е.Белинг расширил сведения о гидрофауне Днепра, описав десятки видов рыб и среди них новые для данного региона. В 1921 г. Днепровская биостанция вошла в систему Всеукраинской АН, и в течение 1922-1937 гг. Д.Е.Белинг был её директором. Расширилась тематика исследовательских работ, охватывавшая бассейн не только Днепра, но и других водоёмов Украины. Под руководством Д.Е.Белинга были осуществлены экспедиции по её малым рекам: Тетереву (1922), Южному Бугу (1925, 1926), Десне (1932, 1933) и пр., значительно пополнившие данные об ихтиофауне республики. Помимо этого, Д.Е.Белинг исследовал ихтиофауну морских и пресных вод на Волжской биологической станции (1913-1916), Севастопольской биологической станции (1909-1920), Всеукраинской Черноморско-Азовской научно-промышленной исследовательской станции (1923-1931), Карадагской биологической станции (1931-1932).

13.02.1934 г. по решению Президиума ВУАН Днепровская биологическая станция стала называться Гидробиологической, её бюджет и штаты расширились. Для всестороннего изучения рыб Украины Белинг разработал специальную программу, предусматривающую систематическое исследование её рек и водоёмов. При определении систематического положения видов и гибридов рыб он использовал биометрический метод, который успешно применялся последующими поколениями гидробиологов.

Он впервые тщательно изучил жизнь порожистой части Днепра и отметил значение порогов как абиотического фактора среды. Им были составлены прогнозы изменений фауны в связи с постройкой Днепрогэса и регулированием стока Днепра. Уже в 1940 г. он отметил, что количество видов рыбы в прилегающих к Киеву участках, видимо, уменьшилось, и это связано с задержкой проходных рыб плотиной Днепрогэса. Для снижения негативного влияния плотины, по его мнению, следовало использовать при рыборазведении искусственное озеро в 30 000 га водной площади, образовавшееся в результате строительства гидроэлектростанции.

С точки зрения практики рыбного хозяйства особенно ценны его работы по изучению продуктивности заплавных водоёмов: он считал, что пресные воды Украины играют большую роль в снабжении рыбой населения, чем в других республиках Союза, и потому обогащению их биофауны следует уделять особое внимание. Всесоюзный водный кадастр обращался к нему как к признанному специалисту с просьбой составить описание водных ресурсов Украины.

По представлению академика И.И.Шмальгаузена, в 1935 Д.Е.Белингу было присвоено звание доктора биологических наук без защиты диссертации. О своих научных достижениях учёный сообщал соотечественникам с трибун многочисленных форумов: XIII съезда естествоиспытателей и врачей (1913, Тифлис); 1-го Всесоюзного съезда зоологов, анатомов и гистологов (1922, Петроград); 1-го Всесоюзного гидрологического съезда (1924, Ленинград); 1-го съезда по вопросам изучения продуктивных сил и народного хозяйства Украины (1924-1925, Харьков); IV-го Всесоюзного съезда зоологов (1930, Киев); Всесоюзной фаунистической конференции (1932, Ленинград) и т. д.

Благодаря своим работам, Д.Е.Белинг стал признанным учёным не только в своей стране, но и за рубежом. После его выступления на IV-ом Международном лимнологическом конгрессе (1927, Рим-Неаполь) Лионское лимнологическое общество сообщило, что считает большой честью иметь его в числе своих членов. Ихтиологи, лимнологи, гидробиологи Италии, Швеции, Англии, США, Германии, Польши и других стран обменивались с ним отписками статей, обсуждали специальные научные проблемы. Активному вхождению в мировое научное сообщество способствовало хорошее знание Белингом иностранных языков: немецкого, французского, английского, румынского, итальянского.

Деятельность Д.Е.Белинга была прервана вследствие ложного обвинения по участию в контрреволюционной организации и шпионстве. 8.09.1937 г. на заседании Президиума АН Украины он был признан “врагом народа”, 28.10.1937 г. был арестован, и в тот же день его освободили от занимаемой должности и вывели из состава Президиума АН, в который он входил как директор академического подразделения (Днепровской гидробиостанции). Однако из-за недостатка доказательств в декабре этого же года его вынуждены были освободить с подпиской о невыезде, а 21.03.1938 г. “дело” было прекращено, поскольку “преступная деятельность Белинга следствием не установлена”.

24.02.1938 г. решение Президиума АН о снятии Д.Е.Белинга как врага народа с должности директора Днепровской гидробиологической станции было отменено, однако высокие руководящие посты отныне были не для него: за ним оставили лишь руководство ихтиологическим отделом.

В 1940-1941 гг. он вновь развернул исследовательскую работу, изучая мизид Днепра, но в этот раз ему воспрепятствовала Отечественная война. Во время оккупации Д.Е.Белинг оставался в Киеве, и при отступлении немцы вывезли его вместе с некоторыми другими украинскими учёными. В последние годы жизни он работал в Германии, на кафедре зоологии Геттингенского университета.

Соч.: *Белинг Д.* Очерки ихтиофауны Днепра. 1. Ихтиофауна Днепровского бассейна под Киевом // Тр. Днепровской биол. станции, 1914; *Белинг Д., Шарлемань Н.* Об изучении животных своего края. Харьков, 1926; *Белинг Д.* Матеріали до іхтіофауни р.Південний Буг. – К.,1927; *Белинг Д.* На допомогу розвитку рибного господарства на солодких водах України // Вісті ВУАН, 1933. № 1. – С. 37-42; *Белинг Д.* Дніпро та його рибні багатства. – К.,1935; *Белинг Д., Ляшенко О., Носаль П.* Характеристика рибного населення нижньої течії р.Десни // Тр. гідробіол. станції, 1936. № 13. – С. 93-114; *Белинг Д.* Рибне населення невеликих заплавних водоймів // Тр. гідробіол. станції, 1940. № 19. – С. 83-133; *Белинг Д.* Сторічна робота Київського університету в галузі гідрофауністичних і гідрологічних досліджень // Розвиток науки в Київському університеті за сто років. – К.,1935. – С. 183-204.

Лит.: *Мазурмович Б.* Розвиток зоології на Україні. – К.,1971; Развитие биологии на Украине. В 3-х тт. Т. III. – К.,1985; *Руда С.П.* Дмитро Євстафійович Белінг (1882-1949) // Нариси з історії природознавства і техніки, 1994. Вип. 41. – С. 155-159; *Руда С.П.* Д.Є.Белінг

– організатор гідробіологічної науки та освіти в Україні // Там само, 1995. Вип. 42. – С. 141-151 (Деп.).

Рудая С. Белинг Дмитрий Евстафиевич // Немцы Украины: Пилотный сборник. Материалы к энциклопедии „Немцы России”. Вып. 7. – М., 2002. – С. 16-18.

Бессер Віктор Вілібальдович

Бессер Виктор Вилибальдович – тайный советник, ординарный профессор медико-хирургической академии, сын известного профессора ботаники в Киеве, Вилибальда Готлибовича Бессера, родился 24 марта 1825 г. в Кременце, Волынской губернии, умер 15 апреля 1890 г. в Петербурге. Кончив курс в первой классической гимназии в Киеве, Бессер поступил на 1-е отделение философского факультета Киевского университета, который кончил в 1845 г. со степенью кандидата и званием домашнего наставника. Спустя, однако ж, год, он воспользовался вновь учрежденной стипендией баронета Виллие и поступил на медицинский факультет Московского университета. В 1854 г. Бессер кончил курс с отличием и был отправлен за границу, для усовершенствования, на три года. Здесь он работал преимущественно у Вирхова и Рокитанского, тщательно изучал заграничные минеральные воды и, вернувшись в Россию в 1855 г., получил степень доктора медицины, защитив в Москве диссертацию: “De therapeutica aquarum mineralium actione”. В том же году Бессер был прикомандирован в качестве наставника молодых врачей к 1-му сухопутному (ныне Николаевскому) госпиталю, а вскоре затем начал читать лекции в военном госпитале студентам 5-го курса медико-хирургической академии. В 1860 г. Бессер единогласно был избран профессором этой академии по кафедре общей патологии, диагностики и терапии с клиникой. Преподаванию своему он придавал по возможности характер демонстративный, и по его инициативе при кафедре общей диагностики была учреждена лаборатория, в которой студенты и врачи познакомились с новейшими способами исследования болезней. Из молодых врачей, работавших там под его руководством, можно упомянуть пр. Манасеина, Субботина, Насилова, Стольникову, Засецкого, Тумаси, Костюрина. В 1879 г. исполнилось 25-летие учебной деятельности Бессера, и он был назначен совещательным членом военно-медицинского комитета, которым и состоял вплоть до своей смерти, последовавшей в апреле 1890 г. Свою любовь к молодежи и науке Бессер ясно проявил, пожертвовав более 100 000 руб. на учреждение стипендий при университетах и гимназиях. Из печатных трудов Бессера, кроме диссертации, имеются: несколько отчетов о заграничной командировке, “Отопление и проветривание госпиталей”; отчет по второму сухопутному военному госпиталю; трактат “О диспепсиях” и целый ряд критических статей в издававшейся доктором Ханом “Библиотеке медицинских наук”. Кроме того, Бессер участвовал в редакции Военно-Медицинского журнала. Сын его, Людвик Викторович, родился в 1859 г. в Дрездене, доктор медицины Дерптского университета, заведует гигиенической лабораторией в Николаевском военном госпитале в Петербурге. Напечатал: “Микробы гнилокровия” и “Микробы гноекровия” (1888), “Uber die Bacterien der normalen Luftwege” (1889) и разные статьи в медицинских журналах. На 10-м международном съезде врачей в Берлине (1890) Бессер сделал доклад о смертности в России за 12 лет (“Ueber die Sterblichkeit, Lebenswarscheinlichkeit, Sterbenwarscheinlichkeit und Lebenswartung fur Russland, 1873-84”).

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 2.: Б-Благодарумов. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – С. 367-368.

Бессер Вілібальд Готліб (Вілібальд Готлібович) фон

Бессер, Вилибальд Готлибович, доктор медицины, ординарный профессор по кафедре ботаники, коллежский советник, римско-католического вероисповедания, родился 7 июля 1784 г. в г.Инспруке. Лишившись уже на 13-ом году своих родителей, он был взят в дом родственника С.Б.Шиверека, профессора ботаники Львовского университета; образование своё он получил сперва в нормальных училищах и два года пробыл в Инспрукской гимназии, а затем, по окончании гимназического курса наук в Львове, поступил в Львовский универ-

ситет. По соединении сего университета с Краковским, в 1805 г., и по смерти Шиверека в 1806 г., Бессер занимался под руководством известного ботаника Шульцеса, поступившего на место Шиверека. 31 декабря 1807 г. Бессер получил степень доктора медицины, а 15 января 1808 г. – место ассистента клиники Краковского университета. Скоро затем граф Чацкий предложил Бессеру место учителя естественной истории и директора ботанического сада Волынской гимназии в Кременце. До своего поступления на должность в Кременце Бессер совершил, на счёт Волынской гимназии, поездку в Вену, где им была закончена его флора Галиции и где он занимался энтомологией, у Циглера. Августа 20 дня 1809 г. Бессер начал свою службу в России, как учитель зоологии и ботаники Кременецкой гимназии, в 1818 г. переименованной в Кременецкий лицей. По закрытии Кременецкого лицея в 1831 г., Бессер был определён 31 января 1834 г. ординарным профессором только-что основанного университета св.Владимира, и в этой должности прослужил до своей отставки в 1837 г. Несколько лет спустя, 11 октября 1842 г., Бессер скончался.

Деятельность Бессера была очень многосторонняя и только при неутомимых трудах можно достигнуть тех результатов в различных областях знания, каких достиг Бессер. Не отличаясь даром слова, Бессер был однако усердным преподавателем и преподавание его, в Кременце на польском, а в Киевском университете на латинском языке, отличалось всегда глубоким знанием предмета. Кроме служебных занятий у Бессера была медицинская практика; в 1821 г. он приобрёл в Виленском университете степень доктора медицины и занимался практикой до конца своей жизни. Время свободное от преподавательской и докторской деятельности Бессер посвящал научным занятиям. Между ними первое место занимают его ботанические исследования в области систематики и флористики. Ботанический сад Волынской гимназии и лицея при Бессере не только совершенно был преобразован соответственно научным потребностям, но и число культивировавшихся в нём растений возросло при Бессере от 1220 до 12000 видов (по показаниям самого Бессера). При скромных средствах Кременецкого сада было возможно собрать столь значительное число видов растений только при неутомимом труде и при столь обширной учёной корреспонденции, какую вёл Бессер. Бессер пользовался отличной репутацией у иностранных учёных и благодаря этому Кременецкий сад при Бессере скоро сделался известным за границей и был источником русских растений для заграничных ботанических садов. С этими трудами Бессера для ботанического сада в Кременце находятся в тесной связи его исследования русской флоры, главным образом флоры юго-западной России. Для изучения русской флоры Бессер сам предпринимал поездки в различные местности Волынской, Подольской, Киевской и Херсонской губерний и сумел привлечь к этим занятиям и других лиц. Самым деятельным помощником Бессера по исследованию флоры юго-западной России был его ученик Андржеиовский, бывший профессор зоологии в университете св.Владимира (так в оригинале – *Авт.*), имя которого хорошо известно в ботанической литературе. Кроме Андржеиовского ещё некоторые другие лица доставляли Бессеру собранные ими растения. Результатом этих исследований были списки растений Волынской, Подольской, Киевской губерний, Бессарабии и окрестностей Одессы, а также целый ряд других статей, относящихся к флоре этих же и некоторых других местностей. Получив, по завещанию, гербарий Шиверека, Бессер, в продолжение всей своей жизни работал над обогащением своей коллекции сухих растений. Источниками постоянных приращений этой коллекции были его сношения с русскими и иностранными учеными и оживлённый обмен растениями. Этот весьма значительный гербарий Бессера, заключающий в себе растения всех стран света, впоследствии приобретён университетом св.Владимира и составляет основу университетского гербария (ещё при жизни Бессера университет приобрёл его библиотеку). Кроме флористических работ Бессер занимался также монографиями. Трудный род *Artemisia* в продолжение многих лет был предметом монографического исследования Бессера; ряд статей по этому предмету напечатан в Московском бюллетене натуралистов, но вышла только первая часть этой обширной монографии в мемуарах С.-Петербург. Акад. наук. Работы Бессера по этому предмету вошли почти без изменения в сочинение “*Prodromus vegetabilium*” знаменитого женева ботаника П.Декандоля. Трудно себе

представить, как при всех многосторонних занятиях Бессер находил ещё время заниматься энтомологией; его коллекция насекомых поступила, как и прочие коллекции Бессера, в университет св.Владимира, а некоторые статьи о насекомых напечатаны в “Entomographia Rossica” Фишера.

Бессер преподавал в университете св.Владимира по 6 часов в неделю, придерживаясь в порядке изложения главным образом “органогрaфии, терминологии и физиологии растений” – Бартоломея, а в изложении семейств и классов растений, руководствуясь Кунтом и Ахиллом Ришаром с дополнениями из Пирама Декандоля, Линдлея, Бартлинга и Марциуса. Отличаясь дружеским расположением по отношению к товарищам и сослуживцам, Бессер выше всего ставил страсть к порядку, аккуратность и точность во всех делах.

Вполне признавая учёное достоинство в других, никогда не присваивая себе чужих заслуг в науке, он в то же время с полным сознанием придавал вес и значение своим учёным трудам. С другой стороны, несмотря на некоторую недоступность, Бессер поощрял в слушателях любовь к труду и потому мог образовать специалистов. Вообще, избегая общественных и частных отношений, он был весь предан науке и семейству (Ист. унив. св.Владимира, стр. 144-145, 170).

Подобающая честь была отдана Бессеру избранием его в почётные и действительные члены многих учёных обществ. Он состоял членом Императорского Московского общества испытателей природы с 1816 г.; членом Виленского университета с 1818 г.; членом Виленского медицинского общества с 1818 г.; членом-корреспондентом Королевского Варшавского общества любителей наук с 1822 г.; членом Лондонского общества Horticultural Society с 1822 г.; действительным членом общества естественной истории в Лейпциге с 1823 г.; членом Каролино-Леопольдинской Академии (Naturae Curiosorum), в Бонне; членом Общества любителей естественной истории в Берлине; почётным членом Общества садовнических наук в Берлине с 1826 г.; членом Краковской Академии с 1833 г.; членом-корреспондентом Императорской Академии Наук с 1835 г. и наконец членом Московского общества садоводства с 1836 г. В продолжение своей службы Бессер получил следующие награды: похвальное письмо от Министра народного просвещения – 1814 г.; знак отличия за xx лет безпорочной службы – 1830 г., бриллиантовый перстень – 1831 г., орден св.Анны 3 ст. – 1837 г. Кроме того, в 1837 г. Бессер был Всемиловнейше пожалован золотой табакеркой за безвозмездное пользование воспитанниц училища графини Левашевой. Бессер имел также медаль в память войны 1812 г. на владимирской ленте. В 1831 г. Бессер безденежно Пользовал больных во время свирепствовавшей холерной эпидемии в Кременце, а также принимал деятельное участие в лечении больных в тамошнем холерном госпитале...

И.Ф.Шмальгаузен

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 38-43.

Бец Володимир Олексійович

Бец Владимир Алексеевич – профессор анатомии Киевского университета, родился 14 апреля 1834 г. в деревне Татаровщине, предместье г.Остра Черниговской губернии, обучался сначала в нежинской, а затем во 2-й киевской гимназии, которую окончил в 1853 г. В 1860 г. окончил курс Киевского университета по медицинскому факультету со степенью лекаря и был определён помощником прозектора при кафедре анатомии. С мая 1861 г. по сентябрь 1862 г. был командирован за границу, где занимался и слушал лекции у профессоров Брюкке, Людвиг, Бунзена, Келликера, Кирхгофа и Гельмгольца. С 1864 по 1867 г. читал анатомию на естественном и гистологию на медицинском факультете; в 1868 г. утверждён экстраординарным, а в 1870 г. – ординарным профессором по кафедре анатомии. За приготовление препаратов человеческого мозга был дважды награждён медалями (в 1870 г. на Всероссийской мануфактурной выставке и в 1873 г. на Всемирной выставке в Вене) и удостоился очень лестного отзыва о них со стороны знаменитого анатома профессора Гиртля. Из сочинений Беца более замечательны: “О кровообращении в печени” (диссертация на

степень доктора медицины, Киев, 1863); “Новый метод исследования центральной нервной системы человека” (“Записки киевского общества естествоиспытателей”, 1870 и “Archiv von Max Schultze”, 1870); “О группировке извилин человеческого мозга” (“Записки киевского общества естествоиспытателей”, 1871); “Das Gesetz der Vertheilung der Gyri und Sulci der menschlichen Gehirnoberfläche” (“Sitzber. der Wiener Psychiatren”); “Два центра в мозговой корке у человека” (“Московский медицинский вестник”, 1875); “Анатомия поверхности головного мозга человека, с атласом и 86 таблиц” (“Университетские известия”, 1883); “Исторические деятели юго-западной России” (Киев, 1883, вместе с профессором Б.А.Антоновичем).

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 2.: Б-Благодарумов. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – С. 399.

Борнгаупт Карл Георг (Федір Карлович)

Борнгаупт, Федор Карлович, доктор медицины, экстра-ординарный профессор по кафедре хирургии и госпитальной клиники, статский советник, вероисповедания лютеранского, сын доктора философии, бывшего директора частного учебного заведения для мальчиков в г.Риге, родился в Риге, 24 июня 1842 г. Получив первоначальное образование в училище своего отца, поступил в 1857 г. в предпоследний класс пятиклассной Рижской классической гимназии (в *secunda*), а в 1860 г. в Дерптский университет на медицинский факультет. По окончании в 1867 г. курса наук, приобрёл степень доктора медицины и занимался до 1870 г. частной практикой отчасти в С.-Петербурге, отчасти в Псковской губернии, в имении графини Т.Д.Строгановой, селе Вошьшове, отчасти на золотых промыслах Троицкого уезда, Оренбургской губернии. 23 февраля 1870 г. он был определён участковым врачом 2-го Башкирского медицинского участка с местожительством в г.Верхнеуралске.

Ф.К.Борнгаупт 16 марта 1873 г. был назначен старшим врачом Оренбургской городской больницы. 21 апреля 1875 г. утверждён в чине коллежского ассесора, а 3 июля 1870 г. в чине надворного советника. В 1877 г. был определён в распоряжение военно-медицинского инспектора Кавказского военного округа с оставлением в занимаемой им должности; 20 июля того же года местным начальством перемещён в Кавказский военно-временный № 51 госпиталь старшим ординатором; 9 января 1878 г. назначен в тот же госпиталь старшим ординатором-хирургом – принимал деятельное участие во время минувшей войны с Турцией 1877/78 в разных военно-временных госпиталях, находившихся тогда в Тифлисе, Сураме, Александрополе, и Кутаисе, и участвовал на перевязочном пункте при взятии Авлиара, за что получил бронзовую медаль в память минувшей войны и знак от Красного Креста, а за усиленные труды, понесённые во время минувшей войны в Пририонском крае пожалован кавалером ордена св.Анны 3 ст. 5 ноября 1878 г. произведён в коллежские советники; 7 февраля 1879 г. назначен врачом для командировок по военно-медицинскому ведомству с прикомандированием к Московскому военному госпиталю и с отчислением от должности старшего врача Оренбургской городской больницы; 15 марта 1879 г. прикомандирован к С.-Петербургскому Николаевскому военному госпиталю, где занимался в хирургической клинике доктора Рейера обучением хирургии слушательниц врачебных курсов. 22 декабря 1879 г. командирован, согласно избранию Военно-медицинского учёного комитета, с Высочайшего разрешения, за границу, с учёною целью, на 2 года, на казённый счёт. Занимался за границею в Берлине, Лондоне, Париже, а более всего в Галле у проф.Фолькмана хирургиею и патологической анатомией; 14 марта 1881 г. перемещён в 17-й пехотный Архангелогородский полк младшим врачом, с прикомандированием к С.-Петербургскому Николаевскому военному госпиталю впредь до возвращения из-за граничной командировки; 29 декабря 1881 г. перемещён в лейб-гвардии Финляндский полк младшим ординатором с откомандированием от клинического военного госпиталя; 2 февраля 1882 г. назначен врачом для командировок 5-го разряда Кавказского военно-медицинского управления; 19 сентября 1882 г. произведён в статские советники; 4 ноября 1882 г. утверждён консультантом в 1-ом Тифлисском военном госпитале, а 27 мая 1883 г. избран Советом университета св.Влади-

мира экстра-ординарным профессором по кафедре хирургии с госпитальной клиникую.

Ф.К.Борнгаупт состоит членом Императорского Кавказского общества врачей; принимал деятельное участие на антропологическом съезде в Москве в 1879 г.; на 6-м съезде русских естествоиспытателей в С.-Петербурге в 1879 г.; в 1879 г. на хирургическом съезде в Берлине, а в 1881 г. на международном медицинском съезде в Лондоне.

Ф.К.Борнгаупт напечатал следующие труды: 1) *Untersuchungen über die Entwicklung des urogenitalsystems beim Hünchen*, Riga, 1867, докторская диссертация; 2) *Случай острого воспаления спинного и продолговатого мозга* (Военно-медиц. Журн. 1877, июнь); 3) *Из полевой хирургии на Кавказе в кампанию 1877-78 года* (совместно с врачом Вельяминовым, Военно-медиц. Журн. 1878-79); 4) *24 случая огнестрельных ранений, пользованных в Кутаисском военном госпитале в 1878-79 г.* (Военно-медиц. Журн. 1879); 5) *О механизме огнестрельных переломов больших трубчатых костей* (Военно-медиц. Журн. 1879); 6) *О хирургическом лечении страданий гортани* (Военно-медиц. Журн. 1880, январь); 7) *О Sayre'овских корсетах* (Врач, 1880, № 20 и 21); 8) *Ueber Hydronephrose* (Petersburger medizinische Zeitschrift 1879); 9) *Перевязки сонной артерии* (Врач 1880, № 24); 10) *Ueber den Mechanismus der Schussfracturen der grossen Röhrenknochen* (Langenbecks Archiv Bd. XXV, Heft 3, 1880); 11) *Ein Fall von linksseitigen Stirnhöhlenosteom* (Langenbecks Archiv, Bd. XXVI, Heft 3, 1881; в русском переводе в Военно-медиц. Журн. 1881); 12) *Du tubercule de testicule* (Transactions of the international medical congress, Vol I, 1881); 13) *Заметка о паховых грыжах у криптархов* (Сборник Кавказ. медиц. общ. 1883, № 35); 14) *О лечении эмпиэмы* (Протоколы Кавказ. медиц. общ. 1883).

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 61-63.

Борнгаупт Федор Карлович – профессор университета св.Владимира (1842-1905), образование получил в рижской гимназии и Дерптском университете. По защите (1867) диссертации на степень доктора медицины, Борнгаупт занимался частной практикой, в 1873 г. определён старшим врачом оренбургской больницы, в войну 1877-1878 годов прикомандирован к кавказской армии. В 1879-1881 годах командирован за границу, где работал по хирургии и патологической анатомии в Берлине, Галле, Париже и Лондоне. В 1883 г. избран на кафедру хирургии с госпитальной клиникой в университете св.Владимира. Учёные работы Борнгаупта помещены в “Военно-Медицинском Журнале” 1870-х и 1880-х годов, в “Langenbecks Archiv” (1880-1881).

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 3.: Благосветлов – Бялыницкий-Бируля. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – С. 164.

Брадке Георг (Егор Федорович) фон

Высшее учебное учреждение в Киеве становилось настоятельной необходимостью. В нём как нельзя более нуждалась молодёжь западных губерний и царства, и, кроме того, чувствовалась потребность в приготовлении хороших учителей. Происходили о том совещания, и сначала в Петербурге решено было учредить Университет в Орше для Белорусского учебного округа, а в Киеве Лицей. Конечно для меня было чрезвычайно важно добиться Университета в Киеве. Левашов весьма желал того же, и мы оба ревностно старались достигнуть нашей цели... Не прошло года, как меня потребовали в Петербург для ближайших разъяснений. Сумм Лицея (ймовірно, Волинського – Авт.) было достаточно, чтобы покрыть содержание Университета в первые два года и, по устранении важного денежного вопроса, устав был утверждён, и я получил полномочие учредить Университет, как скоро позволят обстоятельства; я же, чтобы не терять времени в столь важном деле, объявил, что открою Университет в июле следующего года. Эта быстрота возбудила всеобщее удивление. Мне говорили, что я не найду ни помещения, ни преподавателей; а я со своей стороны возражал, что помещение найду какое придётся, что преподавателей нельзя приглашать за много лет вперед и если затрудняться преподавателями, то могут пройти многие годы прежде, чем най-

дѣшь их, каких желательнo; что во всяком случае дело это очень важно, и по нужде я открою Университет на улице (к каковой крайности я, конечно, не думал прибегать). Решительность моя одолела все сомнения, вызвала даже одушевление к этому делу... Добившись столь важного решения, я возвратился в Киев...

Между тем принимались все меры к открытию Университета. Мне удалось нанять три частных, хороших каменных дома; в одном из них поместились аудитории, актовый зал и все служебные принадлежности; а в двух других привезенные из Кременца кабинеты с библиотекой... Многих профессоров получил я из Кременца, преимущественно для физико-математического факультета; юридический факультет образовался из тех юристов, которые были мне уступлены Сперанским или, лучше сказать, которых я взял у него силой; они были подготовлены под руководством этого замечательного человека для законодательной комиссии, затем в продолжении трёх лет учились в Берлине и в других Университетах Германии, и из них некоторые соединяли замечательные природные способности с прочным и основательным образованием и впоследствии оказались отличными преподавателями. Недостающее число профессоров было пополнено лучшими доцентами других Университетов, привлечённых новым учреждением, и Дерпт тоже внѣс свою долю участия (Гофман, Нейкирх и Траутфеттер).

15 июля 1834 г., в день святого Владимира, Университет был открыт... Для старого фельдмаршала Сакена <...> приготовлены были особые места... Когда прочли императорские рескрипты и профессор истории Цих окончил учёную речь, я обратился к публике и изложил причины основания Университета и намерения правительства...

В тот же день на деньги, собранные членами Университета, устроен был обед для властей и дворянства... Я хотел потихоньку удалиться; но меня поймали, подняли наверх, пили ещё раз за мое здоровье; дворянство на руках снесло меня вниз и посадило в экипаж... В заключение торжественные депутации дворянства трёх губерний являлись благодарить меня...

Фон Брадке Е. Мысль об университете в Киеве // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 53-61.

8 ноября 1833 г. состоялся высочайший указ правительствующему сенату об утверждении в Киеве университета. В то время попечителем округа был Егор Федорович фон-Брадке. Остзеец по происхождению, фон-Брадке получил образование в горном корпусе, курс которого окончил 14 лет; затем один год пробыл в школе колонновожатых – на том его образование и закончилось; был в военной службе, большею частью по военным поселениям, проделал польскую кампанию, по окончании которой вышел в отставку с переименованием в действительные статские советники; в 1825 г. <...> был <...> назначен попечителем вновь образованного Киевского учебного округа. Хотя первая мысль об открытии университета в Киеве принадлежала попечителю харьковского округа Филатьеву, тем не менее за фон-Брадке остаётся честь самого ревностного проводника её...

В значительной степени благодаря энергии и настойчивости фон-Брадке, за неимением казенного помещения нанявшего три частных дома, 15 июля 1834 г. состоялось торжественное открытие университета. В своей речи, обращаясь к многочисленным представителям местного общества, говорил: “в сей торжественный день торжественно обещаю, что дети ваши всегда найдут во мне отца, но отца не слабого, потворствующего порывам страстей и дурным наклонностям, а твёрдого, постоянно заботящегося о направлении их к нравственному совершенству”. По словам В.Шульгина <...> фон-Брадке до конца был верен этому обету. “К нему непосредственно обращались студенты. Если чувствовали себя несправедливо наказанными и обиженными”, – говорит другой историограф Киевского университета проф.Владимирский-Буданов. И сам фон-Брадке заявляет в своей “Автобиографии”, что он всегда обращался со студентами, как отец и друг.

Пантелеев Л. Из истории первых лет университета Св.Владимира // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 125-126.

...Науки или, лучше сказать, всё нравственное и учёное воспитание юношества ищет безмятежного для себя пристанища и только преуспевает в тишине и спокойствии; пагубные порывы страстей человеческих прервали на некоторое время воспитание ваших детей, лишили их самого драгоценного достояния, коим вы их можете наделить, <...> в сей торжественный день торжественно обещаю, что дети ваши всегда найдут во мне отца... Ухо и сердце моё всегда для них будут открыты; охотно сообщу я им из опытов собственной жизни советы, нужные их несозревшей опытности, охотно поддержу их стремление к добру, охотно прощу слабости их, если увижу чистое раскаяние и твёрдую волю к исправлению.

Из промови попечителя Київського навчального округу Є. фон Брадке на відкритті університету в Києві // Записки и речи, читанные при открытии императорского университета Св.Владимира 15 июля 1834 г. – К., 1840. – С. 14-24

Если указание общей цели для Университета св.Владимира и для нового Киевского учебного округа принадлежало гр.Уварову, то выполнение её всецело выпало на долю первого попечителя Киевского учебного округа Е.Ф.фон-Брадке. Трудно было тогда сделать более удачный выбор. Происходя из шведских дворян, которые переселились в Россию во времена Петра I и потом породнились с несколькими русскими фамилиями, – а по матери от знаменитого Глюка, Е.Ф-ч не был чужим в семье русского дворянства. Когда отец его, бывший комендантом в Полоцке, был выброшен из службы при Павле I, то он поселился в имении Верховье – Витебской губернии, а при Александре I совсем перешёл вглубь России; он был назначен Вятским губернатором. Но сын его с момента рождения остался на о.Эзеле и таким образом получил первоначальное воспитание в Балтийских провинциях; однако к нему приставлен был русский слуга для приучения к русскому языку. Поступил он сначала в русскую же школу некоего Казанского, о которой, впрочем, помнит только, что там били палкою по пальцам; но вскоре он перевезён был к отцу в Витебскую губернию, откуда помещён в Горный корпус. Товарищи издевались над его “скверным русским произношением”, как выражается он сам, и даже истязали его; но его терпеливость и добродушие скоро заставили переменить такое варварское обращение, особенно когда он успел хорошо научиться русскому языку. Он очень успешно окончил общие классы корпуса, но не поступил в специальные и вышел оттуда в 1810 г....

Решившись оставить военную службу, Брадке неожиданно получил предложение от тогдашнего министра народного просвещения кн.Ливена занять должность попечителя в новом Киевском округе... Как человек в высшей степени добросовестный, он понимал, что далеко не готов к новой должности и около трёх месяцев в Петербурге провёл в посещении училищ, особенно немецких, где не столько ревизовал, сколько учился сам, что и пригодилось ему в Киеве (там нередко в гимназиях он лично замещал директора, инспектора и учителей). В новом округе ему приходилось не легко; кн.Ливен, из денежного расчёта, не отпустил средств даже на писцов; Брадке приходилось исполнять и канцелярские работы собственноручно. Успех скоро увенчал его усилия...

...Свидетель деятельности Брадке, О.Новицкий видит в нём образец попечителя, не повторившийся потом во весь первый период. С первого свидания с ним по поводу приглашения О.Новицкого к чтению лекций в университете, он был поражён простотою и человечностью обращения попечителя. Впоследствии он имел случаи убедиться, что это не было результатом простой светскости, а истекало из искренней и честной души.

В воспоминаниях об А.А.Глушановском, одном из первых студентов и будущем синдике нашего университета, г.Гербель пишет, между прочим, о Брадке: “студенты и воспитанники учебных заведений свято чтили его, как начальника и горячо любили, как самого попечительного и нежного отца. Он ездил в квартиры больных студентов, привозил с собою медиков для консультаций и все лакомства, какие разрешали медики. Больницу же учебных заведений он посещал ежедневно, а иногда два и три раза в день. Его так высоко чтили в Киеве, как очень редко чтят местных сановников в провинциях”.

Владимирский-Буданов Ф. История Императорского Университета св.Владимира. Т.1. – К., 1884. – С. 78-83.

... Попечитель Киевского учебного округа Е.Ф.фон-Брадке, пользовавшийся особенно любовью и высоким уважением всех студентов, был ко мне хорошо расположен и приглашал на вечера, по воскресеньям. У него собирались старшие воспитанницы частных женских пансионов, студенты и профессора. Танцевали и проводили время очень приятно...
Селецький П. Из спогадів про Київський університету 1837-1841 роках // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 148.

...13 січня минуло 100 років з часу заснування Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. ...А розпочалося все з Вінницької гімназії. 1831 року на педагогічній раді професор Харківського університету пан Архангельський зачитав указ царя про закриття цієї гімназії і переведення її до Кам'янця-Подільського. Гімназію у Кам'янці було відкрито 1 січня 1833 року, її першим директором став директор училищ Подільської губернії Федір Якович Телешов... Перші роки гімназії не можна назвати успішними: вона навіть не могла одразу приступити до роботи. Чимало викладачів із далеких місцевостей не мали змоги вчасно дістатися до Кам'янця... У своєму першому річному звіті її директор пан Телешов звертається до вищих інстанцій з проханням допомогти, бо він, без їх підтримки, нічого не може зробити. На допомогу прийшов перший опікун Київського навчального округу фон Брадке, який чимало зробив для поліпшення організації навчання у гімназії. Енергійні дії фон Брадке змогли за короткий термін (до 1838 року) привести до ладу цей навчальний заклад. У своїх "Вимогах до викладачів гімназії" фон Брадке писав: "Я вимагаю від вас, панове, повної віддачі своїй справі, бажання поліпшити насамперед свої знання". 1835 року в гімназії перебували інспектори, які були вражені змінами, що сталися тут. З пересічної, слабкої гімназія поступово перетворювалася на навчальний заклад, який давав дітям міцні знання і високу культуру...

http://tovtry.forest.ru/ru/history/statti/bula_u_kamjanci_gimnazija.html (27.10.2006) // Бабляк А., Підгірна Л. Була у Кам'янці чоловіча гімназія // Подолянин. – 1993, 27 січня.

Егор Федорович фон БРАДКЕ (1796-1862)

Остзейский немец по происхождению, едва говоривший на русском языке, профессиональный военный с самым скромным образованием, Егор фон Брадке ухитрился в течение семи лет руководить Киевским учебным округом. Но именно его инициативе и настойчивости наш город обязан открытием университета.

Проект здания, составленный архитектором Беретти, едва не отверг Николай I, т.к. сметная стоимость достигла немыслимой по тем временам суммы – 8 миллионов рублей. Как оказалось, местные чиновники утвердили заведомо завышенные цены на стройматериалы, чтобы излишек ушёл в их карманы. На что и рискнул намекнуть самодержцу уяснивший ситуацию фон Брадке. Николай тут же дал команду "озаботиться уменьшением" цен. С этим монархом шутки были плохи: подробное расследование могло кончиться Сибирью. Поэтому стоимость постройки университета мигом уменьшилась с 8 до 2,7 миллиона. С этой суммой царь согласился.

http://community.livejournal.com/interesniy_kiev/347365.html

В 30-е годы XIX столетия попечителем киевского учебного округа был фон Брадке, герой взятия Парижа (1815 год)... Первое посещение киевской гимназии произвело на него неизгладимое впечатление. "Я нашёл значительное, но совершенно запущенное здание, в котором едва можно было взобраться по прежней парадной лестнице, ведущей во второй этаж, до того она была близка к разрушению. Комнаты никогда не топились, и сохранился похвальный обычай не мести их, даже ради приезда нового начальника. Учителя и воспитанники сидели попросту в бараньих шубах и при входе моём первые сняли их, чтобы показать мне, что они в мундирах. Эти учителя с длинными всклокоченными волосами и многие из старших учеников, небритые, имели довольно дикий вид. В числе долгих бород некоторые ещё находились в младшем классе, и я узнал, что многие уже 8 лет в нём оставались и

при этом промышляли извозничьим ремеслом, а также состояли в услужении в лавках и в мастерских и посещали гимназию раза два в месяц, не имея при том другой цели, кроме добродушного удовольствия пощеголять на праздниках в гимназическом мундире. Директору и инспектору, вместе взятым, было 150 лет от роду; первый из них, весьма достойный, но ни по дарованиям своим, ни по здоровью неспособный человек; второй вполне непригодный, хотя ещё и бодрый. В числе учителей было несколько даровитых личностей, но все без исключения выполняли свои обязанности, как тяжелое ремесло. Я крепко взмылил голову учителям и предъявил им ясно и подробно мои требования, и при этом приказал топить в классах и приготовить сметы для исправления здания, после чего я возвестил им, что намерен теперь же совершить месячный объезд, а после ревизии и по возвращении подробно осмотрю гимназию и если не найду перемены в способе преподавания, то это может иметь для них весьма пагубные последствия”.

Восемь лет спустя, покидая Киев, уже бывший попечитель с радостью констатировал: “Не осталось и следов былой распущенности в школах, и между учителями преобладала серьёзность, с полным отсутствием кичливости. В таком положении дел умножалось доверие, ученики съезжались в Киев со всех концов государства, приходилось заводить двойные классы, учреждать новые училища”.

Подобный подход к делу не заставил ждать положительных результатов. Родители доверяли учреждениям образование своих чад. По достижении 12 лет дети уже не оставались дома, и самые знатные семейства отдавали их в гимназию. Назрела необходимость учреждать государственные пансионы. В одном только Киеве их появилось четыре, где находились триста мальчиков. Но и этого вскоре оказалось мало. Появилась вторая гимназия. Отношение к воспитанникам поначалу было разительным. Так, к “карандашам” (прозвище, полученное гимназистами за цифру “1” на фуражке) никогда не применялись телесные наказания, чего не скажешь о воспитанниках второй гимназии.

<http://interesniy.kiev.ua/old/architecture/buildings/gimnaziya> // Анисимов А. Равнение на господ “карандашей”! Киевской первой гимназии – 190 лет // Киевский телеграф. - 1999. - № 36.

Бунге Микола Андрійович

Бунге, Николай Андреевич, доктор химии, ординарный профессор по кафедре технической химии, действительный статский советник, родился в 1842 г., в г.Варшаве, вероисповедания лютеранского, из дворян. Первоначальное воспитание получил дома. В 1858 г. поступил в IV класс 1-й киевской гимназии, в которой, при окончании курса, награждён серебряной медалью. В 1861 г. поступил в университет св.Владимира на естественное отделение физико-математического факультета и в 1865 г. окончил университет со степенью кандидата. В том же году, согласно представлению проф.И.А.Тютчева (Унив. Изв. 1865, № 10), ходатайству факультета и определению Совета, был оставлен стипендиатом для приготовления к профессорскому званию по кафедре химии, сначала на два года (с 3 сентября 1865 по 3 сентября 1867 г.), а затем, согласно представлению проф.И.А.Тютчева и И.И.Алексеева (Унив. Изв. 1867, № 11) ещё на полгода, т.е. по 1 января 1868 г. В эти 2 ½ года, выдержав магистерское испытание и защитив диссертацию, под заглавием: “О нитрозосоединениях”, 22 марта 1868 г. был утверждён Советом университета св.Владимира в ученой степени магистра химии. В том же, 1868 г., согласно рапорту проф.Тютчева и Алексеева (Унив. Изв. 1868, № 6) и по ходатайству факультета и Совета (Унив. Изв. № 7), был командирован за границу с учёной целью на два года (с 1 августа 1868 по 1 августа 1870 г.), где главным образом занимался в лабораториях Байера в Берлине и Кольбе в Лейпциге. В начале 1870 г., согласно представлению физико-математического факультета (Унив. Изв. 1870, № 6), был избран доцентом по кафедре технической химии и утверждён в этой должности 31 июля 1870 г. Одновременно с избранием в доценты был командирован за границу и в Россию ещё на один год (с 31 августа 1870 по 31 августа 1871 г.), для ознакомления с химико-техническими производствами. В 1870 г. удовлетворительно защитил написанное им сочинение: “К вопросу об электролизе химических соединений” и утверждён

Советом университета св.Владимира, 15 января 1871 г., в степени доктора химии. В августе 1871 г. приступил к чтению лекций в университете св.Владимира; 13 ноября 1871 г. утверждён экстра-ординарным профессором, а 6 мая 1874 г. ординарным профессором по кафедре технической химии. 12 июня 1881 г., согласно избранию факультета, утверждён деканом физико-математического факультета. Н.А.Бунге имеет следующие ордена: св.Станислава 2 ст. – 1874 и св.Анны 2 ст. – 1877 г.; в 1882 г произведён в чин действительного статского советника.

С 1873 г. состоит председателем Киевского отделения Императорского Русского технического общества, а с 1872 г. товарищем председателя Киевского общества естествоиспытателей, причём в 1875 г. был также председателем этого последнего общества. Н.А.Бунге читает студентам естественного отделения физико-математического факультета техническую химию и руководит практическими занятиями студентов по этому предмету в технической лаборатории. Кроме того, Н.А.Бунге преподавал физику в Киевском институте благородных девиц, в 1866-67 г.

Учёные труды профессора Н.А.Бунге следующие:

1) *О действии амальгамы натрия на некоторые металлические соли* (Chem. Centralb. 1865, 17); 2) *О нитрозосоединениях*, Киев, 1868, in-8, 83 стр.; 3) *О действии окислов азота на терпены* (Журн. Рус. Химич. Общ., 1869, стр. 579); 4) *Действие паров царской водки на углеродистые соединения* (Журн. Рус. Химич. Общ., 1871, стр. 90); 5) *Действие галоидов на металлические производные некоторых углеродистых соединений* (Ann. Chem. Pharm. 1869, Bd. CLII, S. 117); 6) *К вопросу об электролизе химических соединений*, Киев, 1870, in-8, 44 с.; 7) *Об электролизе щавелевой кислоты* (Журн. Рус. Химич. Общ., 1876, стр. 44); 8) *Об электролизе муравьиной и меллитовой кислот* (Журн. Рус. Химич. Общ., 1880, стр. 415); 9) *Об электролизе кислого жирного ряда* (Протоколы Киев. Общ. естеств. за 1881); 10) *Химическая природа свекловичной студени* (Журн. Рус. Химич. Общ., 1880, стр. 411); 11) *Проверка спиртометра Раковича* (Протоколы Киев. Общ. естеств. за 1872); 12) *О графите Херсонской и Волынской губерний* (Протоколы Киев. Общ. естеств. за 1874 и 1881); 13) *Очерки неорганической химии*, вып. I, Киев, 1867, in-8, 96 стр.; 14) *Химическая технология: часть I, Вода*, Киев, 1879, in-8, 163 стр.; 15) *Программа лекций по технической химии*, Киев, 1876, in-8, 51 стр.; 16) *Обзор книжной литературы по химической технологии за 1873-1881 г.* (Унив. Изв. 1874-1882); 17) *О важнейших усовершенствованиях в виноделии*, Киев, 1871, in-8, 51 стр.; 18) *О нагревании вина* (Ann. Oenolog. 1872, pag. 401); 19) *О действии солода на крахмал*, Киев, 1871, in-8, 34 стр.; 20) *История и современное состояние свеклосахарного производства*. Речь, читанная на торжественном акте университета 9 января 1877 г., Киев, 1877, in-8, 35 стр.; 21) *Свеклосахарная промышленность на Венской всемирной выставке 1873 г.* (Зап. Киев. отд. Рус. техн. общ. 1873, стр. 385); 22) *Свеклосахарная промышленность на Парижской выставке 1878 г.* Киев, 1879, in-8, 96 стр.; 23) *Юго-Западный край на Всероссийской промышленно-художественной выставке в Москве*, Киев, 1883, in-8, стр. 139.

Кроме того редактировал следующие сочинения:

1) *Обзоры литературы по технической части свеклосахарного производства* (помещены в Зап. Киев. отд. Рус. техн. общ. 1873-1877); 2) *Указатель русской литературы по математике и естественным наукам за 1872-1881 г.* (10 томов) Киев, 1873-1882, in-8; 3) *Труды Киевского вспомогательного комитета по устройству Всероссийской промышленно-художественной выставки 1882 г. в Москве*, Киев, 1882, in-4, 409 стр.
Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 71-74.

Бунге Николай Андреевич – химик, заслуженный ординарный профессор киевского университета... Работы Бунге относятся частью к чистой, частью к технической химии; из них по чистой химии наиболее интересны исследования по электролизу органических кислот. Из них назовём: <...> “Качественный анализ металлов без употребления сероводорода” (“Журнал Русского Химического Общества”, 1905, стр. 1303).

...Работы Бунге по технической химии касаются различных производств: виноделия, свеклосахарного производства и др. Из этих работ главнейшие: <...> “Химический способ очищения Днепровской воды” (“Записки Киевского Русского Технического Общества”, 1895, LXI); <...> “Свеклосахарная промышленность на Парижской всемирной выставке в 1889 г.” (Киев, 1890); “Анализ газов по способу Бунзена-Дайера” (Киев, 1894). Ценным вкладом в русскую химико-техническую литературу представляется “Химическая технология”, а также “Курс химической технологии. Часть неорганическая” (Киев, 1894-1900). Кроме того, под редакцией Бунге составлен библиографический указатель русской литературы по математике и естествознанию с 1872-1889 (18 тт., Киев, 1873-91) и такой же указатель литературы (русской и иностранной) по химической технологии (с 1873-82). В течение этих 10-лет Бунге вёл библиографию работ по химической технологии в “Журнале русского физико-химического общества”. Бунге напечатал также ряд статей по текущим вопросам дня, в том числе статью “К вопросу о народном образовании в России” (Киев, 1901). С 1873 по 1905 г. Бунге состоял председателем киевского отделения Императорского русского технологического (так в оригиналі – *Авт.*) общества, а с 1872 по 1891 г. товарищем председателя киевского общества естествоиспытателей.
Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 3.: Благодетель – Бялыницкий-Буруля. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – С. 337-338.

Микола Андрійович Бунге <...> народився 3 (15) грудня 1842 р. у Варшаві, але з 14 років жив і виховувався в Києві в сім'ї свого дядька М.Х.Бунге. Після закінчення 1-ої Київської гімназії був зарахований студентом природничого відділення фізико-математичного факультету університету св.Володимира, який закінчив у 1865 р. і був залишений при університеті професорським стипендіатом. М.А.Бунге пристрасно захоплювався хімією, ще в студентські роки виконав свою першу наукову працю, а за період перебування стипендіатом витримав магістерські іспити і захистив у 1868 р. дисертацію на тему “Про нітрозосполуки”. Уже магістром отримав закордонне відрядження на два роки, половину з якого він провів у Німеччині.

Після закінчення закордонного відрядження М.А.Бунге приступив у 1871 р. до читання лекцій і завідування кафедрою і лабораторією технічної хімії в університеті св.Володимира.

Великим авторитетом користувався М.А.Бунге як серед професорів і викладачів, які неодноразово звертались до нього за порадами, визнаючи його високий авторитет і досвідченість, так і серед студентів. Не меншим авторитетом користувався М.А.Бунге і поза університетом: разом із П.П.Алексєєвим він був засновником Російського фізико-хімічного товариства, а також почесним членом Товариства природознавців, активним членом Київського відділення Російського технічного товариства (яке очолював 33 роки), головою якого його було обрано 1873 р.

М.А.Бунге неодноразово наголошував, що для розвитку промисловості в Росії необхідно готувати “обізнаних діячів”, у зв'язку з чим проявляв турботу про технічну освіту. З його ініціативи було створено в селищі Сміла Київської губернії технічні класи (сьогодні – технікум харчової промисловості), школу дорожньої і будівельної справи, ремісниче училище в Києві.

Професор університету св.Володимира Де-Метц, у подальшому професор Київського політехнічного інституту, писав так: “Коли в листопаді 1896 р. виникла в Києві думка про заснування Політехнічного інституту з відділеннями, і коли це питання треба було суворо обговорити і поставити в певні рамки, то всі очі спрямувались на М.А.Бунге, і під його головуванням відбулися засідання Російського технічного товариства, де й були остаточно розроблені навчальні плани і архітектурні будинки”. М.А.Бунге пропонували бути директором у Політехнічному інституті, але він відмовився від цього, не бажаючи розлучатися з університетом.

Звичайно, що ідеєю створення Київської політехніки переймалися й інші видатні особистості того часу. Тільки тепер, через більш як сто років, ми усвідомлюємо всю актуальність для потреб тогочасного суспільства, а головне для наступних поколінь, всю важливість

тієї копіткої роботи, яка врешті-решт призвела до створення КПІ, заклала підґрунтя для його становлення і розвитку. Сьогодні, напередодні відзначення (а можливо, і святкування 110-річного ювілею Київської політехніки), ми із вдячністю схиляємо наші голови перед пам'яттю її фундаторів, життєва мудрість яких живе в сучасних здобутках Київських політехніків.
<http://ntu-kpi.kiev.ua/newspaper/524-10.html> (10.10.2006) // Володимир Янковий. Меценати і засновники КПІ: справи і час.

Бунге Микола Християнович

Бунге, Николай Христианович – финансист, экономист и государственный деятель (1823-95), происходит из дворян евангелического исповедания, родился в Киеве, где отец его считался опытным медиком по детским болезням; образование получил в 1-ой киевской гимназии и в университете святого Владимира, где окончил курс в 1845 г. Тогда же Бунге был определён преподавателем лицея князя Безбородко, а по защите в 1847 г. магистерской диссертации “Исследование начал торгового законодательства Петра Великого” (“Отечественные Записки”, 1850) был утверждён профессором лицея. В тёмном нежинском захолустье он явился горячим миссионером европейской науки и гражданственности; как профессор, он деятельно заботился о поднятии уровня развития своих слушателей: чтобы сделать доступными для избранных им студентов сокровища европейской науки, Бунге давал в своей квартире уроки по иностранным языкам. Эту редкую и симпатичную черту – любить всё молодое и чутать в молодом всё даровитое – Бунге сохранил и впоследствии, когда (в 1850 г.) сделался профессором в университете святого Владимира, и в этом лежит разгадка чрезвычайного успеха его университетских лекций. В 1852 г. Бунге был удостоен Киевским университетом степени доктора политических наук за диссертацию “Теория кредита” (Киев, 1852). В 1869 г. переменил кафедру политической экономии и статистики на кафедру полицейского права. Полицейское право не представляется Бунге цельной наукой; в учении о безопасности (законы благочиния) он видит часть государственного права, а в учении о благосостоянии (законы благоустройства) – прикладную часть политической экономии. Сообразно с этим, в его курсе “Полицейского права” (Киев, 1873-77), который остался неоконченным, и в котором он успел изложить некоторые отделы благоустройства, преобладает экономическая точка зрения. Полицейское право Бунге соответствует тому, что в настоящее время известно под названием экономической политики. При изложении теории экономической политики автор не ограничивается одними общими началами, так как, по его мнению, изучение одних общих законов без связи с фактами, в которых эти законы обнаруживаются, легко вырождается в сухую и отвлеченную схоластику, могущую иметь интерес для специалистов, но бессильную разрешить жизненные вопросы. Бунге издал ещё для своих слушателей “Курс статистики” (Киев, 1865; 2-е изд., 1876) и “Основания политической экономии” (ib., 1870). В трудные дни университетской жизни, когда университеты лишались самоуправления, Бунге в должности ректора по назначению (с 1859-1862 г.) с достоинством стоял во главе Киевского университета. Но и по возвращении университетам избирательного права Бунге дважды был избираем ректором того же Киевского университета и состоял в этой должности с 1871 по 1875 г. и с 1878 по 1880 г. В 1880 г. он оставил университет. Бунге принадлежал к числу тех профессоров, которые не замыкаются в глухие стены своего кабинета. Обладая светлым и обширным умом, он не мог не отзываться на общественные вопросы, которые жизнь ставила на очередь. Результатом был целый ряд статей, помещённых им в разных периодических изданиях, начиная с 1852 г. Таковы статьи, относящиеся к ожидавшейся тогда крестьянской реформе (в “Отечественных Записках”, 1858, и в “Русском Вестнике” 1859 г., № 2 и 8), к распространявшемуся новому виду промышленных предприятий в форме акционерных обществ (в “Журнале для акционеров”, 1855 и 1858) и многие другие, между которыми нельзя не отметить его замечаний об устройстве учебной части в университетах (в “Русском Вестнике” 1858 г., т. XVII) и банковской политике (в “Сборнике Государственный Знаний”, т. I, 1874). Важное практическое значение имело и его исследование “Товарные склады и варранты” (Киев, 1871); но особое

внимание обратили на себя исследования Бунге о способах восстановления у нас правильного денежного обращения, потрясённого чрезмерным выпуском бумажных денег. Сюда относятся труды: “О восстановлении металлического обращения в России” (Киев, 1877); “О восстановлении постоянной денежной единицы в России” (Киев, 1878) и статьи в “Сборнике Государственных Знаний”, т. VI, 1878, и т. XIII, 1880 г. Бунге также перевёл и дополнил сочинение А.Вагнера “Русские бумажные деньги” (Киев, 1871). В 1859 г., когда созревала крестьянская реформа, Бунге был приглашён к участию в финансовой комиссии, имевшей своим назначением приискание оснований и способов окончательного разрешения крестьянского вопроса посредством выкупа наделов при содействии правительства. Снова призванный в Петербург для участия в обсуждении нового университетского устава (1863), Бунге получил поручение преподавать науку финансов и политической экономии наследнику цесаревичу Николаю Александровичу. В основу этих лекций Бунге положил переведённую им на русский язык книгу Карла фон Гока “Налоги и государственные долги” (Киев, 1865). По возвращении в Киев, Бунге, не оставляя университетских занятий, принял должность управляющего киевскою конторою государственного банка. Стоя, таким образом, у самого источника кредитных операций, Бунге получил возможность на практике проверять указания теории финансов. С этого времени голос его приобретает решающее значение в вопросах финансовых. Вступление Бунге в 1880 г. в должность товарища министра финансов и вскоре затем в 1881 г. и министра финансов встречено было с сочувствием и большими надеждами.

Бунге – министр финансов. Бунге пришлось вступить в управление министерством при весьма тяжёлых обстоятельствах. Наступившая после 1 марта 1881 г. реакция отразилась и на финансовом состоянии страны. К тому же два года сряду – 1884 г. и особенно 1885 г. – ознаменовались почти повсеместным неурожаем, и это вызвало неблагоприятные последствия для промышленности и торговли. Первый бюджет 1881 г. Бунге пришлось свести с дефицитом на сумму свыше 50 миллионов рублей. Сумма государственного долга на 1 января 1881 г. достигла свыше 6 миллиардов, и неизбежно было заключение целого ряда новых займов. Одним из первых действий Бунге явился выпуск золотой 6%-ой ренты 1883 г., встретивший, в виду чрезвычайно высокого процента, недоброжелательное отношение в обществе. Состояние курса кредитного рубля было весьма неудовлетворительно. В 1881 г. средняя цена рубля составляла 65,8 копеек золотом, в 1886 г. – 58,9; платёжный баланс был чрезвычайно неблагоприятен, и на заграничных биржах, особенно берлинской, производилась спекуляция с русскими фондами и кредитными рублями, против которой Бунге, руководствуясь системой невмешательства в биржевые отношения, не принимал надлежащих мер. В одном из своих первых всеподданнейших докладов (1883) Бунге следующим образом определил свою финансовую программу: “Внимательное изучение слабых сторон нашего государственного строя указывает на необходимость обеспечить правильный рост промышленности достаточным для неё покровительством: укрепить кредитные учреждения на началах, проверенных опытом, способствуя притом удешевлению кредита; усилить в интересах народа и государства доходность железнодорожных предприятий, установив над ними надлежащий контроль; упрочить кредитное денежное обращение совокупностью направленных к достижению этой цели постепенно проводимых мер, ввести преобразования в системе налогов, сообразные со строгой справедливостью и обещающие приращение доходов без обременения плательщиков податей; наконец, восстановить превышение доходов над расходами (без чего улучшение финансов немыслимо) ограничением сверхсметных кредитов и соблюдением разумной бережливости во всех отраслях управления”. Из этой программы Бунге безусловно не удалось выполнить превышения доходов над расходами, вследствие значительных расходов на срочное погашение государственных займов. Во всём же остальном время управления Бунге явилось, действительно, выдающейся эпохой в истории русских финансов. Одним из первых финансовых мероприятий явилось понижение выкупных платежей, которое Бунге считал необходимым для улучшения благосостояния сельского населения, и которое настоятельно вызывалось тем, что в общем с крестьян взыскивалось

больше, нежели уплачивалось по обязательствам выкупной операции. Понижение было произведено в размере 1 рубля с каждого обложенного выкупными платежами душевого надела в великорусских местностях и на 16 копеек с рубля в малороссийских местностях. Общая сумма понижения составила до 12 миллионов рублей в год. В 1885 г. Бунге вошёл в государственный совет с представлением о повсеместной (кроме Сибири) отмене с 1 января 1886 г. подушной подати, составлявшей со времени Петра Великого краеугольный камень нашей финансовой системы. Эта мера должна была уменьшить ресурсы государственного казначейства на 57 миллионов рублей, часть которых предполагалось возместить увеличением налога на спирт (до 9 копеек за градус), а часть – увеличением оброчной подати с государственных крестьян (от повышения которой правительство в 1886 г. отказалось на 20 лет). Государственный совет, однако, решил перевести государственных крестьян на выкуп, который представлял собой в действительности не что иное, как замаскированное увеличение оброчной подати. Законом 12 июня 1886 г. был установлен обязательный выкуп для государственных крестьян. Отмена подушной подати должна была повлечь за собой и отмену круговой поруки. И в 1885 г. Бунге в своем представлении государственному совету, указывая на разорительные последствия такого способа взыскания налогов, вызывающего, с одной стороны, “прикрепление крестьян к земле паспортной системой”, с другой – “стремление самовольной отлучки для приискания лучших заработков”, высказывался в пользу отмены круговой поруки. Государственный совет не согласился с доводами Бунге, и круговая порука была оставлена для налогов, заменивших подушную подать. Во всяком случае, уничтожением подушной подати и понижением выкупных платежей помещичьих крестьян мы обязаны исключительно Бунге, который совершил чрезвычайно смелый шаг, отказавшись от доходов до 70 миллионов рублей в то время, когда бюджет давал дефицит. Это значительное уменьшение доходов заставило Бунге обратиться к другим источникам и – прежде всего – к увеличению налогов. Так, при Бунге были увеличены налоги, кроме налога на спирт (сперва до 8 копеек по закону 19 мая 1881 г., затем до 9 копеек за градус, по закону 18 мая 1885 г.), на сахар (12 мая 1881 г.), на табак (18 мая 1882 г.); повышен гербовый сбор (19 января 1882 г.), повышены таможенные ставки на многие предметы ввоза, и закрыт транзит через Закавказье; введён налог на золотопромышленность, установлены дополнительные и раскладочные сборы с торгово-промышленных предприятий (законы 5 июля 1884 г. и 5 января 1885 г.), возвышен налог с недвижимых имуществ в городах (13 мая 1883 г.), и увеличен налог поземельный, введён сбор с доходов от денежных капиталов и налог на переход имуществ безвозмездными способами (налог на дарения и наследства), повышены налоги на заграничные паспорта, регулирована продажа питей. Вместе с этими податными реформами Бунге заботился о введении института податных инспекторов, который должен был обеспечить более правильное поступление налогов. Огромное значение для дальнейшего экономического развития России имели учреждённые при Бунге новые государственные кредитные установления. Исходя из той точки зрения, что хозяйственное расстройство крестьян происходит, главным образом, вследствие недостаточности и малой производительности их земельных наделов, причём приобретение других земель в собственность представляется для крестьян крайне затруднительным в виду невозможности пользоваться долгосрочным кредитом, Бунге выработал проект государственного ипотечного банка для содействия крестьянам в приобретении ими земли. Устав банка был Высочайше утверждён 18 мая 1882 г. Ссуды должны были выдаваться 51/2% закладными листами, получившими название 51/2% государственных свидетельств крестьянского поземельного банка. По самому своему уставу банк должен был являться лишь посредником между крестьянами и землевладельцами, уже совершающими сделку по собственной инициативе. И с самого начала назначение банка, как гласили мотивы государственного совета, должно было состоять в содействии зажиточным и имеющим некоторый достаток крестьянам, но не малоземельным. Банк начал свои действия 10 апреля 1883 г., и к концу министерства Бунге, к 1886 г., имел в своем распоряжении запасный капитал в 467,7 тысяч рублей. Наряду с этим банком был открыт также и дворянский банк, который был учреждён

специально “для помощи дворянству”. По идее Бунге банк должен был выдавать ссуды лишь тем дворянам-землевладельцам, которые сами хозяйничают на своей земле. Но государственный совет принял проект Бунге, устранив всякое ограничение. При Бунге сильное расширение получило сооружение казенных железных дорог. Для этой цели при Бунге было израсходовано до 133,6 миллионов рублей; казною сооружено железных дорог всего протяжением в 3461 версту. Кроме того, приобретено в казну несколько линий частных обществ. Бунге сам сомневался в том, чтобы “обращение железных дорог в государственную собственность сразу обогатило казначейство”, но видел, что “со временем железные дороги могут сделаться такою же отраслью государственного хозяйства, как почта и телеграфы”. Несмотря на отсутствие плана в выкупе частных дорог и государственного железнодорожного строительства и на огромные дефициты от эксплуатации железных дорог, всё же именно Бунге много содействовал упорядочению нашей железнодорожной политики, а вместе с ней и вообще русских финансов. Управление Бунге министерством финансов ознаменовалось торжеством протекционизма. Деятельность Бунге совпала с националистическим курсом внутренней политики. Идеал независимости национального хозяйства, освобождения его от иноземного господства, проповедовавшийся с особенной энергией “Московскими Ведомостями”, а затем Менделеевым, приводил к требованиям повышения пошлин. Известное влияние на протекционистское направление политики внешней торговли при Бунге оказал общий подъём таможенно-охранительной волны, прокатившейся по всей Европе и в частности в Германии вызвавшей в 1879 г. значительные перемены в тарифной системе. В 1881 г. была произведена надбавка на 10% на весь тариф. 16 июня 1884 г. последовало повышение пошлины на чугун, к которому затем присоединились соответственные повышения на вальцевое железо, сталь, машины и т.п. В 1884 г. была также установлена общая пошлина на уголь с дифференциальным обложением угля, ввозимого через черноморские порты и западную сухопутную границу. Одной из крупных заслуг Бунге как министра финансов является его стремление к введению у нас подоходного налога. Острая финансовая нужда в конце 70-х и начале 80-х годов, вызванная отчасти турецкой войной, отчасти сокращением целого ряда государственных ресурсов в виду податных реформ, отчасти вообще дурным финансовым управлением, поставила на очередь коренную реформу налогового обложения. В своём всеподданнейшем докладе на 1884 г. Бунге в категорической и определённой форме признал подоходный налог наиболее целесообразным и справедливым способом обложения. Но, опасаясь сильной ломки хозяйственных отношений, он не решился сразу приступить к введению подоходного налога и на первое время установил ряд частных налогов, имевших значение мер, подготовлявших введение одного подоходного налога. В числе реформ Бунге необходимо указать ещё первый шаг на пути регламентации фабричного труда, выразившийся в законе 1 июня 1882 г., начало более правильного устройства городских и частных банков, положенное правилами 26 апреля 1883 г., и питейную реформу 1885 г. Немногим министрам пришлось вынести столько нападений со стороны печати, в особенности “Московских Ведомостей”, и немногие относились к ним столь спокойно, не прибегая к защите карательной администрации и ограничиваясь официальными опровержениями строго фактического характера. В январе 1887 г. Бунге оставил пост министра финансов и назначен был председателем комитета министров. Бунге был избран в почётные члены различных обществ, университетов: Петербургского, Новороссийского, Святого Владимира и Академии Наук; в 1890 г. избран ординарным академиком по политической экономии и издал книгу “Государственное счетоводство и финансовая отчётность в Англии” (СПб., 1890), которая является интересным материалом для изучения бюджетного права. При составлении этой книги автор пользовался целым рядом практических сведений, доставленных ему нашими финансовыми агентами в Париже и Лондоне.

Бунге – экономист. Главным фактором экономической жизни Бунге считал соперничество. Не соглашаясь вполне ни с одним из классиков и находя значительные неправильности в воззрениях как Ад.Смита, Рикардо, Мальтуса, Милля, так и Кэри и Бастиа, он придержи-

вался эклектической точки зрения, преимущественно примыкая к теориям Мальтуса и Милля. Главным регулятором экономических явлений он считал спрос и предложение и ими объяснял почти все экономические явления. Этому взгляду вполне соответствовали и социально-политические воззрения Бунге. За соперничеством Бунге признавал огромное благотворное влияние. Без соперничества наступил бы громадный упадок сил. Соперничество оказывается губительным, когда вступают в борьбу силы неравные, с одной стороны, сплочённые, поддерживаемые монополиями, привилегиями, громадным капиталом, а с другой – раздробленные, лишённые всякой поддержки и необеспеченные в своей деятельности. Зло заключается, по мнению Бунге, не в соперничестве, а в недостаточном его уравновешении. Тем не менее, в покупке живой рабочей силы, т.е. в найме труда, Бунге не видел ничего порабощающего и унижительного, ибо эта покупка соединена с обоюдной выгодой. Вмешательство государства в экономическую жизнь Бунге допускал лишь в небольших размерах и в крайних случаях. Эта точка зрения не мешала, однако, Бунге признавать целесообразность государственного вмешательства в области торговой политики и в области “мер, относящихся к упрочению благосостояния фабричных рабочих”. Практические мероприятия Бунге в бытность его министром финансов установили за ним славу строгого протекциониста. В своих теоретических воззрениях, изложенных им в курсе “Полицейского Права”, Бунге не является, однако, безусловным протекционистом. По мнению Бунге, таможенные пошлины составляют налог и должны быть рассматриваемы, главным образом, как подать. Они должны как можно меньше зависеть от торговых договоров, должны быть соображены с общею системою налогов, с влиянием их на производство, на торговлю и на потребление. Поощрение промышленности может и должно иметь место. Но покровительственный тариф и льготы, общие для всех лиц, дают поощрение без всякого разбора и потому не всегда желательны. Пособия часто свидетельствуют о нерасчётливости в государственном хозяйстве. Либеральный таможенный тариф способствует усилению потребления, но низкие таможенные пошлины при высоких налогах нежелательны. Что касается законов относительно рабочих, то, именно исходя из признания благотворного влияния соперничества, Бунге считал, что свобода сделок была бы нарушена, если бы рабочие не имели права входить между собою в соглашения относительно установления заработной платы. Не соглашаясь с представителями либеральной школы, возражавшими против пользы стачек, Бунге, тем не менее, не видел в союзах рабочих задатков для правильного развития общественной жизни и считал трэд-юнионы шагом назад по сравнению со средневековыми цехами. Считая задачей законодательства в области экономической жизни охранение свободы сделок, Бунге не допускал никакого ограничения прав частной собственности. По его мнению, несправедливость первоначального приобретения с течением времени сгладилась, ибо собственник влагает в землю свой труд, свой капитал и платит налоги от земли. Хозяйственная свобода не только способствовала поднятию человечества на высшую ступень благосостояния, но и в будущем должна служить неперменным фактором развития. Капиталистическое производство, господство соперничества дают человеку надежду на лучшее будущее и делают его свободным. По своим методологическим взглядам Бунге примыкал к историко-статистическому направлению в политической экономии, но вносил в него целый ряд ограничений. Не соглашаясь с Рошером, Бунге считал, что историческое направление может внести в науку и в практическую жизнь беспринципный “оппортунизм”; он находил опасным отсутствие каких бы то ни было начал, оснований, правил и принятие в руководство исторических примеров, с попыткою следовать им в случаях, ошибочно признаваемых однородными с уже прожитыми человечеством. Требуя большой осторожности в применении дедуктивного метода, Бунге настаивал на усвоении политической экономией метода положительных знаний, наблюдений и опыта. Кроме “Исторического очерка экономических учений”, напечатанного впервые в 1868 г. и дающего краткое изложение учений наиболее выдающихся экономических мыслителей, начиная от меркантилистов и кончая исторической школой, Бунге дал подробное изложение в обширных статьях специально учений Кэри (“Теория согласия частных интересов – первое политико-

экономическое учение Кэри”, 1858) и Дж.-Ст. Милля (“Дж.-Ст. Милль, как экономист”, 1868). Эти статьи вместе с небольшим извлечением из статей Шмоллера о Менгере присоединены к “Историческому очерку экономических учений” и со значительными критическими добавлениями, изменениями и поправками изданы в 1895 г. под общим заглавием “Очерки политико-экономической литературы”. Это был последний труд Бунге...

С. Загорский.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 3.: Благосветлов – Бялыницкий-Бируля. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – С. 338-345.

МИКОЛА БУНГЕ – ВЧЕНИЙ-ЕКОНОМІСТ, РЕКТОР КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ-РЕФОРМАТОР

Непересічна історична особистість одного із видатних основоположників освіти і науки у класичному Київському університеті, відомого вченого, педагога і державного діяча Миколи Християновича Бунге (1823-1895) залишила глибокий слід в історії економічної науки, збагативши світову інтелектуальну скарбницю. Змістом і наслідками своєї наукової та державно-реформаторської діяльності він вплинув на історичний розвиток багатьох народів Російської імперії. Його ім'я канадський історик українського походження, професор Йоркського університету в Торонто Орест Субтельний назвав в одному ряду з такими світочами української науки того часу, як Ілля Мечников, Володимир Антонович, Михайло Грушевський.

Наукова та практична діяльність Миколи Бунге вражають своєю глибиною, різноплановістю, багатогранністю, відданістю високим просвітницьким ідеям.

По-перше, М.Х.Бунге – це педагог, професор, ректор Київського університету Св.Володимира, який зайняв достойне місце у плеяді видатних університетських педагогів другої половини ХІХ ст. Його науково-педагогічна діяльність становить цілу епоху в історії розвитку Київського університету та університетської економічної науки. Знаменним є вже той факт, що у надзвичайно важкі часи М.Х.Бунге обіймав посаду ректора три строки... Він достойно очолював Київський університет у критичний період позбавлення університетів самоуправління (кінець 50-х – 60-ті рр.) і з 1859 по 1862 р. був ректором за призначенням. Але і після повернення університетам виборчого права вченого ще двічі обирали ректором (1871-1875 рр. та 1878-1880 рр.), віддаючи тим самим данину його авторитету. Микола Бунге підтвердив його всією ректорською діяльністю, а також участю у роботі комісії з підготовки нового Статуту університетів 1863 р. Він став визначним фундатором усєї системи університетської освіти, брав безпосередню участь у її реформуванні, демократизації та вдосконаленні.

У 50-ті рр. ХІХ ст. М.Х.Бунге поклав початок дискусії про роль університетів у суспільстві, про зміст і характер вищої освіти, співвідношення наукових та виховних функцій університетів. Він виступив за відновлення автономії університетів, демократизацію їх управління, зміцнення зв'язку вищої освіти з практикою, підвищення спеціалізації викладання, посилення уваги уряду і суспільства до матеріальних потреб студентів, розмежування та вдосконалення різнорівневої університетської освіти.

М.Х.Бунге – педагог, ректор завжди брав близько до серця інтереси і потреби студентства. У часи політичної реакції він проводив гнучку компромісну політику, виступаючи проти репресій щодо студентів та відвертаючи можливі зіткнення і заворушення. Визначальною рисою викладання дисциплін в університеті за часів М.Х.Бунге стала активна робота викладачів зі студентами, самостійна робота останніх. Він першим запровадив практичні заняття зі студентами, оскільки був переконаний, що “знання здобуваються не вірою в догмати теорії, яка видається за щось безсумнівне, а ретельним аналізом явищ, правильними висновками із незаперечних основних положень і обережними узагальненнями”.

За свідченням сучасників, М.Х.Бунге вирізняли моральна чистота та надзвичайно висока порядність, любов і повага до студентської молоді, вміння відчувати в ній усе здібне, талановите, прагнення прищепити своїм слухачам високі просвітницькі ідеї. Свідченням від-

даності *alma mater* є те, що за своїм заповітом Микола Християнович залишив Київському університету шість тисяч рублів. 29 травня 1896 р. було задоволено клопотання університетської ради про заснування на проценти від цієї суми щорічної премії імені М.Х.Бунге за найкращу студентську роботу з економічної проблематики та двох щорічних грошових допомог нужденним студентам, які відмінно навчаються. 26 листопада 1910 р. було затверджено положення про заснування ще однієї щорічної стипендії імені М.Х.Бунге для одного з незаможних студентів університету. Крім того за заповітом М.Х.Бунге залишив чотири тисячі рублів Товариству допомоги колишнім студентам Київського університету. Товариство прийняло ухвалу про зарахування цієї суми до коштів на заснування зразкового міського училища імені Миколи Християновича Бунге, офіційне відкриття якого відбулося у 1904 р. на Липках неподалік від будинку, де проживав учений.

Визначні педагогічні здібності київського професора на початку його педагогічної кар'єри були поціновані й у той спосіб, що йому була довірена економічна освіта осіб царської сім'ї. У 1863-1864 рр. М.Х.Бунге викладав політичну економію та фінанси цесаревичу Миколі Олександровичу, сину Олександра II. У цей же час він познайомився з іншим сином імператора – великим князем Олександром Олександровичем, який у подальшому став спадкоємцем престолу Олександром III. Останнього також полонили ясний розум та привабливість особистості українського дослідника. Пізніше, у 1886 р., Олександр III доручив М.Х.Бунге, тоді міністрові фінансів, викладати курс політичної економії спадкомцю престолу, у недалекому майбутньому Миколі II.

По-друге, М.Х.Бунге – це видатний вчений-економіст широкого спрямування, якого вирізняла з кола сучасників багатогранність наукових інтересів. Він зробив вагомий внесок у розвиток політекономічних досліджень, історії світової економічної думки, теорії фінансів та кредиту, економічної та соціальної статистики.

Визнаною ще за життя вченого науковою заслугою стало заснування Київської економічної (реально-психологічної) школи, яка розвивалась у стінах Київського університету в останній третині XIX ст. у руслі новітньої на той час у світовій економічній науці неокласичної парадигми. Представники цієї школи створили науковий осередок, що сформувався на ґрунті теоретичних поглядів, викладених М.Х.Бунге у фундаментальній економічній праці “Основи політичної економії” (1870 р.). Прихильниками та послідовниками вченого стали професори Київського університету: Д.І.Піхно, А.Я.Антонович, О.Д.Білімович, <...> які заперечували трудову теорію цінності, соціалістичну доктрину і відстоювали “історично-реалістичну точку зору” на проблеми розвитку народного господарства, обґрунтовуючи необхідність здійснення соціально-економічних реформ.

Маючи самобутній підхід до аналізу економічних процесів та явищ, М.Х.Бунге зазначав, що “багатство, яке розглядається з його речової сторони, не складає єдиного предмета вивчення політичної економії”. Він був переконаний, що “предмет політичної економії – корисна робота як засіб для задоволення потреб, її завдання – пояснити природу потреб, визначити сили, які виконують корисну роботу, і властивості останніх, врешті показати, як складається господарський порядок, у якому корисна робота утворюється у безперервно зростаючих розмірах, розмінюється і виділяється кожному у вигляді доходу”.

Визнаючи провідну роль А.Сміта і англійської класичної школи у започаткуванні політичної економії як науки, М.Х.Бунге стверджував: “...Ми не вважаємо господарський устрій одноманітним і незмінним за всіх часів у всіх народів; але відмінності, які ми помічаємо в економічних явищах, не заступають від нас однорідності останніх і уявляються нам як вираз загальних економічних засад”. Водночас він засуджував англійських економістів за надмірне захоплення абстрактним методом у політичній економії, виходячи з того, що “завдання вченого полягає не у викладі загальних, далеких від реальності понять – загального руху економічного процесу, а у вивченні багатогранних форм дійсності, у розкритті сенсу останньої, у пізнанні законів, які панують серед різноманіття і уявної випадковості явищ. Для того, щоб задовольнити сучасні потреби, політична економія

повинна займатись дослідженням того, що існує, – явищ, фактів і будувати свої твердження на історичній основі – на знанні поступового розвитку форм в економічній історії”.

Визнаючи глибокі соціальні антагонізми капіталізму, М.Х.Бунге виступив з різкою критикою соціал-утопізму та марксизму, наголошуючи на необґрунтованості обіцянок всезагального людського щастя у ідеальному суспільстві майбутнього. Він стверджував, що утопічні ідеї позбавляють людей реальних життєвих орієнтирів і обертаються всеохоплюючим диктатом держави та пригніченням основних прав і свобод особистості. “Стрибок із царства необхідності у царство свободи, – писав учений, – був би стрибком із царства визнання права, праці, обов’язку, совісті, законності або в царство деспотизму більшості й всеохоплюючого рабства, або в царство анархії, де ніщо не стримує особистого індивідуального свавілля, де людині все дозволено, що вона не побажає”.

Дорікаючи автору “Капіталу” за слабкість аргументації, догматизм, “туманність” термінології, український дослідник був переконаний, що приватна власність, грошові капітали та конкуренція є “символами свободи особистості”, необхідними передумовами “для індивідуального розвитку і для зміцнення сімейного духу”, здатними “вивести людину із стану рабства”. Відтак вчений наголошував на необхідності соціальних реформ, зміцнення союзу монархії та народу шляхом перетворень, націлених на підвищення життєвого рівня та правової захищеності широких верств населення.

По-третьє, М.Х.Бунге був досвідченим фінансистом, відомим теоретиком і практиком, який паралельно з ректорством з 1862 по 1880 р. обіймав посаду керуючого Київською конторою Державного банку, успішно поєднуючи теоретичні дослідження та викладання з господарською практикою. Роздуми вченого про недоліки існуючої фінансової системи та необхідність її перебудови знайшли відображення у лекціях з курсу поліцейського права, які двічі видавались у Києві в 1860-1870 рр. У цьому та інших творах учений розробив конкретні рекомендації з подолання катастрофічного фінансового стану країни: зосередження у фінансовому відомстві управління всіма галузями державного господарства; зменшення державних витрат, які “незів’язані з засобами народу”; скорочення кількості бюрократичних інстанцій; чіткого розмежування “і предметів відомств, і справ між різними відомствами, більшої простоти і визначеності дій кожного органу урядової влади”.

По-четверте, М.Х.Бунге – це видатний державний діяч-реформатор другої половини ХІХ ст., одна з наймасштабніших політичних постатей до- і післяреформеного розвитку Російської імперії, ідеолог, натхненник та організатор ліберальних ринкових реформ. Визнаючи пріоритетність та самоцінність свободи особистості, гласності, правопорядку, він обґрунтовував антирадикальні погляди, підкреслюючи важливу роль держави в реформуванні соціально-економічних відносин.

Слід зауважити, що розроблені М.Х.Бунге напрями ринкового реформування спирались на могутню політекономічну основу, глибоке наукове усвідомлення об’єктивних закономірностей соціально-економічного розвитку суспільства. Теоретичне підґрунтя реформаторських ідей вченого становила скарбниця світової економічної теорії – здобутки англійського класичного лібералізму; національно орієнтовані ідеї німецького історичного напрямку; соціально спрямовані течії європейського реформізму. Водночас важливо зазначити, що у своїй реформаторській діяльності М.Х.Бунге завжди виходив із конкретних обставин розвитку вітчизняної економіки, своєчасно коригуючи свої теоретичні установки. Запропонована ним програма реформ мала комплексний характер і відобразила не лише гуманістичний світогляд вченого, але й здоровий глузд економіста-прагматика, який прагнув застосувати досвід розвинених країн з урахуванням національних особливостей історичного розвитку.

Пов’язуючи економічне оновлення країни з активізацією приватної ініціативи та розвитком підприємництва у всіх сферах господарського життя, вчений наголошував на необхідності оптимальної взаємодії приватної ініціативи та державного регулювання. Під впливом ідей видатного англійського економіста Дж.Мілля, якого М.Х.Бунге характеризував як “друга свободи і поборника невтручання влади”, який “не задумується кликати владу на

допомогу там, де вимагає цього благо суспільства”, український дослідник стверджував, що “практичне застосування принципів Сміта не виправдало <...> надій, збуджених школою свободи промисловості. І в практичній діяльності, і в науці утверджується думка про необхідність обмеження свободи і про упорядкування народного господарства за участю держави”.

Упродовж п’яти років (1881-1886 рр.) М.Х.Бунге був міністром фінансів Російської імперії і спрямовував свою діяльність на оздоровлення економіки, що зазнала втрат в результаті Кримської та Турецької воєн. Але найбільший злет його державотворчої та реформаторської активності припав на останні роки життя. З 1887 до 1895 р. Микола Бунге очолював російський уряд – був головою Комітету міністрів Російської імперії, докладаючи надзвичайних зусиль для остаточного розриву з феодальним минулим, поступального розвитку суспільства шляхом створення ринково-підприємницького середовища та глибокого соціального реформування. Саме на цьому шляху він прагнув залучення Росії, а з нею і своєї Батьківщини – України, до когорти цивілізованих, економічно розвинутих країн.

Важливо зазначити, що свою діяльність на посту міністра фінансів М.Х.Бунге розпочав із рішучої підтримки національного товаровиробника і першим в історії вітчизняної економіки вдався до запровадження системи помірковано високих мит на імпортовані товари. У 1881-1884 рр. мито в Російській імперії становило 19 %, 1887 року – 28 % і, нарешті, у 1891-1900 рр. – 33 %. Звичайно, за таких тарифів ціни на промислові товари на внутрішньому ринку були значно вищими, ніж на світовому, але зі зміцненням вітчизняної промисловості вони неухильно знижувалися.

Протекціоністська політика, яку відстоював М.Х.Бунге, повернула країні втрачені після Кримської війни економічні позиції. У деяких галузях промисловості до 90-х рр. XIX ст. Російська імперія не мала собі рівних. Це стосується, приміром, військового суднобудування та цукрової промисловості. За тих років українські землі з вугіллям Донбасу, залізною рудою Кривого Рогу, машинобудуванням Харкова, Луганська й Києва, суднобудуванням Миколаєва та Херсона були найперспективнішими індустріальними регіонами імперії. Водночас величезного значення М.Х.Бунге надавав проблемі розвитку залізниць, мотивуючи вимогу їх прискореного будівництва та модернізації постійним зростанням хлібного експорту, а також необхідністю освоєння природних багатств Сибіру та Далекого Сходу.

Таким чином, з ім’ям М.Х.Бунге пов’язана епоха визначних системних соціально-ринкових перетворень:

- Реформування аграрних відносин, поступова ліквідація залишків феодально-кріпосницької залежності селян. У травні 1859 – жовтні 1860 р. київський професор як один з найдосвідченіших фінансистів Російської імперії і прихильник розкріпачення селян був безпосереднім розробником селянської реформи 1861 р. та входив до складу комісій з підготовки скасування кріпацтва.

Виступаючи ревним прихильником приватного землеволодіння, він обґрунтував необхідність здійснення викупної операції, яка мала проводитися за активної державної підтримки шляхом капіталізації селянського оброку в банках. М.Х.Бунге відіграв вирішальну роль у розробці системи викупних платежів за землю, надану селянам після звільнення від кріпосної залежності, організації державного кредиту селянам та створенні в Петербурзі Селянського банку, який надавав селянам позички для викупу в поміщиків земельних ділянок із розрахунку 6 % річних.

Вчений доводив, що розквіт сільського господарства залежить від державної підтримки найпрацьовитіших та найбільш ініціативних селян, які ведуть господарство фермерськими методами. За його рекомендацією Селянський банк підсилив кредитну підтримку заможного селянства, частка якого серед сільського населення після 1861 р. неухильно зростала і становила до 90-х рр. XIX ст. 30 %.

- Розробка засад державної політики розвитку ринкових відносин та підприємницького середовища, започаткування розбудови фінансово-кредитної інфраструктури ринкового типу. У 1868 р. за ініціативою М.Х.Бунге було засновано Київське міське товариство взаємного

кредитування, перший в Росії провінційний акціонерний банк (Київський приватний комерційний банк), а у 1871 р. – Київський промисловий банк. У 1869 р. за підтримки М.Х.Бунге у місті було створено Біржове товариство.

Наголошуючи на визначальній ролі кредиту в стимулюванні розвитку економіки країни, зростанні доходів населення та пом'якшенні соціальних суперечностей, Микола Бунге закликав уряд відмовитись від системи казенного кредиту, який “не може конкурувати з енергією та спритністю приватного інтересу”. Вчений був переконаний, що “у вільних банках уряд отримав би серйознішу допомогу, ніж у казенному Державному банку, між тим промисловість знайшла б у свою чергу кредит, застосований до умов і потреб народного життя, кредит перетворив би заощадження народу, які часто залишаються мертвими капіталами, у продуктивну силу”.

Водночас вчений усвідомлював всеохоплюючий вплив кредитної системи на національну економіку. Відтак він звертав увагу на необхідність державного регулювання кредитних відносин з метою недопущення перетворення банків на знаряддя спекуляції та легкої наживи. “Закон, наскільки це можливо, повинен забезпечити безпеку довірених банкам капіталів, – писав учений, – сприяти кредитуванню промисловості, ліквідувати спекулятивну експлуатацію всенародного добра”.

- Перебудова податкової системи на ринкових засадах, скасування феодальної подушної податі та перехід до прибуткового оподаткування (80-90-ті рр.). Обґрунтовуючи необхідність впровадження податкового принципу оподаткування, М.Х.Бунге звертав увагу на те, що в цивілізованому суспільстві кожен повинен сплачувати податок і сприяти в міру своїх сил та засобів підтримці державних заходів, які забезпечують зовнішню та внутрішню безпеку і користування суспільними благами. Він був переконаний, що “обов'язок сплачувати податки є обов'язком загальним, який впливає із засад рівності всіх перед законом і із засад справедливості: той, хто належить до державного союзу, не може бути звільненим від зобов'язань, які випливають із сутності цього союзу; той, хто користується вигодами державного життя, зобов'язаний сприяти досягненню мети держави”. Відтак велику увагу М.Х.Бунге приділяв удосконаленню митної політики, підкреслюючи її тісний зв'язок із системою оподаткування.

Наголошуючи на необхідності врахування впливу митних зборів на розвиток національного виробництва, торгівлі та споживання, вчений займав центристську позицію між фритредерами та протекціоністами. “...Анітрохи не поділяючи протекціоністських поглядів, – писав М.Х.Бунге, – не можна, однак, допустити такі митні збори, які б зробили деякі із існуючих галузей промисловості неможливими”. Водночас вчений вказував на небезпеку абсолютизації митних обмежень, підкреслюючи, що тарифи, виведені на суто протекціоністській основі, “повторюють відому байку про зарізану курку, яка несла золоті яйця”.

- Реформування грошової системи, створення передумов грошової реформи С.Вітте. Гарантією та основою розвитку вітчизняної економіки М.Бунге вважав карбованець, забезпечений золотом і вільно обмінюваний на золоту монету. Вчений віддав багато сил підготовці грошової реформи, яку йому не довелося реалізувати. Вже після смерті М.Х.Бунге, у 1897 р., його наступник і послідовник Сергій Юлійович Вітте здійснив “переведення” знеціненого паперового карбованця на золотий вміст.

- Організація перших у країні акціонерних товариств і ощадних кас. Стверджуючи, що акціонерні товариства є “щасливим поєднанням діяльності особистої з діяльністю суспільною”, що акції “створюють найрозвинутішу форму приватної власності”, М.Х.Бунге був переконаний, що заснування акціонерних банківських товариств сприятиме звільненню виробництва від застою і духу рутини, забезпечивши “прибуткове застосування тих засобів, для яких уряд наш з трудом знаходить розміщення, між тим як ми чуємо скарги на нестачу капіталу і кредиту”. Завдяки реформаторській діяльності вченого у грошовий обіг були залучені мільйони карбованців заощаджень дрібних підприємців і селянства.

- Розробка перших в Російській імперії нормативно-правових актів фабричного законодавства та трудового права. М.Х.Бунге був твердо переконаний у тому, що послідовна

соціальна політика, яка проводиться “верховною владою”, є запорукою економічного прогресу та мирної еволюції суспільства. Водночас він заперечував ідею всеохоплюючого державного патерналізму. Виступаючи за “збудження економічної самодіяльності” робітників, стимулювання їх приватної ініціативи, “моральне відродження”, у якому “головна і суттєва заслуга повинна належати їм самим”, вчений стверджував, що сенс усіх перетворень “полягає у досягненні робітничим станом моральної та господарської самостійності серед таких суспільних відносин, які б не лише захистили кожному особу від випадкового лиха, але лікували б ворожнечу і боротьбу інтересів, з одного боку, між капіталом і працею, а з іншого – між самими робітниками”.

Таким чином, М.Х.Бунге увійшов в історію як державний діяч – ліберал, який залишив по собі глибокий слід в урядовій політиці останньої третини ХІХ ст. Його творчо-інтелектуальна та державницька діяльність стала вагомою історичною місією, що заклала підвалини соціально-ринкової трансформації господарства феодального типу в ринково-підприємницьку систему. За роки перебування М.Х.Бунге на посаді прем'єр-міністра незмірно зріс його авторитет як ученого і державника, Імператорська академія наук обрала його своїм дійсним членом, економічні праці вченого були відомі в багатьох країнах світу.

Важливо зазначити, що М.Х.Бунге був людиною надзвичайно високих моральних якостей, величезного морального авторитету. Зокрема, актом великої громадянської відданості та високого патріотизму став політичний заповіт Миколи Бунге, відомий під назвою “Загробних заміток”. У ньому вчений, державний діяч і громадянин Микола Бунге, піднявшись над вимушеними обмеженнями політичної кон'юнктури, сповна реалізував своє щире прагнення прислужитися суспільству своїми ідеями і після смерті. У політичному заповіті він виклав свої найвідвертіші погляди на шлях подальшого розвитку країни у напрямі економічного та соціального прогресу. Ідеї М.Х.Бунге і тепер вражають своєю далекоглядністю, інтелектуальною глибиною та моральною висотою, особливо у контексті здійснюваних в Україні соціально-ринкових трансформаційних зрушень.

Між тим, як це не парадоксально, роль М.Х.Бунге як реформатора дотепер залишається недооціненою, у тому числі і його співвітчизниками. Ще за життя вченого його наукова та реформаторська діяльність викликала не просто неоднозначні, а діаметрально протилежні оцінки. Справа у тому, що для реакційної, консервативно-профеодальної верхівки імперії він був радикалом, оскільки обстоював нові на той час прогресивні цінності ринкового лібералізму, був активним прихильником і творцем конкурентної підприємницької системи. Для діячів соціалістичного спрямування М.Х.Бунге, навпаки, був консерватором, реакціонером, оскільки завжди залишався ідейно переконаним противником соціалізму. Вважаючи соціалізм ідеологією маргіналів, він застерігав від перетворення “раба іншої людини у раба суспільного”.

Водночас відверто слід визнати, що ідейний спадок М.Х.Бунге ні в минулому, ні тепер, на жаль, не був адекватно осмислений та поцінований. Після 1917 р. із зрозумілих причин М.Х.Бунге надовго “випав” із поля зору істориків та економістів. Певний інтерес до нього почали проявляти лише у післявоєнний час. В окремих працях 50-60-х рр., присвячених внутрішній політиці самодержавства другої половини ХІХ ст., містились стислі характеристики поглядів і перетворень М.Х.Бунге. Але вони були витримані у відповідній ідеологічній спрямованості. Відтак теоретична спадщина вченого ще чекає належного вивчення та використання сучасним поколінням дослідників...

Базилевич В.Д. Микола Бунге – вчений-економіст, ректор Київського університету, державний діяч-реформатор // М.Бунге: сучасний дискурс. – К.:Знання, 2005. – С. 28-55

Після успішного закінчення 1845 року університету св. Володимира (зі ступенем кандидата законодавства) М.Х.Бунге було направлено на роботу в Ніжинський юридичний лицей, де 31 жовтня того ж року затверджено викладачем Законів казенного управління та повинностей.

У цьому навчальному закладі Микола Християнович, попри молодий вік, виявив неабиякі педагогічні здібності. 22-річний викладач “знайшов серед слухачів своїх однолітків

і навіть осіб, старших за себе. Ця обставина зблизила його зі студентами, чому, зрозуміло, ще більше сприяло його вміння зробити цікавим предмет, який вважався до нього найнуднішим з усього курсу”. Молодий педагог “не обмежився тим, що широко розгорнув теоретичну частину предмету, який викладав, і з’ясував слухачам ті теорії і виведені наукою закони, які були покладені, або мали бути покладеними в основу позитивного права; він намагався розвинути самодіяльність слухачів і розчистити поле для успішних”.

Для того, аби здібна молодь могла оволодіти знаннями, що містилися в першоджерелах, Бунге “перетворив свій кабінет в навчальний клас французької і німецької мов, і ті слухачі, які бажали працювати, приходили до нього і, як учні, читали, перекладали і роз’яснювали один одному, під його керівництвом, письменників-економістів, від Тюрго до Ліста”. Як зазначав Сребницький: “З незвичним терпінням М.Бунге просиджував зі своїми учнями по кілька годин на день і досягав того, що його адепти, які раніше ледь могли прочитати іноземну книжку, через 3-4 місяці могли читати і розуміти французькі та німецькі книжки”. Поза те, педагог намагався також прищепити своїм учням любов до європейської поезії. Студенти часто повертались від нього з томиками віршів Гете, Байрона, Шіллера.

Молодий викладач вирізнявся з-поміж своїх колег тим, що підтримував здібних студентів. Щойно в якому-небудь курсі віднаходились студенти, що бажали сер’йозно працювати, він закликав їх до себе і перетворювався з суворого та вимогливого викладача на старшого товариша, “який ніколи не опускався до рівня молодших, але такого, що завжди вмів підвищити їх до себе, завжди давав широкий простір свободі обговорень та вмів нікого не пригнічувати своїм авторитетом”.

Один із учнів М.Х.Бунге, А.В.Романович-Славатинський, так згадував про вчителя: “Микола Християнович був людиною рідкісної за своєю привабливістю та симпатичністю вдачі. Огидливо ставлячись до всього неосвіченого та грубого, він був схильний до сарказму та глузування. Але в ньому живий та кмітливий розум поєднувався з м’яким, благородним серцем. Він приваблював людей м’якими делікатними манерами, своєю ввічливістю та привітністю. Це була не афектація, але натура, просякнута європеїзмом до мозку кісток, він пристрасно любив науку і вірив у силу знання”.

Образ педагога доповнює характеристика К.Троцини: “Як викладач, Микола Християнович посідав у ліцеї одне з найвидніших місць поміж тамтешніми професорами. Його любов до науки, молодість, захоплюючий виклад предмету привертала увагу слухачів, і студенти жадібно записували його лекції про теорію фінансів. На жаль, вкрай коротка програма, якої він змушений був дотримуватись в цій частині своїх лекцій, обмежувала його викладення політичної економії лише немов би загальним поглядом на питання цієї науки”.

Лекціями М.Х.Бунге не обмежувався і залучав своїх слухачів до практичних занять тими предметами, які викладав. На практичних заняттях його аудиторія не була особливо повною, оскільки він дотримувався принципу: якщо слухач почав займатися, то ці заняття повинні бути систематичними та насиченими. Так, у 1848/9 навч. році слухачів по Закону казенного управління було 20, а в наступному – 27.

Результатом зацікавлення М.Х.Бунге наукою державного господарювання став успішний захист 1847 р. дисертації “Дослідження початків торгового законодавства Петра Великого”. Це стало підставою для затвердження його 19 грудня того ж року виконуючим обов’язки професора Законів казенного управління, а 28 квітня наступного року – магістром та професором кафедри Законів казенного управління.

Формування наукових економічних поглядів М.Х.Бунге відбувалося під впливом західної політекономії, в якій в першій половині XIX ст. панував фритредерський (“манчестерський”) напрям. Вчений був переконаним прибічником приватної власності, приватного підприємництва і свободи торгівлі. Він виступав проти безпосереднього втручання держави в економічні відносини. На переконання Бунге, завдання “верховної влади” в цій царині мало зводитися лише до законодавчої діяльності задля стимулювання господарської діяльності.

Освічений та енергійний вчений був добре обізнаний з ідеями В.Белінського та Т.Грабовського, яким відверто симпатизував. На цій основі в Ніжині постав гурток, членами якого

були, окрім Миколи Християновича, професор російської словесності А.Тулов, талановита, освічена людина, чудовий знавець словесності, прихильник Гегеля, блискучий оратор, але “скептичного світогляду, більше епікуреєць та еkleктик”, вчитель словесності Ніжинської гімназії Т.Симонов, людина “непохитних пуританських переконань”, В.С.Коперницький, даровитий ентузіаст, але “вужьких національно-польських прагнень”.

Саме М.Х.Бунге “став душею і главою гуртка, який не приховував свого негативного ставлення до тодішніх вад російського суспільства – кріпосного права і хабарництва – і який шукав ідеалів на Заході”. Цей гурток поступово перетворювався у своєрідний духовний центр ліцею, а його діяльність справляла значний вплив не лише на студентів та викладачів, а й мешканців тогочасного Ніжина. Очевидно, що для провінційного містечка це мало велике значення.

Після затвердження професором М.Х.Бунге продовжив викладання Законів казенного управління та Статутів про повинності на третьому курсі, де його предмету відводилось 7,5 год. на тиждень.

Для врочистого Акту, що мав місце 22 червня 1849 р., М.Х.Бунге підготував та виголосив промову “Про кредит”. Ця промова, зазначає К.Троцина, була “немов би підготовчою працею до того великого твору, який згодом було представлено ним (Бунге – *Авт.*) на здобуття ступеня доктора політичних наук”.

Роки, проведені в Ніжині, були, зазначають О.Ю.Калінцева та Ю.О.Калінцев, періодом становлення ліберальних політичних поглядів М.Х.Бунге. Ще змалку у нього визріло негативне ставлення до деспотизму, сваволі, кріпацтва, корупції, придушення особистої та громадської ініціативи. Західник за переконаннями, Микола Християнович, однак, визнавав самотність російської державності: він уважав абсолютистську форму правління такою, що найбільше відповідає історико-географічним умовам країни і особливостям російського менталітету. Подібно до інших лібералів, М.Х.Бунге розглядав самодержавство як “позастановий” державний інститут, як “зовнішній авторитет”, що стоїть над суспільством. Він вважав, що політика перетворень, яку здійснюватиме “верховна влада”, зміцнить її соціальні підвалини і дозволить Росії уникнути соціальних потрясінь, що їх відчували країни Заходу, особливо революційного 1848 р.

Політичним ідеалом М.Х.Бунге поступово ставала самодержавна монархія, яка базувалася на суворому дотриманні законності, широкої гласності в обговоренні суспільних проблем і розвитку місцевих виборних установ на англійський взірець. Він стримано ставився до ідеї введення центрального представництва, вважаючи цей крок передчасним до тих пір, поки самодержавство не вичерпало своїх реформаторських можливостей. Тому слід враховувати, що вірність принципу самодержавства в той період не можна розцінювати як синонім реакційності, оскільки ліберали, у тому і М.Х.Бунге, на відміну від консерваторів, вбачали в абсолютистській монархії знаряддя реформ.

Саме у 1845-50 рр., під час перебування у Ніжині, сформувалися основні напрями наукової і педагогічної діяльності М.Х.Бунге, визначилися його пріоритети в галузі суспільно-політичного життя. Їхній поступовий розвиток і трансформація, намагання практичної реалізації пов’язані вже з наступним періодом життя і діяльності вченого, педагога, державника.

Наказом міністра освіти від 31 жовтня 1850 р. М.Х.Бунге було переведено на посаду ад’юнкта кафедри політичної економіки і статистики університету св.Володимира...

Винниченко І.І., Винниченко Р.І. Ніжинський період в житті М.Х.Бунге // М.Бунге: сучасний дискурс. – К.:Знання, 2005. – С. 226-231.

Политическая экономия нам, юристам, в то время не читалась, но после того как, защитивши свою докторскую диссертацию в апреле 1851 г. Николай Християнович Бунге занял кафедру этой науки в нашем университете, я часто и охотно посещал его лекции. В этих лекциях светилось так много любви к науке и веры в неё, так много доброжелательства к своей аудитории, что для меня, после казённых и формальных лекций юридического факультета, они были очень привлекательны.

Историко-филологический факультет был значительно лучше юридического и математического, но, я думаю, что и на этом факультете только двое могли назваться действительно талантливыми тружениками науки – В.Я.Шульгин и Н.Х.Бунге...

Рядом с почтенными именами Шульгина и П.В.Павлова должно занять своё законное место не мене почтенное имя Н.Х.Бунге. Медлительный, серьёзный, несколько сухой по натуре, несколько отзывавшийся немцем, он никогда не пользовался слишком горячими симпатиями студентов, но, конечно, между нами не было ни одного, который отказал бы ему в безусловном уважении. И как профессор, и как ректор, Николай Христианович был неизменным представителем законности, справедливости, долга, серьёзного отношения ко всякому серьёзному делу. При всём том он был очень живой человек, без всякой примеси педантизма и немецкой ограниченности, отзывчивый на все общественные и культурные интересы. Но главное – это был очень надёжный человек, и знающие его были уверены, что всякое дело, зачинающееся при его участии, непременно будет поставлено и сделано хорошо, т.е. умно, дельно, справедливо и гуманно, с немецкой серьёзностью и без русской страстности и распушенности. На экзамене, где он был ассистентом, достойный студент никогда не мог срезаться; в комиссии, где он был членом, необдуманное или пристрастное мнение никогда не могло восторжествовать. Одним словом, натура Николая Христиановича стояла как бы посредине между русской и немецкою, заимствуя лучшее у той и другой. Такие люди редки и необыкновенно полезны.

Как профессор Николай Христианович очень заботился о том, чтобы заставить студентов заниматься как следует. Его считали требовательным, его экзамен на многих наводил страх. Действительно, плохой студент не мог рассчитывать получить у него кандидатский балл. Но зато если студент занимался серьёзно каким-нибудь другим предметом, то мог быть уверен, что Николай Христианович не только не срежет его сам, но ещё поддержит его перед факультетом. Не довольствуясь чтением лекций, отличавшихся всегда содержательностью и мастерским изложением, Н.Х.Бунге заставлял студентов делать извлечения из рекомендованных им авторов, и сам экзамен его заключался не столько в ответе на вопрос по программе, сколько в отчёте о собственной работе экзаменуемого над литературой предмета.

Авсеев В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 254, 261, 262.

Вальтер Александр Петрович

Вальтер, Александр Петрович, доктор медицины, ординарный профессор по кафедре анатомии, действительный статский советник, из дворян, вероисповедания лютеранского, родился в Ревеле 28 декабря 1817 г. Предки его ещё в XVII в. переселились из Германии и состояли в русском подданстве. А.П.Вальтер получил хорошее воспитание, находясь сначала в частном училище Иверсена, а потом в Ревельской классической гимназии, в которой и окончил курс в 1835 г., с отличным аттестатом. Сперва он поступил (1836) на историко-филологический факультет Дерптского университета, но вскоре перешёл на медицинский факультет. При этом уже с детства А.П.Вальтер хорошо владел русским языком, на котором написана большая часть его работ. Слушая, между прочим, лекции анатома Биддера, физиолога Фолькмана, а по хирургии известного Н.И.Пирогова, он окончил курс в 1841 г., с дипломом лекаря *sum eximia laude* и в том же году получил назначение на место младшего ординатора при 2-м военно-сухопутном госпитале, соединявшем в себе все клиники и анатомический театр Медико-хирургической академии, куда не задолго перед тем перешёл и Пирогов. А.П.Вальтер состоял здесь при клинике лейб-медика Мандта для вскрытия мёртвых тел и физиологических объяснений студентам, но вскоре затем отправился за границу, с учёною целью, где оставался до начала 1843 г. В Берлине А.П.Вальтер слушал лекции у знаменитого И.Мюллера и Рейхерта; в Вене у Рокитанского, Энгеля и др. Здесь он выполнил

свою первую работу, результаты которой опубликовал в “Архиве анатомии и физиологии” Мюллера (1842), под заглавием: „О значении симпатичных нервных нитей примешанных к седалищному нерву (n. ischiadicus)”, и в которой впервые было доказано влияние симпатичного нерва на просвет кровеносных сосудов.

По возвращении в Россию и представлении отчетов о заграничных занятиях в Министерство народного просвещения, он был допущен к чтению в особом комитете лекций на предложенную тему и демонстрированию заданного анатомического препарата, после которых был определён адъюнктом по кафедре физиологической анатомии с микрографией, занимаемой тогда Н.И.Козловым (1843), а в следующем году ему была передана означенная кафедра и заведывание анатомическим театром, помещавшимся тогда в здании университета. По ходатайству А.П.Вальтера, для анатомического театра был нанят отдельный дом. В 1845 г., по выдержании испытания А.П.Вальтер защитил диссертацию на степень доктора медицины, под заглавием: “De mechanismo implicationis pilorum in plica-polonica, disquisitiones microscopicae”. В своей диссертации Вальтер доказал, что колтун не болезнь, а последствие неопытности и предрассудка народа и врачей, особенно польских – виленской школы, и роста особенного микроскопического грибка, на склеенных и спутанных волосах. Для своего исследования автор воспользовался препаратами бывшего виленского музея, перенесёнными в Киев, а также материалами, добытыми им во время поездки в Минскую губернию, совершенной, на счёт университета, в 1844 году, для изучения колтуна. В том же 1845 г. он был утверждён экстра-ординарным профессором; в 1846 г., командирован на 6 месяцев за границу, с учёною целью, с пособием в 800 р., а в мае 1847 г., утверждён в звании ординарного профессора по занимаемой кафедре. В 1851 г., ему было назначено пособие от университета на издание “Курса анатомии”.

Кроме чтения лекций по анатомии, А.П.Вальтер преподавал одновременно и неоднократно другие предметы, за особое в таких случаях вознаграждение. В 1848-50 и в 1858-60 учебных годах он читал лекции по энциклопедии и методологии медицины; в 1856-60 гг. в фельдшерской школе; в 1854-54 г., курс общей патологии и патологической анатомии; в 1859-61 гг., лекции общей терапии и фармакологии; в 1860-61 гг., лекции фармакологии и рецептуры; в 1862-64 гг. – физиологии; в 1865-69 гг. – курс анатомии для студентов естественного отделения физико-математического факультета. Был командирован с учёною целью в 1852 г., в Петербург, Москву, Дерпт и Гельсингфорс; в 1859 г., за границу, на 4 месяца; в 1867 г., за границу, на каникулярное время, с пособием от университета.

Профессор Вальтер содействовал ускорению постройки отдельного помещения для анатомического театра, выстроенного архитектором Беретти и стоившего до 150000 р., пожертвованных местными землевладельцами. В то время здание театра считалось одним из лучших в этом роде, не исключая и заграничных. Анатомический театр сосредоточивал в себе, как анатомические, так и физиологические приборы; а в секционной зале употреблялось до 300 тел ежегодно. Анатомический музей, необходимый для лекций, был получен из Виленского университета, закрытого в 1832 г. При А.П.Вальтере сюда вновь поступило до 500 препаратов, в числе которых заслуживает особенного внимания коллекция черепов, принадлежащих разным местностям России, как малороссиян, так и великороссиян (умерших в Киеве ополченцев во время Крымской войны), а также славян. Коллекция эта была представлена на первой этнографической выставке в Москве. В бытность А.П.Вальтера профессором анатомии, прозекторами при анатомическом театре состояли: С.К.Багенский, Ф.Ф.Эргардт, И.С.Коперницкий и В.А.Бец. По предложению его были избраны в разное время в профессора некоторые из бывших и ныне служащих преподавателей медицинского факультета.

Частною практикою профессор Вальтер не занимался; а с 1848-1861 г. состоял в должности ординатора-хирурга при Кирилловской больнице. По выслуге, в декабре 1867 г., 25-ти лет службы вследствие неизбрания Советом университета, он был уволен в отставку с полной пенсией, но в марте 1869 г. назначен министром народного просвещения сверхштатным профессором по кафедре анатомии в Киевском университете, без содержания. С

1869-72 г., он читал лекции прикладной анатомии, энциклопедию медицины, по поручению факультета, историю медицины. В 1871 г., ему было поручено чтение лекций по вакантной кафедре хирургии и заведывание хирургической госпитальной клиникой, с вознаграждением за этот труд в размере жалования ординарного профессора. В 1872 г., ему предоставлен был правительством участок земли (1100 десятин) в Овручском уезде, Волынской губернии, на правах частного покупателя, с рассрочкой уплаты на 22 года. В 1874 г., он был назначен на должность медицинского инспектора гражданских больниц в Варшаве, в которой состоит и поныне.

В течение своей 25-летней службы А.П.Вальтер удостоился следующих наград: в 1846 г. – 900 р.; в 1848 г. – Высочайшего благоволения за успешное лечение больных во время свирепствовавшей в Киеве холерной эпидемии; в 1855 г. – ордена св.Станислава 2 ст., в 1859 г. – знака отличия беспорочной службы за xv лет; в 1859 г. – ордена св.Станислава 2 ст. с Императорскою короною; кроме того получил бронзовую медаль в память войны 1853-56 гг.

Состоит членом-корреспондентом Московского физико-медицинского общества, членом Московского общества русских врачей, непременным членом Московского общества естествознания, антропологии и этнографии, членом-корреспондентом Общества минских врачей, почётным членом Общества черниговских врачей, членом Общества киевских врачей (до 1867 г.).

А.П.Вальтер издал и напечатал следующие учёные труды: 1) *Ueber die Function der dem n. ischiadicus beigementen sympatischen Fäden* (Müllers Archiv für Anatomie und Physiologie, Berlin, 1842); 2) тоже на русском языке, под заглавием: *О значении сочувственных нервных нитей, примешанных к седалищному нерву (n-ischiadicus) лягушек* (Записки Медико-хирургич. академии, СПб., 1843); 3) *Ueber Epiphyten auf Weichselzopfe* (Müllers Archiv 1844 и 1845 гг.); 4) *De mechanismo implicationis pilorum in plica polonica, disquisitionis microscopicae*. Dissertatio inauguralis, Kioviae, 1845, in-4 (диссертация на степень доктора медицины); 5) *Ueber den Leichenbefund in der asiatischen Cholera. Beobachtung und Reflexion* (Medicinische Zeitung Russlands, 1847, Petersb.); 6) Перевод этой статьи на французский язык (Archives générales de Médecine et de Chirurgie françaises, 1848); 7) *Об успехах анатомии и физиологии в 1842-1846 г.* (Записки Медико-хирургич. академии, СПб., 1847); 8) *Отчёт о холерной эпидемии, бывшей в Киеве в 1848 г., составленный проф. А. Вальтером, Ф. С. Цицуриным и Н.И.Козловым*. Киев, 1848; 9) *Об отношениях публики к медицине нашего времени*. Киев, 1849 (речь); 10) *Курс анатомии человеческого тела*. Киев, 1852, in-8; 11) *О санториновых железах глотки* (Друг Здравия, 1852); <...> 13) *Zur pathologischen Anatomie des Wechseltieber-Processes* (Medic. Zeitung Russlands, St. Petersburg. 1854); 14) *Курс анатомии человеческого тела. Издание второе, исправленное*. Киев, 1856, in-8; 15) *Zur Lehre von der thierischen Wärme* (Virchovs Archiv 1862); 16) *О значении медицины в России*. Речь, произнесённая на акте универ. св.Владимира 30 августа 1862 г. (Унив. Изв. 1862, № 9 и отд.); 17) *Лекции о действиях холода на животный организм* (Соврем. Медиц. 1863); 18) *Thermophysiologicalhe Studien* (Archiv für Anatomie und Physiologie Dubois-Reichert'a, Berlin, 1865); 19) тоже в переводе на русский язык (Соврем. Медиц. 1865); 20) *Zur Lehre von der thierischen Wärme* (Med. Centralblatt, Berlin 1864); 21) *Thermo-physiologische Studien № 2* (Bulletin de l'Acad. d. Sc. de St. Pétersb. 1866); 22) часть этой статьи напечатана на русском языке (Соврем. Медиц. 1866); 23) *Thermophysiologicalhe Studien № 3* (Bulletin de l'Acad. d. Sc. de St. Pétersb. 1866); 24) *Ueber tödtliche Wärmeproduction im thierischen Körper* (Bulletin de l'Acad. d. Sc. de St. Pétersb. 1867); 25) *Лекции о теплоте животных* (Соврем. Медиц. 1860 и 1867); 26) *Учиться или учить?* Киев, 1865 (брошюра по поводу университетского устава 1863 г., его разбор); 27) *О способах избрания профессоров и о перенесении медицинского факультета из Киева в Одессу* (статьи в „Киевлянине" и „Одесском Вестнике" 1870); 28) *Курс практической и прикладной анатомии*; выпуск 1 и 2, Киев, 1870-72; 29) *Мнение об уставе Русских университетов 1863 г.* (Русский Вест. 1873, декабрь); 30) *перевод с английского лекций Мерчисона „о болезнях печени", Broadbenta „о сифилисе мозга" и др.* (Прибав. к Соврем. Медиц. 1873 и 1874 гг.); 31) *Три статьи о пособии раненым воинам*

(Вестник Общества Красного Креста 1872, 1873 и 1874); 32) *Два письма об общественном призрении бедных* (Варшавский Дневник, 1880); 33) *Материалы к медицинской статистике Варшавского дома подкидышей* (Варшавский Дневник 12 сент. 1883); 34) *Некролог* проф. Ю.К.Шимановского (Archiv für Chirurgie Gurlt'a 1868); 35) *Различные мелкие статьи и заметки* в „Киевлянин“, до 1874 г.; 36) *Различные заметки* в “Заре” 1882; 37) *статьи* в Deutsche Petersburger Zeitung 1881-1883; 38) *Рецензия на соч. Иванова* (Унив. Изв. 1866, №1); 39) *Рецензия на соч. Беца* (Унив. Изв. 1863, № 3); 40) Кроме поименованных учёных трудов профес.Вальтер с 1860 по 1881 г., издавал медицинскую еженедельную газету „Современная Медицина“; газета эта до 1874 г. издавалась в Киеве, а с 1874 по 1881 – в Варшаве. Все передовые статьи, отчеты и обзоры успехов медицины писаны в ней самим издателем. Кроме того, там же он поместил много переводных статей и лекций с английского языка. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 84-89.*

...Но особенно я любил посещать лекции <...> блестящего и распущенного Вальтера, которого Селин называл Вальтер-Скотт по анатомии.

Романович-Славатинський О. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 164.

Я профессора Вальтера не знал, в Киеве его уже не застал и если и упоминаю, то с целью привести замечательное завещание, им оставленное. Вот оно: “Сыновьям моим я ничего завещать не могу, прошу их не марать нашего имени безнравственными делами и усердно служить России и её государю”.

Ярон С. Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила. – К., 1910. – С. 25.

К этому знакомству следует добавить <...> профессора анатомии Вальтера, к которому я приносил собираемые мною в оврагах черепа и кости вместо визитных карточек. Этот Вальтер имел злой язык, насмешливый, остроумный, он знал замечательно свой предмет и при этом умом и лицом был похож на Вольтера, как мы с графом де Бальменом и прозвали его.

Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 209.

Александр Петрович Вальтер (1817-1889) родился в Ревеле в дворянской семье обрусевших выходцев из Германии...

Вальтер обладал строптивым характером, любил острую шутку, вел деятельный, подвижный образ жизни...

В 1860-1870 гг. выступил в киевской прессе пропагандистом здорового образа жизни и спорта. Благодаря его статьям в 1860-е годы были открыты первые общественные катки для конькобежцев...

В душе этот строптивый профессор-изгнанник оставался киевлянином. В своём завещании он (немец!) писал: “Хочу быть похороненным на русской земле вблизи родного Киевского университета”. Похоронен в Киеве.

Макаров А.Н. Киевская старина в лицах. XIX в. – К.:Довіра, 2005. – С. 196.

Вальц Яків Якович

Вальц, Яков Яковлевич, доктор ботаники, экстра-ординарный профессор ботаники, действительный статский советник, из дворян; уроженец Киева, родился в 1841 г., вероисповедания лютеранского. Первоначальное воспитание получил в Киевской 1-й гимназии, курс которой проходил постоянно с отличием и которую окончил в 1857 г. с золотой медалью. Поступив затем на физико-математический факультет Киевского университета, Я.Я.Вальц выдвинулся здесь своими способностями. Его диссертация на степень кандидата, “История развития папоротников от проростания спор до развития первых вай”, представленная им по окончании университетского курса, в 1861 г., обратила на себя внимание факультета, который признал её “выходящей из ряда обыкновенных кандидатских рассуждений”.

Этим первым шагом была намечена будущая научная карьера молодого натуралиста. Поступив, по окончании университета, стипендиатом на существовавшие в то время в Киеве Педагогические курсы, Я.Я.Вальц имел возможность продолжать под руководством прежнего учителя, А.С.Роговича, свои ботанические занятия. Его успехи были теперь настолько значительны, что, в течение двух лет пребывания на педагогических курсах Я.Я.Вальц напечатал уже целый ряд статей, заключающих самостоятельные дополнения и поправки к наблюдениям прежних исследователей. Статьи эти следующие: 1) *Наблюдения над половыми органами местных водорослей рода Vaucheria* (Унив. Изв. 1862, № 7); 2) Дополнение к статье: *Наблюдения над половыми органами местных водорослей рода Vaucheria* (Унив. Изв. 1862, № 8); 3) *Наблюдения, касающиеся истории развития папоротников* (Унив. Изв. 1862, № 8); 4) *О неустаревшем первообразе Aspidium Filix mas. Roth.* (Унив. Изв. 1863, № 8 и 9).

Окончив, в 1863 г., с успехом педагогические курсы, Я.Я.Вальц непосредственно затем определён был старшим преподавателем естественной истории в Киевскую 1-ю гимназию. В этом звании, однако, Я.Я.Вальцу пришлось оставаться лишь весьма недолго. Ещё в том-же году он выдержал экзамен на магистра и, представив последнее из названных выше сочинений в качестве диссертации, получил степень магистра ботаники, после чего был уволен от должности преподавателя гимназии, прикомандирован к Министерству народного просвещения и, вместе с тем, послан (в ноябре 1863 г.) стипендиатом министерства, на два года, для занятий за границу.

В 50-х и начале 60-х годов научный интерес более молодого поколения ботаников начал сосредоточиваться преимущественно на растениях безцветковых. К тому времени именно труды В.Гофмейстера, Ал.Брауна, Н.Прингсгейма, А. де-Бари и друг. дали этой отрасли ботаники совершенно новое направление, наметив здесь для будущих исследователей новые пути и новые, благодарные задачи. Этому направлению поддавался всецело и Я.Я.Вальц. Уже все его работы, предпринятые в Киеве сделаны в этом именно направлении, которое затем руководило и его занятиями за границей.

Из Киева Я.Я.Вальц направился прежде всего в Берлин, чтобы работать под руководством А.Брауна и Н.Прингсгейма, но пробыл здесь всего один семестр. Лаборатория названных учёных, при их большой известности с одной стороны и многолюдности Берлинского университета с другой, едва ли представляли большие удобства для занятий, потому что во всё время своего пребывания в Берлине Я.Я.Вальцу пришлось работать главным образом в лаборатории проф.Ганштейна, где он занимался преимущественно анатомией высших тайнобрачных растений. Болезнь Брауна и переселение Прингсгейма в Иену определили переезд Я.Я.Вальца к следующему семестру во Фрейбург, где в то время находился известный миколог и альголог проф.А. де-Бари...

...При отсутствии узкой односторонности и обширных ботанических сведениях де-Бари, занятия его учеников были всегда очень разнообразны, – одно из обстоятельств, доставивших его лаборатории столь обширную и вполне заслуженную известность. Это не замедлило отразиться и на трудах Я.Я.Вальца, который из лаборатории де-Бари напечатал работу: 5) *Ueber die Befruchtung in den geschlossenen Blüten von Lamium amplexicaule und Oryza clandestina* (Bot. Zug. 1867, p. 145-146. На русском языке: Унив. Изв. 1864, № 11), единственное вообще самостоятельное исследование, произведенное им в области морфологии цветковых растений. Затем Я.Я.Вальц предпринял под руководством де-Бари морфолого-систематическую обработку рода *Vaucheria*, результатом чего явился: 6) *Beitrag zur Morphologie und Systematik der Gattung Vaucheria DC.* (Pringsheim's Jahrbüch. Für wiss. Botan. V Bd. P. 127-158. На русск. языке напечатано в Унив. Изв. 1865, № 10 и 11). Этот наиболее обширный труд и важный из трудов Я.Я.Вальца был представлен им, по возвращении в 1865 г., из-за границы, на степень доктора ботаники.

Получив степень доктора, Я.Я.Вальц начал, в 1865 г., в качестве приват-доцента, читать лекции в университете св.Владимира по анатомии и физиологии растений. При чисто систематическом направлении более старой школы ботаников он был для университета св.Владимира первым преподавателем этого предмета, который предпринял правильные мик-

роскопические упражнения со студентами в области анатомии и морфологии низших растений. В здешнем университете Я.Я.Вальц встретил себе однако опасного конкурента в лице И.Г.Борщова и потому, за неимением свободных штатных вакансий, принужден был оставаться приват-доцентом до 1868 года, когда был избран в экстра-ординарные профессора для преподавания морфологической ботаники, на место оставившего службу проф. А.С.Роговича.

Учёная деятельность Я.Я.Вальца, за время его службы при университете св.Владимира в качестве приват-доцента и затем профессора, выражается целым рядом научных наблюдений, произведённых им в области морфологии низших растений и напечатанных преимущественно в Записках Киев. общ. естеств., которого Я.Я.Вальц был деятельным членом. Труды, опубликованные Я.Я.Вальцом за это время, следующие: 7) *Заметка о развитии зооспор у водорослей* (Труды 1-го съезда Рус. естеств. Отд. ботан. стр. 34-41); 8) *О развитии зооспор у Closterium lunata* (ibid. стр. 41-44); 9) *О Спиролиях* (Зап. Киев. общ. естеств. т. I, 1870, стр. 27-43. На немецк. языке Bot. Zug. 1870, p. 537-546, 553-557); 10) *О зооспорах рода Chamaesiphon* (ibid. стр. 275-281); 11) *О водорослях рода Scenedesmus* (ibid. стр. 319-326); 12) *Об опоражнивании зооспорице* (ibid. стр. 137-145. На немецк. языке в Bot. Zug. 1870, p. 689-691, 703-707); 13) *О новом виде Vaucheria DC.* (Зап. Киев. общ. естеств. т. II, 1871, стр. 93-96).

В 1871 г. Я.Я.Вальц перешёл на службу в Новороссийский университет, избравший его своим ординарным профессором. Принуждённый здесь нести большей частью один всю тяжесть преподавания по всем отделам ботаники, избранный к тому же деканом физико-математического факультета, Я.Я.Вальц не находил теперь достаточно свободного времени для самостоятельных научных исследований. Тем не менее он не ограничивался одними обязательными занятиями преподавателя и декана факультета, но его литературная деятельность проявилась теперь преимущественно рядом статей, имевших большей частью в виду популяризацию ботанических сведений, важных в сельскохозяйственном отношении.

Статьи Я.Я.Вальца, напечатанные им после 1871 года, следующие:

14) *Значение грибов в экономии природы* (Зап. Имп. общ. сельск. хоз. южн. России т. I, 1872, № 1, стр. 9); 15) *Отчёт о выставке по садоводству и огородничеству, бывшей в Одессе с 10 по 22 сентября 1872 г.* (Зап. Имп. общ. сельск. хоз. южн. России т. II, 1872, № 4, стр. 3); 16) *О разведении спаржи* (ibid. стр. 68); 17) *О болезнях культурных растений, зависящих от грибов* (Зап. Имп. общ. сельск. хоз. южн. России 1873, № 1, стр. 1); 18) *Какие элементы относятся к числу необходимых составных частей пищи растений* (ibid. стр. 15); 19) *Наблюдения над оплодотворением у морской нитчатки Urospora mirabilis Aresch.* (Прот. Новор. общ. естеств. 1873. стр. 11); 20) *О влиянии света на некоторые процессы растительной жизни* (Зап. Новор. Унив. т. XVIII, 1876); 21) *О размножении растений частями семян* (Зап. Новор. унив. т. XX, 1877).

В качестве приват-доцента Я.Я.Вальц читал для желающих: 1) экономическую ботанику; 2) о произвольном зарождении и о неполовом размножении растений; 3) о болезнях растений; 4) о тайнобрачных растениях; 5) производил микроскопические демонстрации. В звании профессора преподавал: студентам естественного отделения физико-математического факультета: 1) анатомию растений; 2) общую ботанику; 3) частную морфологию и систематику; 4) студентам медицинского факультета – общую ботанику.

Неудачи и горькие разочарования, какие довелось испытать Я.Я.Вальцу в его частной жизни, болезненно отразились на его организме и в 1881 году он должен был оставить службу при Новороссийском университете.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 89-93.

Вальц Яков Яковлевич – ботаник (1841-1904). Получил образование в Киевском университете; за границей работал у де Бари (Фрейбург), А.Брауна и Н.Принсгейма (Берлин), изучая бесцветковые растения, которым посвящены его труды: “Ueber die Befruchtung in den geschlossenen Bluthen von *Lamium amplexicaule* und *Oryza clandestina*” (“Bot. Ztng.”, 1867, на русском “Университетские Известия”, 1864), “Beitrag zur Morfologie und Systematik der

Gattung Vaucheria DC.” (“Prinsheim's Jahrb.,” т. V, на русском языке в “Университетских Известиях”, 1865, докторская диссертация); “О развитии зооспор у водорослей” (“Труды I съезда естествоиспытателей”). Был профессором киевского, затем Новороссийского университета.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 4.: В. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. – С. 28.

Гейбель Карл-Георг-Еміль (Емілій Георгійович)

Гейбель, Карл-Георгий-Эмилий Георгиевич, доктор медицины, ординарный профессор по кафедре фармакологии, статский советник, сын доктора медицины, лютеранского исповедания, родился в г.Валке, Лифляндской губернии 25-го сентября 1839 г. Образование получил в Дерптской гимназии, по окончании курса в которой, в 1856 г., поступил в Дерптский университет, на медицинский факультет. В последнем оставался до 1861 г., причём, во время курса, в 1858 г., был удостоен золотой медали. По приобретении же степени доктора медицины в том же университете, в 1865 г., и по избрании его Советом университета св.Владимира, был утверждён в том же году доцентом по кафедре общей терапии и фармакологии. В 1870 г. командирован за границу с учёной целью на один год, где занимался преимущественно в лабораториях – в Берлине, Галле, Мюнхене и др., в 1872 г. командирован туда же на 3 месяца с учёной целью, причем занимался в лабораториях в Вюрцбурге, Эрлангене и др., в 1877 г. утверждён экстра-ординарным профессором по кафедре фармакологии и командирован вновь за границу на три месяца, занимаясь тогда в Берлине, Эрлангене и Страсбурге. В 1878 г. избран секретарём медицинского факультета и кандидатом на должность университетского судьи, которым был один год. В 1882 г. утверждён ординарным профессором по занимаемой им кафедре.

В университете читает студентам медицинского факультета и фармацевтам: фармакологию (с токсикологией), общую терапию, учение о минеральных водах, рецептуру и историю медицины. Кроме того заведывает фармакологической лабораторией.

Пожалован кавалером ордена св.Анны 3-й степени в 1875 г. и св.Станислава 2-й степени в 1883 г....

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 121-123.

Гейбель, Карл Георгиевич – фармаколог, родился в 1839 г., окончил курс на медицинском факультете Дерптского университета. С 1882 г. состоит профессором Киевского университета. Напечатал: “Pharmakologische Untersuchungen uber das Verhalten verschiedener Korper-Organen zur JodkaliumResorption” (Дерпт, 1865), “Experimentelle Untersuchungen uber die Pathogenese und Symptome der chronischen Bleivergiftung” (Берлин, 1871), “Ueber die Beziehungen der Centraltheile des Nervensystems zur Resorption” (“Архив Вирхова”, 1872), “Das Krampfcentrum des Frosches und sein Verhalten gegen gewisse Arzneistoffe” (“Архив Флюгера”, 1874), “Ueber die Wirkung wasserentziehender Stoffe auf die Kristalline” (ib., 1880) и другие.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 5.: Г – Грибович. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. – С. 77.

Гофман Эрнст Рейнгольд (Ернест Карлович)

Гофман, Эрнест Карлович, доктор философии, ординарный профессор по кафедре минералогии и геогнозии, сын лифляндского пастора, родился 8 января 1801 г., близ Феллина. Первоначальное образование Гофман получил в Дерптской гимназии, по окончании курса которой, в 1819 г., поступил в Дерптский университет, на медицинский факультет. В университете первые годы своего студенчества Гофман мало посвящал внимания наукам.

Обладая живым и необыкновенно восприимчивым характером, он принимал деятельное участие в различных корпорациях. Появление в Дерпте профессора Энгельгардта, читавшего минералогию и сумевшего возбудить в своих слушателях интерес к этому предмету, оказало решительное влияние и на Гофмана. Вскоре он сделался одним из самых усердных его учеников и посвятил себя исключительно изучению минералогии, так что Энгельгардт реко-

мендовал его в качестве геолога для принятия участия в кругосветном плавании на шлюпе “Предприятие”, под командою капитана Коцебу, в 1823-26 гг., за которое Гофман был награждён орденом св.Владимира 4 ст. Результатом этого плавания было напечатанное им в Берлине, в 1829 г., сочинение: 1) *Geognostische Beobachtungen, angestellt auf einer Reise um die Welt in den Jahren 1823-1826*, в котором он сообщает важнейшие из своих наблюдений над строением берегов Камчатки и Калифорнии. По возвращении из путешествия, Гофман в 1827 г. выдержал в Дерптском университете экзамен на степень кандидата философии, для получения которой написал обязательное сочинение, под заглавием: 2) *Геологическое описание острова Гохланда в Финском заливе, с приложением карты*. Небольшая эта статья, первый учёный труд Гофмана, и до настоящего времени сохранила свой интерес. Определившись затем на службу по Министерству финансов (23 апреля 1828 г.), он был командирован, в апреле 1828 г., для геогностических изысканий, на южный Урал, где пробыл до октября 1829 г., получив на это путешествие 6000 руб. ассигн. За особые же труды по разысканиям на Урале был произведён в титулярные советники и причислен к тому же Министерству с содержанием 1500 р. ассигн. в год. По возвращении своём он издал, вместе с Г.И.Гельмерсеном: 3) *Geognostische Untersuchung des Süd-Uralgebirges*, Berlin, 1831.

Годы 1830-32 Гофман провел за границею, с учёною целью, с сохранением содержания и выдачею пособия в размере 4000 руб. ассигн. Во время своего пребывания за границей он, в 1830 г., слушал в Берлине лекции известных учёных натуралистов: Густава и Генриха Розе, Митчерлиха, Вейсса, Эрмана и географа Карла Риттера. С этими учёными, а равно с Леопольдом Бухом и Поггендорфом Гофман вошёл в сношения, благодаря своему знакомству с А.Гумбольдтом, во время его путешествия на Урал.

Последний и ходатайствовал у тогдашнего министра финансов Канкрина, относительно отправления его за границу для усовершенствования в минералогии и геологии. Конец 1830 г. и весь 1831 год Гофман посвятил обозрению замечательнейших мест Саксонской Швейцарии, Чехии, Гарца, Швейцарии, Тироля, верхней Италии и Прирейнских провинций, а зиму 1831-32 г. провел в учёных занятиях в Гейдельберге и Бонне. После вторичной поездки в Швейцарию в 1832 г., Гофман возвратился в С.-Петербург. За границей он напечатал свои исследования: 4) *Analysen natürlicher Arsenikverbindungen* (Poggendorf's Annal. 1832, Bd. XXV) и 5) *Analysen d. Chabasits* (ibid.), за которые был удостоен от Иенского университета степени доктора философии, а по возвращении в Россию получил в Дерптском университете степень магистра философии. С 30 марта 1833 по 1 мая 1834 г. он преподавал в Дерпте, за отсутствием профессора Энгельгардта, минералогию; заведая в тоже время и минералогическим кабинетом, с содержанием по 6000 р. в год, а также совершил геогностическую поездку в Або, описание которой, перепечатанное в “Beiträge” Бэра и Гельмерсена, вышло в Дерпте в 1837 г. отдельною книжкою, под заглавием: 6) *Geognostische Beobachtungen auf einer Reise von Dorpat bis Abo*, Dorpat, 1837. (магистер. дис).

15 марта 1835 г. был причислен к Министерству народного просвещения; читал в Дерптском университете публичные лекции по минералогии и выдержал испытание на степень доктора философии, в которой утверждён 21 марта 1835 г., а 7 апреля 1837 г. назначен экстра-ординарным профессором минералогии и геогнозии в Киевский университет; избран потом в ординарные профессора, в звании которого утверждён 2 марта 1839 г. В 1839 г. написал статью: 7) *Analysen d. Sodediths vom Ilmengebirge* (Pog. Ann. 1839, Bd. XLVII). Состоя в Киеве профессором, Гофман предпринимал геогностическую поездку (с 1 июня по 22 августа) по Киевской, Херсонской и Таврической губерниям, отчёт о которой: 8) *Bericht über eine geognostische Beise nach Odessa und in die südliche Krim*, помещён в Бюллетенях Академии Наук (т. VI, 1840); в 1841 г. командирован был в Вильну для рассортировки и приёма минералогических коллекций тамошней академии. В 1842 г. сопровождал проф.Фёдорова в Чернигов для наблюдения солнечного затмения 26 июля, во время которого Гофман производил физические наблюдения. Результаты этого путешествия были им представлены Академии Наук. В Киеве он издал, на счёт университета, сочинение, под заглавием: 9) *Общая ориктогнозия, или учение о признаках минералов*, Киев, 1840. С 2-го марта 1838 г. по 2 марта

1839 г. состоял деканом факультета. Гофману принадлежит мысль разделения II-го отделения философского факультета на два отделения: математических наук и естественного. Лекции свои Гофман читал на немецком языке.

В 1842 г., Гофман оставил Киев и перешёл на службу сначала в Горное ведомство, а затем в 1843 г. профессором в корпус горных инженеров, с чином коллежского советника и командирован был для обозрения сибирских золотоносных россыпей. В 1844 г. за особенные научные услуги, оказанные им горному делу в России, Гофман был произведён в полковники и причислен к корпусу горных инженеров. Плодом этой поездки было сочинение: 10) *Reise nach den Goldwüschten Ostsibiriens*, St.-Petersburg, 1847. В это время он трудился над исследованием золотоносной долины реки Кеми в Финляндии, результатом чего было сочинение: 11) *Geognostische Beschreibung der Umgegend von Kernt und Torneo*, помещённое в "Neues Jahrbuch" Леонгарда и Бронна. В 1845 г. назначен в С.-Петербургский университет на ту же кафедру, которую занимал прежде в Киевском университете. В 1847, 1848 и 1850 гг. он начальствовал по поручению Императорского Русского географического общества, над экспедицией для изучения северной оконечности Уральского хребта и за исследования свои там, изложенные в сочинении: 12) *Пай-Хой или Северный Урал*, Спб. 1856, удостоен был от того же общества большой Константиновской медали. После того возложен был на Гофмана, по Высочайшей воле, важный труд составления геогностических карт казённым дачам горных уральских округов; для этого он с 1853 г. по 1859 г. ездил туда постоянно в течение 5-ти летних месяцев. Составленные им на этом основании геогностические описания упомянутых округов печатались в "Горном Журнале". Независимо от того, он напечатал: 13) *Kurze allgemeine Uebersicht des Uralgebirges*, St. Petersburg. 1850 и 14) *Sämmtliche bis jetzt bekannte Trilobite Russlands*, St.-Petersb. 1858; а также составил он и напечатал в 1861 г., по поручению Министерства народного просвещения: 15) *Руководство к минералогии для гимназий*, Спб. 1863. На акте в С.-Петербургском университете в 1846 г. произнёс речь: 16) *Ueber die Entdeckung edler Metalle in Russland und deren Ausbeute*, а на акте 1860 г. речь: 17) *О геогностических отношениях Уральского хребта*. Некоторое время состоял директором Императорского Минералогического общества. Скончался 23 мая 1871 г. в чине генерал-лейтенанта.

В университете св.Владимира Гофман читал пропедевтику минералогии по 4 ч. и геогнозию по 3 ч. в неделю. Минералогия сначала излагаема была по руководству Наумана, потом по собственному сочинению преподавателя; при изложении геогнозии руководством служили сочинения сначала Леонгарда, потом Дехепа и Лайэля. По выбытии проф. химии, в 1839-40 и 1840-41 г. учебных годах, преподавал химию, и кроме того, читал публичные лекции технической химии, за особое вознаграждение из экономических сумм университета (500 р.). Гофман принадлежал к числу замечательнейших профессоров университета и оказал также значительную услугу трудами по устройству некоторых коллекций, при перевозке их из Вильны. До него минералогический кабинет, находившийся в заведывании проф.Зеновича заключал в себе 19,362 штуфа, оцененных последним в 25,000 руб. сер. (до 90,000 р. ассиг.). Приняв в 1838 г. этот кабинет в своё заведывание, Гофман занялся разбором его. Он признал заслуживающими сохранения только 3,232 предмета, оцененные в 10,000 р. ассигн. (до 3000 р. сер.) и расклассифицированные им на следующие отделения: 1) *ориктогностическое собрание* из 1783 предметов, расположенных по системе Берцелиуса; 2) *геогностическое собрание каменных пород из разных частей России* до 1000 штук; 3) *собрание для объяснения наружных признаков* из 149 штук; 4) *собрание шлифованных камней* (300) и собрание редкостей из 10 штук. Остальные предметы были переданы в другие кабинеты, совсем исключены или оставлены только временно. В то же время были сделаны значительные приобретения в России и за границею или получены в дар, так что в начале 1840 г. минералогический кабинет заключал в себе всего 7008 предметов, оценённых в 4761 р. сер. (16663 р. ассигн.).

Таким образом минералогическая коллекция университета была сокращена в количестве, но значительно улучшена в качественном отношении, благодаря стараниям Гофмана. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 132-137.*

Гофман Эрнест Карлович – известный геолог (1801-1871). Первоначальное образование получил в дерптской гимназии, высшее образование – в Дерптском (теперь Юрьевском) университете. В 1823 г. принял участие, в качестве геолога, в кругосветном плавании на шлюпе “Предприятие”, под командой капитана Коцебу, продолжавшемся 3 года. Важнейшие научные результаты этого путешествия были опубликованы Гофманом в 1829 г. в Берлине, в статье “Geognostische Beobachtungen auf einer Reise um die Welt in den Jahren 1823-26”. В 1828 г. был занят исследованиями южного Урала и вместе с Гельмерсеном напечатал в Берлине “Geognostische Untersuchung der Sud-Uralgebirges” (1831). В 1833-36 годах Гофман читал в Дерптском университете лекции по геологии и минералогии и там же получил степень магистра за “Геогностическое описание поездки в Або” (Дерпт, 1837). В 1837 г. перешёл профессором в университет святого Владимира в Киеве, где и оставался пять лет, сделав за это время несколько научных поездок в Киевскую, Подольскую, Херсонскую и Таврическую губернии и напечатав руководство по ориктогнозии, “Общая ориктогнозия, или Учение о признаках минералов” (Киев, 1840); “Anakys der Sodalit aus dem Ilmengebirge” (“Pogg. Ann.”, 1839) и “Geognostische Beschreibung der sudlichen Krimm” (“Bull. de l’Acad.”, 1840). В 1843 г. отправился в Восточную Сибирь для исследования золотоносных россыпей; отчёт об этом путешествии (“Reise nach dem Goldwachen Ostsibiriens”) был напечатан им в 1847 г. В 1844 г. Гофман производил исследования по реке Кеми в Финляндии, результаты которых: “Geognostische Beschreibung der Umgegend von Kemi und Torneo” напечатаны в “Leonards Jahrb. fur Miner.” В 1845 г. Гофман был назначен профессором минералогии Петербургского университета и занимал эту должность до 1863 г. В 1847, 1848 и 1850 годах он стоял во главе экспедиции, отправленной географическим обществом для исследования северного Урала. Результаты этой экспедиции, изложенные в сочинении “Пай-Хой, или Северный Урал”, доставили Гофману большую константиновскую медаль от географического общества. Затем, в продолжение 7 лет, с 1853-1859 г., он каждое лето посещал средний Урал, исследования эти послужили материалом для капитального труда Гофмана – геологических карт казённых дач горных Уральских округов. Карты сопровождались подробным геологическим описанием исследованных местностей, напечатанным в “Горном Журнале” (1865-1868); а затем в 1870 г. вышедшим отдельной книгой под заглавием “Materialien zur Anfertigung geologischer Karten der Kaiserlichen Bergwerks Distrikte des Ural-Gebirges”. Кроме указанных работ, Гофман напечатал ещё: “Ueber die Entdeckung edler Metalle in Russland und deren Ausbeute” (СПб., 1846), “Руководство к минералогии для гимназий” (СПб., 1853) и “О гипсометрических отношениях Уральского хребта” (СПб., 1860). Покинув, по расстроенному здоровью, университет, Гофман оставался ещё до 1865 г. директором Императорского минералогического общества, но затем переселился в Дерпт, где и умер.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 5.: Г – Грибович. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. – С. 411-412.

Гюббенет Христиан Якович фон

Гюббенет-фон, Христиан Яковлевич, доктор медицины, заслуженный ординарный профессор по кафедре теоретической хирургии в университете св.Владимира, действительный статский советник, из дворян, лютеранского исповедания, родился в Лифляндии, в отцовском имении Ульпих, 15 мая 1822 г. Первоначальное образование получил в доме отца, потом учился в частном пансионе Борнгаупта в Риге и наконец в Рижской гимназии. По окончании курса в последней, он поступил в Дерптский университет на медицинский факультет. Во время пребывания в университете он получил золотую медаль за удовлетворительное решение вопроса “о брожении” и содействовал учреждению судов чести между студентами, с целью уменьшения беспричинных поединков. Окончив курс в 1844 г. со степенью лекаря 1-го отделения *sum eximia laude*, Х.Я.Гюббенет служил сначала медиком в правлении VI-го округа путей сообщения, в Казани, находясь в обращении с лучшими профессорами Казанского университета. Под влиянием тамошнего профессора Блосфельда, он начал заниматься судебной медициною и сделал ещё в Казани работу над действием и открытием в трупах мы-

шьяка, в начале 1840-х годов. В 1847 году он снова отправился в Дерпт, где выдержал испытание на степень доктора медицины. Диссертацией же ему послужила названная работа о мышьяке. Вместе с тем он приобрёл и звание уездного врача. В том же 1847 году Гюббенет был определён адъюнктом по кафедре государственного врачеведения в университете св.Владимира, а в 1848 году, сверх этой должности, назначен младшим ординатором при Киевском военном госпитале. При этом он заведовал кабинетом по кафедре врачеведения и преподавал практическую судебную медицину в военном госпитале. В 1847-48 гг. Киев посетила весьма сильная холерная эпидемия, которая была описана в двух брошюрах: одна принадлежала профессорам Цыцурину, Козлову и Вальтеру, а другая Гюббенету. Несколько месяцев посвятил он неустанному лечению эпидемии в госпитале и один из первых отнёсся к этой болезни критически. Сочинение Гюббенета вышло в свет на русском и немецком языках и удостоилось весьма хороших отзывов.

В 1850 г. открылась вакансия по кафедре теоретической хирургии и вновь основанной госпитальной хирургической клинике, на которую был определён сначала экстра-ординарным, а вскоре (1851 г.) и ординарным профессором – Гюббенет; приняв на себя клинику военного госпиталя, он преимущественно посвятил себя изучению сифилистических и глазных болезней. Из его школы вышел известный глазной врач Талько и хирург Миллиот. Плодом же многолетней его работы над сифилисом было сочинение, вышедшее уже в 1859 г., на немецком и русском языках: “Наблюдение и опыт о сифилисе”, написанное по общему признанию, с свойственно автору осторожностью и критикою. В 1852 г. Гюббенет был определён консультантом при Киевском кадетском корпусе и командирован с учёной целью за границу, на один год (1852-53), а в 1854 г. – в Крым, для подачи пособия раненым воинам, где и состоял при Севастопольском гарнизоне до 28 августа 1855 г. Плодом этой деятельности его был медико-статистический труд его об осаде Севастополя. В 1860 г. он был вновь командирован за границу с учёной целью на 5 месяцев; в 1861-62 учебном году на него возложено было преподавание энциклопедии и методологии медицины; в 1862 г. командирован за границу, для участия в съездах естествоиспытателей – в Карлсбад и офтальмологов – в Париж. Со времени же Женевской конвенции он принимал самое живое участие в вопросах, возбуждённых ею. В 1869 г. он был командирован в Берлин, для участия в международной конференции представителей Общества попечения о раненых и больных воинах; а в 1870-71 г., участвовал, в качестве уполномоченного от Главного управления Русского общества попечения о раненых, в учреждённом в Базеле международном агентстве для пособия раненым и больным воинам во время франко-прусской войны, после которой также составил подробный отчет о деятельности санитарного отдела. В 1865 г., по выслуге 25 лет учёной службы, Х.Я.Гюббенет был оставлен на пятилетие; в 1870 г. утверждён заслуженным ординарным профессором и причислен к Министерству народного просвещения, а вслед за тем назначен членом Военно-медицинского учёного комитета и поселился в Петербурге.

Впрочем, подвергшись вскоре (летом 1873 г.) двум приступам возвратной горячки, он решил оставить столицу, но, дорогою, в Вильне, снова заболел – лёгочным тифом и скончался 3 июля 1873 г.

Х.Я.Гюббенет обладал хорошим общим и медицинским образованием. Ум его был не особенно творческий, но весьма способный к правильной критике. К числу серьезных заслуг его принадлежит энергическая деятельность по устройству в России общества для пособия раненым в сражениях. Севастопольская осада имела, однако, решительное влияние на Гюббенета. С этого времени в нём больше и больше укреплялась мысль о перемене учёной карьеры на военно-медицинскую, по которой он и получил большую часть наград; а будучи независим по своему состоянию, он менее других тяготился этой переменой.

Профессор Гюббенет оставил в Киевском военном госпитале довольно обширную коллекцию препаратов хирургических случаев своей клиники, которая поступила в собственность кабинета патологической анатомии университета. В течение многих лет Гюббенет был председателем (1860-69 г.) Общества Киевских врачей (основ. в 1840 г.). С той же энергией, говорит профессор Ю.И.Мазон, с какой он брался за всякое дело, исполнял он свои обязан-

ности в отношении к Обществу, доказательством чего служат оживлённые заседания того времени, богатые многими интересными сообщениями, в числе которых были и его собственные. Внешние сношения Общества были в те годы в высшей степени оживлённые. Своевременное издание протоколов дало Обществу возможность состоять в сношениях с большей частью русских медицинских обществ. Равным образом, по инициативе Гюббенета годичными публичными заседаниями Общество возбудило в публике уважение и сочувствие к своим трудам. При непосредственном участии Х.Я.Гюббенета был возбуждён в Обществе и затем выработан проект об устройстве периодических съездов русских естествоиспытателей и врачей, причём предполагалось устроить первый такой съезд в 1862 году, и хотя эти старания не увенчались тогда успехом, но они всё таки заслуживают быть отмеченными и в летописи Общества Киевских врачей, и в биографии бывшего председателя этого Общества (Годовщина Общ. Киев. врач. Киев, 1861 г. и Годовщина 1862 г., стр. 21-24). В своих речах, произнесённых в Обществе, он постоянно ратовал за распространение гигиенических сведений в русском обществе путём возможно широкого образования и участия в деятельности Общества врачей со стороны публики. “Я имел счастье, говорит он в одной из них, в недавнее время участвовать в съезде немецких естествоиспытателей в Карлсбаде и быть свидетелем того радушного, даже торжественного приема, который достался всем со стороны города. Каждый дом в нём был украшен знаменами, венками, гирляндами и цветами. Этот маленький городок в 5000 жителей пожертвовал для приёма гостей 60000 гульденов, жители спорили между собой о чести принятия приезжих гостей. Как отрадно и утешительно было смотреть на это выражение сочувствия со стороны народонаселения, на это уважение к науке и её деятелям! Когда-то дождёмся подобного явления у нас? Но и у нас настанет время. Пусть это будет подражание, но подражание достойное уважения, перед которым никто не станет краснеть!” (Годовщина Общ. Киев. врач. 1862 г., стр. 12). В другой речи, он, вслед за Вихровым, повторяет: “Из истории всех эпидемий явствует положительно одно, что *образование, благосостояние и свобода* – единственные ручательства в прочности здоровья народа”... “Медицинская наука должна, как всякая истинная наука, содействовать к возвышению храма человеческих прав, человеческого усовершенствования и человеколюбия!” (Двадцатипятил. Общ. Киев. врач. 1865 г., стр. 6-10).

Во время своей учёной и служебной деятельности, Х.Я.Гюббенет был избран членом Рижского общества испытателей природы с 1845 г., Медицинского Общества соревнования в Париже – 1853 г., Медицинского общества госпиталей в Париже – 1853 г.; членом Всемирного офтальмологического общества в Париже и представителем предназначенного для постоянного пребывания в Киеве комитета того общества – 1861 г.; привилегированным членом Амери-канского медицинского общества в Париже и членом корреспондентом: Общества немецких врачей в Париже; Медико-хирургического общества в Париже и Парижского медицинского общества – 1853 г. Пожалован кавалером: ордена св.Анны 3 ст. – 1851 г., св.Станислава 2 ст. с мечами – 1856 г., св.Владимира 3 ст. с мечами – того же года и св.Станислава 1 ст. с мечами – 1868 г. Получил: табакерку с вензельным изображением – 1857 г. и серебрянную медаль от Парижской конференции обществ попечения о раненных воинах в 1868 г., а также имел светло-бронзовую медаль в память войны 1853-56 годов.

Сочинения фон-Гюббенета: 1) Диссертация на степень доктора: *Ve aculo arsenico maximeque ejus cum toxicologia et medicina publico, ratione*, Dorpati Liv., 1847, in-8; 2) *Сведения о холере в г. Киеве* (Medic. Zeit. Russ. 1849, S.-Pet.); 3) *О заразительности холеры* (ibid.); 4) *О действиях мышьяковистой кислоты* (ibid.); 5) *Рецензия сочинения профессора Блосфельда: “Начертание судебной медицины для правоведов”*, Казань, 1847 (ibid.); 6) *Die cholera epidemia in Kiew*, Leipzig, 1850; 7) *Наблюдения над холерной эпидемией в Киевском военном госпитале*, СПб., 1850; 8) *Bericht über die im Kiewschen Militär-Hospitale im Jahre 1848 beobachtete Cholera-Epidemie*, Riga, 1850, in-8; 9) *О значении гимнастики в жизни человека и народов*, Киев. 1854; 10) *Замечания о современном состоянии медицины в Западной Европе: а) в Австрии* (Вена, Прага, Краков), и *б) в Италии* (Милан, Турин, Генуя, Великое герц. Тосканское, Рим и Неаполь), обширный отчет об учёной командировке (Журн. Мин. Нар. Просв.

1854, № 10 и 11 и 1855, № 3, всего 91 стр.); 11) *Die Beobachtung und das Experiment in der Syphilis, mit Abbildungen. Beiträge zur Pathologie dieser Krankheit*, Leipzig, 1859, in-8; 12) *Наблюдения над сифилистической болезнью* (Военно-медиц. журн. 1860 и 1861 гг.); 13) *Сведения об офтальмологическом конгрессе в Париже в 1862 г.* (Журн. Мин. Нар. Пр. ч. CXVI, стр. 250 и Унив. Изв. 1862, № 9, стр. 63-70); 14) *Слово об участии народов в попечении о раненых воинах и несколько воспоминаний из Крымской кампании*, Киев, 1868 г. (речь, произн. 27 окт. 1867 г. на годовщ. Общ. Киев. врачей, in-8, 20 стр.); 15) *Die Berliner internationale Conferenz im April 1869 von Prof. C. v. Hübbenet, Russischen Delegirten* (Separat-Abdruck aus "Kriegerheil" 1869, № 11); 16) *Очерк медицинской и госпитальной части русских войск в Крыму в 1854-56 г.* Прилож. к "Опис. обороны Севастополя", СПб., 1870, in-4, стр. 163, с карт. и табл.; 17) *Die Sanitäts-Verhältnisse der Russischen Verwundeten während des Krimkrieges in den Jahren 1854-56*, Berlin, 1871; 18) *Франко-германская война 1870-71 г. и русская международная помощь раненым и больным воинам*, Киев, 1871, in-8, 157 стр., с картой и 12 политип.; 19) *Описание перевязочного пункта, находившегося в заведывании проф. Гюббенета в Севастополе от 5 дек. 1854 до 27 авг. 1855 г.*, изд. Севастоп. отд. на Политехн. выставке, Москва, 1872; 20) сверх того напечатал в *русских, немецких и французских Журналах* разные статьи медицинского содержания (речи его в качестве президента Общ. Киев. врачей см. в Годовщинах Общ. Киев. врач. с 1861 г.; "Двадцатипятилетие Общ. Киев. Врачей", Киев, 1865; Унив. Изв. 1863, № 11; 1864, № 12; 1868, № 11; отчёты и рецен., Унив. Изв. 1863, № 1 и 2; сообщения в "Протоколах" и "Отчётах" Общества).

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 142-147.

Гюббенет, Христиан Яковлевич, фон – хирург (1822-1873). После защиты в Дерпте (Юрьеве) докторской диссертации "De acido arsenicoso etc." (1847) Гюббенет определён адъюнктом по государственному врачебноведению в университете святого Владимира. Во время холеры (1847-48) Гюббенет посвятил себя неустанному лечению эпидемии и издал о ней ряд работ: "Сведения о холере в Киеве" ("Medizin. Zeitschr. Russl." 1849); "Die Cholera-epidemie in Kiew" (Лейпциг, 1850); "О заразительности холеры" (ibid.); "Наблюдения над холерною эпидемией в киевском военном госпитале" (Санкт-Петербург, 1850, и на немецком, Рига). В 1851 г. Гюббенет занял кафедру теоретической хирургии. В крымскую кампанию состоял при севастопольском гарнизоне. Написал "Очерк медицинской и госпитальной части русских войск в Крыму в 1854-56 годах (приложение к "Описанию обороны Севастополя", Санкт-Петербург, 1870).

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 6.: Грибовский – Дядьковский. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. – С. 114-115.

В Киевском университете был ещё один довольно известный профессор-хирург Гюббенет. Этот Гюббенет – дядя известной актрисы Яворской... Отец Яворской, т.е. брат этого профессора Гюббенета, был киевским полицмейстером.

Профессор Гюббенет, как говорят, был недурным хирургом и во время Севастопольской войны принёс очень много пользы; он много делал операций, и, говорят, довольно удачных...

Когда император Александр II после вступления на престол как-то раз был в Киеве и заехал в университет, то ему представляли профессоров; в числе других профессоров представлен ему был и Гюббенет. Тогда император Александр II, который всех звал на "ты", говорит ему: "Ты брат здешнего полицмейстера?" Гюббенет страшно обиделся и сказал императору: "Ваше императорское величество, не я его брат, а он мой брат". Государь очень смеялся, но ничего ему на это не ответил.

Vitte С. Из спогадів // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 368.

Деллен Олександр Карлович

Деллен, Александр Карлович, доктор римской словесности, действительный статский советник, заслуженный ординарный профессор по кафедре римской словесности и древностей, лютеранского исповедания, родился в г.Митаве 9 апреля 1814 г. До поступления в университет он находился под непосредственным руководством своего отца, пользовавшегося репутацией превосходного педагога и содержавшего частное училище в местечке Доблен, близ г.Митавы. По окончании курса в этом училище, А.К.Деллен сделался в нём преподавателем в 1830 г. В 1832 г. он поступил в Дерптский университет по историко-филологическому факультету, где спустя 4 года окончил курс наук со степенью кандидата философии. В качестве кандидатской диссертации было им представлено сочинение: *“De vita et scriptis Livii Andronici”*, удостоенное Советом Дерптского университета награды золотой медалью. Выдержав затем учительский экзамен, Деллен был назначен – с 1 августа 1837 г. – учителем в Рижскую гимназию в чине десятого класса. С 1 мая 1838 г. утверждён в той же гимназии старшим учителем с чином 9 класса. В том же году Деллен получил степень магистра римской словесности, представив в качестве диссертации переработку своего сочинения о Ливии Андронике: 1) *“De vita Livii Andronici”*... На магистерском диспуте его присутствовал и принимал участие в качестве оппонента тогдашний министр народного просвещения гр.Уваров. Немедленно после того гр.Уваров предложил новому магистру место адъюнкта по кафедре греческой и римской словесности в университете св.Владимира, а 29 сентября 1839 года Деллен был утверждён в этой должности с чином коллежского асессора. В конце 1839-40 учебного года он был удостоен благодарности от министра народного просвещения за отлично-усердную службу, а 4 ноября 1840 г. утверждён экстра-ординарным профессором по кафедре римской словесности и древностей. В 1850 г. он был назначен исправляющим должность ординарного профессора по той же кафедре. В 1856 г., за составление разбора сочинения Ешевского *“Аполлинарий Сидоний”*, Деллен был удостоен Императорской Академией Наук золотой медали, установленной для рецензентов. В 1857 г., уступая настояниям тогдашнего попечителя Киевского учебного округа Ребиндера, Деллен согласился принять на себя должность директора Киевской 1-й гимназии, и в течение пяти лет (1857-62) занимал эту должность, успевая совмещать многочисленные, связанные с ней, обязанности с трудом преподавания по занимаемой им кафедре. По истечении 25-ти лет службы по министерству народного просвещения, в 1862 г., Деллен был оставлен на пятилетие, а в следующем 1863 г. утверждён в звании заслуженного профессора. Степень доктора римской словесности Деллен получил в 1864 г., защитив в качестве диссертации своей задолго до того напечатанное сочинение: 2) *“Beiträge zur Kritik und Erklärung der Satiren des D. Jun. Juvenalis”* <...> и в том же году был утверждён ординарным профессором по занимаемой им кафедре. В 1867 г., по выслуге тридцати лет по учебному ведомству, Деллен оставил свою кафедру и вышел в отставку. Но его отставка длилась не долго: в том же году Совет Харьковского университета предложил ему занять место ординарного профессора по кафедре римской словесности в этом университете. Любя дело преподавания, Деллен немедленно согласился на это предложение и, заняв в 1867 г. кафедру в Харьковском университете, оставался на ней в течение трех пятилетий до самой своей смерти, последовавшей 22 марта 1882 года.

В течение своей службы в университете св.Владимира Деллен удостоился следующих наград: орденов св.Станислава 2-й ст. – 1855 г., св.Анны 2-й ст. – 1859 г., св.Станислава 2-й ст. с Императорской короной – 1862 г., знака отличия безпорочной службы за xx лет – 1858 г.; кроме того имел тёмно-бронзовую медаль в память войны 1853-56 гг.

В университете св.Владимира Деллен преподавал сначала греческий и латинский языки для студентов 1-го курса, читал историю греческой литературы и объяснял римских писателей, посвящая на эти занятия до 11 часов в неделю; впоследствии он читал: историю римской словесности, римские древности и объяснял римских писателей.

Что касается до учёно-литературной деятельности Деллена, то она не была особенно богата числом произведений. Времени пребывания его в Киеве принадлежат, кроме

вышеназванного сочинения о Ювинале, – следующие работы: 2) *Краткий исторический очерк древней греческой литературы*, Киев, 1851; 3) *Разбор сочинения Ешевского*, под заглавием: “К.С.Аполлинарий Сидоний, эпизод из литературной и политической истории Галлии V-го века” (Извлечено из “Двадцать пятого присуждения Демидовских премий”), СПб., 1856; 4) *Carmen saeculare Horatii* (юбилейный гимн Горация с введением и подробным комментарием), Киев, 1865; 5) *Cornelii Taciti Germania*, с подробным комментарием и введением, Киев, 1867.

Свидетельством о живом интересе к делу воспитания служат статьи Деллена по педагогике: *Kurzgefasste Geschichte und heutiger Standpunkt der Mnemonik...* (Inland 1859, № 28-31, Dorpat, и отд. in-8); 7) *Der erste Unterricht*, Dorpat, 1865.

Времени деятельности Деллена в Харькове принадлежат следующие сочинения: 8) *Prooemium, quo scholas suas de historia litterarum Universitate Charcoviensi habendas aperit A. L. Döllen*, Charcoviae, 1869; 9) *Doctrinae metricae summarium. In usum scholarum suarum conscripsit A. L. Döllen*, Petropoli, 1876; 10) *Terenti Hautontimorumenos*. С введением, подробным комментарием и с русским переводом, Харьков, 1879.

Остаётся указать ещё на одну сторону в литературной деятельности Деллена. Как человек глубоко религиозный, он принимал живое участие в судьбах евангелических общин тех русских городов, в которых протекла его учёная жизнь. Он был членом совета евангелической лютеранской общины в Киеве и, по случаю открытия богослужения в ново-выстроенной церкви, последовавшего 4 августа 1857 г., он напечатал брошюру под заглавием: *Kurze Nachrichten über die evangelisch-lutherische Gemeinde in Kiew von ihrem Entstehen an bis auf den heutigen Tag* (Inland 1857 и отд.). Другой такой же труд: 12) *О харьковской протестантской общине* опубликован им в 1880 г. по случаю пятидесятилетия тамошней церкви.

Кроме того им была напечатана маленькая статья: 13) *О наблюдении над солнечным затмением в Киеве в 1851 г.* (помещена в брошюре “Наблюдения над затмением солнца, бывшим 16/28 июля 1851”, Киев, 1852, in-8, стр. 73-77).

Не входя в разбор учёных достоинств и значения в науке классической филологии вышеприведённых сочинений А.К.Деллена, так как германская критика в своё время произнесла о них приговор, скажем несколько слов о характере самого преподавания Деллена и прежде всего заметим, что в этом отношении он следовал той же методе, какую практиковал в университете св.Владимира профессор греческой словесности И.Я.Нейкирх. А именно: после обычного обращения к слушателям: *commilitones humanissimi!* etc. профессор Деллен предлагал одному из них перевести и объяснить следующее по порядку место того латинского писателя, объяснение которого в данное полугодие составляло предмет его чтений. Во время перевода профессор останавливался чуть ли не на каждом выражении, чуть ли не на каждом слове латинского текста, разбирая всевозможные их значения, изменения, указывая на так называемые *varietas lectionum* разбираемого места, на мифологические сказания или исторические факты, необходимые для полного и точного понимания текста и т.п. После такого подробного, всестороннего разбора переводимого места писателя у слушателей не оставалось ничего в нём неясного и неопределённого. Если же у кого-либо возникало какое-нибудь, хотя малейшее сомнение или недоразумение в каком бы ни было отношении, то стоило ему только высказать его Деллену – и он всегда готов был дать необходимые дополнения и новые разъяснения, всегда готов был радушно принять у себя на дому студента, желавшего получить подобные пояснения, и посвятить на них хотя бы и несколько часов. К сказанному необходимо присовокупить, что все упомянутые объяснения происходили на латинском языке. На латинском же языке излагал Деллен своим слушателям и историю римской литературы, и римские древности и античную мифологию. Курсы эти были кратки, сжаты, может быть и сухи, но в отношении существенных частей науки совершенно полны и особенно богаты указанием источников и пособий – *fontes et auxilia* – существующих на латинском и разных новоевропейских языках (особенно на немецком и французском). Всё это, взятое вместе, давало возможность слушателям профессора Деллена

вполне основательно изучить латинский язык и быть вполне подготовленными для дальнейших самостоятельных занятий, кто избирал латинский язык своей специальностью. Можно не преувеличивая сказать, что многие из учеников А.К.Деллена и И.Я.Нейкирха, благодаря их преподаванию латинского и греческого языков, выходили из университета с весьма основательными знаниями по части классической филологии и совершенно свободно объяснялись на латинском языке, даже писали на нём большие сочинения. Такие результаты преподавания этих профессоров получают ещё большее значение, если примем во внимание слабую подготовку поступавших в университет, слабую до такой степени, что во время посещения гимназии министром народного просвещения гр.Уваровым из всех учеников 6-го класса едва один мог сказать герундию предложенного министром латинского глагола, а между тем один из учеников этого класса, через 2 года поступивший в университет св.Владимира, к концу университетского курса так успел в латинском языке, что за большое сочинение на латинском языке был награжден золотой медалью.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 175-179.

Деллен <...> был живой, весьма симпатичный и весьма снисходительный ко всем человек, бойко и скоро говоривший по-русски, хотя часто с ошибками, над которыми смеялся вместе со всей аудиторией. Раз он употребил слово халат вместо платка. Когда ему объяснили различие этих слов, он хохотал над собой и не мог успокоиться до конца лекции.
Солтановский А.А. Отрывки из записок // Киевская старина. – 1892. - № 5. – С. 244-245.

В нашем факультете нельзя было без уважения отнестись к профессору Нейкирхе (так в оригинале – *Авт.*), читавшему греческий язык и греческую словесность; это был истинный немец, “Gelehrter”, вечно преданный науке, честный человек и чрезвычайно строгий ценитель студентских дарований и успехов. Студенты, занимавшиеся его предметом, очень уважали эту личность. Почти то же можно сказать о профессоре латинского языка, также немце, Деллене.

Костомаров М. Из автобиографії // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 249.

До какой степени он (Деллен – *Авт.*) был добр, видно из следующего случая. Однажды учителя словесности немировской гимназии Р-цкого назначили преподавателем латинского языка в одну из Киевских гимназий. Латинский язык у него пошёл плохо. Присутствовавшие на испытании профессора университета постановили сделать Р-цкому замечание и поручили это дело Деллену. Последний пригласил к себе Р-цкого, напоил его чаем, деликатно высказал несколько советов, вообще похвалил его преподавание и на прощание расцеловал его.

Солтановський А. Из спогадів про університетське життя // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 187.

Очень учёные люди были также профессора классической словесности, гг. Деллен и Нейкирх. Обоих произвела дерптская почва. Деллена я знал раньше, он был назначен Пироговым директором первой гимназии, и этот выбор, как все выборы Пирогова, был вполне удачен. Трудно представить себе более добросовестного, гуманного, симпатичного педагога... Оба дерптские питомца были отличные филологи...

Авсєєнко В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 264.

Ейсман Густав-Адольф (Густав Иванович)

Эйсман, Густав (-Адольф) Иванович, магистр гражданского права, адъюнкт по кафедре гражданского права в университете св.Владимира, лютеранского вероисповедания, сын аптекаря, родился в 1824 г. Дед его, уроженец Саксен-Кобурга, был сын пастора и сам служил пастором в Галиции, между прочим в Залещиках, откуда перешёл (в 1812 г.) в Киев.

Единственный сын его был сначала аптекарем в Радомысле, а потом в Киеве. Отличаясь практическим, недюжинным умом, энергией и предприимчивостью, он положил начало лучшему кирпичному заводу в Киеве и вскоре стал богатым домовладельцем города. Он умер в 1862 г., 68 лет от роду. Единственный сын его, Г.И.Эйсман, получил хорошее домашнее воспитание и, по выдержании испытания, поступил в 1841 г. в университет св.Владимира, на юридический факультет, в котором и окончил курс со степенью кандидата в 1845 г.

По выдержании испытания и публичном защищении написанной им диссертации, под заглавием: “О присяге как судебном доказательстве по делам гражданским” (рукопись), утверждён министром народного просвещения, 30 октября 1847 г., магистром гражданского права, а 24 сентября 1848 г. утверждён управляющим Министерством народного просвещения в должности адъюнкта гражданского права в университете св.Владимира. В 1854 г. произведён, за выслугу лет, в коллежские советники; в 1856 г., согласно избранию юридического факультета и Совета университета св.Владимира, утверждён секретарем юридического факультета; в 1858 г., за выслугу лет, произведён в статские советники. В 1861 г., согласно прошению, уволен Советом университета от должности секретаря юридического факультета; а 4 октября 1862 г. приказом управляющего Министерством народного просвещения уволен, по прошению, от должности адъюнкта при университете, с выдачею ему единовременно 600 р.

Адъюнкт Эйсман излагал историю русского законодательства древнего и нового, по 3 ч. в неделю, по собственным запискам, руководствуясь в своих чтениях сочинениями Эверса, Рейца, Неволина, Калачева, Соловьёва, Успенского, Неймана, Круга, Попова, Иванова, Тобина, Куницына и Михайлова. Курс свой излагал он в следующем порядке: определив понятие истории отечественного права, преподаватель исчислял имеющиеся для её изучения источники и существующие собрания их, затем представлял критический очерк литературных пособий по этому предмету; наконец, разделив всю историю русского права на 4 периода: 1-й от основания Русского государства до Судебника Ивана II, 2-й до Уложения царя Алексея Михайловича, 3-й до реформы Петра В. и 4-й до последнего времени, он читал свой предмет в течение двух лет, студентам 1 и 2 курсов.

По отзывам бывших слушателей, Г.И.Эйсман читал краткий, но весьма толковый курс по внешней истории русского законодательства, а сначала и семейственное право. О внутренней истории и развитии условий юридического быта не могло быть тогда и речи. Понятно, что такой сухой предмет, как перечисление в хронологическом порядке памятников положительного законодательства, не мог привлекать особенного внимания студентов. Но, при сравнении его с лекциями по тому же предмету, одновременно излагавшемуся в некоторых университетах, отдают преимущество первому из них со стороны полноты содержания.

Выход Эйсмана из университета, совпавший со смертью его отца, сосредоточил на первых порах его внимание на домашних делах; но это было не долго. В то время возбуждены были уже некоторые весьма важные вопросы, касающиеся предметов городского благоустройства и требовавшие всестороннего обсуждения и большой осторожности, как устройство в городе водопроводов, учреждение в Киеве Общества взаимного страхования от огня городских имуществ и тому подобные. Для обсуждения этих вопросов городской голова, бывший в то время сословным представителем, созывал, с разрешения подлежащих властей, общие собрания домовладельцев, в которых Эйсман принимал самое деятельное участие и обнаружил весьма близкое знакомство с местными условиями Киева и основательные сведения о предметах проектируемых предприятий. Наиболее близкое участие он принял в 1863 г., когда был впервые введён сбор с городских недвижимых имуществ в пользу казны на место мещанской подушной подати. Помимо важности этого налога самого по себе, он имел ещё и то значение, что первые избирательные списки домовладельцев по новому городскому положению были составлены по этому налогу. Распределение же этого налога было сделано комиссией, главным деятелем и руководителем которой был Эйсман.

В 1868 г. возникло в Киеве Общество взаимного кредита и Эйсман был избран членом совета нового учреждения, а в начале 1871 г., по выходе из Общества Н.Х.Бунге, он принял и место управляющего, которое занимал до 1879 г., но, и сложив с себя это звание, продолжал следить за его деятельностью. С начала введения ныне действующего городского положения и до самой смерти Эйсман не переставал принимать деятельное участие и в городском управлении, в качестве члена комиссий по более сложным вопросам городского хозяйства. Речи его в Думе возбуждали интерес не блеском красноречия, но богатством фактических, исторических и статистических сведений, которые приводил он в подтверждение своих мнений и которые свидетельствовали, что с экономическими условиями Киева, с его средствами и потребностями он начал давно знакомиться и что они были предметом постоянных его наблюдений. Ещё в 1872 г. он был избран значительным большинством голосов городским головой, но в начале 1873 г., по семейным обстоятельствам, сложил с себя это звание. В 1878 г. выбор гласных опять остановился на нём, а в 1883 г. он снова был избран на эту должность и нёс её по день своей кончины.

В 1882 г. в Киеве возникло Общество русской грамотности, в котором Г.И.Эйсман также явился деятельным членом и в течение полутора года сам исполнял обязанности казначея общества. Г.И.Эйсман скончался внезапно 11 апреля 1884 г.

В течение своей служебной деятельности в звании городского головы был пожалован чином действительного статского советника – 1881 г. и орденом св.Владимира 3 ст. – 15 мая 1883 г.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 777-780.

Семейственное право Федотов выделил для своего ученика Густава Ивановича Эйсмана, который и читал нам его вместе с внешней историей русского законодательства, так как отдельной кафедры по истории русского права тогда не было. Эйсман и читал нам эту часть <...> довольно содержательно.

Романович-Славатинский О. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – С. 165.

Эйхельман Оттон Оттонович

Эйхельман, Оттон Оттонович, доктор международного права и магистр государственного права, ординарный профессор по кафедре международного права, статский советник, из мещан, евангелически-лютеранского исповедания, родился в 1854 г. в имении Георгиевском (близ С.-Петербурга). В январе 1873 г. он поступил в Дерптский университет и окончил в нём курс со степенью кандидата юридического факультета в июне 1875 г., представив кандидатское рассуждение “О международно-правовых сношениях России при Петре Великом”. В сентябре 1876 г. Эйхельман выдержал при Дерптском юридическом факультете экзамен по государственному и международному праву, и, по представлении диссертации “Ueber die Kriegsgefangenschaft” и публичной защите её 8 февраля 1878 г., был возведён в степень магистра государственного и международного права, после чего, 18 марта 1878 г., он был назначен штатным доцентом Демидовского юридического лицея, по кафедре государственного и административного права. В 1880 г. Эйхельман представил в университет св.Владимира своё сочинение “Военное занятие неприятельской страны”, для получения степени доктора международного права. По принятии факультетом и защите этой диссертации 13 апреля 1880 г., он был удостоен означенной степени, а 9 июля того же года утверждён экстра-ординарным профессором Демидовского юридического лицея, по занимаемой им кафедре государственного и административного права. 9 апреля 1882 г. Эйхельман был избран Советом университета св.Владимира экстра-ординарным профессором на кафедру истории важнейших иностранных законодательств древних и новых, и в сентябре начал преподавание в университете св.Владимира.

1 апреля 1883 г. Совет университета избрал Эйхельмана в ординарные профессора по той же кафедре, а в январе 1884 г. он был перемещён, по избранию же Совета, на кафедру

международного права. С 12 мая 1883 г. состоит кандидатом на должность университетского судьи; а с 1883 по 1884 г. состоял Киевским отдельным цензором...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 780-782.

В Киевском университете в революционные годы (1905-07 гг. – *Авт.*) на юридическом факультете преподавал торговое право профессор Эйхельман. ...Он по своим общеполитическим взглядам не соответствовал революционным настроениям передового студенчества. И вот на сходке студентов юридического факультета вынесено было решение просить профессора подать в отставку и освободить занимаемую кафедру для более молодого и более соответствующего духу молодёжи преподавателя.

Когда студенты сообщили профессору решение студенческой сходки, то Эйхельман заявил, что его назначил на должность профессора господин министр народного просвещения и он считает решение студенческой сходки для себя необязательным и ему не подчиняется.

Тогда на следующей сходке студенты решили, посадив профессора в кресло, на веревках спустить через открытое окно в ботанический сад. По счастью для Эйхельмана, студентам не удалось осуществить такой экзекуции. Вот этот-то Эйхельман и должен был выступать в качестве свидетеля в заседании судебной палаты, которая судила студентов как членов коалиционного совета. Инцидент с профессором Эйхельманом был широко известен в городе, и все ожидали, что он резко выступит в суде против студентов. Каково же было изумление и студентов и всей публики, когда Эйхельман на вопрос председателя суда, что он может сказать по этому делу, старик профессор расплакался и сказал, что против своих детей он ничего показать не может и просил суд не ставить в вину юношеские увлечения.

Я вспоминаю об этом случае в суде потому, что, когда я уже был студентом, то на студенческих сходках неизменно почётным председателем студенческих собраний избирался профессор Эйхельман, который и присутствовал на этих собраниях.

Романовский В.А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // АЛМА МАТЕР: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм, 2000. – С. 279-280.

Эргардт Федір Федорович

Эргардт, Федор Федорович, доктор медицины, заслуженный ординарный профессор по кафедре государственного врачеведения, действительный статский советник, заведывающий клиническим судебно-медицинским отделением для практического преподавания судебно-медицинского исследования живого человека при Киевском Военном госпитале, врач-консультант по психиатрии при Кирилловских заведениях, из податного состояния, лютеранского исповедания, родился в 1828 году. Начальное образование получил в частном пансионе Апеля, откуда поступил в Ришельевскую гимназию, в которой окончил курс в 1843 г. За недостижением 16-ти летнего возраста, требовавшегося тогда законом для поступления в высшие учебные заведения, был зачислен в студенты Ришельевского лицея лишь в 1844 г. В Ришельевском лицее окончил курс в 1847 г. по физико-математическому факультету и затем, пробыв короткое время на службе, в 1848 г. поступил в студенты университета св.Владимира по медицинскому факультету, где награждён золотой медалью за написанное им рассуждение: “Анатомия и механика плечевого сочленения (*articulatio scapulo – humeralis*) человека”. По окончании в 1853 г. курса со степенью лекаря с правом получить степень доктора по представлении и защите диссертации, определён в университет св.Владимира помощником прозектора анатомии. По защите в 1854 г. диссертации, утверждён в степени доктора медицины и назначен ординатором Одесской городской больницы, но, по предложению бывшего начальника Киевского учебного округа кн.Васильчикова, оставлен на службе в университете в качестве и.д. прозектора анатомии, а в 1855 г. утверждён в этой должности и, кроме того, определён ещё ординатором больницы Кирилловских богоугодных

заведений, которым состоял по 1861 г. В 1857 г. избран адъюнктом в университете св.Владимира по кафедре государственного врачеведения. В 1859 г. утверждён экстраординарным профессором по занимаемой кафедре. В 1860 г. командирован за границу с учёной целью на ½ года и утверждён ординарным профессором по занимаемой кафедре. В 1862 г. поручено ему заведывание судебно-медицинским отделением для практического преподавания судебно-медицинского исследования живого человека при Киевском военном госпитале; в 1864 г. командирован на 2 месяца за границу для присутствия на съездах психиатрическом и естествоиспытателей. Был деканом медицинского факультета с 1865 по 1868 и с 1875 по 1883 г.

В 1869 г. назначен врачом консультантом по психиатрии при Кирилловских заведениях. В 1876 г. командирован с учёной целью на 3 ½ месяца за границу. В 1878 г. по выслуге 25 лет, оставлен ещё на службе на 5 лет с пенсией по 1200 руб. в год. В 1879 г. утверждён в звании заслуженного ординарного профессора; в 1881 г. оставлен ещё на службе на 5 лет, сверх выслуги 30 лет.

Пожалован кавалером орденов: св.Анны 2 ст. – 1867 г., св.Анны 2 ст. с Императорской короной – 1872 г., св.Владимира 3 ст. – 1879 г. и св.Станислава 1 ст. – 1883 г., 15 мая; в чине действительного статского советника с 1875 г....

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 782-784.

Популярность Федора Федоровича в среде студентов-юристов и медиков была значительна, благодаря главным образом тому, что профессор Эргардт постоянно выступал в суде в качестве эксперта по всем выдающимся уголовным процессам, что и привлекало в суд большинство его слушателей. Экспертизы Ф.Ф.Эргардта представляли всегда значительный интерес, и в этом отношении его имя пользовалось большой известностью не в одном только Киеве...

В частной жизни Ф.Ф. был большой оригинал: всегда в неряшливом костюме, независимо от того, куда он являлся, всегда кричащий, безразлично – будь то на улице, в гостинице или в суде, никогда не стеснявшийся высказывать свое мнение о лицах открыто, Ф.Ф. относился хладнокровно ко всяким на него нападкам, не придавая им никакого значения и с упорством шёл к раз намеченной им цели, что особенно проявлялось в его общественной деятельности. Одно время имя Ф.Ф. приобрело известность по поводу изобретённой им особенной колодки для обуви. Как ни нападали на Ф.Ф., как ни смеялись над ним, называя его даже “сапожником”, но Ф.Ф. с гордостью указывал преспокойно на вывески сапожников, где имелась надпись: “Колодки по системе профессора Эргардта”, и его нисколько не смущало, что рядом с нарисованным сапогом было написано “профессора”.
Ярон С. Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила. – К., 1910. – С. 169-170.

Ернст Теодор-Рихард (Федір Людвігович)

Ернст Теодор Рихард Людвігович, Львович; (28.X.1891,Київ – 16.VIII.1949) – український радянський мистецтвознавець, історик культури, охоронець й знавець пам'яток, дійсний член Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН.

Отримавши середню освіту в Глухові, Федір Ернст в 1909 р. навчався в міській гімназії, яку закінчив з срібною медаллю. Після короткого перебування в Петербурзі вступає до Берлінського університету на філософський факультет (1909-1910). Однак в цей же час зацікавився всесвітньою історією й історією мистецтв, яка велася Едуардом Мейером в університеті. В 1910 р. з метою вивчення німецької архітектури романського й готичного стилів подорожує по Австрії й Німеччині. З 1910 по 1914 рр. Федір Ернст навчається в Київському університеті на кафедрі історії мистецтв під керівництвом Г.Павлуцького.

В цей же час Ф.Ернст займає посаду завідувача Бібліотеки й галереї картин Державної Академії Мистецтв. Вивчаючи історію мистецтв в Університеті Св.Володимира, отримує в 1914 р. золоту медаль університету за свої студії з “Київської архітектури XVII-XVIII віків”.

В 1913 р. був співробітником журналу “Искусство Южной России”, а в 1914 р. журналу “Україна”.

З серпня 1914 р. по квітень 1917 р. був висланий з України як німецький підданий до Сибіру. Повернувшись із заслання одразу приступає до активної наукової й громадської роботи. Стає співробітником таких журналів, як “Шлях”, “Наше минуле”, “Куранты”, “Книгар”. В 1919 р. у своїй монографії “Українське мистецтво XVII-XVIII віків” один з перших визначив предмет українського мистецтвознавства. Обирається дійсним членом наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка, товариства Нестора Літописця, товариства діячів українського пластичного мистецтва.

В квітні 1918 р. призначений на посаду голови Секції Архівно-Бібліотечного Відділу міністерства Освіти. В березні 1919 р. обирається редактором відділу діячів мистецтв Біографічної комісії ВУАН, де у його картотеці налічувалось понад 5 тис. персоналій. Ставши професором київського археологічного та художнього інститутів авторитет Федіра Ернста в наукових колах зростає. Його обирають членом комісій по організації Лаврського музею культур, Київської картинної галереї (тепер Музей російського мистецтва), Музею мистецтв ВУАН (тепер Музей західного й східного мистецтва). З грудня 1923 р. завідувач художнього відділу Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка, фонди якого збільшив за 10 років у 15-20 разів, влаштував тематичні виставки, видавав каталоги.

З кінця 1917 р. працював у галузі охорони пам'яток. У кривавому вирі подій 1918-го року, нехтуючи небезпекою, пише дослідження “Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году”, котре того ж року видається невеличким тиражем. Цього ж року Ф.Ернст входить до складу комітету по обслідуванню, реставрації, ремонту Софійського собору. Був членом Центрального Комітету Охорони пам'яток старовини й мистецтва. З 27 лютого 1926 р. як краєвий інспектор очолював засновану тоді Київську інспектуру охорони пам'яток культури, котрій підпорядковувалися Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина і частина Полтавщини. Саме йому належить ідея перетворення всього комплексу будівель Софійського собору в Києві на державний заповідник. Федір Ернст був другим членом паритетної комісії по обміну культурними цінностями між РРФСР та УРСР (призначений 1929 р.). У вересні 1930 року за сприянням професора В.Дубровського Ф.Ернста було звільнено з Київської інспектури.

Заарештований радянською владою 23 жовтня 1933 року. В своїх спогадах Тамара Ернст (1907 – 26.VIII. 1969) – дружина Федіра Ернста говорить про арешт: “просто треба було його на час прибрати, оскільки добровільно він з Києва, звичайно, не поїхав би”. Він був чи не одним з тої когорти науковців, котрі могли захистити українські архітектурні пам'ятки від знищення радянською владою.

Тим часом, коли Михайлівський Золотоверхий храм зносився в повітря, Ф. Ернст змушений був створити музей Біломор-Балтійського каналу в Повенці. В 1936-1937 рр. він завідував музеєм будівництва каналу Москва – Волга в Дмитрові. У 1937-1938 рр. Ф.Ернст – заступник директора Казахської національної художньої галереї, у грудні 1937 р. член Спілки радянських художників. Із липня 1938 р. працював у Башкирському художньому музеї (з травня 1940 р. – заступник директора). На всіх цих посадах намагався бути активним й часто друкувався в місцевій пресі. 16 липня 1941 р. заарештований востаннє, подальша доля невідома.

Федір Ернст автор монографій про Шевченка-художника, Репіна й Миколу Мурашка (не видані), численних розвідок, присвячених Г.Нарбутіві, Г.Гольпайну, Д.Щербаківському. На полі киевознавства – праці про надгробок П.Румянцева-Задунайського, дерев'яну Златоустівську церкву в старому місті, контрактовий будинок, бурсу. Уклав славнозвісний провідник “Київ” (К.,1930), де його авторству належать 249 ґрунтовних статей про найвизначніші пам'ятки. Найважливіші його праці: “Київські архітекти XVIII століття” (1918), “Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году.” (1918), “Український портрет XVII-XX віків” (1925), “Українське малярство XVII-XX ст.” (1929).
<http://www.pamiatky.org.ua/index.php?no=ernst&page=person> (20.10.2006)

В історії українського мистецтвознавства багато імен, багато постатей дослідників. Одні працювали у вигідніших життєвих умовах, інші – в тяжчих. Одні зробили багато суттєвого, зібрали до музеїв силу пам'яток, які інакше просто загинули б, вивчали їх, друкували першорядні, ґрунтовні розвідки. Інші – більше користали зі свого становища, причому про декого відомо, що за покликом душі вони писали доноси (таким був, наприклад, С.Раєвський). Це були, кажу, різні люди, і різну наукову і, сказати б, морально-етичну спадщину вони по собі лишили. Так от, серед усіх них, серед імен найглибших дослідників і серед найблагородніших людей одне з найсвітліших – ім'я Федора Ернста.

Сьогодні вже мало хто пам'ятає його.

Теодор-Ріхард (або Федір) Ернст (1891-1949) народився у Києві, в родині, де обов'язок і труд ставили понад усе. Видатний бібліограф Федір Максименко розповідав якось, що Ернст показував йому щоденника свого дядька-окуліста Е.Неєзе (помер 5 березня 1930 р. — Центральный державный архив-музей литературы та мистецтв, ф. 113, оп. 1, ч. 36, арк. 2). З винятковим педантизмом описував старий лікар перебіг своєї смертельної хвороби. Тут були і його суб'єктивні відчуття, і об'єктивні дані, й оцінки. Нотатки велися до останнього дня, до останньої години. Останній запис: “Настає природна смерть”.

Вищу освіту Федір почав здобувати у Берлінському університеті, де слухав лекції Едуарда Маєра та автора семитомової *Історії воєнного мистецтва* Ганса Дельбрюка. З другого курсу, подолавши великі перепони (через неможливість здобути поліцейське свідоцтво про “благонадійність”), він навчавсь в університеті Київському. Тут він працював під керівництвом мистецтвознавця Григорія Павлуцького.

Протягом 1912-1913 років Ернст написав дослідження на медальну тему — “Київська архітектура XVII-XVIII ст.”. Він зібрав величезний матеріал по таких, уже й тоді рідкісних виданнях, як губернські та єпархіяльні *Ведомости*, *Труди* археологічних з'їздів тощо. По цілому їхньому масиву він пройшов фронтально, систематично. А девізом праці студент поставив три слова: “Київ мене породив” (латинською мовою).

Згідно з відгуком Г.Павлуцького, що відзначив “дивоглядну терплячість” Ернстову в доборі потрібних йому відомостей, синкліт київських вчених присудив йому золоту медаль. Кілька уривків з цієї праці Ернст видрукував згодом у вигляді окремих статей. Як добросовісне зведення фактичного матеріалу, в багатьох розділах праця не застаріла й досі і чекає на так само добросовісну публікацію.

Тоді ж таки Ф.Ернст видав кілька робіт з киевознавства, передусім розвідку з історії досліджень Ірининської церкви, яку він виконав з нагоди розкопок 1913-1914 рр. Молодий вчений описав також церкву села Нові Петрівці, яку випадково знайшов, уже в напіврозібраному стані. На засіданні історико-етнографічного гуртка прочитав, а потім надрукував у журналі *Україна* рецензію на присвячену містові книжку З.Шамуріної.

Коли почалася світова війна, як німецького підданого, Ернста заарештували й заслали за Челябінськ, де він провів тяжкі три роки. Саме становище заслання, залежність від місцевого “начальства” прикро його гнітили.

Живеться мені тут, – писав він звідтіля, – на диво паскудно. Навряд чи Ви навіть уявляєте собі, що це значить – добре поведишавшись по білому світі, споживши з дерева пізнання добра й зла – потрапити до такої глушини й сидіти, не сміючи рухатись, як замаринованому в банці. Від кожного сільського Матюхи сподіватися плювка чи триповерхового виразу, шанобливо потискувати руку стражникові й тремтіти перед паном урядником. Не кажу вже про пана волосного писаря, що тільки за дуже доброго настрою простягує мені два пальці. [...] Давно б уже повісився, та найближчий телеграфний стовп за 60 верстов відси.

Для довідки. Ернст подав прохання про перехід до російського підданства ще в 1913 році, і його зразу ж задовольнили. Але один з чиновників генерал-губернаторської канцелярії це рішення приховав, сподіваючись на хабаря (Рукописний відділ Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Т.Рильського АН УРСР, ф. 13-3, од. зб. 47, арк. 2).

І знов Київ. Тільки Ернст його не впізнав: місто вирувало. До Києва докотилася революція.

Для людей мистецтва всі ці метаморфози, численні зміни влад, військові дії мали ще свій спеціальний аспект. Картини, скульптури, книжки не вміли рятуватися ні від пожеж, ні від бомбардування, – вони просто гинули. Природжений кабінетний вчений, Ернст не міг стояти осторонь. З головою поринув він у роботу, ставши за вченого експерта Губкопмису. “Доводилось робити, – згадував він, – справжні труси або розкопки, – так, з темної ями на горіщі дому Бродського було витягнуто портрет Бісмарка пензля Ленбаха [...]. Музейні діячі працювали як пожежна команда, часто в небезпеці, завжди тягали речі на власній спині [...]”.

З ініціативи Георгія Лукомського, що очолював тоді архітектурний відділ Вукопмису, під керівництвом Ф.Ернста у 1919 р. в Києві було проведено реєстрацію всієї цивільної архітектурної старовини, разом близько 160 будівель. Коли почалася евакуація денікінців, які перекреслили всю попередню роботу, голова Вукопмису Вольський, що жив у підпіллі, ще до вступу Червоної армії скликав комітет, в тому числі й Федора Ернста, й разом вони відновили справу охорони. Рятуючи від плондрування бібліотеку професора Лук'яненка, Ернст захворів на висипний тиф і пролежав два місяці в ліжку. З приходом поляків він – згадує – “голодував як ніколи ні до, ні після того”. Влітку 1920 року Ернст ходив пішки за 65 верст від Києва для обміну хатніх речей на продукти.

На початку двадцятих років на Україні провадилося вилучення церковних цінностей на допомогу голодним. Усіх коштовностей у республіці було вилучено на суму 780 млрд. карб. (у цінах 1921 р.). Українські музейники доклали величезних зусиль, щоб зберегти пам'ятки, які мають мистецьке й історичне значення. У заяві з 26 квітня 1922 р., яку підписав зокрема й Федір Ернст, вони відзначали:

Ні одна країна в світі не постраждала в такій мірі від імперіалістичної та горожанської війни, як Україна. В жоднім краї не загинула за короткий час така кількість пам'яток, стільки музеїв, приватних колекцій, книгозбірень, архівів, старовинних садиб та окремих художніх предметів. Єдиними скарбницями старовинного народного мистецтва, що постраждали порівняно мало, були досі церкви й монастирі. Щоправда, й тут багато старожитностей загинуло в останні роки через безглузді евакуації 1915 р., через нещастя духівництва, грабунки й бандитизм. І ось тепер ми бачимо, що за не досить обачного проведення в життя справи вилучення матеріальних цінностей – можуть загинути найрідкісніші, невідновні пам'ятки мистецтва, матеріальна вартість котрих жалюгідна в порівнянні з цінністю мистецькою. Твір мистецтва, загинувши, не може бути знову відновлений. [...] Перетопити в зливки чи продати ці речі за кордон було б важким злочином перед народом [...].

Про одноставне подвижництво музейників красномовно свідчить лист академіка Федора Шміта з 8 березня 1922 р.: “Дорогий Федоре Людвіговичу, у Лаврі виявилася велика низка речей, яку Губкопмис своєчасно не взяв на облік – розмаїті панікадила, олтарі й таке інше. Серед цих речей є такі, що мають безперечну високу мистецьку й історичну цінність. Я дуже шкодую, що не маю мандата Губкопмису, – я б одразу взяв усе це на облік, якнайшвидше, аби сьогоднішня комісія ГубЮсту чогось не попустила. Не відмовте зараз же піти до Лаври й зробити все потрібне. Ваш Федір Шміт”.

Згодом Федір Ернст свідчив, що напружена робота й величезні зусилля невеличкої купки київських музейників (фактично трьох осіб) збагатили наші музеї, передусім Всеукраїнський Історичний ім.Шевченка та лаврський, вишуканою колекцією з не менш як п'яти тисяч старовинних виробів із цінних металів.

Досвід роботи в Ернста був такий великий, а його авторитет як охоронця пам'яток стояв так високо, що 27 лютого 1926 року президія Укрнауки призначила його на посаду крайового інспектора. У віданні Ф.Ернста перебували Київщина, Волинь, Поділля й Чернігівщина.

Трудність такої роботи полягала в тому, що на місцях часто доводилось стикатися з обурливими фактами вандалізму. Інколи випадкові люди опинялися навіть на посадах музей-

них працівників. У липні 1927 року Ф.Ернстові довелося розслідувати обурливу справу завідувача Конотопським округовим музеєм Олега Поплавського, яку він виклав у статті п.н. “Герострат з Конотопу” (*Пролетарська правда*, 3 серпня 1927). Заохочений “славою” працівника чернігівської політосвіти О.Оландера, що знайшов кілька мумій у фамільнім склепі Лизогубів під Седнівською церквою, Поплавський вирішив прославитись на останньому гетьмані України Кирилові Розумовському. Приїхавши до Батурина, він знайшов “доцільним проникнути всередину склепу через проломку склепіння”. Вламавшись до середини, ентузіясти муміології виявили однак тільки кістки, шматки погнилого одягу та цинкову, насліпо залютовану скриньку коло труни. Місцевий слюсар, тую скриньку відчинивши, витяг із бурої тирси, просякнутої якимись пахучими речовинами, гетьманове серце. О.Поплавський стягнув іще з небіжчикової ноги шовкову панчішку, взяв трохи волосся з голови, клаптики одягу, атласного савану, гудзики й позументи та відламав від труни срібного герба. Лише на другий день він надіслав листа до Всеукраїнського археологічного комітету, запитуючи: “Як бути з відкритим листом на право розшуків склепу, чи треба його? Коли так, то як мога надішліть, хоч із запізненням”. У наступні дні Поплавський продовжив свої “дослідження”. Довідавшись про незаконні розколини, Ф.Ернст надіслав телеграму з вимогою негайно їх припинити. Приїхавши на місце, інспектор крайової комісії Ф.Ернст та її секретар В.Базилевич виявили, що склеп спішно замурували. Ернст писав у статті:

То не біда, що прекрасний мармуровий надгробок Розумовського, через пробиття склепу під ним, почав осідати. Зате одвідувач конотопського музею, зайшовши до кімнатки з музейною бібліотекою, побачить на одній з книжкових шаф покриту зеленою іржею скриньку, куди завідувач музею спокійно запускає руку і з робленою байдужістю промовляє: “А вот вам серце Розумовського”... А в канцелярії музею, в куточку на підлозі, загорнута в газету, лежить решта трофеїв славного конотопського муміолога.

На початку сімдесятих років О.Поплавський був ще живий, і автор цих рядків його відшукав в Ангарську. Він писав мені, що “за відкриття склепу гетьмана Розумовського, здійснене без санкції Академії наук”, його перевели на посаду молодшого наукового працівника до Харківського художньо-історичного музею...

Багато сили віддав Ф.Ернст переведенню Бердичівського монастиря босих кармелітів у статус історико-культурного заповідника та іншим численним справам. Охорона пам’яток вела до великих відкриттів. У червні 1927 року в Троїцькій церкві на Великій Васильківській вулиці в Києві (тепер – Червоноармійська) знайдено картину “Адам і Єва”. Наркомат віддав розпорядження київським музеям виділити непотрібні їм, непрофільні речі, і саме цю картину вніс до списку Лаврський заповідник (тоді “Музейне містечко”). Перед тим, як цього списку санкціонувати, Ф.Ернст запропонував дослідникові західноєвропейського мистецтва С.Гілярову оглянути картину, обіцяючи накласти вето на вивіз, якщо вона виявиться цікавою. “11-го червня, – розповідає Гіляров, – я побачив картину уперше і з першого ж погляду упевнився, що маю перед собою річ не тільки, як то кажуть, “класну”, але твір першорядний”. Гіляров атрибутував його як твір видатного німецького художника першої половини XVI ст. Лукаса Кранаха й написав про нього невеличку книжку. А в газеті *Вечерний Киев* (3 січня 1929) з’явилася замітка журналіста Всеволода Чаговця під лункою назвою “Як інколи знаходять золото”.

Здійснення охорони пам’яток не могло не тривати в музейництві. Ще на початку 1919 року за рекомендацією ректора Української державної Академії мистецтв Г.Нарбути, Федора Ернста було обрано на бібліотекаря й завідувача академічною галерією. Про його діяльність на цій посаді мені розповідала Ернстова помічниця, вже покійна художниця Марія Трубецька.

У 1922 році Ф.Ернст став одним із засновників величезного Музейного фонду, що утворився внаслідок націоналізації мистецьких творів. У 1922-1923 роках він працював у комісії для організації Лаврського музею культур та Київської картинної галерії (тепер – музей російського мистецтва), а в грудні 1923 р. його обрано на завідувача художнім відділом Всеукраїнського Історичного музею ім.Шевченка (тепер – у складі музею українського обра-

зотворчого мистецтва). З листа Федора Ернста до лєнінградського історика мистецтв Ст.Яремича з першої половини 1925 року видно, як він захопився: “[...] є маса невивставлених речей у фондї. Приводжу тепер останні до ладу, складаю (вперше в цьому відділі музею!) каталог, монтую, потім перейду до перевїски. Засоби, певна річ, найпримїтивнїші, включно до власного носовичка для витирання пилу. [...] Хочу обставитись трохи й речами побуту – старою меблею, порцеляною і т. ін.” (Архїв Державного Ермітажу, ф. 5, ч. 457, арк. 3зв.). За десять років роботи Ф.Ернст збільшив свій відділ приблизно у 15-20 разів, зайнявши увесь горїшний поверх музею систематично й науково укладеною збіркою українського малярства, графіки й скульптури. Він влаштував виставки українського портрета XVII-XX ст. (1925), творів Георгія Нарбути (1926), Т.Шевченка на тлі його доби (1927), українського малярства XVII-XX ст. (1929), першу персональну виставку творів О.Кравченка (1930). Цікаво, що в штатї відділу, крім завідувача, працювала ще тільки одна особа – на посадї лєборанта мистецтвознавець Аделаїда Артюхова.

Року 1929 Ф.Ернст одержав від ВУЦВК призначення на другого члена паритетної комісії у справі обміну культурними цінностями між РРФСР та УРСР, де він займався вишукуванням, дослідженням та передачею до українських музеїв численних культурних цінностей. Влітку 1931 року з доручення Наркомосу й Всеукраїнського товариства культурного зв’язку з закордоном він узяв участь у проведенні декади української культури в Грузії. Він керував організацією виставки українського мистецтва, відкритої в академічних залах національної галерії Грузії в Тифлісі, на яку було привезено кращі експонати українських музеїв.

Федір Ернст багато викладав. До 1930 року він керував семінаром з новітнього українського мистецтва й готуванням аспірантів при науково-дослідчій кафедрі мистецтвознавства. Читав лекції з історії українського мистецтва у Київському художньому технікумі та археологічному інституті, де 1923 року його було обрано на професора. До грудня 1933 року був професором Київського художнього інституту. Він працював також у численних виставкових комітетах і журї, читав силу прилюдних лекцій, проводив сотні екскурсій.

На базі матеріалу, з яким він мав справу, – пам’яток, речей у натурі, – розгорнулася його науково-дослідницька діяльність. Він не писав як Г.Павлуцький про твори далекого греко-римського мистецтва, – він досліджував те, що обстежував сам щодня. Ледве но повернувшись з-за Челябінська, він став одним із фундаторів Товариства студіювання мистецтв. Наступного, 1918 року його обрано на дійсного члена Історичного товариства Нестора-літописця, а 1919 року він був уже членом восьми товариств, зокрема Українського наукового товариства, Товариства діячів українського пластичного мистецтва, Українського товариства архїтектів.

Усі ці роки з великою любов’ю Ф.Ернст вивчав пам’ятки Києва. Вже на першому засіданні секції мистецтв Українського наукового товариства його обрали членом секції, а на сьомому засіданні – її секретарем. Читати протоколи, писані його рукою, – незрівнянна насолода. Ернст ретельно викладав основні думки всіх доповідачів, а за кафедру ставали Данило Щербаківський, Вадим Модзалевський, Микола Макаренко, Сергій Гїляров – найвидатнїші тодішні фахівці. Їхні думки, висловлювані під час обговорення доповідей чи поточних питань, Ернст конспектував по суті, коротко й повно. Друкування “Збірника секції мистецтв” зтяглося ледве не на рік, але 1921 року, зрештою, він вийшов. Читачі знайшли в ньому Ернстові праці – статті “Стара бурса в Києві”, “Дерев’яна Златоустівська церква на Старому Києві” та “Надгробок Румянцева-Задунайського в київській Лаврі”, некрологи Георгія Нарбути й Вадима Модзалевського, хронїкальні матеріали.

Прекрасне зведення різноманїтних джерел подав вчений у книжці, присвяченій київським контрактам. Якщо в статті 1921 року Ф.Ернст дійшов правильного висновку, що мармуровий барельєф на надгробку П.Румянцева-Задунайського належить великому різьбареві І.Мартосові, то вивчення в натурі мавзолею Павла І в Павловську призвело його до думки, що архїтектурну частину стилїстично близького до нього київського надгробка виконав французький архїтектор Тома де Томон. 31 березня 1928 року в прилюдному засіданні

чотирьох комісій порайонного дослідження історії України Ернст прочитав розвідку “Пляни Києва XVII-XVIII ст.” Вона мала вийти в складі “Київських збірників” (1930), але так і залишилася у рукопису.

Ще на початку 1918 року музично-художня секція Київського товариства самопомоги трудовій інтелігенції за домовленістю з радою Товариства студювання мистецтв влаштувала серію лекцій під загальною назвою “Мистецтво й старожитності Києва”, одну з яких було закріплено за Ернстом. Він сам прочитав їх усі на інструкторських курсах для підготовки керівників екскурсій по Києву. Набутий протягом багатьох років фактичний матеріал та досвід екскурсійної роботи Федір Ернст підсумував у капітальному путівникові по місту, складеному за дорученням Президії ВУАН. Хто цікавиться славетними пам’ятками давнього Києва, не раз тримав у руках цей цупкий томик у чорній палітурці з короткою назвою *Kiiv*. Екскурсороводи по місту знають цю книжку всю напам’ять. З-поміж київських путівників він справді один із найкращих, бо стисло й гарною мовою викладає перевірену інформацію про вулиці, споруди, установи.

Видала його 1930 року Всеукраїнська Академія наук. Написав 249 заміток до нього й відредагував увесь том Федір Ернст.

Наприкінці лютого 1919 року при Українській Академії наук утворилася біографічна комісія. Як відзначалося в інструкції, до словника мали увійти біографії діячів усіх національностей, які жили на Україні, починаючи від найдавніших часів аж до наших днів з усіх обсягів людської діяльності. 2 березня на редактора відділу діячів мистецтва таємним голосуванням одноголосно обрано Ернста. У доповідній записці до комісії він поділив свої матеріали на десять груп, де до діячів з усіх галузей мистецтв, включаючи музику й театр, а також прикладне мистецтво (меблі, порцеляна тощо), додав також дослідників, зокрема істориків мистецтва та археології. У процесі дальшої роботи Ф.Ернст додав сюди й меценатів, брав до уваги нумізматів, геральдистів, сфрагістів. Він опублікував звернення до громадськості, в якому коротко інформував про завдання словника й свого відділу. Склали списки головніших джерел для збирання відомостей про діячів мистецтва на Україні (рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ф. X, ч. 5137-38). На 1932 рік Ернст мав уже понад 5 тисяч карток, кожна з яких містила до десятка записів. Ця картотека збереглася.

Робота в біографічній комісії призвела вченого до вивчення цікавих мистецьких індивідуальностей. Активну участь взяв Федір Ернст у роботі Всеукраїнського Шевченківського комітету, комітету для впорядкування Шевченкової могили, комітету для збудування пам’ятника Шевченкові в Харкові. Аналізуючи численні проекти, він висловив важливі міркування, що лишилися пам’яткою мистецтвознавчої думки того часу. Один із засадничих принципів він висловив, відповідаючи на анкету Шевченківського комітету: “[...] шануючи пам’ять поета, ми повинні зберегти те, що подобалося йому, а не пристосовувати всю гору й місцевість відповідно до наших смаків – смаків горожан другої чверті ХХ-го сторіччя. Останнє було б пам’ятником нам, а не поетові”. Він протестував проти “перерізання усїєї гори прямими лініями сходів, алеями, боскетами, квадратними площадками тощо” й вітав перенесення подалі готелю. “Треба й далі, – писав він, – уникати всього, що загрожує обернути цю гору в повітовий бульвар для міста Канева”. В огляді проектів 1929 року він писав:

Замість максимальної обережності, підкреслення природної краси цього місця, яке обрав сам поет, – проекти немилосердно різуть схили гори прямими лініями сходів, подібних на бетонові сходи до київського пляжу, розводять банальні бульвари (бульвар – на такій могилі!), споруджують кругленькі як паштет кургани. [...] Але чи не краще над усе зберегти й підкреслити природну величність, могутню красу цього місця, забравши геть навіть те, що розвела тут, бодай з добрим наміром, але дрібна душа нащадків, – всі ці штахетики, алейки, крамнички, грядки з квіточками, поштові скриньки? Чи не краще було б провести сходи чи дорогу ярком, за горою, так щоби перед одвідувачем одразу розгорталась картина могили й широкої долини Дніпра? І, збільшивши курган, поставити на ньому монументально-простий обеліск з лаконічним написом?

До великих узагальнень під час роботи над шевченківською виставкою вчений прийшов у монографії *Шевченко як маляр на тлі доби*. Фіксує імена діячів мистецтва, Ернст відновив кілька цікавих індивідуальностей, передусім портретиста Гольпайна. Він зареєстрував 54 його твори, розподілив їх по роках і послідовно розглянув, повідомляючи принагідно численні дотичні подробиці, зокрема з історії самих портретів.

У ленінградському Ермітажі, в київській збірці інженера Гурецького, в гурзуфському будинку генерала Раєвського Ернстові трапилися твори невідомого доти художника Гроте. Він виявивсь автором грандіозної панорами Києва (довжиною 4,5 м), мальованої з вікон чи з даху Інституту шляхетних дівчат по повному колу, навкруги всього будинку. Цей твір, а також київські краєвиди, що змалював Гроте, захопили вченого. Ернст встановив, що у 1850-1854 роках Гроте викладав малювання в згаданому інституті. Він описав, зіставив його твори.

Важко переоцінити Ернстову працю з фіксації, збереження, вивчення та популяризації творчої спадщини Георгія Нарбута. Свого часу ленінградський пушкініст Лернер писав: “Чи пам’ятає Нарбута Київ так, як пам’ята його Петербург? Навряд. У кожному разі так спогадати його, як спогадала північна столиця (влаштуванням виставки 1922 р. – С.Б.), Київ не здогадався, а втім, ніколи б і не потрапив”. Отже, великою мірою завдяки саме Ф.Ернстові Петроградську виставку набагато перевершила саме київська: коли на першій оригінальних творів Нарбутових було 92, то на київській – 505, коли на петроградську організатори підібрали 89 видань в оформленні графіка, то на київській їх було 223. Повна репрезентація творів сприяла їхній реєстрації. Склавши каталог, Ф.Ернст написав розвідку, досі неперевершену ні за масштабністю, ні за глибиною історичної аналізи, ні за яскравістю стилю.

Влаштувавши посмертну виставку творів Олександра Мурашка, вчений поклав початок дослідженню і цього видатного майстра. Велику цінність для істориків мистецтвознавчої науки мають Ернстові некрологи її клясиків – Григорія Павлуцького, Миколи Біляшівського та, особливо, Данила Щербаківського, що переріс у цілу окрему розвідку.

Хоч мистецтвознавчі дослідження на Україні почато давно, лише праці Федора Вовка, Василя Горленка, Ольги Косач, Євгена Кузьміна й Пелагеї Литвинової вперше практично визначили предмет українського мистецтвознавства. Саме вони дали початок дослідженню українського мистецтва як такого, початок тій науці, що почала систематично розбудовуватися лише на переломі XIX й XX сторіч. Незабутня заслуга Федора Ернста перед наукою полягає в тому, що в етапній, нехай і невеликій, книжці 1919 року він дав перший суцільний, синтетичний огляд історії українського мистецтва XVII-XVIII ст. Багато його положень стали загальноновизнаними. Праці Федора Ернста старанно укладено, щедро насичено фактичним матеріалом. Повною мірою до нього можна прикласти світле ім’я інтелігента. Як людині йому було притаманне внутрішнє душевне благородство, висока порядність.

В останні місяці його життя я мав честь знатися з близьким товаришем Ернста, колишнім директором Київського архіву давніх актів професором Віктором Романовським. 27 січня 1971 року він писав мені, що Ернст ніколи не відчував себе на Україні емігрантом: “Я з ним навчався з першого класу гімназії й до закінчення. Він завжди виявляв інтерес до місцевої історії [...]”. А дружина Ернста, теж уже давно покійна Тамара Ернст розповідала, як вони їздили на Запоріжжя 1929 року. Ця поїздка була прощальна, адже невдовзі пороги мали бути затоплені.

Важко сказати, – писала мені Тамара Ернст, – скільки часу тягся наш шлях. Знаю лише, що цілком знемагала від спеки й втоми. З того, що розповідав дорогою чоловік, я схоплювала лише окремі уривки фраз. Не було навіть сили висловити йому свій протест. Лише діставшия того місця, звідки було видно Хортицю, Ф.Л. нарешті перестав крокувати. Трохи отямившись, я зібралася було вибухнути докорами. Та мене вразив і зупинив вираз обличчя, з яким він мовчки дивився на цей острівець, знявши капелюха на знак поваги до тієї святині, яку він для нього являв.

Часом хтось із діячів культури може вдатися до театрального ефекту навіть на похороні. Ернстів гарний жест театру зовсім не стосується, і ми йому свідки суто випадкові.

Щирий і органічний порив Ернстової душі хочеться зафотографувати у пам'яті лише як доказ його високого патріотизму. Може, це несподіваний і для когось несмачний парадокс, але в рішучі хвилини він показував більшу відданість нашій культурі, аніж багато хто з прізвищами на -енко.

Коли двадцять роки почали повертати на тридцять, настав час самовизначень. Грубо кажучи, одні ставали на боротьбу за нашу культуру, інші писали доноси. Саме дійшло бо до систематичних нагінок і перших арештів. І чи ж не парадоксально, справді, що київський музейник Б.Пилипенко (-енко!) викривав на зборах Ернста, бо той “завжди протаскував Нарбута”? І якщо Пилипенкові йшлося, мабуть, про те, щоб вислужитися, обернулося парадоксом новим. Першого арештували якраз його, а Ернст віддав його дружині свою платню “до повернення чоловіка”, бо вона лишалася з дитиною безпорадна.

Федір Ернст любив Україну, любив Київ незрадливо й жертовно. Якщо в роки громадянської війни темні люди нищили по мастках бібліотеки й архіви, збірки порцеляни й картини, Ернст робив усе, щоб із старих пам'яток зберегти хоч щонебудь. Він ретельно студіював нашу культуру, влаштовував виставки, всіляко популяризував шедеври українського мистецтва. Дехто зраджував пам'ятникам мистецтва, вигороджуючи себе. Такі лицарі як Данило Щербаківський, Федір Ернст, Стефан Таранушенко стояли до останнього. Чи усвідомлювали вони, що за таку позицію треба ставити на карту все? Безперечно, усвідомлювали.

Протягом багатьох років по музеях країни йшло вилучення коштовних речей, зокрема виробів із дорогоцінних металів, для продажу за кордон. Федір Ернст дуже пишався одним із експонатів історичного музею – фамільним сервісом гетьманів Браницьких. Коли до Києва прибула відповідна комісія на чолі з братом Молотова Скрябіним, побоюючись, що сервіс підпаде під вилучення, вчений позабавив у фондах пачки з ним, а коли комісія мала вже прийти, вигадав собі якусь справу, щоб відлучитися. Його колега підвів приїжджих до цих пачок і повідомив, що в них зберігається срібло. Пачки порозбивали, речі внесли до списку на вилучення, а один з членів комісії зауважив, що “за цей сервіс хтось іще добряче посидить”. Іншого разу під вилучення потрапили дві енкавстичні ікони, про які Ернст не раз говорив як про пам'ятки світового значення. На його думку, вивезення цих пам'яток за кордон було б державним злочином. Коли, заспокоюючи його, дружина спробувала сказати щось у тім сенсі, мовляв, ікони до деякої міри компенсуються тими, що залишаться, і що вони, може, потрібніші для інших цілей, вчений у задумі промовив: “Мені дуже боляче, що так може міркувати моя дружина”.

Те, про що я тепер розповідаю, уже начебто й не наука. Це набагато більше: наука, піднята до рангу моралі. Адже можна лишатися фахівцем, володіти якимись професійними навичками й переходити межі елементарної людської порядності. Покоління вчених двадцятих років дало численні зразки просто героїчної поведінки в ситуаціях екстремальних. І хоч і серед них, тодішніх, траплялися люди нечесні й непорядні, тим світліші, тим яскравіші постаті героїв. Такі вчені як Ернст були справжні високі інтелігенти.

Ернста заарештували 23 жовтня 1933 року. Возили навіщось до Харкова, тоді назад до Києва. Нарешті настав день, коли передача, принесена до Лук'янівської тюрми, виявилась непотрібною. Вчений одержав три роки. 8 серпня 1934 року його відправили до Біломор-Балтійських таборів. Та Ернст і в тих умовах намагався служити науці. Він створив музей будівництва Біломор-Балтійського каналу, друкував науково-популярні розвідки в газеті *Переволка*.

Вірний друг і помічниця вченого – його дружина Тамара Ернст (дівоче прізвище Байкова, дочка генерала) згадувала:

На цілому життєвому шляху, попри все горе, яке доля з невідповідною щедрістю на нас вилляла, я жодного разу не пошкодувала, що йшла цим шляхом разом з Федором Людвіговичем – справжньою людиною й незамінним другом. Та хоч які великі були страждання, що випали на мою долю, вони не могли перевищити короткого та яскравого, наснаженого високим змістом щастя, яке було мені дане в особі чоловіка.

Ті періоди, коли горе від нас відступало, були заповнені настільки глибоким відчуттям радощів життя, спрямованого до благородних цілей, життя, центром якого лишалося не матеріальне, а духовне начало, супроводжувались таким розмаїттям яскравих і трепетних вражень, що зараз виглядають у спогадах набагато довшими, ніж було насправді. Фактично таких періодів було три: з 1926 по 1930 рік, з 1932 по 1933, а потім, за багато років, останній – з 1939 року до фатального 1941-го, коли вранці 16 липня ми з Федором Людвіговичем розпрощалися назавжди.

Це сталося уже в Уфі. Працівники евакуйованої до Уфи Академії наук УРСР часто зустрічалися з Федором Ернстом. Професор Сергій Маслов говорив потім, що відчував сором за свою розгубленість перед тимчасовою зміною звичної обстановки в порівнянні з тією зібраністю та палкою, непереборною творчою енергією, яку Федір Ернст зумів пронести недоторканими крізь ціле життя. Це був, казав Маслов, такий союз людини з наукою, порушити який могла тільки смерть.

Наприкінці червня – на початку липня Ф.Ернст ще підготував виставку, присвячену боротьбі російського народу проти іноземних загарбників. Вчений переживав майже фізичну муку від того, що на Україну, на рідний його Київ знову насувається воєнна армада з землі його предків, з Німеччини. Чи можливо осягти глибину його страждання?

Відійшовши від живого життя 16 липня, Федір Ернст не давав про себе жодної звістки...

Білокінь С. Федір Ернст // Сучасність. – 1990. – Ч. 7-8. – С. 86-98.

Український радянський мистецтвознавець, музейний працівник і пам'яткоохоронець Теодор-Ріхард (Федір) Людвігович (Львович) Ернст народився 28 жовтня (9 листопада) 1891 р. у Києві в сім'ї вихідців з Німеччини. Його дід по батьківській лінії в 1814 р. залишив розорену наполеонівськими війнами Саксонію і переселився на Україну. Маючи непогану кваліфікацію суконщика, він працював на поміщицьких текстильних фабриках і мануфактурах в Полтавській і Київській губерніях, на Волині. Зрештою, в середині 30-х років осів у Києві, де в 1837 р. народився і батько Федора – Людвіг Карлович. Ріс він у бідності, з раннього дитинства почав працювати розсильним. Однак завдяки наполегливості і старанності отримав освіту, вибився в люди: став прикажчиком, а згодом службовцем страхового товариства "Наdejда". Одружився на дочці професора Київського університету.

Жили з нею в злагоді і любові, раділи з перших кроків і успіхів дітей. А їх у сім'ї Ернстів було аж шестеро: 1877 р. народилася дочка Євгенія, 1880 р. – Олена, 1885 – син Георгій, 1887 – Віра, 1889 – Микола. Так що Федір був наймолодшим сім'ї. Не обділений увагою і ласкою, він вже в дитинстві зрозумів і увібрав в себе чи не найголовнішу рису своїх батьків – працелюбність, завдяки якій сім'я хоч і не купалася в розкоші, але бідності не знала.

Думаючи про майбутнє своїх дітей, батько Федора вже в зрілому віці вирішив завести свою справу. Вклавши деякі власні заощадження та взяті у борг гроші, він купив у Глухові 3 десятини землі, на якій побудував невеликий шпагатний завод (працювало до 25 робітників). В 1898 р. завод почав діяти, давати прибутки. Однак, щоб віддати борг, їх було занадто мало. І тому, коли влітку 1900 р. Людвіг Карлович помер, завод відразу був зачинений, а все його майно здано в оренду Клишнівському фабриканту Баксанту для виплати боргу. Так що вдова небіжчика Христина Миколаївна залишилась у Глухові (переїхала в 1898 р.) без усяких засобів до існування з дітьми на руках.

На щастя, від неї не відвернулися київські родичі. Завдяки їх матеріальній підтримці всі діти Ернстів отримали пристойну освіту. Федір розпочав її в 1901 р. в Глухівській чоловічій гімназії. Як згодом згадував Федір Людвігович, навчаючись в гімназії, він з захопленням стежив за революційними подіями 1905-1907 рр., навіть брав участь у кількох демонстраціях та мітингах, збирав революційні прокламації, читав популярні виклади робіт К.Маркса, твори К.Лібкнехта, К.Лассалья, А.Бабеля. Тричі його помешкання обшукували жандарми, які, проте, лише посилили ненависть молодого гімназиста до деспотії та реакції. Відтак, росли

його симпатії до лівих партій. Однак, на платформу жодної він так і не став, вже в гімназії обравши за головну справу свого життя не політику, а науку. Причому все більш схилився до історії.

Думається, не обійшлося тут без впливу старшого брата Миколи, який після закінчення гімназії студював історичні науки в Берлінському університеті. Зрештою, отримавши в 1909 р. срібну медаль за курс Глухівської гімназії, Федір виїхав разом з Миколою до Берліна. Кошти на його навчання дав дядько, відомий київський окуліст доктор Нізе. Поступивши на філософський факультет Берлінського університету, Ф.Л.Ернст з особливою настирливістю вивчав історію, археологію, історію культури, весь вільний час проводив в Берлінських музеях і бібліотеках, або ж у подорожах по визначних місцях Німеччини і Австрії, знайомився з музеями, пам'ятками історії та культури. Безперечно, навчання в Берліні значно розширило кругозір Федора Людвіговича, сприяло поглибленню його інтересу до проблем минулого.

Втім, вже 1910 р. з'ясувалося, що вони безпосередньо пов'язані з проблемами сучасними. В розмові з Ф.Л.Ернстом один із чиновників Київського навчального округу пояснив йому, що при німецькому підданстві та закордонній освіті нічого навіть мріяти про викладання історії в навчальних закладах Росії. Ф.Л.Ернст же мріяв саме про це. Тому влітку 1910 р. він забрав документи з Берлінського університету і восени цього року поступив на історико-філологічний факультет університету св.Володимира в Києві.

Розпочав заняття на історичному відділенні факультету, однак вже через декілька місяців записався на кафедру історії мистецтва, яку очолював Г.Г.Павлуцький. Один із провідних мистецтвознавців дореволюційного часу, Г.Г.Павлуцький захопив Ф.Л.Ернста не традиційністю підходів до питань історії мистецтва, особливо ж – до проблем мистецтва України, яке він серед перших виділив як окремий предмет дослідження. Імпонувало Федорові Людвіговичу в роботі Г.Г.Павлуцького зі студентами і надання їм можливості спробувати свої власні сили у самостійних дослідженнях. Так вже з 1911 р. Ф.Л.Ернст почав працювати над запропонованими Г.Г.Павлуцьким мистецтвознавчими темами.

...Ще 23 жовтня 1913 р. Ф.Л.Ернст у заяві на ім'я Київського генерал-губернатора просив надати йому російське підданство. Однак вирішення цього питання не прискорював, сподіваючись лише в 1915 р., після закінчення університету, поступити на роботу – як медальїст планував залишитися при кафедрі для підготовки до професури. Отже, війну зустрів німецьким підданим. І вже в серпні 1914 р., згідно розпорядження поліції, був відправлений спочатку до Оренбурга, а згодом в Челябінський повіт Оренбурзької губернії. Жив попервах в с.Куртамиш (1914-1915), потім в німецькій колонії на хуторі Баскурівка (1915), в с.Заманільн (1916) і, нарешті, знову в с.Куртамиш (1916-1917). Вже в жовтні 1914 р. мав повернутися до Києва – отримав право на російське підданство. Але якийсь чиновник канцелярії генерал-губернатора, сподіваючись на хабара, приховав це рішення і ще більше двох років Ф.Л.Ернст змушений був терпіти аж ніяк не заслужені знущання і приниження від поліцейських органів, матеріальні нестатки – жив з приватних уроків, але їх пропонували надто мало...

Прибув він до Києва 12 квітня 1917 р. і відразу пішов до університету – необхідно було вирішити питання про екзамени за останній курс та державні іспити. Отримав дозвіл скласти їх і в 1918 р. став дипломованим випускником Київського університету, був залишений на кафедрі історії мистецтва стипендіятом для підготовки до викладацької роботи...

16 липня 1941 р. Ф.Л.Ернста було заарештовано. Кваліфікувавши його дії по ст.58-1а, 58-10, ч.ІІ і ст.58-ІІ КК РРФСР, Особлива нарада при НКВС СРСР 10 жовтня 1942 р. прийняла рішення: “Ернста Федора Людвіговича, він же Львович, за зраду батьківщини і антирадянську агітацію – РОЗСТРІЛЯТИ. Особисте майно КОНФІСКУВАТИ”. 28 жовтня 1942 р. вирок було виконано...

Нестуля О.О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 101-113.

Зібер Микола Іванович

Зібер (Николай Иванович), 1844-1888) – економіст, син швейцарського підданого і малоросіянки, уроженець Тавричеської губернії, вихованець симферопольської гімназії і Київського університету, в якому закінчив курс по юридическому факультету, після чого недовго був мировим посередником в Волинській губернії. В 1871 г., за дисертацію “Теорія цінності і капітала Д.Рикардо, в зв'язі з позднішими роз'ясненнями” (“Київські Університетські Известія” 1871 г., № 1-2, 4-11), отримав ступінь магістра політичеської економіки і командирований за кордон. В 1873 г. університет святого Володимира обрав Зібера доцентом по кафедрі політичеської економіки і статистики, але в 1875 г. він пішов в відставку і поселився в Швейцарії, звідки постійно брав участь своїми статтями в російських журналах, а також в газеті “Російські Ведомості”. З журнальних статей Зібера найбільш помітні: “Економічеська теорія Карла Маркса” (“Знання”, 1876, № 10, 12; 1877, № 2; “Слово”, 1878, № 1, 3, 9, 12); “Історія швейцарської альпінської долини” (“Вісник Європи”, 1881, № 10); “Економічеські ескізи” (“Отечественні Записки”, 1880, № 12; 1881, № 3, 5, 6, 9, 11; 1882, № 4 і 6); “Судьба общинного володіння в Швейцарії” (“Вісник Європи”, 1882, № 7); “О впливі прогресу на бідність” (“Російська Мисль”, 1883, № 9, 11, 12); “Розподіл земельної власності в Німеччині” (“Російська Мисль”, 1883, № 1 і 2); “Общественна економіка і право” (“Юридический Вісник”, 1883, № 5, 9 і 10). Найбільшу відомість доставило Зіберу вищепом'януте сочинення о “Теорії цінності”, найбільш повне не тільки на російській мові, але і в іноземній літературі викладення різних теорій і визначень цінності і капітала. Д.Рикардо, ім'я якого поставлено в заголовку цього сочинення, є тільки головним центром, навколо якого групуються інші економісти. Чрезвычайно високо ставляючи Рикардо (повне зібрання сочинень якого, в перекладі на російську мову, Зібер видав окремою книгою, в 1882 г.), Зібер в той же час намагався довести пряму спадкову зв'язок між теоріями цінності Рикардо і Карла Маркса. Останній знайшов собі в Зібері кращого інтерпретатора і популяризатора в російській літературі. Це виразилося особливо в гарячій захисті головного сочинення К.Маркса “Капітал” від його російських критиків, Герье, Чичеріна і Ю.Жуковського, а також і в позднішому, головному сочиненні Зібера: “Рикардо і К.Маркс в їх общественно-економічних дослідженнях” (СПб., 1885). В цій книжці, являючесья, до певної ступені, переробкою “Теорії цінності”, Зібер ще повніше зобразив природну еволюцію теорії Рикардо в учення Маркса, освітив особливо яскраво процес розвитку капіталістичеського виробництва і переживання ним трьох основних фазисів: ремесло, мануфактура, фабрика. Благодаря, головним чином, трудам Зібера, трудова теорія цінності Рикардо-Маркса і Марксова схема економічеського розвитку отримали і в російській економічеській науці тверду і міцну постановку. Найкращий спосіб викладення і критики розглядаємих теорій виявляє як обширну ерудицію Зібера, так і видатну його здатність до теоретичеського мислення і творчеству. Більшість інших трудов Зібера вращається навколо тих же теоретичеських питань. В “Очерках первобытної економічеської культури” (1883) Зібер, користуючесья обширним літературним матеріалом по описанню быта різних некультурних народів і племен, а також і історическими даними о первобытній обстановці нинішніх культурних європейських народів, робить спроби обобщення первобытних форм общественної життя. Головним чином його увага звернена на економічеські явища, але поряд з ними освітаються форми шлюбних і сімейних відносин і т.п. сторони життя общества. Головна думка сочинення заключається в тому, що общинні форми господарства, в їх різних стадіях, представляють універсальні форми економічеської діяльності на ранніх ступенях розвитку. Підтверджується це розглядом різних видів і моментів общинної господарської діяльності – охоти, рибної ловлі, пастушества, земледілля, робіт по вижиганню лісів, зрошенню, будівництву жител. Первобытні види і поняття власності і різних форм обміну також знаходять у Зібера достатньо повне освітлення, також як і процес розвитку общественно-обязательної діяльності, общин, так і корпорацій. Зібер помер і похований в Ялті.

Зибер Николай Иванович [10(22).3.1844, Судак–28.4(10.5).1888, Ялта], русский экономист, один из первых популяризаторов и защитников экономического учения К. Маркса в России. Окончил юридический факультет Киевского университета (1866). Был мировым посредником в Волынской губернии. Магистр политической экономии с 1871, профессор кафедры политической экономии и статистики Киевского университета (1873-75). В 1875 вышел в отставку и вскоре уехал за границу (Швейцария, Англия). В Лондоне встречался с К. Марксом и Ф. Энгельсом (1881), был тесно связан с прогрессивной общественностью России. Сотрудничал в журнале “Знание”, “Слово” (1876-78), в которых опубликовал цикл статей под названием “Экономическая теория Маркса” (изложение 1-го т. “Капитала”). В 1885 издал свой основной труд “Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях”, написанный на основании его диссертации 1871. К этой работе примыкает цикл статей З., направленных против Ю. Г. Жуковского, Б. Н. Чичерина, пытавшихся критиковать Маркса. З. подвергал критике экономические концепции народников, в частности В. П. Воронцова (В. В.). Однако революционная сущность марксизма осталась чуждой З. Он не понимал исторической роли пролетариата, неизбежности пролетарской революции. Из др. работ З. выделяются “Очерки первобытной экономической культуры” (1883). Труды З. оказали влияние на Г. В. Плеханова, Д. Благоева, Н. Е. Федосеева и др. ...
<http://www.oval.ru/enc/27819.html>

Каяндер Микола Миколайович

Каяндер, Николай Николаевич, кандидат естественных наук, приват-доцент по предмету химии, коллежский ассессор, из дворян, вероисповедания лютеранского, родился в 1851 г., в С.-Петербурге; воспитывался в Новгородской гимназии, по окончании курса которой, в 1868 г., поступил на юридический факультет С.-Петербургского университета, а в 1871 г. перешёл на естественное отделение физико-математического факультета того же университета, где и окончил курс в 1875 г. со степенью кандидата естественных наук. По окончании курса получил должность сначала сверхштатного, а в 1877 г. и штатного лаборанта химической лаборатории в том же университете, в отделении профессора Менделеева. В 1879 г. избран Советом университета св. Владимира лаборантом при химической лаборатории. В 1881 г. защитил диссертацию на звание приват-доцента по предмету химии и в продолжение 1883 г. читал курс общей теоретической химии студентам 2, 3 и 4 курсов естественного отделения физико-математического факультета. В 1884 г. уволен от службы, по прошению.

Состоял членом химического отделения Русского физико-химического общества и Киевского общества естествоиспытателей.

Учёные труды Н. Н. Каяндера: 1) *Определение коэффициента расширения воздуха* (Журн. Рус. химич. общ. 1875, т. VII, стр. 316); 2) *Определение коэффициента расширения газов* (Журн. Рус. химич. общ. 1876, т. VIII, 191 стр.); обе эти работы произведены под руководством профессора Менделеева и краткий отчёт о них напечатан совместно; 3) *О скорости химических реакций* (Журн. Рус. химич. общ. 1876, т. VIII, 327 стр., и более подробные статьи в *Berichte d. Deut. Chem. Ges.* 1877, Bd. X, S. 3); 4) *К вопросу о скорости химических реакций* (Унив. Изв. 1880, а также Журн. Рус. физико-химич. общ. 1881, стр. 246-331; эта статья напечатана также отдельно, как *pro venia legendi*); 5) *К вопросу о скорости химических реакций* (Унив. Изв. 1881, а также Журн. Рус. физико-химич. общ. 1881, стр. 457); 6) *К вопросу о скорости химических реакций* (Унив. Изв. 1882, № 9); 7) *О необходимости поправок термо-химических данных* (Журн. Рус. физико-химич. общ. 1883). *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 237-238.*

Кесслер Карл Федорович фон

Кесслер, Карл Федорович, доктор философии, ординарный профессор по кафедре зоологии, тайный советник, вероисповедания лютеранского, родился в местечке Дамрау, в Кенигсбергском округе, 19 ноября 1815 г. В 1822 г. отец его, по вызову русского правительства, определился главным лесничим в Грузии, в военных поселениях Новгородской губернии. Близость Петербурга заставила отца поместить своего сына в 1828 г. пансионером в 3-ю гимназию, из которой Кесслер, по окончании курса, поступил в 1834 г. на II-е отделение философского факультета С.-Петербургского университета.

В то время Петербургский университет украшался талантливым зоологом С.С.Куторгою. Его оживлённые лекции и определили дальнейшую учёную карьеру Кесслера: он сделался зоологом, хотя первая его научная работа, увенчанная факультетом золотой медалью, относилась к чистой математике. Окончив в 1838 г. университетский курс со степенью кандидата, Кесслер поступил в 1-ю С.-Петербургскую гимназию старшим учителем математики и физики.

Любовь к природе, зародившаяся несомненно ещё в детском возрасте в родительском доме; талантливые лекции С.С.Куторги и дружеские отношения, установившиеся с Н.И.Железновым со студенческой скамьи, заставили Кесслера, не смотря на преподавание математики и физики, посвящать свободное время на изучение царства животных (вместе с Железновым он совершил в 1837 г. путешествие по Финляндии; в 1837-38 гг. они же готовились вместе в учёные экспедиции в Хиву и для исследования полярных стран, но это предположение не осуществилось). В последние годы студенчества и по окончании курса Кесслер много занимался литературной работой. Целый ряд переводных и компилятивных статей помещён им в “Энциклопедическом Лексиконе”, изд. Плюшаром; несколько статей было помещено также в “Картинной Галлерее”, в “Библиотеке для чтения” и других; но скоро он отказался от литературного труда, отдавшись вполне научным исследованиям и приготовлению к магистерскому и докторскому экзаменам, опять вместе с Железновым. И той, и другой степени они были удостоены в один день. Результатом научных занятий Кесслера явилась в 1840 г. магистерская диссертация: “О ногах птиц в отношении к систематическому делению этого класса”, а в 1842 г. докторская диссертация: “О скелете дятлов по отношению к месту, занимаемому этим родом в классе птиц”. Обе работы, сохранившие и до сих пор своё научное достоинство, были впоследствии изданы на немецком языке Московским обществом испытателей природы, действительным членом которого Кесслер состоял с 16 октября 1841 г.

В 1842 г. бывший профессор Киевского университета А.Ф.Миддендорф собирался в сибирское путешествие и на его место университетом св.Владимира избран, 5 ноября 1842 г., К.Ф.Кесслер – адъюнктом по кафедре зоологии.

По прибытии в Киев, Кесслер вступил в должность 21 января 1843 г. и занялся изучением местной фауны и устройством зоологического музея, причём ему много содействовал консерватор А.Б.Шустерус, перешедший в Киев вместе с большей и лучшей частью коллекции, переданной из Виленской медико-хирургической академии (другая часть её была передана Дерптскому университету; Киевскому же университету досталась и коллекция Кременецкого лицея).

Влияние Кювье и его школы на университетское преподавание в то время было громадно. Под этим влиянием воспитался и выступил на кафедру зоолог Кесслер. И план его был в сущности повторением программы его учителя С.С.Куторги... Но подражание учителю было только внешним. После него осталась целая кипа бумаг – это курсы по разным отделам науки зоологии, составлявшиеся самостоятельно Кесслером, стоявшие всегда на высоте науки своего времени и отличавшиеся педантической добросовестностью в приложении даже мелочей.

В преподавании как в Киеве, так потом и в Петербурге, он постоянно следовал тому же плану, т.е. студентам 1 курса читал общую зоологию (анатомическое и систематическое обозрение всего животного царства), а в следующих затем курсах – подробную анатомию,

систематику и жизнеописания животных отдельных классов, в таком порядке, чтобы студент этих курсов имел возможность прослушать по одному классу из каждого большого отделения животного царства. Для трёх же старших курсов излагалась им сравнительная анатомия, по системе органов. Лекции эти сопровождалась обыкновенно практическими демонстрациями. Общую зоологию в Киеве он излагал, придерживаясь сочин. Wiegmann und Ruthe; специальную – отчасти по собственным запискам, отчасти придерживаясь сочинений Кювье, Бленвиля, Эренберга и Дюжарджена; сравнительную анатомию читал, руководствуясь сочинениями Кювье, Вагнера, Зибольта и Станниуса.

На первых же порах он занялся устройством зоологического кабинета: почти ежегодно он совершал учёные экскурсии-охоты в окрестностях Киева, вместе с профессорами университета: Мирамом, Роговичем, Траутфетгером, Чунаевичем, Матвеевым и др., о которых вёл обстоятельные дневники, показывающие, что у Кесслера созрела мысль с возможной полнотой исследовать периодические явления жизни местных животных.

Кесслер обратил впервые особенное внимание на изучение птиц, результатом которого явились в 1847 г. “Руководство для определения птиц, которые водятся или встречаются в Европейской России” и прекрасная коллекция представителей многих птиц, среди которых находится редкий экземпляр *Anser ruficollis* Pall., убитый в 1859 г. в с.Вишенках. В этом направлении Кесслер продолжал свои занятия ещё лет 6, причём обращал особенное внимание на перелёт птиц. Для собирания наибольшего числа данных о перелёте он сумел заинтересовать и заставить других лиц заняться этим предметом, при помощи которых ему и удалось устроить несколько наблюдательных станций. В 1853 г. он напечатал, собранный им по этому предмету, материал в *Bull. de la Soc. des nat. de Moskou*, под заглавием “*Einige Beiträge zur Wanderungsgeschichte der Zugvögel*”. Для полноты перечня работ Кесслера относительно птиц (кроме тех, которые вошли в состав Естественной истории губерний Киевского учебного округа) мы укажем ещё на две статьи. Одна из них: “Гнездо ремеза”, появившаяся в 1857 г. в *Вестн. естеств. наук*, а другая: “О собирании материалов для русской орнитологии” была помещена в 1862 г. в *Киев. Унив. Известиях*.

В 1845 г. Кесслер в первый раз совершил поездку за границу, где познакомился со многими известными зоологами и тщательно изучал музеи. В эту поездку он посетил: Вену, Мюнхен, Цюрих, Страсбург, Париж, Лейден, Амстердам, Франкфурт, Готу, Геттинген, Брауншвейг, Гамбург, Лейпциг.

В 1848 г. дошло до сведения Кесслера, что князь Воронцов снаряжает военную экспедицию в Дагестан. Вместе с профессором Роговичем, Кесслер выразил желание участвовать в этой экспедиции, для исследования Дагестана, этого почти неизвестного края, в естественно-историческом отношении. Университет одобрил их намерение и с полной готовностью согласился содействовать успешному ходу исследований, но когда это дело было доложено Киевскому военному генерал-губернатору, управлявшему тогда Киевским учебным округом, генерал-адъютанту Бибикову, то последний, хотя и одобрил предложение университета, но нашёл более целесообразным привести собранные естественно-исторические сведения Киевского учебного округа в общую систему и пополнить их новыми исследованиями и затем издать в виде особого сборника. С этой целью Бибиков предложил составить комиссию из членов физико-математического факультета. С утверждением устава комиссии, последовало её открытие 21 февраля 1851 г., под главным руководством Киевского военного генерал-губернатора, управлявшего Киевским учебным округом...

Когда учёная экспедиция в Дагестан была отклонена Бибиковым и решено издать Естественную историю губерний Киевского учебного округа, то Кесслер, не дождавшись ни утверждения устава, ни открытия комиссии, издал уже в 1850 г.: “Перечень млекопитающих животных”. Между тем его учёные экскурсии и личные наблюдения приобрели более широкое развитие. В 1849 г. он предпринял поездку в Полтавскую губ. для изучения фауны степей; в 1850 г. по Киевской губ; в 1852 г. в Полтавскую и Черниговскую губ. для изучения гадов и амфибий. В последующие годы внимание его было обращено главным образом на изучение рыб. По поводу определения их у Кесслера возникла оживленная переписка с Гек-

кедем и Кнером. В 1856 г. он совершил большую поездку в Подольскую губ., Бессарабию и в Херсонскую губ., для изучения рыбной фауны их рек. В этих поездках принимали иногда участие и другие профессора университета: Феофилакт, Рогович и лица, близкие по занятиям к Кесслеру – Шустерус, садовник Гохгут, студенты, а в разных местах России у него были свои корреспонденты. В 1858 г. Кесслер совершил известную экспедицию по северным берегам Чёрного моря, результаты которой изложены им в особой книге, изданной в 1861 г. В эту поездку его сопровождал студент К.Ельский, впоследствии (1862) магистр Киевского университета.

Другую цель имел в виду Кесслер, предприняв в 1851 г. путешествие в Петербург и Москву. В Москве он познакомился и сошёлся с наличным составом московских учёных (Рулье и др.), как раз в то время, когда у них зародилась мысль сделать естественные науки более популярными изданием общедоступного журнала. Мысль эта осуществилась в 1854 г. появлением “Вестника естественных наук”, в котором Кесслер принимал активное участие.

Разбросанность учёных сил на громадном пространстве нашего отечества подала Кесслеру в свою очередь мысль создать съезды на подобие германских, для сближения русских естествоиспытателей и врачей, на которых они могли бы обмениваться своими сведениями. С этой целью им был составлен в 1856 г. проект съезда естествоиспытателей и врачей и представлен министру народного просвещения А.С.Норову.

В 1860 г. Кесслер вторично отправился за границу и присутствовал на съезде германских естествоиспытателей и врачей в Кенигсберге, на котором он принимал активное участие, о чем свидетельствует *Amtlicher Bericht des Naturforscherversammlung in Königsberg* (1861). В этом издании напечатана заметка Кесслера: “*Bemerkungen über einige Fische des Schwarzen Meeres*”.

Вернувшись в Киев под обаянием Кенигсбергского съезда Кесслер с новой силой принялся за устройство съездов. Его старания увенчались успехом. Не надеясь собрать общий съезд, он воспользовался переменами, произошедшими тогда в гимназическом преподавании, и, при помощи попечителя Киевского учебного округа Н.И.Пирогова, получил разрешение созвать первый съезд учителей естественных наук гимназий округа. Первый съезд учителей состоялся с 11-18 июня 1861 г. Второй съезд с 11-18 июня 1862 г. был гораздо многочисленнее: на него съезжались с разных концов России. В нём приняли участие 61 человек.

В это время Кесслер принадлежал уже С.-Петербургскому университету. Весной 1861 г. скончался С.С.Куторга, а вскоре за тем на его место был избран Кесслер. Только временное закрытие С.-Петербургского университета продлило его пребывание в Киеве до 13 октября 1862 г., когда Кесслер простился с университетом св.Владимира, чтобы продолжить свою плодотворную деятельность в родной *alma mater*.

В университете св.Владимира Кесслер занимал следующие должности: в 1843 г. он был избран секретарем философского факультета; в 1844 г. утверждён экстра-ординарным профессором по кафедре зоологии, в 1845 г. избран ординарным профессором по занимаемой кафедре; с 1856-1862 г. состоял деканом физико-математического факультета. В звании декана и члена Совета, он весьма сочувственно относился к интересам факультета и университета, как видно из многочисленных мнений и бумаг, представленных им по разным вопросам.

С переездом Кесслера в С.-Петербург учёная деятельность его проявилась в трудах Русского энтомологического общества и Вольного экономического общества, в котором он прочёл шесть (в 1863 г.) публичных лекций – единственный случай чтения Кесслером публичных лекций; в путешествии на Онежское озеро и его побережья (в 1866 г.); в устройстве первого съезда естествоиспытателей (1867 г.) и С.-Петербургского общества естествоиспытателей (учр. 28 дек. 1868 г.), которое единогласно избрало и потом постоянно избирало его своим президентом и в котором почти в течение 12 лет Кесслер был самым деятельным членом, чему доказательством служат одиннадцать томов трудов Общества, изданных при жизни Кесслера. С особой любовью и вниманием он встречал первые шаги в Обществе

молодых, начинающих натуралистов. Результаты своих поездок, предпринятых при пособии от университета, по России, Кавказу и Крыму (1867-71 гг., 1875, 1878-80 гг.), он доставлял в то же Общество, а богатые коллекции, собранные им, в течение сорокалетней учёной деятельности, целиком поступили в университетские кабинеты. К нему присылали также учёные свои собрания из отдалённых мест России, для обработки. Он был на всех шести съездах русских естествоиспытателей и редкий из этих съездов не налагал на него каких-нибудь хлопот и ходатайств в С.-Петербурге. Благодаря Кесслеру, Россия владеет двумя рабочими столами на зоологической станции Дорна в Неаполе. Ему же обязана своим существованием биологическая станция в Севастополе, об устройстве которой он особенно хлопотал в последнее время.

В С.-Петербургском университете Кесслер пользовался таким же неизменным уважением, как и в Киеве. Он состоял деканом факультета и дважды был избран в ректоры университета (1867-1873 г.) и отказался от исполнения этой обязанности по расстроенному здоровью. Тогда Совет университета единогласно избрал его почётным членом. С 1867 г. Кесслер состоял заслуженным профессором, а с сентября 1873 г. сверхштатным ординарным профессором. Он скончался 3 марта 1881 г.

По натуре своей Кесслер был человек общительный; но эта общительность была осмотрительна, разборчива; зато, проявившись раз, она уже не исчезала легко. Он постоянно поддерживал дружбу с Железновым, Усларом и многими киевскими товарищами по профессии. Прямота и искренность составляли отличительную черту его характера. Его невольно каждый уважал. Женившись на вдове своего товарища и друга А.Н.Тихомандрицкого, он, по свидетельству близких, вполне заменил его детям отца, не отличая их ничем от своих детей.

Математические способности его были весьма замечательны; до конца жизни он следил за литературой и знаком был с лучшим её произведениями, но к музыке не чувствовал никакого влечения; она даже мешала ему. Вся деятельность его была направлена на развитие естествознания в России и на изучение русской природы и он с полным правом называл себя русским естествоиспытателем.

Пожалован был кавалером орденов: св.Анны 3 ст. – 1854 г., св.Станислава 2 ст. с Императорской короной – 1859 г., св.Анны 2 ст. с Императорской короной – 1862 г. и знаком отличия за xv лет службы 1854 г.; в чине статского советника переведён ординарным профессором в С.-Петербургский университет, где был удостоен орденов: св.Владимира 3 ст., св.Станислава 1 ст., св.Анны 1 ст. и св.Владимира 2 ст. и чина тайного советника.

Заслуги Кесслера были почтены избранием его в члены многих учёных Обществ и учреждений, а именно он состоял действит. членом: Импер. Москов. общ. испытателей природы – 1841 г., Импер. Рус. географич. общ. – 1852 г., Комитета акклиматизации при Импер. Москов. общ. сельск. хоз. – 1857 г., Русского энтомологического общ. – 1863 г., Импер. Вольн. экон. общ. – 1863 г., Импер. Моск. общ. любит. естеств. – 1867 г.; почётным членом: Горыгорецкого земледельч. института – 1861 г., Импер. универс. св.Владимира – 1863 г., Импер. Моск. общ. любит. естествозн. – 1868 г., Импер. Моск. универс. – 1869 г., Импер. Минералогич. общ. – 1869 г., Импер. Моск. общ. испытат. природы – 1869 г., Русск. энтомолог. общ. – 1869 г., Импер. Медико-хирург. академии – 1869 г., Казанск. общ. естеств. – 1869 г., Рижского общ. естеств. (Der Naturforschende Ver. zu Riga) – 1869 г., Киев. общ. естеств. – 1869 г., Эстлянд. общ. садоводства – 1869 г., Учебного комитета технолог. института – 1870 г., Харьков общ. испыт. природы – 1870 г., Новорос. общ. естеств. – 1872 г., Уральского общ. любит. естествозн. – 1873 г., Импер. С.-Петерб. универс. – 1873 г., С.-Петерб. общ. естеств. – 1873 г., Кавказского общ. сельск. хозяйства – 1875 г., Импер. общ. сельск. хозяйства – 1880 г., членом-корреспондентом: Императорской Академии Наук – 1874 г.; получил второстеп. Демидовскую премию от Импер. Академии Наук – 1853 и малую золотую медаль Импер. Вольн. экон. общества – 1874...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 238-252.

...Кесслер состоял членом 29 учёных обществ и учреждений... Он написал 65 научных работ и прочитал 57 сообщений и речей в учёных обществах. Важнейшие из его работ: “Естественная история губерний Киевского учебного округа” (выпуск I-VI, 1850-56), “Zur Ichthyologie des sudwestlichen Russlands” (“Bull. de Soc. des Naturalistes de Moscou”, 1856, том XXIX) и “Nachtrage sur Ichthyologie d. SW. Russlands” (там же, 1857), “Путешествие с зоологической целью к северному берегу Чёрного моря и в Крым в 1858 г.” (Киев, 1861), “Описание рыб, которые встречаются в водах Санкт-Петербургской губернии” (“Естественно-исторические исследования Санкт-Петербургской губернии, производимые членами русского энтомологического общества в Санкт-Петербурге”, том I, 1864), “Материалы к познанию Онежского озера и Обонежского края, преимущественно в зоологическом отношении” (“Приложение к трудам I съезда русских естествоиспытателей в Санкт-Петербурге”, 1868), “Ихтиологическая фауна Туркестана” (“Известия Императорского московского общества любителей естествознания”, 1872, том X), “Рыбы. Путешествие в Туркестан Федченко” (там же, 1874, том XI), “Русские речные раки” (“Труды Энтомологического Общества”, 1876, том VIII), “Рыбы Монголии и страны Тангутов” (в сочинении Пржевальского: “Монголия и страна Тангутов”, 1876, том II, отдел VI), “Рыбы, водящиеся и встречающиеся в Арало-Каспийско-Понтийской ихтиологической области” (“Труды Арало-Каспийской экспедиции”, 1877, выпуск IV), “Путешествие по Закавказскому краю в 1875 г. с зоологической целью” (“Приложение к VIII тому трудов Санкт-Петербургского Общества Естествоиспытателей”, 1878), “Beitrag zur Ichthyologie von Central-Asien” (“Bull. de l’Acad. Imp. de St.-Petersb.” 1879, том X). Подробности о жизни и деятельности Кесслера в биографии его, составленной Н.Богдановым (Санкт-Петербург, 1882), а также в “Материалах для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии etc.”, том I “Известий Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии” (том LV, 1888) и в “Словаре профессоров и преподавателей Императорского университета святого Владимира”, профессора В.С.Иконникова.

Н. Кн.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 8.: Кабановы – Косой. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. – С. 232-233.

...Но особенно я любил посещать лекции Кесслера по зоологии, который чрезвычайно симпатично их читал...

Романович-Славатинський О. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – С. 164.

Кнорр Эрнест Августович

Кнорр, Эрнест Августович, доктор философии и магистр свободных наук Берлинского университета, ординарный профессор по кафедре физики и физической географии в университете св.Владимира, статский советник, из иностранцев, лютеранского исповедания; родился в Герцберге, в Саксонской провинции Прусского королевства, 23 ноября 1805 г.; учёную степень приобрёл в 1830 г. До поступления на службу в России состоял учителем в одной из берлинских гимназий... В 1832 г. определён ординарным профессором в Казанский университет. Был командирован в 1836 г. в учёное путешествие, для производства магнитных, метеорологических и других наблюдений по местностям Кавказского учебного округа и за границу; в 1840 г. – в Швейцарию, Германию, Англию и Францию, на 9 месяцев, с специальной целью, приобретения физических приборов для Казанского университета; в 1842 г. – в Пензу и в 1843 г. по губерниям Пермской, Оренбургской и Вятской, для обозрения их в метеорологическом, физическом и геогностическом отношениях по протяжению Уральского хребта между заводами Екатеринбургскими, Гороблагодатскими и Златоустовскими. В 1846 г. перемещён на ту же кафедру в университет св.Владимира; в 1851 г. был командирован в г.Умань для наблюдения солнечного затмения. В 1852 и 1853 гг. читал публичные лекции по практической механике; с 1855-1858 гг. состоял преподавателем физики в Киевском институте благородных девиц. За выслугу 25 лет, уволен от службы с

пансионом 1200 руб. в год, 3 апреля 1858 г. В последнее время жил в Дрездене. Состоял: членом Московского общества испытателей природы с 1833 г., членом Казанского статистического комитета с 1845 г. и членом-корреспондентом Казанского университета с 1846 г. Награжден бриллиантовым перстнем с изумрудом – 1836 г. и пожалован кавалером орденов св.Анны 3 ст. – 1846 г., св.Анны 2 ст. – 1852 г. и св.Анны 2 ст. с Императорской короной – 1854 г. Кроме того удостоен был денежных наград: от Казанского университета, за усердное и деятельное исполнение возложенных на него поручений, в 1838 г. и в 1842 гг., и от университета св.Владимира в 1848 и 1850 гг.

В университете св.Владимира Кнорр читал курс опытной физики для студентов обоих отделений (математического и естественного) физико-математического и медицинского факультетов и курс физической географии для студентов обоих отделений физико-математического факультета. Курс физики Кнорр делил на два отдела: общий и частный. На чтение лекций по физике посвящал 4 ч. еженедельно, а на чтение лекций физической географии по 2 ч. Руководствами и пособиями при чтении лекций служили собственные записки и сочинения: Биота, Пулье, Бекереля, Ламе, Баумгартнера, Кемца и Геллера “Physikalisches Wörterbuch”.

Под руководством и наблюдением профессора Кнорра была построена метеорологическая обсерватория университета св.Владимира. Здание это имелось в виду первоначально приспособить и к магнитным наблюдениям...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 262-264.

У перші роки від заснування Київського університету організовувалася та розвивалася навчальна робота з фізики, а наукові дослідження не проводилися.

...Курс фізики у 1846-1858 рр. читав професор Ернест Августович Кнорр, який був переведений з Казанського університету. Він започаткував перші наукові дослідження в галузі метеорології та земного магнетизму у Київському університеті. При ньому було розширено й упорядковано фізичний кабінет, організовано метеорологічну обсерваторію у 1855 р.

<http://www.phys.univ.kiev.ua/molphys/history.html>

Кордт Беньямін-Христофор-Іоанн (Веніамін Олександрович)

Усі шляхи ведуть до Риму, казали давні мудреці. Сучасні ж інтелектуали прямують до Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського в Києві. Ця книжкова скарбниця, де зберігається 14 мільйонів видань, є однією з десяти найбільших збірень світу, серед яких бібліотека Конгресу США, Британського музею, Російська державна, Петербурзька... Історія нашої починалася 1918 року: гетьман Павло Скоропадський підписав Указ про створення першої Національної бібліотеки Української держави. Тимчасовий комітет, до складу якого ввійшли Агатангел Кримський та Веніамін Кордт, очолив академік Володимир Вернадський. Знамениті вчені тоді закликали народ допомогти літературою. Першим відгукнувся невідомий київський інтелігент, який приніс “Історію Києва” Максима Берлінського – ця книжка значиться в фондах під номером один. А вже через рік бібліотека отримала кімнату в будинку Міністерства освіти на вулиці Терещенківській, 2. Нині ж займає на Московській площі 27-поверховий комплекс на 35,7 тисячі квадратних метрів [...] *Сивашова І. Книжковий храм // Хрещатик. – 2003, 17 жовтня.*

У другій половині XIX ст. характерною рисою розвитку демократичної культури в Україні було об'єднання її діячів у товариства, що сприяло прогресу науки і культури. При Київському університеті виник цілий ряд суспільно- і природничо-наукових товариств, серед яких слід відзначити діяльність Київської археографічної комісії, заснованої у 1843 р., в якій, як відомо, працював деякий час Тарас Шевченко. Крім відомого “Архива Юго-Западной России”, що містив важливі документи XVI-XVIII ст. та багатьох інших матеріалів ця комісія опублікувала зокрема “Сборник материалов для исторической топографии Киева и его

окресностей” (1874), “План г.Киева 1695 г.” (1893), “Материалы по истории русской картографии. Вып. 1-й. Карты всей России и южных её областей до половины XVII в.” (1899), “Материалы по истории русской картографии. Вып. 2-й. Карты всей России и западных её областей до половины XVII в.” (1910). З цього приводу слід згадати, що, починаючи з 1893 р. протягом понад 30 років в Київському університеті працював на посаді бібліотекаря Веніамін Олександрович Кордт (1860-1934 рр.), який своєю працею зробив великий внесок у справу вивчення вітчизняної картографії. Ним виданий, зокрема через Київську археографічну комісію <...> ряд випусків карт з дуже цінними коментарями з історії російської картографії та історії картографії України. Матеріали з історії картографії України видані ним вже в радянський час. Випуски В.О.Кордта – це перші огляди розвитку в Росії та за кордоном картографічних уявлень про нашу країну. Ним першим був зібраний значний за обсягом матеріал, розміщений в різноманітних вітчизняних та зарубіжних дуже рідкісних і малодоступних виданнях та картосховищах.

www.geo.univ.kiev.ua/?d_id=21

Краузе Сігізмунд Якович (Іванович)

Краузе, Сигизмунд Иванович, лектор немецкого языка, коллежский советник, евангелического исповедания, из иностранцев, принявших присягу на подданство России, родился в 1810 г. По окончании наук в Дерптском университете, определён в 1839 г. лектором немецкого языка в университете св.Владимира. В 1856 г. пожалован знаком отличия за хв лет; в 1858 г. получил тёмно-бронзовую медаль в память войны 1853-56 гг. В 1859 г. всемилостивейше награждён за отличие по службе подарком в 200 руб. В 1864 г., за выслугою 25 лет, уволен от службы с пенсиою по 500 р. в год. Скончался в начале 1870-х гг.

Краузе преподавал студентам немецкий язык и немецкую словесность, употребляя на чтение этих предметов по 4 ч. в неделю. Словесность читал, придерживаясь сочинений: Вахлера, Коберштейна, Шлегеля, Бредерлова и др.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 346.

Мацон Юліус Фердінанд (Юлій Іванович)

Мацон Юлий (-Фердинанд) Иванович, доктор медицины, ординарный профессор по кафедре патологии и патологической анатомии, тайный советник, из граждан г.Вендена, лютеранского исповедания, родился в Риге в 1817 году. По окончании Дерптского университета со степенью лекаря 1-го отделения 1843 г., определён врачом в Сквирскую окружную лечебницу; в 1844 г. перемещён в г.Киев врачом при доме умалишённых; в 1848 г. определён врачом при Императорской Киево-Межигорской фаянсовой фабрике; в 1850 г. удостоен медицинским факультетом Императорского университета св.Владимира степени доктора медицины; в 1852 г. определён адъюнктом по кафедре частной терапии в университете св.Владимира; в 1853 г. уволен по прошению от должности врача при Межигорской фабрике; в 1854 г. утверждён в звании экстра-ординарного профессора университета св.Владимира по кафедре патологии и патологической анатомии; в 1855 г. уволен по прошению от должности врача при больнице Киевского приказа общественного призрения; в 1858 г. утверждён ординарным профессором; в 1861 г. командирован за границу с учёной целью, а в 1867 г. снова на 4 месяца. Сверх занимаемой кафедры преподавал в 1865-1866 г. специальную патологию и терапию и заведывал госпитальной терапевтической клиникой. Был деканом медицинского факультета с 1868 по 1870 г. По выслуге 25 лет, оставлен на службе ещё на 5 лет в 1869 г. и произведён за отличие в действительные статские советники. По выслуге 25 лет в 1870 г. назначен ему в пенсию полный оклад жалованья 1200 р. Пожалован кавалером ордена св.Анны 2 ст. – 1863 г., св.Станислава 1 ст. – 1873 г. и св.Анны 1 ст. – 1879 г. По выслуге 30 лет вышел в отставку. С 1875 г. состоит директором Александровской городской больницы в Киеве.

Ю.И.Мацон был избран членом следующих учёных обществ: действительным членом Общества Киевских врачей с 1854 г., в котором он с 1862-1866 г. был вице-председателем и с 1871-1881 г. председателем, а в 1881 г. избран почётным членом; почётным членом общества Архангельских врачей с 1873 г., членом-корреспондентом Императорского Виленского медицинского общества с 1873 г. С 1871-1875 гг. состоял председателем Киевской городской санитарной комиссии.

Сочинения Мацона: 1) *Einige Bemerkungen über die Cholera* (Medicin. Zeitung Russl. 1884); 2) *De primo gradu degenerationis renum in morbo Brightii*, Kioviae, 1850, диссерт.; 3) *Eigenthümliche pathologische Entwicklung der Pflasterepithelin der Harnkanäle* (Joh Müller's Archiv 1851); 4) *Патологические наблюдения над Брайтовой болезнью* (Военно-медиц. Журн. 1851, ч. LVIII, № 1), то же на немецком языке; 5) *Теория постукивания груди, обработанная на основании собственных опытов и исследований* (Военно-медиц. Журн. 1852, ч. LX, № 1), то же на немецком языке (Prager Vierteljahrschr. 1852); 6) *Untersuchungen über die Gewebs-elemente der glatten Muskeln und über die Existenz dieser Muskeln in der menschlicher Mils* (Joh. Muller's Archiv. 1854); 7) *Наблюдения над катарральным, крупозным и дифтерическим воспалением гортани и дыхательного горла* (Военно-медиц. Журн. 1860, ч. LXXIX, № 3); 8) *Об устройстве аудитории для микроскопических демонстраций и о новейших технических совершенствованиях микроскопов* (Известия о втором съезде естествоиспытателей 1862); 9) *О паренхиматозном воспалении печени, цирозе и атрофической мушкатной печени* (Унив. Изв. 1869); *О результатах опытов и исследований на счёт влияния кровообращения на развитие воспаления* и разные другие статьи (Проток. Общ. Киев. врачей 1862-75) и 11) *Отчёты о холерных эпидемиях 1871 и 1872 гг. в г. Киеве* и несколько других трудов по санитарным вопросам (1871-1874).

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 402-404.

Меринг Георг-Фридрих (Фридрих Фридрихович або Федір Федорович)

Меринг, Фридрих Фридрихович, доктор медицины, заслуженный ординарный профессор по кафедре частной терапии, тайный советник, лютеранского исповедания, родился 10 марта (26 февраля) 1822 г., в г.Дона, близ Дрездена в Саксонии, где отец его был городовым врачом. Первоначальное образование получил в городском училище Дона, а на 14-м году поступил в Дрезденскую гимназию, где в 1840 г. и получил аттестат зрелости. Следующий год провёл он в Дрезденской медицинской академии, изучая преимущественно анатомию под руководством проф.Seiler'a, а в 1841 г. перешёл в Лейпцигский университет для продолжения своих медицинских занятий. Первые годы здесь, впрочем, прошли почти исключительно в занятиях химией в лаборатории проф.Erdmann'a и Lehmann'a, а также философией, под руководством и в качестве ассистента (famulus) проф.Lotze.

В 1843 г. Меринг был удостоен в одно и то же время двух золотых медалей за сочинения на темы, предложенные физико-математическим и медицинским факультетами: одно – “О разнице между органическими и неорганическими соединениями”; другое – “О влиянии холодной воды на действие сердца”. Время от 1843-45 г. было отдано преимущественно работе в клиниках проф.Clarus'a, Günther'a и Jörg'a; в 1845 г. сдан им examen rigorosum (выпускной экзамен) и представлена диссертация: “De linguae integumentis”, по защите которой Меринг получил диплом доктора медицины и хирургии, а после специального испытания и диплом акушера.

Будучи приглашён в это время из России временно занять место врача при больнице графа Сперанского в Буромке (Полтав. губ., Золотоношского у.), он переехал в конце 1845 г. в Россию, где прежде всего для получения venia practicanđi должен был снова подвергнуться медицинскому испытанию при Киевском университете св.Владимира. Прибыв на место своего служения в Буромку, он заведывал в течение почти 2 лет больницей на 50 кроватей, затем занимался частной практикой, а в конце 1849 г. поехал в С.-Петербург, для приготовления к докторскому экзамену, приступить к которому, по тогдашним правилам, он мог

не ранее, как через 5 лет по получении степени лекаря 1-го класса. По предложению доктора Боссе, помощника старшего врача 1-го сухопутного госпиталя, он занимался в качестве прозектора в этом госпитале и тут имел случай ближе познакомиться с покойным Н.И.Пироговым, который в то время особенно много работал по патологической анатомии. Весной 1851 г. Меринг отправился в Дерпт, и там держал экзамен на степень доктора медицины и защищал свою лейпцигскую диссертацию: “*De linguae integumentis*”. В это время Н.И.Пирогов предложил ему участвовать в конкурсе для занятия кафедры частной патологии и терапии в Киевском университете св.Владимира. Отправивши в киевский медицинский факультет сочинение на предложенную тему “Об историческом развитии аускультации и перкуссии”, Меринг принял на время частное место в селе Качановке Черниговской губ. Там, уже в 1853 г., он получил от ректора университета св.Владимира Траутфеттера уведомление, что вакантное место адъюнкта по терапии отдано другому конкуренту – бывшему проф.Мацону; в виду-же достоинств представленного Мерингом сочинения факультет предложил ему чтение лекций по государственному врачебноведению в качестве адъюнкта. 1 сентября 1853 г. последовало утверждение его в этой должности, которую он и занимал до 1857 г., когда был назначен экстраординарным профессором по кафедре частной патологии и терапии. Заведывание госпитальной терапевтической клиникой поручено ему было ещё раньше, именно с 1855 г. Весной 1856 г., во время Крымской кампании, проф.Меринг был командирован совместно с проф.Алферьевым в Южную армию для исследования господствовавшей в ней в то время тифозной эпидемии; по заключении мира ему поручено было посетить французские и английские лазареты в Крыму и Константинополе, чтобы ознакомиться с причинами развития и способами лечения тифа, свирепствовавшего также во враждебных армиях. Отчет об этой командировке, представленный в 1856-57 г., напечатан был в “Военно-медицинском Журнале”. В 1864 г. проф.Мерингу поручено заведывание факультетской терапевтической клиникой, директором которой он состоит и по настоящее время.

Итак, преподавательская деятельность проф.Меринга состояла главным образом:

1) в клиническом преподавании с 1855-1864 г. студентам 5 курса в военном госпитале и с 1864 г. по настоящее время студентам 4-го курса в университете; 2) в преподавании государственного врачебноведения, с обращением особенного внимания на гигиену, 1853-1857 г.; 3) в чтении теоретических лекций по частной патологии и терапии; 4) в чтении лекций по истории медицины 1854-1864 г.

Движение по службе: утверждён в звании адъюнкта – 1853 г. 1 сент.; избран экстраординарным профессором – 1854 г.; поручено заведывание госпитальной терапевтической клиникой – 1855 г.; командирован в Южную армию для исследования тифа – 1856 г.; перемещён на кафедру частной патологии и терапии – 1857 г.; избран ординарным профессором по той же кафедре – 1858 г.; определён консультантом при больнице института благородных девиц и училища граф.Левашовой – 1860 г.; перемещён на кафедру факультетской терапевтической клиники – 1865 г.; приглашён консультантом в Киевское богоугодное заведение – 1869 г.; приглашён консультантом при больнице 1-ой гимназии – 1870 г.; произведён в действит. статс. советники – 1871 г.; назначен почётным мировым судьей Васильковского уезда – 1872 г.; по выслуге 25 лет оставлен на службе ещё на 5 лет с пансионом по 1200 руб. в год и утверждён в звании заслуженного профессора – 1878 г.; удостоен благодарности Его Императорского Величества за безвозмездное исполнение обязанности врача-консультанта при местном управлении Общества Красного креста – 1879 г.; произведён за отличие в тайные советники – 1881 г.; по выслуге 30 лет оставлен на службе ещё на 5 лет – 1883 г.

Пожалован орденами: св.Анны 3 ст. – 1856 г., св.Владимира 4 ст. – 1859 г., св.Станислава 2 ст. – 1862 г., св.Анны 2 ст. – 1865 г., св.Владимира 3 ст. – 1867 г., св.Станислава 1 ст. – 1874 г., св.Анны 1 ст. – 1883 г. Кроме того имеет медаль в память войны 1853-1856 гг.

Представленные работы: 1) *De linguae integumentis*, Diss., 1845; 2) *История аускультации и перкуссии* (рукоп.); 3) *Лекции по гигиене*, разновременно печатавшиеся (Соврем.

Мед., проф. Вальтера, 1863-65); 4) *Отчёт о тифозной эпидемии во время Крымской войны*, составленный совместно с проф. Алферьевым на основании 204 вскрытий (Военно-медиц. Журн. 1856-57 и 1859 гг.); *Введение к русскому переводу руководства Нимейера* (1863 г.); *Введение к русскому переводу сочинения Кунце* (1882 г.).

В настоящее время проф. Меринг занят редактированием своих клинических лекций. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. – С. 404-407.*

Судебную медицину читал нам Федор Федорович Меринг – превосходный практический врач... Человек большого ума, он думал, что выгоднее и полезнее быть добрым и приветливым. Очень скоро он овладел Киевом настолько, чтобы быть всеобщим любимцем. Кого только не лечил он, кому только не помогало его редкое искусство! Несмотря на свой лейпцигский русский язык, судебную медицину он читал нам настолько интересно, что мы с удовольствием ходили в анатомический театр, чтобы слушать его лекции. Уроженец маленькой Саксонии, он настолько обрусел и свыкся с нашим простором, что когда бывал за границей, то жаловался, что ему там тесно и душно. Он там скучал по русскому квасу, который ему нравился более немецкого пива.

Романович-Славатинський О. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – С. 169.

В то время в Киевском университете было довольно много профессоров более или менее выдающихся. Так, например, на медицинском факультете был старик Меринг...

Меринг кончил курс на медицинском факультете где-то за границей. Будучи немцем по происхождению, он говорил по-русски с большим немецким акцентом.

Приехал он в Россию на какой-то сахарный завод по приглашению помещика, которому этот завод принадлежал. Сначала Меринг был врачом на этом заводе. Оказался он человеком талантливым, скоро выучил русский язык и постепенно распространил свою практику, а так как завод, на котором он служил, был недалеко от Киева, то в конце концов он переехал в Киев. Тут он выдержал экзамен, получил звание доктора медицины и сделался профессором в университете по внутренним болезням. Женился он на Иваненко...

В конце концов постепенно Меринг приобрел такую громадную медицинскую практику, что, можно сказать, на юге считался медицинским светилом. Его постоянно приглашали на все консилиумы, и клиника его в Киевском университете считалась отличной; в этой клинике доктора приобретали массу знаний. Вообще как профессор и как медик Меринг пользовался большой популярностью...

Сам Меринг был почтеннейший человек; он пользовался общим уважением не только в Киеве, но и во всем Юго-Западном крае. В Киеве же, можно сказать, его знала каждая собака.

Ездил Меринг в фаэтоне, на двух страшных клячах. Запряжены в фаэтон эти клячи были по целым дням, так что они еле-еле двигали ногами. Когда вдали появлялся фаэтон в виде балдахина, запряженный двумя клячами, то все знали, что это едет Меринг...

Служа на железной дороге, я в то же время состоял и чиновником особых поручений при генерал-губернаторе графе Коцебу. И вот в то время, когда граф Коцебу жил в Одессе, он однажды заболел, и довольно сильно; из Киева выписали доктора, известного профессора Меринга...

У этого Меринга была странная болезнь, от которой он умер. Про свою болезнь он сам говорил, что это так называемая “слоновая нога”. Заключалась она в том, что нога всё время пухла и пухла и наконец сделалась гораздо толще самого Меринга. Между тем, по мере того как нога эта пухла, сам Меринг постоянно худел. За несколько дней до своей смерти, лежа в постели, он описывал мне эту болезнь самым хладнокровным образом, как будто бы был даже доволен, что сумел так хорошо её определить, и предвещал, что ему остается жить только несколько дней...

Витте С. Из спогадів // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – С. 366-367.

Мерц Карл-Вильгельм (Едуард Вильгельмович)

Мерц, (Карл-Вильгельм-) Эдуард Вильгельмович, преподаватель технологии, сельского хозяйства и лесоводства, отставной поручик прусской службы, вероисповедания лютеранского, из Франкфурта на Одере, родился в 1810 г.; слушал в начале тридцатых годов курс в Меглинской сельскохозяйственной академии в Пруссии и в 1832 г. был приглашён Белорусским экономическим обществом для заведывания фермой подле Витебска, чем занимался около года. В 1834 г., оставаясь без занятий, Мерц ходатайствовал об определении его профессором технологии, сельского хозяйства и лесоводства во вновь учреждаемый университет св.Владимира; но встретил препятствие по причине почти совершенного незнания русского языка. Препятствие это однако же вскоре было устранено, и, по ходатайству попечителя Киевского учебного округа фон-Брадке, Мерц допущен был к преподаванию означенных предметов с содержанием, присвоенным адъюнкту; причём ни об определении Мерца на государственную службу, ни о его правах, кроме денежного содержания, в министерском утверждении распоряжений попечителя ничего не упоминалось; только в донесении Совета университета по этому делу было сказано, что об утверждении Мерца в звании адъюнкта будет сделано представление “в то время, когда он, Мерц, в состоянии будет, свободно изъясняться на русском языке”.

Такого представления, как должно заключать из имеющихся дел, не последовало в течение пятнадцати лет; хотя почти во всё это время Мерц состоял единственным преподавателем в университете трех столь обширных и важных в практическом отношении предметов, как технология, сельское хозяйство и лесоводство, и только в конце его деятельности был определён в университет особый адъюнкт технологии – Тихомандрицкий и прикомандирован преподаватель публичных лекций сельского хозяйства – Якубовский. Мерц неоднократно и сам хлопотал об утверждении в должности профессора, ссылаясь на данные ему некогда обещания и на своё звание академика, полученное по выслушании двухлетнего курса в Меглинской сельскохозяйственной академии и сетовал на оказываемую ему несправедливость. В противоположность таким требованиям, в 1849 году, вступивший в управление Киевским учебным округом генерал-губернатор Бибииков предложил Мерцу, вместо преподавания в университете, занять должность учителя немецкого языка в одной из гимназий округа. Мерц не согласился, счёл себя обиженным, жаловался министру, хотел даже опубликовать столь несправедливое, по его мнению, дело путём печати; но при этом имел неосторожность написать объяснительную записку на таком русском языке, после которой едва ли какие-либо протесты были возможны. В том же году Мерц был уволен от преподавания в университете, причём и служба его не была засчитана в действительную... (См. дела канцел. попеч. Киев. учебн. окр. 1834 г. № 809 и 1849 г. № 339). Он скончался в Киеве, в начале 50-х годов.

Лекции свои Мерц обыкновенно диктовал: сельское хозяйство – с тетрадки, технологию – с русской печатной книжки. Диктовка отличалась, как рассказывают его слушатели, медленностью, монотонностью, странными ударениями и потому предметы эти не пользовались вниманием со стороны слушателей (См. Историю университета св.Владимира, проф. Шульгина, СПб., 1860, стр. 140-147). В официальных обозрениях преподавания упоминается, что Мерц читал публичные лекции по технологии и сельскому хозяйству для лиц всех состояний...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 407-408.

Миддендорф Олександр Теодор (Олександр Федорович) фон

Миддендорф-фон, Александр Федорович, доктор медицины, экстра-ординарный профессор по кафедре зоологии в университете св.Владимира, сын лифляндского помещика, лютеранского исповедания, родился в Петербурге 8-го августа 1815 г. Он воспитывался в 3-й С.-Петербургской гимназии и затем в Педагогическом институте. До поступления в Дерпт-

ский университет в 1832 г. Миддендорф прослужил некоторое время в департаменте мануфактур и торговли.

По защите диссертации: *Quaedam de bronchorum populis, morbi casu observato illustrata* (Dorp. Livon. 1837, in-8), Миддендорф был удостоен в 1837 г. степени доктора медицины, и вслед за тем посетил, для пополнения своих знаний, заграничные университеты: в Берлине, Эрлангене, Вене и Бреславле.

В 1839 г. Миддендорф был определён адъюнктом по кафедре зоологии в университете св.Владимира, но уже в следующем году ему предложили участвовать в экспедиции Бэра в Лапландию. В этой экспедиции Миддендорф собрал не только материалы для географического распределения птиц, встречаемых в Лапландии, но указал и на весьма интересные геогностически-геологические особенности этой местности.

В 1841 г. Миддендорф утверждён экстра-ординарным профессором по кафедре зоологии, но педагогическая деятельность его в университете св.Владимира была скоро прервана снаряжением новой экспедиции в Сибирь, предпринятой в 1843-44 гг., по поручению Академии Наук. По возвращении из сибирской экспедиции Миддендорф был избран в члены Академии Наук и принялся ревностно за разработку привезённых им коллекций.

Во время своего кратковременного пребывания в университете св.Владимира, Миддендорф читал студентам II-го отделения философского факультета: этнографию, общую зоологию и зоогнозию позвоночных, посвящая на это по 6 часов в неделю. Некоторые части его курса зоологии были обязательны и для студентов медицинского факультета.

По смерти П.Н.Фуса, в 1855 г., Миддендорф был избран непременным секретарём Академии Наук. Административные обязанности, связанные с этой должностью, отвлекли Миддендорфа от научных занятий так, что в этот период времени напечатаны были только отчёты, читанные им на годовых торжественных собраниях, и две научные статьи...

В это время правительство поручило Миддендорфу ближе познакомиться как кавалеристов, так и артиллеристов с иппологией.

Сибирская экспедиция между тем неблагоприятно отозвалась на организме Миддендорфа и поэтому он в 1857 г. отказался от должности непременного секретаря и с Высочайшего разрешения воспользовался правом, в звании академика, жить в своём имении в Лифляндии. В истории Императорского Вольного экономического общества имя А.Ф.Миддендорфа также отмечено, как одного из деятельных членов и президентов Общества, в звании которого он состоял с 3 апреля 1859 г. по октябрь 1860 г., когда должен был отказаться от этой обязанности вследствие болезни, не позволявшей ему оставаться в С.-Петербурге...

По оставлении же С.-Петербурга, не желая преграждать молодым силам дорогу в Академию, Миддендорф в 1865 г. отказался от должности академика и подал в отставку, с причислением к департаменту государственного коннозаводства. Живя в Лифляндии близ Дерпта он был избран в председатели Лифляндского сельско-хозяйственного общества.

В 1867 г. на долю Миддендорфа выпала высокая честь сопровождать великого князя Алексея Александровича, а в 1869 г. великого князя Владимира Александровича, в их путешествиях по России. В 1870 г. Миддендорф снова сопровождал великого князя Алексея Александровича в его путешествии по Белому морю, на Новую Землю и др. места. При посещении Новой Земли Миддендорф убедился, что *гольфстрем* заходит на Новую Землю...

В последнее время А.Ф.Миддендорф состоял почётным членом Императорской Академии Наук (с 1865 г.), С.-Петербургского университета (с 1869 г.) и других учёных учреждений, членом Ветеринарного комитета Министерства внутренних дел, в чине тайного советника...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 423-427.

Миддендорф Александр Федорович – известный естествоиспытатель (1815-1894). Окончил курс в Дерптском университете. Был профессором зоологии в университете святого Владимира; участвовал в экспедиции Бэра в Лапландию; в 1843-44 годы совершил, по

поручению Академии наук, путешествие в Сибирь. В 1850 г. избран ординарным академиком, в 1855 г. – непременно секретарём академии. В 1859-60 годы был президентом Императорского Вольного экономического общества. В 1870 г. сопровождал великого князя Алексея Александровича в путешествии по Белому морю и на Новую Землю, причём произвел важные наблюдения относительно Гольфстрима к востоку от Нордкапа. Ему принадлежит ряд ценных исследований по русской фауне современной и ископаемой, по географии, особенно физической. Главные его труды: “Der Golfstrom Ostwärts von Nordkap” (в “Бюллетенях Академии наук”, т. XV...); “Bericht über die ornithologischen Ergebnisse der naturhist. Reisen in Lappland während d. Sommers 1840” (“Beitr. z. Kenntn. des Russischen Reiches”, Bd. VIII), “Reise in den aussersten Norden und Osten Sibiriens während d. J. 1843-1844” (“Mem. de l’Ac. d. Sciences”, 1847; на русском языке “Путешествие на Север и Восток Сибири”; Санкт-Петербург, 1860-69); “Die Baraba” (“Mem. de l’Acad. Imp. des Sciences de St.-Pet.”, 1870). Миддендорф принимал также большое участие в устройстве сельскохозяйственных выставок; преимущественно же он интересовался заменой в Прибалтийском крае местного маломолочного скота породой наиболее выгодной. Министерство государственных имуществ поставило Миддендорфа во главе особой экспедиции (1883), задачей которой было исследовать современное состояние скотоводства в России. Благодаря Миддендорфу русские хозяева получили впервые два атласа фотографических снимков русских пород, преимущественно северных губерний. Миддендорф принимал ещё участие в устройстве наших государственных конных заводов.
Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 10.: Маак – Мячиковы. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 244.

...В першій половині XIX ст. спостерігався посиленій розвиток географії. ...В Київському університеті окремі геоботанічні дослідження <...> набували комплексного природничого характеру, бо досліджувались також рельєф, геологічна будова, ґрунти та тваринний світ. Серед таких університетських дослідників природи був і один з засновників Російського географічного товариства, відомий зоолог, акад. О.Ф.Міддендорф, що у свій час значну увагу приділив вивченню вічної мерзлоти Сибіру.
http://www.geo.univ.kiev.ua/?d_id=21

Мінх Григорій Миколайович

Минх Григорий Николаевич – врач (1836-1896). Окончил курс Московского университета; был профессором патологической анатомии в университете святого Владимира. Главные его труды: “К патологии сибирской язвы” (“Московская Медицинская Газета”, 1868) – первое разъяснение тёмных до того времени заболеваний *mucosis ventriculi* и *m. intestinalis*; “Геморроическая оспа” (“Труды врачей Одоевской больницы”); “О высоком вероятии переноса возвратного и сыпного тифов с помощью насекомых” (“Хирургическая летопись”, 1877). В 1879 г. Минх был командирован в Астраханскую губернию, по поводу чумной эпидемии в Ветлянке. Он исследовал не только Астраханскую губернию, но и Решт в Персии и некоторые места на Кавказе с целью выяснения путей эпидемии; результаты исследования опубликованы им в “Отчёте об астраханской эпидемии”. В 1881-1883 годы Минх произвёл исследование проказы в губерниях Херсонской, Таврической и соседних с ними; они дали материал для труда: “Проказа (*Lepa agabum*) на юге России”.
Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 10.: Маак – Мячиковы. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 300.

Мірам Карл Едуард (Едуард Эрнестович)

Мирам, Эдуард Эрнестович, доктор медицины и хирургии, ординарный профессор по кафедре физиологии и здорового человека, статский советник, сын купца 2-й гильдии, евангелического исповедания, родился в г.Митаве, Курляндской губ., 4 августа 1811 г.

Первоначальное воспитание Мирам получил в г.Митаве в училище Спековиуса, известного в то время педагога, а оттуда был определён в Митавскую гимназию, отличавшуюся тогда своими преподавателями преимущественно по классическим предметам. В гимназический курс входило ещё тогда преподавание естественной истории и старший учитель по тому предмету так умел занять своих учеников интересным изложением, а ещё более инструктивными экскурсиями, что породил в них любовь к природе и к собранию различных коллекций; это обстоятельство, несомненно, повлияло на дальнейшее его образование и на всю будущность, ибо с этих пор он задался целью посвятить себя изучению естественных наук вообще и медицине в частности. Поэтому, окончив гимназию, Мирам сильно желал поступить в высшее учебное заведение. Но тут явился вопрос: куда поступать? На какие средства продолжать образование? Материальное положение его родителей было крайне ограничено, следовательно со стороны их он мало мог ожидать помощи, другие его родственники были несостоятельны. Находясь в таком положении, Мирам, наконец, решился отправиться к богатым своим знакомым, жившим в С.-Петербурге...

Судьба благоприятствовала Мираму: 1 сентября 1829 г. он был уже зачислен в число студентов С.-Петербургской медико-хирургической академии. С рвением и любовью посещал он лекции, посвятив себя преимущественно изучению анатомии, преподаваемой тогда известными профессорами Загорским и Куяльским, при огромном учебном материале; все его сведения по этой науке были приобретены им в тамошнем анатомическом театре. Что же касается других предметов, то преподавание их было чисто теоретическое: коллекций зоологических, ботанических и минералогических почти не существовало, о физических и химических экспериментах почти что не упоминалось, и самое преподавание было чрезвычайно неудовлетворительно. Таким образом, находя дальнейшее пребывание в этой академии невыгодным и бесполезным, Мирам, по истечении двух лет, оставил С.-Петербург и 5 сентября 1831 г. поступил в число студентов медицинского факультета Дерптского университета. Здесь, под руководством известных ученых: Rathke, Hueck'a, Parrot'a, Göbel'я, Engelhardt'a, Ledebur'a и др., действительно можно было учиться и усовершенствоваться в науках. Вскоре же по поступлении в Дерптский университет случилось Мираму сблизиться с профессорами: физиологии Rathke и анатомии Hueck'ом, Parrot'a; это обстоятельство дало ему возможность заниматься в их лабораториях и воспользоваться их учёными советами. Далее, по рекомендации этих учёных, ему удалось получить место преподавателя естественной истории в мужском пансионе доктора философии Раунаха, чем много были облегчены его материальные средства. Летом 1833 г., приглашённый профессором Эйхвальдом, Мирам занял частным образом должность помощника прозектора сравнительной анатомии при Виленской медико-хирургической академии, с позволением продолжать там курс медицинских наук, и, по окончании оно, быть назначенным в должность прозектора. В г.Вильне, куда он прибыл 10 сентября 1833 г., ему была отведена весьма удобная квартира возле зоологического кабинета, кабинета и театра сравнительной анатомии и анатомического театра; кроме того в материальном отношении Мирам был облегчён временными выдачами денежных пособий...

Летом 1840 года, когда уже по Высочайшему повелению определено было закрыть Виленскую медико-хирургическую академию и передать все коллекции и кабинеты в открывшийся медицинский факультет университета св.Владимира в Киеве, прибыл в Вильну, для последней ревизии академии, состоявший при министре народного просвещения, бывший профессор С.-Петербургской академии, действительный статский советник Спасский И.Т. Ревизуя академию, он <...> посетил лекции Мирама и предложил ему потом, от имени министра отправиться за границу для усовершенствования в медицинских науках, чтобы впоследствии занять кафедру в университете св.Владимира. Это предложение Мирам принял с благодарностью и уже 7 декабря 1840 г., предписанием министра народного просвещения на имя управляющего Белорусским учебным округом, последовало Высочайшее повеление об отправлении его за границу для усовершенствования в медицинских науках <...> на полтора года...

Составивши обязательный отчёт своего путешествия по Западной Европе для Виленской медико-хирургической академии, 6 июля (1842 г. – *Авт.*) он прибыл в г.Вильну... 31 июля Мирам был удостоен степени доктора медицины, после того как подвергся испытанию и защитил публично диссертацию: “De ossibus nasi”. Между тем уже 30 июля последовал от министра народного просвещения приказ о назначении его в должность адъюнкта по двум кафедрам: физиологии здорового и больного человека в университете св.Владимира; но, по удостоении его степени доктора медицины, министр народного просвещения нашёл возможным, 10 сентября 1842 г., утвердить его экстра-ординарным профессором по вышеуказанным кафедрам. 30 августа 1842 г. прибыл он в Киев и с открытием учебного полугодия начал чтение своих лекций по физиологии. Спустя короткое время, по предложению министра народного просвещения, Мираму было поручено преподавание зоологии впредь до прибытия профессора Кесслера, так как, после увольнения профессора Миддендорфа, кафедра зоологии была ещё не занята. Зоологию он преподавал от 2 октября 1842 г. по 12 января 1843 г. 21 октября 1843 г., по предложению Совета университета св.Владимира, Мирам был утверждён министром народного просвещения ординарным профессором по кафедре физиологии, а 27 декабря того же года, по представлению главноначальствующего над почтовым департаментом и с согласия министра народного просвещения, он назначен был врачом при Киевской почтовой конторе без жалованья...

В 1846 и 1857 г., во время свирепствовавшей эпидемической холеры, он заведывал холерными больницами в Печерской и Плоской частях г.Киева. 1 января 1854 г., по избранию медицинского факультета и Совета университета, Мирам принял на себя обязанности декана медицинского факультета. Затем, по предложению Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора, исполнял он следующие, возложенные на него, поручения: 1) 6 февраля 1854 г. занимался обсуждением вопроса о введении гимнастики, как целебного средства, в Киевском военном госпитале и о приискании средств к приведению в исполнение этого предложения; 2) 5 мая того же года произвёл строгое формальное следствие о причинах непомерно значительной смертности в Киевском военном госпитале в течение марта месяца 1854 г.; 3) 30 апреля 1855 г. свидетельствовал в новоустроенной Киевской 2-й гимназии печи с герметическими дверцами относительно их нагревания и безопасности от пожара, а также относительно того, не могут ли они иметь вредное влияние на здоровье живущих и учащихся в здании; 4) 8 июня 1855 г. присутствовал в Губернском комитете общественного здравия для обсуждения вопроса касательно построения холерных больниц; 5) свидетельствовал опять Киевский военный госпиталь относительно значительной цифры умиравших вообще и относительно того, что в холерическое отделение поступало значительное число заболевавших этою болезнью в самом здании госпиталя и предложил средства к устранению вредного влияния на больных...

По окончании срока выбора в деканы медицинского факультета, снова был выбран в деканы на новое четырехлетие, с 1858 г. по 1862 г.; а 14 января 1862 г., по предложению начальника Киевской губернии, приглашён присутствовать в особом комитете для изыскания мер к прекращению венерической болезни.

4 марта 1862 г. окончился срок 25-ти летней службы Мирама, поэтому он подал в Совет университета св.Владимира прошение об увольнении его, за выслугою лет, от службы и 17 марта 1862 г., приказом министра народного просвещения, был уволен.

Состоял членом следующих учёных обществ: членом-корреспондентом Курляндского общества словесности и изящных искусств с 15 июня 1839 г.; членом Императорского Московского общества естествоиспытателей природы с 20 октября 1839 г.; членом Императорского Виленского медицинского общества с 8 декабря 1840 г.; членом Киевского медицинского общества с 29 октября 1843 г.; членом Королевского общества Северных антиквариев в Копенгагене с 27 августа 1845 г. Удостоен Кенигсбергским университетом степени доктора медицины и хирургии, 14 июня 1842 г....

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 430-440.

Неёзе Данило-Микола Миколайович

Неёзе (Даниил-) Николай Николаевич, ученый аптекарь при университете св.Владимира, коллежский советник, из граждан, лютеранского вероисповедания, родился в 1818 г. в г.Риге. Первоначальное образование получил в частном училище, первоначальное фармацевтическое приобрёл в одной из аптек г.Риги (1833-1838 г.), высшее – в Дерптском университете, где удостоен был в 1841 г. степени провизора, а в 1844 г. степени действительного аптекаря (ныне магистр фармации). С 1845 по 1854 г. Н.Н.Неёзе владел вольной аптекой в Риге. В 1854 г. был избран Советом университета св.Владимира в учёные аптекари, с званием адъюнкт-профессора, для управления тогдашней университетской аптекой и преподавания фармации. В 1863 г. вышел в отставку и учредил первую в Киеве торговлю аптекарскими товарами.

Кроме означенного звания, Н.Н.Неёзе состоял с 1854 по 1857 г. преподавателем естественной истории в Киевском кадетском корпусе, где 6 октября 1857 г. удостоен был Высочайшего благоволения.

В университете Н.Н.Неёзе преподавал студентам медицинского факультета и фармацевтам попеременно фармацию и фармакогнозию по 3 и 4 часа в неделю...

С 1858 по 1861 и с 1870 по 1879 г. Н.Н.Неёзе был старшиною при Киевской евангелическо-лютеранской церкви, а с 1860 по 1875 г. членом-распорядителем Киевского комитета вспомогательной кассы для евангелическо-лютеранских приходов в России.

Он состоит членом следующих учёных обществ: почётным членом С.-Петербург. фармацевтического общества с 1862 г., членом-корреспондентом Рижского фармацевтического общества с 1858 г. и Виленского общества врачей с 1868 г.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С.467-468.

Неёзе Даниил-Николай Николаевич – фармаколог [...]. Окончил курс в Дерптском университете. Преподавал фармацию в Киевском университете. Главные его труды: “Chemische Analyse des Wassers der Duna bei Riga und eines daselbst befindlichen artesischen Brunnens” (Рига, 1852, вместе с Seezen), “Bereitung des unterphosphprigsauern Kalkes und Natrons” (в “Archiv der Pharmacie”, 1859), “Фармация для фармацевтов и врачей” (Санкт-Петербург, 1862).

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 11.: Набоков – Певцов. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 56.

Нейкірх Йоганн Генріх (Іван Якович)

Нейкирх, Иван Яковлевич, доктор философии, заслуженный ординарный профессор греческой словесности и древностей, действительный статский советник, лютеранского исповедания, родился в 1803 г. в Тальсене, небольшом городке Курляндии.

Сын небогатого часовых дел мастера, Нейкирх на 9 году жизни лишился отца и по бедности не мог даже окончить приходской школы, в которую отдан был матерью на последние средства. Тяжёлой нуждой, ради насущного хлеба, бедный сирота вынужден был определиться на службу – и поступил в пивную лавку мальчиком. Таким образом Нейкирх очень рано должен был испытать всю тяжесть трудовой жизни, с её невзгодами и лишениями, всю суровость и грубость той непривлекательной среды, в которой поставлен был судьбой. Добрые инстинкты, жившие в невинной душе осиротелого мальчика, сохранили его от огрубелости и порока и среди тех непривлекательных сцен, которых приходилось ему быть зрителем ежедневно.

Может быть даже эти именно жизнь и борьба с нуждой и выработали в Нейкирхе силу воли и энергию характера, которыми он отличался, приучили к постоянному и напряжённому труду, сделали его столь чутким к нуждам и горю других. По крайней мере видно, что душа юноши постоянно, хотя может быть и инстинктивно, стремилась вырваться из этой

грубой сферы в иную лучшую, более сродную ей среду. Сидельца Нейкирха видели постоянно с книжкой в руках: пользуясь малейшей свободной минутой от своих занятий, он углублялся в чтение, забывая окружающее и невольно становясь предметом неприличных и недостойных шуток своих грубых товарищей по ремеслу. Одна такая шутка, зашедшая уже далеко за пределы терпимости и глубоко возмущившая в 18-летнем юноше Нейкирхе чувство сознания человеческого достоинства, решила навсегда его судьбу. Говорят, что углубившийся в чтение Нейкирх был позван к соседнему сидельцу под предлогом сообщения какой-то очень важной и интересной новости – и вместо её не только услышал новую плоскую шутку, но должен был перенести грубую насмешку. Выведенный из себя её цинизмом, Нейкирх немедленно отправился к содержателю частного пансиона Карлу Деллену, с просьбой помочь ему вырваться из несродной среды и дать средства учиться и поступить в гимназию. Почтенный педагог, желая испытать молодого человека, чтобы убедиться в искренности и серьёзности просьбы, велел ему приготовить к назначенному сроку несколько глав латинской грамматики. Нейкирх явился ранее назначенного срока, сделал более, чем требовалось – и убедившийся Деллен принял его под своё покровительство и вскоре поместил в Митавскую гимназию, в 5-й класс. Таким образом, заветная мечта Нейкирха, которую постоянно лелеял он, сидя за прилавком в *Vierstude* и помышляя о вступительном экзамене в гимназию, исполнилась, благодаря тёплому участию и деятельной помощи благодущного Деллена. Правда, в Митавской гимназии долго не легко было бедному молодому человеку. Надо было употреблять много времени и труда для того, чтобы сравняться со своими товарищами и показать себя достойным того покровительства и пособия, которые ему были оказаны, и в то же время собственным трудом приобретать необходимые средства жизни: для этого Нейкирх должен был давать уроки ученикам младших классов. И несмотря на то, он находил время учиться, сверх предметов гимназического курса, ещё английскому языку – и выучился ему без всякого руководителя, по одним учебникам. Вообще уже здесь, в Митавской гимназии, обнаружилась ясно специальная способность Нейкирха к языкознанию. Он знал впоследствии основательно, кроме греческого и латинского языка, большую часть новых западноевропейских языков: немецкий, французский, английский, итальянский, испанский и др.; знал основательно и язык русский, писал по-русски грамматически правильно, говорил хотя не быстро, но также правильно, редко ошибаясь даже в ударениях. Тут же, на гимназической скамье сказалось и то постоянство в труде, та усидчивость, которые составляли потом одно из отличительных свойств Нейкирха: он просиживал над работой по 16 и 18 часов сряду, почти не вставая с места, изо дня в день, не редко читая в двадцатый раз любимого классика. И хотя Нейкирх окончил курс гимназии с блестящим успехом – он награжден был при выпуске золотой медалью, – тем не менее только через год по окончании курса смог поступить в Дерптский университет, на богословский факультет, по недостатку материальных средств жизни. До зачисления в студенты он, по приглашению Деллена, преподавал в его пансионе греческий и латинский языки, и уже в то время обнаружил редкий такт в преподавании и обращении с учащимися. По прошествии полугода, убедившись, что не имеет склонности и призвания к пастырскому служению, подобно тому как в гимназии не обнаруживал никакой склонности к математике, и что все его симпатии обращены к филологии, перешёл на факультет филологический.

В университете Нейкирх работал главным образом в семинарии, руководимой профессорами Моргенштерном, Франке и Иеше (*Iäsche*), обращая на себя внимание превосходным знанием латинского языка и примерным прилежанием. Первый печатный труд Нейкирха появился в России вскоре по окончании университета: *De discrimine mimi, qui proprie dicitur, et planipediae disputatio*, Допр., 1829. Труд этот находился в связи с другой более значительной его студенческой работой: *De fabula togata ac de L. Afranio, praestantissimo togatarum scriptore, additis nonnullis fabularum Afraniarum reliquiis*.

Эта последняя работа удостоена была золотой медали, и автору предложено напечатать её на счёт университета. Но он назначал её для другой цели и издал в свет только в 1834 г. в Лейпциге под несколько измененным названием. Знающие Нейкирха лишь таким, каким он

был во всё время своей службы в Киевском университете, серьёзным, вечно спокойным, чуждым всяких увлечений, казалось даже неспособным к ним по своей натуре, с трудом поверят, что тот же Нейкирх – студент Дерптского университета, при самом ревностном занятии любимыми предметами, был одним из самых рьяных буршей; а между тем это несомненно так: говорят он три раза даже дрался на дуэли!

По окончании университетского курса, Нейкирх, как молодой учёный, обративший на себя внимание дерптских профессоров редким усердием и основательными знаниями в греческом и латинском языках и в предметах древней классической филологии вообще, для усовершенствования в этих науках отправлен был на счёт университета с ученой целью за границу на три года. Во время пребывания за границей с учёной целью, он посетил Германию, Швейцарию и Италию, где преимущественно занимался изучением памятников древнего искусства, но более всего оставался в Берлине, занимаясь изучением классических древностей под руководством профессора Бека и почти два года слушал в Лейпциге знаменитого в то время филолога Германа, о котором до конца жизни сохранял самые светлые и отрадные воспоминания. Напечатанное в Лейпциге, в 1834 г., сочинение: *De fabula togata Romanorum. Accedunt fabularum togatarum reliquiæ*, доставило Нейкирху степень доктора философии и почётное внимание учёных филологов. Сочинение это до сих пор считается весьма замечательным в литературе древне-классической филологии. Греческое учёное общество в Лейпциге избрало Нейкирха своим почётным членом, а знаменитый филолог Герман рекомендовал его тогдашнему нашему министру народного просвещения, знатоку и любителю классической древности, графу С.С.Уварову, как лучшего своего ученика и отличного филолога, вполне достойного занять профессорское место в только что открытом в то время университете св.Владимира в Киеве. К этому же времени относится и другое сочинение Нейкирха, напечатанное также в Лейпциге, в 1834 г.: *In Platonis Politiam quæstionum philologicarum particula I^a*. Затем, вскоре по возвращении из-за границы, напечатана была в Дерпте, в 1835 г., *particula II* того же сочинения – и молодой учёный, после публичного защищения своего труда, допущен был к чтению публичных лекций в Дерптском университете, в звании приват-доцента. Вслед за тем, по упомянутой рекомендации знаменитого германского учёного, Нейкирх назначен был министром народного просвещения экстраординарным профессором греческой словесности в Киевский университет (1837) и ещё до отъезда к новому месту назначения в Киев издал в Дерпте, в 1837 г., сочинение: *De indicativo et conjunctivo modo in utenda quum particula disputationis pars prior*. Во второй половине 1837 г. Нейкирх вступил на кафедру греческой словесности в университете св.Владимира и, возведённый в следующем году в звание ординарного профессора, оставался на ней до половины 1868 г., когда по собственному желанию, чувствуя ослабление физических сил, в особенности по причине усилившейся глухоты, вышел в отставку, не смотря на просьбы факультета и Совета продолжать службу.

В течение этого слишком 30-летнего служения в Киевском университете Нейкирх три раза избираем проректором университета* и шесть раз деканом историко-филологического факультета, оставаясь в этой должности *тринадцать* лет сряду**. Сверх того, он много раз исправлял должность ректора*** университета и однажды в течение почти полтора лет.

При этом надобно прибавить, что он избираем был в представители факультета не по крайней необходимости, не по малочисленности факультета или недостатку в факультете лиц, имеющих на то формальное право (в то время в историко-филологическом факультете всегда было от 3 до 4 и даже до 5 ординарных профессоров), а по действительному уважению к нему факультета. И опять справедливость требует признаться, что Нейкирх, как декан, вёл факультетские дела с удивительной аккуратностью, с полнейшим беспристрастием, не позволяя себе никогда и ни в чём никаких преднамеренных, личных, парциальных или других каких-либо не научных целей и стремлений. В собраниях факультета всегда царил при нём мирное, свободное и объективное обсуждение дел, наперёд хорошо изученных деканом и в строгом порядке и спокойно докладываемых, со всеми к ним справками, без настаивания на каком-нибудь наперёд задуманном решении.

Преданный исключительно интересам факультета и науки, декан Нейкирх с удивительной точностью знал весь ход всякого обсуждавшегося в факультетском собрании дела, на возникавшие при этом вопросы немедленно давал все законные указания и пояснения, по желанию или спросу каждого члена факультета приводил немедленно соответствующую делу статью устава университета или правил для студентов, со всеми к ним дополнениями, даже ещё не напечатанными – и никогда не ошибался. Нейкирх знал отлично всех студентов своего факультета, степень их усердия в занятиях науками, достаточное или бедное их состояние, – и на его слова каждый член факультета полагался как не неоспоримую истину. Весь распорядок существовавшего тогда разделения студентов и весьма запутанное распределение чтения лекций по семестрам для одного Нейкирха ясны как нельзя более. Всё в факультете шло стройно, всё решалось по надлежащем свободном обсуждении и почти всегда единогласно и едва ли был пример, чтобы Совет университета не соглашался когда-нибудь с мнением факультета или возвращал дело для дополнений и исправлений. “Счастливою Аркадию” называли тогда историко-филологический факультет – и справедливо. Трудно позабыть, – эти мирные собрания факультета в доме всеми уважаемого декана и его непритворное радушие.

В это достопамятное для историко-филологического факультета время, от такого ли порядка и состояния его дел, по стечению ли благоприятных для него обстоятельств, но несомненно то, что научные интересы факультета процветали, развивались и получали ход способные молодые люди и факультет всегда мог пополняться сам собою, им самим воспитанными и развитыми молодыми учёными (Страшкевич, Вернадский, Шульгин, Линниченко, Сидоренко, Цехановецкий и др.). Мы хорошо помним, с каким непритворным удовольствием Нейкирх, не допуская в себе и тени каких-нибудь личных видов, а руководившийся всегда и во всём одним лишь представлением пользы для науки, спешил дать ход вперёд всякому способному молодому человеку, выдвинуть всякое дарование: он заботился о повышении молодого учёного как бы о своём собственном, стараясь устроить его неожиданно, в виде какого-то сюрприза. Мы как теперь видим, как однажды, под конец факультетского заседания, когда в небольшой зале декана решены были собравшимися членами почти все бывшие на очереди факультетские дела, Нейкирх вдруг просит одного их молодых членов факультета выйти на минуту в другую комнату, плотно притворяет за ним дверь соседней гостиной, затем вынимает из своего портфеля бумагу, читает собранию своё предложение повысить молодого учёного в звание экстра-ординарного профессора и, по единогласном одобрении предложения, растворяет дверь гостиной и с сияющим лицом, торжественно поздравляет молодого своего ученика-товарища с повышением, о котором тот, идя в собрание факультета, и не помышлял!

На долго памятным останется в летописях нашего университета и проректорство Нейкирха. Не говорим уже о том, что он до мельчайших подробностей и с точностью знал все правила для студентов и всегда спокойно и с участием выслушивал всякую просьбу, всякое дело студента и тотчас же, не справляясь с бумагами, давал ответ, удовлетворял просьбу студента, или отказывал ему, объявляя коротко и спокойно: “нет, это невозможно, это не по правилам”.

Надобно сказать, что, при кажущейся наружной холодности в обращении с студентами, он относился к их делам с полным сочувствием, входил в действительные их нужды и, будучи сам почти бедным человеком, живя исключительно одним профессорским жалованьем старого оклада, по доброте своей души, быть может хорошо помня и своё беспомощное состояние в юности, забывал о том, что у него своё и притом довольно многочисленное семейство, и оказывал истинно нуждающимся студентам деятельную помощь: нам достоверно известно, что покойный Нейкирх раздавал действительно нуждавшимся студентам всё своё прибавочное проректорское жалованье. И многие из получивших от него благовременную поддержку, благодаря этому благодению, спасены были для университета и науки, над которой теперь трудятся и с значительным успехом во благо юным поколениям.

Как профессор и учёный специалист по отделу древней классической филологии, Нейкирх, кроме выше указанных сочинений, напечатал во время своего служения в Киевском университете ещё следующие: 1) *О важности изучения древней греческой словесности*, речь произнесённую на торжественном акте университета, 15 июля 1839 г.; 2) *Dichterknon. Ein Versuch die vollendetste Werke der Dichtkunst aller Zeiten und Nationen auszuzeichnen*, Kiew, 1853; 3) *Historiae litterarum graecaru summarium*, 1863.

По словам учеников Нейкирха, его чтение, всегда ровное и спокойное, отличалось чрезвычайной простотой и ясностью изложения и совершенно приспособлено было к научному уровню его аудитории. Кто хотел основательно выучиться греческому языку, тот несомненно мог вполне удовлетворить своему стремлению под руководством Нейкирха. Лекции Нейкирха, излагавшиеся всегда на латинском языке и, прибавим, на языке ясном, чистом, чуждом всякой изысканности и риторики, состояли в следующем. После обычного обращения к студентам – *Commilitiones humanissimi! Repetendum est inde a versu N usque ad versum N. Quis vestrum repetat?* – и после повторения одним из слушателей прошлой лекции, следовал дальнейший перевод с подробными толкованиями известного греческого писателя: Гомера, Софокла, Платона, Ксенофонта и проч. И после перевода и объяснений, предложенных профессором Нейкирхом на лекции, для слушателей его не оставалось ничего в данном месте древнего греческого писателя неясным или сомнительным. От профессора не ускользала ни одна грамматическая форма, ни одна самая мелкая частица.

Передав точный смысл подлинника в самом точном переводе на чистый латинский язык эпохи Цицерона, он, так сказать, до костей разбирал каждый оборот греческого подлинника, каждое слово, всякую частицу, объяснял разные значения слова, различное его употребление у разных писателей, разные формы, показывал разные чтения данного места объясняемого писателя, разбирал и грамматическую форму слова, указывал и синтаксическое правило, в силу которого оно поставлено в таком, а не другом падеже, употреблено так, а не иначе, предлагал исторические, археологические, мифологические и др. пояснения, необходимые для полного понимания данного места писателя и проч.

В первое время Нейкирх преподавал – и также на латинском языке – греческие древности, историю греческой литературы и древнюю археологию. Все эти курсы были правда кратки, сжаты, сухи, были так сказать элементарными курсами; но, при краткости своей, они отличались совершенной полнотой, в них не было упущено ничего существенно важного, верность передаваемых фактов науки не подлежала ни малейшему сомнению, наконец изложение запечатлено было той же простотой и ясностью, какими отличалось и толкование авторов, а чтение археологии и наглядностью: Нейкирх оживлял это чтение тем, что показывал своим слушателям превосходные изображения древней архитектуры и скульптуры. Наконец изложение каждой из упомянутых наук сопровождалось богатым указанием пособий к её обстоятельнейшему и подробному изучению, *fontes et auxilia*, списком лучших сочинений по каждой науке на латинском, французском, немецком, английском и итальянском языках. Нельзя не упомянуть ещё об одной характеристической черте в его преподавании. Дорожа больше всего истиною, он никогда не сообщал своим слушателям мнения, или факта, в несомненной верности которых сам не был вполне убеждён, и потому слушатель на слова профессора полагался с полной достоверностью, как на неопровержимую верную истину. Если же он в чём-нибудь сам сомневался или, несмотря на свою обширную и твёрдую память, задумывался и не вполне был уверен, что его ответ на предложенный ему слушателем вопрос несомненно верен, то тотчас и выражал эту неуверенность свою в неопровержимой точности им же самим предлагаемого ответа, прибавляя обычную в таком случае оговорку *puto* или *fortasse*, и затем следующую лекцию начинал объявлением, что по предложенному ему на последней лекции вопросу он наводил справки и убедился, что данный им тогда ответ не подлежит сомнению, или, если б случилось противное, то так же спокойно объявлял, что он ошибся.

Немногие из студентов историко-филологического факультета посвящали себя занятиям древней классической филологией вообще и греческой в частности. Но кто избирал своей

специальностью этот отдел факультетских наук, тому Нейкирх с полной готовностью доставлял все пособия для его специальных занятий и в аудитории, и у себя на дому, и в живой беседе, и снабжая всеми учебными пособиями, – и с особенным удовольствием всегда готов был поделиться с ним своими обширными и глубокими сведениями по части древне-греческой филологии.

Как человек вообще, Нейкирх прежде всего обращал на себя внимание каждого своей удивительно редкой честностью и правдивостью, прямодушием, простотой и истинной гуманностью в обращении. Двulichия, неправды или лжи, даже в шутку, он не допускал в себе, не уважал их в других, и не терпел и строго преследовал в своём семействе, в детях своих. Вообще всегда мягкий, добрый, даже нежный в обращении со своими детьми, извинявший всякие, иногда довольно резкие их детские шалости, он однажды строго наказал своего сына за ложь. Слушатели Нейкирха очень хорошо знали, что никакое знакомство с ним, никакие ходатайства самых даже близких к нему, любимых или уважаемых им людей ничего не помогут, если испытуемый имел слабые познания. Тому самому слушателю своему, который накануне веселился у него на вечере и считался другом его семейства, он преспокойно поставил *единицу*, спросив его и строже, и подольше, если этот друг его дома плохо знает язык или предмет; мало того, Нейкирх долго будет потом думать не ошибся ли он, поставив знакомому своему слушателю единицу, не много ли он ему поставил под невольным влиянием знакомства. В своём понимании честности и правдивости он доходил нередко до крайностей, так что иным это казалось даже странностью в нём, некоторым педантизмом. Случилось однажды, что Нейкирх, преподававший в одно время географию в частном мужском пансионе, записал спрошенному им ученику известный балл, потом всю дорогу думал, не ошибся ли он; но дошедши уже до самой квартиры своей, он припомнил некоторые подробности ответа мальчика – и воротился в заведение, чтоб исправить отметку. Рассуждал однажды Нейкирх, на вечере у своего приятеля-профессора, между прочим о величине киевской университетской площади сравнительно с площадью берлинской. Разошлись около полуночи. Приятель-профессор уже лег спать. Вдруг в его квартире раздаётся звонок; Нейкирх воротился из дома, чтоб сказать, что он немного ошибся в своём сравнении: по справке, которую он сделал пришедши домой, оказалось, что площадь берлинская на несколько сажень меньше киевской университетской!.. Но тот составил бы неверное понятие о Нейкирхе, кто вывел бы из наших слов поспешное заключение, что его честность и правдивость проявлялась только в таких маловажных и незначительных фактах. Нет! Весьма нередко в случаях очень важных он спокойно, но настойчиво отстаивал правое дело и случалось, что почти один шёл в разрез с мнением целого факультетского собрания, ни мало не боясь, что этим может нажить себе врагов. Известно также, что когда устраивалась лютеранская Kirchenschule, то Нейкирх едва ли не один из всей киевской немецкой общины смело отстаивал законность и необходимость преподавания в ней на русском языке.

Добрый, попечительный, любящий отец, Нейкирх был всеми любим и глубоко уважаем в своей семье; жена и дети гордились им. Никогда не распоряжаясь с деспотической принудительностью, даже без общего семейного совещания, он в то же время был для своей семьи и руководителем-наставником, и воспитателем. Не держа при своих детях ни бонн, ни гувернанток, он сам занимался их воспитанием. Понимая великую важность для развития пробуждающегося ума дитяти наглядного ознакомления его с окружающим миром, Нейкирх ежедневно, в часы обычных своих прогулок по городу, брал с собою то одного, то другого из своих детей, и с гомерической простотой и наивностью объяснял им до мельчайших подробностей всё, что только встречал по пути, что только затрагивало любопытство дитяти, и с этой целью менял места своих прогулок, предпринимал прогулки загородные, даже отдаленные. Так, однажды он пешком ходил со своим сыном в Житомир. Для физического развития своих детей Нейкирх обзавёлся разными принадлежностями гимнастики и заставлял упражняться в ней детей, сам подавая в том пример, учил их плавать и т.п. Чтоб привести дитя к собственному сознанию пользы или вреда известного поступка или желания дитяти, при свойственной детям страсти во всём подражать взрослым, Нейкирх действовал

не столько теоретическим толкованием или убеждением, сколько наглядным примером. Вот как поступил он, когда заметил в своем 12-летнем сыне стремление курить. Не говоря ни слова купил трубку, хороший чубук, ½ ф. табаку и прочие принадлежности курения и в виде сюрприза всё это подарил своему сыну. Мальчик с торжеством бросился к табаку и с гордым чувством сознания своего равенства со взрослыми принялся курить с азартом до одурения. Покурил так день, другой, – а затем сам бросил трубку и табак, опротивевшие ему до последней крайности.

Роскоши Нейкирх не любил, но иметь известный комфорт считал необходимым. Умел жить всегда по своим средствам, доставляя себе, а преимущественно своему семейству разного рода, сообразно со своими средствами, развлечения и удовольствия, устраивал скромные вечеринки и т.п. . . .

В последние два года по выходе из университета, Нейкирх, несмотря на замечательную физическую силу свою, обещающую, казалось, ещё многие годы жизни, стал видимо слабеть. И все ещё не желая разрывать своей связи с университетом, почти ежедневно около двух часов аккуратно являлся в профессорскую лекторию. Скончался Нейкирх 3 ноября 1870 г.; смерть его была так же тиха и покойна, как и его жизнь. Не теряя сознания почти до последних минут, он изредка в небольшом бреду вспоминал о своей поездке за границу в юношеские годы, беседуя сам с собою (и что замечательно – почти исключительно по-русски) об Италии, её храмах, дворцах, саркофагах египетских царей и т.п. И умирая, завещал своему сыну передать его последний поклон отсутствующим детям, товарищам, друзьям и знакомым, а над могилою вместо всяких памятников посадить простой дуб.

* Нейкирх был избран проректором университета в 1842 г. сент. 16 на 4 года, в 1846 г. сент. 28 на 4 года, и в 1862 г. апр. 25 на 4 же года; но в октябре 1863 г. сам отказался от этой должности.

** Деканом был Нейкирх с 1839 г. окт. 26 один год, с 1842 сент. 24 – по авг. 1845, и с 1850 янв. 1 по 21 июня 1862 г.

*** Должность ректора университета Нейкирх исправлял в 1843, 1847, 1853, 1856, с мая 27 1859 г. по 26 октября 1860, в 1861 и 1862 годах.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 476-488.

Нейкирх, Иван Яковлевич – филолог (1803-1870); учился в Дерпте, был профессором греческой словесности в киевском университете. Главные его сочинения: “De fabula togata Romanorum” (1834), “О важности изучения древней греческой словесности” (1840), “Dichterkanon. Ein Versuch die vollendetsten Werke der Dichtkunst aller Zeiten und Nationen auszuzeichnen“ (1853), “Historiae litterarum graecarum summarium” (1863).

Ср. Линниченко, в “Киевских Университетских Известиях”, за 1870 г., № 10.

www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/007/071/71152.htm

В нашем факультете нельзя было без уважения отнестись к профессору Нейкирхе (так в оригиналі – *Авт.*), читавшему греческий язык и греческую словесность; это был истинный немец, “Gelehrter”, вечно преданный науке, честный человек и чрезвычайно строгий ценитель студентских дарований и успехов. Студенты, занимавшиеся его предметом, очень уважали эту личность.

Костомаров М. Из автобіографії // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 249.

Очень учёные люди были также профессора классической словесности, гг. Деллен и Нейкирх. Обоих произвела дерптская почва... Оба дерптские питомца были отличные филологи...

Авсеенко В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 264.

Неметті Едуард Григорович

Неметти, Эдуард Григорьевич, магистр фармации, доцент по кафедре фармации и фармакогнозии, статский советник, из иностранцев, лютеранского исповедания, родился в Киеве в 1827 г. В 1846 г., по экзамену, Советом университета св.Владимира удостоен звания аптекарского помощника первого отделения и определён на службу гезелем при аптеке университета. В 1849 г. удостоен звания провизора и утверждён лаборантом при аптеке университета. В 1852 г. уволен за болезнью от службы. В 1853 г. удостоен степени магистра фармации и назначен фармацевтом в Александропольский военно-временный госпиталь. В 1854 г. назначен в тот же госпиталь управляющим аптекой, а затем управляющим аптекой при Нахичеванском военном госпитале. В 1857 г. уволен от службы по болезни, а в 1864 г. определён в университет св.Владимира доцентом по кафедре фармации и фармакогнозии. В 1881 г., по выслуге 25 лет, оставлен ещё на службе на 5 лет, с пенсией полного оклада жалованья – 600 руб. в год. Пожалован кавалером ордена св.Станислава 2 ст. в 1873 г.

Э.Г.Неметти читает студентам медицинского факультета и фармацевтам фармацию и фармакогнозию, употребляя на это от 2 до 3 час. еженедельно. Кроме того заведывает фармацевтической лабораторией университета св.Владимира.

Сочинения Э.Г.Неметти: 1) *О растворимости хлора, йода и брома в воде и об изменяемости хлорной воды*, Киев, 1853, in - 8, диссертация на степень магистра; 2) *Рецензия соч. Лобачевского-Петруньки: "О терпенах и химическое исследование масел критской душицы и кудрявой мяты"* (Унив. Изв. 1866, № 7).

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 488.

Остен-Сакен Фабіян Готліб (Вільгельмович) фон дер

Генерал-фельдмаршал. Князь. Главнокомандующий первой армией. Родился в Ревеле 20 сентября 1752 года (записан в Российский регистрационный список 20 сентября – Geschl.-Reg.; russ. Quellen). Умер в Киеве 7 апреля 1837 года.

Отец: Вильгельм-Фердинад фон Сакен. Будучи капитаном, находился адъютантом фельдмаршала графа Миниха при его падении (1741 г.). Тогда же переведён в Ревельский гарнизон и тринадцать лет продолжал службу в том же чине по самую кончину. Умер в 1754-м в Ревеле. Мать: Хедвига-Элеонора, урождённая фон Удам, была дочерью шведского майора. Женщина добрая и “попечительная”.

Неженат. Первые годы своей жизни провёл в бедности. Мама поместила его в школу, находившуюся в Дерпте. Школа не смогла дать ему хорошего образования. Впоследствии он совершенствовал себя в науках и языках, посвящая всё свободное время учебным занятиям.

В 1766-ом (14) (вік – *Авт.*) поступил на службу подпрапорщиком в Копорский мушкетёрский полк (по названию местечка в С.-Петербургской губернии – Копорье). В 1767 г. присвоено звание сержанта. В 1769 году (17) выступил на поле чести: участвовал в блокаде города Хотина с генерал-аншефом князем Голицыным. Участвовал в сражениях 22 июня, 29 августа, в ночной атаке турецких войск 7 сентября. За отличие пожалован прапорщиком, на 18-м году от рождения (прапорщик было уже офицерское звание). С 1769-77 гг. служит в Нашебургском мушкетерском полку. В 1770-73 служит под командованием А.В.Суворова в борьбе против польских конфедератов.

Находясь в Варшаве, барон поступил в ординарцы российскому послу, графу О. фон Штакельбергу. Граф отметил чрезвычайную расторопность, за что и полюбил Фабиана. Временный отдых был весьма полезен молодому человеку, наблюдавшему вблизи действия искусного дипломата: умная беседа и чтение усовершенствовали образование Остен-Сакена. В 1777 г. (25) получил чин капитана. С 1777-85 г. служит капитаном Углицкого мушкетерского полка. В 1785 г. из Углицкого мушкетерского полка определён в Кадетский корпус, как отличный офицер, совершенно знающий порядок службы, деятельный и усердный. 13 ноября 1786 года в Корпусе получил чин майора и в тот же день переименован в подполковники с помещением в Московский гренадёрский полк. С 1789-90 года в звании

подполковника участвовал в Русско-турецкой войне, также принимал участие в штурме Измаила. В 1792 году полковник и командир Черниговского полка, участвовавшего в польской войне. В 1794 году полковнику Фабиану дарована шпага с надписью “За храбрость” за взятие Вильны. В 1797 году присвоено звание генерал-майора. В 1799 году (уже в чине генерал-лейтенанта), в сражении при Цюрихе, был ранен и взят французами в плен. В 1801 году успешно освобожден.

В 1806-07 годах, командуя дивизией в армии Беннигсена, принимал участие в сражениях под Пултуском и Прейсиш-Эйлау, но вскоре был обвинен главнокомандующим в ослушании и отдан под суд. В течение пяти лет проживал в Петербурге, в крайней нужде. В 1812 году, по Высочайшему повелению, следствие по делу Сакена было прекращено, и он отправлен в армию генерала графа Александра Петровича Тормасова. ...За боевые заслуги Фабиану был вручен орден Александра Невского – “За труды и отечество”.

Отличился во время войны 1813-14 годов. В 1813 г. награжден прусскими орденом Чёрного Орла и орденом Георгия 2-й степени за взятие Лейпцига. После занятия союзниками Парижа был назначен губернатором города и успел заслужить расположение обывателей. 21 мая 1814 года за сражение при Ла-Ротьере получил орден Андрея Первозванного – “За веру и верность”. В 1815 г. Сакен участвовал во вторичном походе русских войск во Францию. По возвращении в Россию командовал пехотным корпусом, затем 1-й армией. 1 сентября 1815 г. награжден арендой в пятнадцать тысяч рублей на 12 лет. Аренда состояла из трех курляндских деревень: Петервейса, Верпенгофа и Шенекена (Деревни “Peterweissshof” и “Werpenhof” находились на месте “Petermuiza, Dzukstes pagasts”). 7 октября 1827 г. аренда отсрочена ещё на двенадцать лет. В 1818 г. назначен членом Государственного Совета. 8 апреля 1821 году получил графское Российской империи достоинство. В 1826 году присвоено звание генерала-фельдмаршала. Император Николай I в день своего коронавания прислал Сакену фельдмаршальский жезл. В 1830 году вручен орден Владимира 1-й степени – “Полюза, честь и слава”.

В 1831 году Сакен, имевший тогда свою главную квартиру в Киеве, сразу подавил беспорядки, начавшиеся на Украине вследствие польского мятежа, за что 8 ноября 1832 г. получил княжеское Российской империи достоинство. Это было 13-е пожалование в князья Российской империи от Александра I. Титул князя был присвоен Фабиану без титула “светлости”. Интересно, что жалованные князья в конце XVIII-XIX вв. были немногочисленны. Роды дарованных князей: Безбородко, Лопухина, Голенищева-Кутузова, Разумовского, Барклая-де-Толли, Остена-Сакена и Воронцова пресеклись. Роды князей Меншикова, Суворова-Италийского и Чернышева на конец XIX имели только одного представителя мужского пола.

<http://osten-sacken.h1.ru/dvor.htm>

Фельдмаршал /Остен-Сакен/ скрывает с твердостью, сколько его огорчает уничтожение армии (першу армію, якою він командував, було розформовано весною 1836 р. – *Авт.*) и поступок против него, в сем отношении сделанный (військовим міністром Чернишовим – *Авт.*). Так, например, на днях пил он за обедом за здоровье всех россиян, по обыкновению своему, и к нему присовокупил:

– И врагу моему Чернышеву желаю по возможности быть полезным отечеству нашему.

На днях также пришедши к нему с докладом, я застал его сидящим под окном в адъютантской комнате.

– Мне здесь приятно, – сказал он. – Я люблю смотреть на рабочих. – (У него в то время перестраивались ворота наново с улицы во двор). И пославши рабочим 5 рублей, он присовокупил: – Скажи мне, Николай Николаевич, не удивительно ли это в самом деле? Другим строят триумфальные ворота при торжественном въезде, а мне для выезда.

Муравьев-Карский Н.Н. Из записок // Русский архив. – 1894. - № 11. – С. 364.

Павльсон Отто (Антон Михайлович)

Паульсон Отто Михайлович, доктор зоологии, ординарный профессор по кафедре зоологии, статский советник, лютеранского исповедания, родился 22 января 1837 г. в г.Нарве С.-Петербургской губернии. Первоначальное образование получил в 3-й С.-Петербургской гимназии, а за тем поступил на физико-математическое отделение С.-Петербургского университета, в котором кончил курс в 1857 г. со степенью кандидата. Во время бытности в университете удостоен золотою медалью на тему по предмету химии. С 1857-61 г. занимался частными уроками. В 1860 г. записался на частные курсы профессора Груббера и академика Брандта и практически занимался анатомией человека в Медико-хирургической академии. Весной 1861 г. отправился на собственный счёт за границу и посетил Вюрцбургский и Гиссенский университеты. В мае 1862 г. был командирован за границу, где преимущественно занимался в Гиссенском университете у профессоров Лейкарта и Экгардта. В 1865 г., по защите *pro venia legendi*, утверждён приват-доцентом в университете св.Владимира по кафедре зоологии и в продолжение 4½ лет читал зоологию, сравнительную анатомию и эмбриологию на всех курсах естественного отделения и кроме того специальный курс для студентов медицинского факультета. В 1867 г., по защите магистерской диссертации в С.-Петербурге, утверждён штатным доцентом. В 1875 г. удостоен степени доктора зоологии, по защите диссертации в Варшавском университете, и в 1876 г. утверждён экстраординарным профессором, а в 1877 г. ординарным профессором по кафедре зоологии. С ноября 1876 г. по 4 мая 1881 г. состоял секретарем физико-математического факультета, а затем избран проректором университета, в котором состоит и в настоящее время. Пожалован был орденами: св.Станислава 2 ст. – 1878 г., св.Анны 2 ст. – 1882 г.

Сочинения О.Паульсона: 1) *Производство поташа с приложением анализов русских сортов поташа*, СПб., 1862; 2) *“Zur Anatomie des Diplozoon paradoxum”* (Mém. de l'Acad. Impér. de St.-Petersburg, 1862), 3) *Гистологическое развитие костей и значение его в сравнительной анатомии* (Натуралист, 1863); 4) *Die Epidermis von Protopterus annectens* (Bull. biologique de l'Acad. de St.-Petersburg, 1864); 5) *Строение epidermis у рыб, pro venia legendi* (Унив. Изв. 1865, № 1); 6) *Анатомия Diplozoon paradoxum и взгляд на процессы слияния и соединения организмов* диссертация на степень магистра (Унив. Изв. 1867, № 8); 7) *Очерк естественной истории пчелы и практические наставления к пчеловодству*, Киев, 1872; 8) *Ueber fossile Reste eines in Russland gefundene Zeuglodon* (Mém. de l'Acad. de St.-Petersburg, 1873); (“Mem. Acad. Sc. Pet.”, 1873); 9) *Исследование ракообразных Красного моря*, Киев, 1875, диссертация на степень доктора зоологии; 10) *Карцинологические заметки* (Зап. Киев. Общ. Естеств. 1875); 11) *Исследования относящиеся к развитию глаза позвоночных, опубликованные в нынешнем году* (Унив. Изв. 1877, № 11).

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 537-539.

Рейн Георг (Георгій Ермолайович)

Рейн, Георгий Ермолаевич, экстра-ординарный профессор по кафедре акушерства и женских болезней с факультетской клиникой, надворный советник, православного исповедания, родился в С.-Петербурге, 20 апреля 1854 г. По окончании курса в С.-Петербургской 4-й гимназии, поступил в 1869 г. в Медико-хирургическую академию. В декабре 1874 г. окончил курс в академии, причем был награждён первою золотою медалью, со внесением имени на мраморную доску и оставлен, по конкурсу, при академии на три года для усовершенствования. В течение двух лет состоял ординатором в академической акушерской клинике профессора А.Я.Крассовского, занимаясь под его руководством акушерством и женскими болезнями. Кроме того работал за это же время, преимущественно в течение летних каникул, на обширном клиническом материале Императорского родовспомогательного заведения, состоящего также в ведении профессора Крассовского, и занимался в патолого-анатомическом институте академии под руководством покойного проф.Руднева. В мае 1876 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины. В ноябре 1876 г. был

откомандирован в действующую армию, где и работал в военно-временных госпиталях до конца кампании. В течение пребывания на театре военных действий в Румынии, Болгарии и Турции занимался практически хирургией, состоя в должности старшего ординатора-хирурга. По возвращении в С.-Петербург вновь поступил ординатором в акушерскую клинику, перешедшую в заведывание профессора Славянского; кроме того работал в физиологической лаборатории проф.И.Р.Тарханова и занимался по-прежнему в родовспомогательном заведении. В марте 1880 г., после установленного разбора учёных трудов и по прочтении двух пробных лекций, признан приват-доцентом академии по акушерству и женским болезням. В апреле того же года избран Конференцией академии для посылки за границу на два года для дальнейшего усовершенствования. Во время заграничной командировки посещал по преимуществу акушерские и хирургические клиники Германии, Франции и Англии...

Кроме того работал в лабораториях проф.Вальдейера, Гоппе-Зейлера, Ранвье, Марeya и Шмидеберга и участвовал на VI международном конгрессе врачей в Лондоне. По возвращении из-за границы читал лекции студентам старших курсов в течение 1882-83 учебного года. 27 мая 1883 г. Советом университета св.Владимира избран экстра-ординарным профессором акушерства. В 1876 г. был избран членом Общества практических врачей в С.-Петербурге; в 1878 г. – членом Общества русских врачей в С.-Петербурге и в 1883 г. – членом Общества киевских врачей.

Был пожалован орденами: св.Анны 3 ст. с мечами – 1877 г., св.Станислава 2 ст. – 1879 г...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 559-561.

Рейн Георгий Ермолаевич – профессор университета св.Владимира в Киеве, директор акушерско-гинекологической клиники...

В 1876 году Р. защитил диссертацию на степень доктора медицины (“К вопросу об удалении фибромиом матки посредством чревосечения”)...

Из многочисленных учёных исследований Р. наиболее известны работы: “О кесарском сечении”, “Об иннервации матки”, “О зачатии у млекопитающих”, “О применении противогнилостного и безгнилостного (асептического) способа при лечении ран и при родах”, “О народном акушерстве”, “Об истории развития молочной железы”, “О внематочной беременности”, “О кольпопластике” и другие. Им опубликован в 1896 году отчёт о 500 произведённых им чревосечениях. С 1900 года состоит профессором по акушерству и гинекологии в военно-медицинской академии.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 13.: Рааб – Сиверс. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 87-88.

...Під його (Г.Рейна – Авт.) керівництвом побудовано нову університетську (університету св.Володимира – Авт.) клініку, де вчений широко застосовував принципи антисептики й асептики, а також нові акушерсько-гінекологічні операції. Смертність рожениць у клініці знизилась до 0,2% (з 20-30%). 1887 року заснував і очолював Київське акушерсько-гінекологічне товариство.

1900 обраний керівником кафедри акушерства і жіночих хвороб Петербурзької військово-медичної академії та почесним лейб-хірургом імператорського двору. Керував будівництвом і діяльністю нової акушерсько-гінекологічної клініки. Головував на IX Пироговському з'їзді лікарів (1903), де вперше в Росії були розроблені нормативи акушерської та гінекологічної допомоги, проблеми організації жіночих консультацій. Депутат II-ї та IV-ї Державної Думи; октябрист.

1908 з рекомендації Голови кабінету міністрів П.Столипіна був призначений Головою медичної ради міністерства внутрішніх справ (вищої медичної установи в Російській імперії). У 1908-1911 рр. керував боротьбою з холерою на Донбасі та Півдні Росії. 1910 р. головував на XI Пироговському з'їзді лікарів. Висунув проект державної реформи охорони

здоров'я. Очолював міжнародну комісію з перегляду лікарсько-санітарного законодавства (виробила “Положение об учреждении Главного управления общественного здравоохранения”). У грудні 1916 р. із заснуванням Головного управління громадської охорони здоров'я Рейн його очолив (фактично став першим міністром охорони здоров'я).

Під час революції 1917 р. Рейн підтримував білий рух і наприкінці громадянської війни емігрував. Був професором і керівником акушерсько-гінекологічної клініки Софійського університету. Випустив підручник “Оперативне акушерство” (Софія, 1926, болгарською мовою). Читав лекції також у Загребському університеті. У 1925 р. <...> святкувалося 50-ліття наукової, лікарської та громадської діяльності Рейна. Болгарський уряд нагородив його Зіркою ордена “За громадянські заслуги”. Наприкінці 1920-х років переїхав до Ніцци (Франція)...

ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм, 2000. – С. 307.

Ренненкамф Володимир Миколайович

С открытием Императорского Новороссийского университета была создана специализированная кафедра государственного права, которая включала сравнительное государственное ведение... В 90-е годы XIX века к чтению курса и проведению практических занятий по государственному праву приступает талантливый учёный, экстраординарный профессор В.Н.Ренненкамф, который опубликовал ряд фундаментальных работ по истории государственного права, русского государственного устройства, а также представил интересные исследования, посвящённые политике “как самостоятельной науке в области государственных знаний” (В. Ренненкамф, 1893)...

Профессор В.Н.Ренненкамф, защитив диссертацию в области международного права (о праве осмотра кораблей во время войны), опубликовал ряд работ по энциклопедии права и истории государственно-правовых учений, обеспечивал в университете курс государственного права и в некоторые годы – полицейского права...

www.nla.od.ua/odessa/rus/depart2_1.htm (15.10.2006)

Ренненкамф Микола Карлович

Ренненкамф, Николай Карлович, доктор государственного права, ординарный профессор по кафедре юридической энциклопедии, действительный статский советник, из дворян, православного исповедания. Родился 10 сентября 1832 г. в Александровке, Сосницкого уезда, Черниговской губернии и поступил в Черниговскую гимназию, которую окончил в 1849 г. Директором гимназии был в это время Я.М.Неверов (впоследствии – попечитель Кавказского округа), друг и товарищ Станкевича и Грановского, поклонник гуманной науки и немецкой литературы; он внимательно относился к более способным и любознательным ученикам, возбуждая в них любовь к науке и жажду просвещения. Я.М.Неверову помогали лучшие учителя гимназии – русской словесности Лузганов и в особенности истории Сциславский; талантливый и красноречивый Сциславский имел большое влияние на развитие более чутких к живому слову науки питомцев гимназии; исторический синтез, имена Гизо, Тьерри, Шлоссера и Лоренца были знакомы ученикам с 15-16 лет. При таких наставниках и влияниях единственное стремление окончивших гимназистов было поступить в университет и получить полное университетское образование, составлявшее в то время удел меньшинства. Но доступ в этот обетованный храм наук был затруднён в то время ограничением числа студентов, и потому Н.К.Ренненкамф, окончивший гимназию в 1849 г., должен был поступить в лицей князя Безбородко, в котором был тогда юридический факультет. К счастью для него, условия этого заведения в то время не только не погасили в нём образовательных стремлений, но ещё более питали и усиливали их. Директором лицея был Х.А.Экеблад, швед по происхождению, но, усыновлённый Россией, он был в душе глубоко русским человеком; типичная личность своего времени, полная оригинальности и

многих привлекательных свойств. Он искренно всею душою признавал политику и дух управления Императора Николая Павловича благотворными и спасительными для своего нового отечества; с последовательностью и энергиею он служил этому делу, – не ради карьеры и служебных отличий, но в силу своих горячих патриотических убеждений. Строгий почитатель и хранитель закона и порядка, но добрый и мягкий по природе, он не был беспощадным исполнителем суровых мер того времени и успел облагородить их при исполнении. Глубокий враг атеизма, космополитизма и либерализма, он однако же никогда не прибегал к инквизиторским мерам, и старался оградить вверенных ему питомцев духом отеческого благодушного наблюдения и руководства. Потому-то при этом истинном и преданном слуге Николаевского режима в Нежинском лицее кн. Безбородко возможно было свободное научное развитие студентов, и заведение это, по направлению своих лучших преподавателей и питомцев, вполне следовало своим старшим братьям – русским университетам. Должно при этом заметить, что тяжёлое время конца Николаевского царствования (1849-55 гг.) обнаруживалось по отношению к учебному делу главным образом во внешней дисциплине учителей и учеников. Было бы большою ошибкою полагать, что эта эпоха знаменовала собою упадок научных и просветительных стремлений в учебных заведениях и вообще в молодом поколении. Напротив, сдержанные строгостью внешнего режима, умы учеников, учителей и всех передовых людей отдавались просвещению тем с большею ревностью и горячо работали не только над своим образованием, но и пропагандировали его в окружающих сферах. Это было время самого интенсивного идеализма лучших представителей той эпохи, время бескорыстной и горячей любви к просвещению, время чистых молодых помыслов. Таким духом были проникнуты лучшие и наиболее талантливые преподаватели лицея, между которыми особенно выделялись Н.Х.Бунге, М.А.Тулов и частью А.К.Циммерман. Особенно живительно и просветительно было влияние первого; под руководством таких учителей лучшие питомцы лицея всецело отдались делу науки и просвещения. В уездном захолустье, среди патриархально-крепостной обстановки того времени, среди бедного и тёмного городского мещанства, господства военно-бюрократических элементов, вопросы науки и общественного строя, заветные имена лучших представителей западно-европейской литературы были предметом обычных толков и рассуждений лучшей лицейской молодежи. На бедных письменных столах мещанских квартир студентов лицея сочинения Жорж-Занд и Байрона, трактаты А.Смита, история Гизо и Тьерри сделались настольными книгами. При таком положении вещей Н.К.Ренненкампф, вынесший ещё из Черниговской гимназии зачатки гуманитарных свободных начал, предался в Нежине делу развития и усвоения европейской науки с настойчивостью и страстью. К обязательным студенческим сочинениям он относился с большою серьёзностью; на 1-м курсе лицея, чтобы написать сочинение на тему заданную Циммерманом, он прочел всё сочинение Монтескье “О духе законов”. На 2-м курсе целый год был посвящён им на обработку медального сочинения “О чинах в древней России”, что дало ему возможность основательно изучить господствовавшие тогда в науке русской истории труды Соловьева, Кавелина и др. Однако мысль об университете не покидала его, и когда в 1851 г., оставил лицей Н.Х.Бунге, самый популярный и талантливый его профессор, вслед за ним наиболее любознательные студенты перешли в университет св.Владимира, а в числе их и Н.К.Ренненкампф. Сначала он поступил на историко-филологический факультет, но, пробыв на нём лишь полгода, возвратился на юридический факультет, который окончил в 1855 г., удостоенный золотой медали за сочинение: “О нравах и обязанностях оседлых инородцев и в особенности евреев в России”.

В ноябре 1856 г. был назначен сверхштатным старшим учителем Киевской 2-й гимназии с прикомандированием к университету св.Владимира для преподавания гражданских и межевых законов и приготовления к занятию этой кафедры; а в 1858 г. поручено ему преподавание энциклопедии законоведения. В 1859 г. удостоен степени магистра общенародного права и назначен адъюнктом в университете св.Владимира по кафедре энциклопедии законоведения, с увольнением от должности учителя гимназии. В 1860 г. командирован для приготовления к профессорскому званию за границу на два года. В 1862 г.

назначен и.д. экстра-ординарного профессора по занимаемой им кафедре. В 1868 г. удостоен степени доктора государственного права и утверждён ординарным профессором по кафедре юридической энциклопедии. В том же году был командирован за границу с учёною целью на 6 месяцев. В 1869 г. юридический факультет отделил преподавание истории важнейших законодательств от кафедры юридической энциклопедии и Н.К.Ренненкампф был утверждён в должности ординарного профессора по кафедре истории важнейших законодательств древних и новых. Однако, по недостатку особого профессора для юридической энциклопедии, он должен был продолжать и чтение юридической энциклопедии, которую преподавал безвозмездно с 1871-1880 г. В 1880 г. перемещён на кафедру энциклопедии юридических и политических наук; в 1881 г. оставлен в занимаемой им должности ординарного профессора, сверх выслуги 25 лет, ещё на 5 лет с назначением в пенсию по 1200 р. в год. С 1863-1866 и с 1870-1871 г. был членом университетского суда, с 1871-1879 г. состоял кандидатом на должность судьи; в 1881 г. вновь избран членом университетского суда, а в 1883 г. – ректором университета на четыре года, в каковой должности состоит ныне. Кроме того, в 1856-1871 г. преподавал историю в Киевском институте благородных девиц, а с 1870 г. состоит членом Совета коллегии Павла Галагана.

В 1872 г. утверждён почётным мировым судьёю Киевского округа и в 1875 г. был избран городским головою на 4 года. Был пожалован кавалером орденов: св.Станислава 2 ст. – 1868 г., св. Елены 2 ст. – 1872 г. и св.Владимира 3 ст. – 1883 г.; а также пожалован ему, итальянским королем Виктором Эмануилом, в 1876 г., командорский орден св.Маврикия и Лазаря. В чине действительного статского советника состоит с 1877 г.

Сочинения Н.К.Ренненкампфа: 1) *История учения публицистов о праве осмотра кораблей во время войны*, Киев, 1859, диссертация на степень магистра; 2) *Разбор “Энциклопедии законоведения” Рождественского* (Юрид. Вест. 1863); 3) *Разбор сочинения Стоянова: “Метод разработки положительного права”* (Журн. Мин. Юстиции 1863); 4) *По поводу перемен, произведённых в действующем судопроизводстве правилами 11 октября 1865 г.* (Киевлянин 1865, две статьи); 5) *Очерки юридической энциклопедии* (Унив. Изв. 1868 и отд.; 2-е исправ. и дополн. изд. 1880); 6) *О заграничной русской литературе, письма из-за границы* (Рус. Вест. 1869); 7) *О разработке сравнительного правоведения* (журн. “Заря” 1870); 8) *Судебная реформа по отношению к преподавателям юридических наук* (Рус. Вест. 1870); 9) *Публичные лекции о новом городском положении* (отд. брошюра 1871); 10) *О всеобщем голосовании* (журн. “Заря” 1871, март); 11) *О результатах городского самоуправления* (Киевлянин 1873); 12) *Судьба привилегированных и непривилегированных юристов* (Журн. гражд. и уголов. права 1881, февраль); 13) *Рецензия на сочинение Чиждова: “О современном состоянии юридической энциклопедии и философии права”* (ibid. 1882); 14) *О собственности и государстве*, по поводу сочинения Чичерина о том же предмете (ibid. 1883).

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С.561-565.

Ренненкампф Николай Карлович – юрист, родился в 1832 году. Окончил курс в университете св.Владимира, по юридическому факультету; занимал в том же университете кафедру энциклопедии права, читал также историю важнейших законодательств, древних и новых. С 1883 по 1890 год состоял ректором университета. Умер в 1899 году. Сочинения его: <...> “Курс юридической энциклопедии” (Киев, 1888, 2-е изд., 1898), “Письма о еврейском и польском вопросе” (1898) и много статей и рецензий в общих и специальных периодических изданиях.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 13.: Рааб – Сиверс. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 103.

Ромер Павло Емілійович

Ромер, Павел Эмилиевич, доктор математических наук, ординарный профессор по кафедре чистой математики в университете св.Владимира, действительный статский совет-

ник, из иностранцев, принявших подданство России, православного исповедания, родился в 1835 г. в Смоленской губ. Учился сначала в Калужской, а затем Симбирской гимназиях, по окончании которой был награжден золотой медалью; по окончании гимназии поступил в Казанский университет, а окончил курс в 1857 г. в Киевском, со степенью кандидата математических наук. В 1858 г. определён сверхштатным старшим учителем в Киевскую 1-ю гимназию и вместе с тем прикомандирован к университету св.Владимира, для преподавания под руководством профессора чистой математики и приготовления к занятию этой кафедры, а также поручено ему исправление должности секретаря физико-математического факультета. В 1861 г. удостоен степени магистра математических наук и утверждён адъюнктом по кафедре чистой математики, с увольнением от должности учителя гимназии. В 1862 г. командирован за границу с учёной целью на год и 4 месяца. В 1866 г. переименован в доценты по занимаемой им кафедре. В 1867 г. удостоен степени доктора чистой математики и утверждён экстра-ординарным профессором по занимаемой им кафедре, а в 1868 г. – ординарным профессором. С 1870 по 1878 г. был кандидатом на должность судьи университетского суда, а с 1871 по 1877 г. секретарём физико-математического факультета. В 1871 г. утверждён членом Попечительского совета по математике. Состоит также членом совета при коллегии Павла Галагана со времени её открытия. В 1877 г. был командирован в Варшаву на съезд естествоиспытателей...

Пожалован кавалером орденов: св.Станислава 2 ст. с Императорской короной – 1869 г., св.Анны 2 ст. – 1872 г. и св.Владимира 3 ст. – 1879 г., чином действительного статского советника – 1883 г.

П.Э.Ромер преподает студентам: дифференциальное и интегральное исчисления, приложение дифференциального и интегрального исчислений к геометрии и теорию определённых интегралов. Кроме этих предметов, до вступления профессора В.П.Ермакова, читал ещё интегрирование дифференциальных уравнений и сферическую тригонометрию. На чтение лекций употребляет до 6 часов в неделю. В бытность свою адъюнктом преподавал студентам: алгебраический анализ, тригонометрию и теорию эллиптических функций. Также преподаёт на Высших женских курсах интегральное исчисление.

Сочинения П.Э.Ромера: 1) *Разыскание первых приближённых величин корней алгебраических уравнений*, диссертация на степень магистра (Вест. Матем. Наук 1861 и отд.); 2) *О двигателях преимущественно паровых* (Север. Пчела 1863); 3) *Отчёт о путешествии за границу* (Унив. Изв. 1864, № 8 и 10); 4) *Основные начала метода кватерненов*, диссерт. на степень доктора (ibid. 1866-67); 5) ряд статей по приложению метода кватерненов к геометрии (ibid. 1867-68); 6) *Об особенных решениях дифференциальных уравнений*, статья, читанная на 3-м съезде естествоиспытателей в Киеве.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 583-584.

Ромер Павел Эмилиевич (родился в 1835 году) – математик, окончил курс в Киевском университете. В 1864 году удостоен степени магистра математических наук за диссертацию “Разыскание первых приближённых величин корней алгебраических уравнений” (“Вестник Математических Наук”, 1861 год и отдельно) и утверждён адъюнктом по кафедре чистой математики. В 1862 году командирован за границу с учёной целью. В 1867 году за диссертацию “Основные начала метода кватерненов” (“Университетские Известия”, 1866-67) удостоен степени доктора чистой математики и утверждён экстраординарным профессором, а в 1868 году – ординарным профессором. Кроме диссертаций, Р. напечатал: “О двигателях, преимущественно паровых” (“Северная Пчела”, 1863), “Отчёт о путешествии за границу” (“Университетские Известия”, 1864, № 8 и 10) и ряд статей по приложению метода кватерненов к геометрии (ib., 1867 - 68) и другие. Умер в 1899 году.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 13.: Рааб – Сиверс. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 188.

Струве Петро Бернгардович

Струве Петро Бернгардович (1870-1944). Економіст, юрист, політик, видавець. Народився 26 січня 1870 р. у Пермі, син місцевого губернатора. Навчався в III гімназії в Петербурзі (закінчив 1889 р.). У 1895 р. екстерном склав іспити за курс юридичного факультету Петербурзького університету (у 1889-90 рр. навчався на природничому, в 1890-1891 рр. – на юридичному факультетах). 1892 р. навчався в Граці (Австрія) у Л.Гумпловича, тут почав публікуватися в німецькій соціал-демократичній пресі (про економічний розвиток Росії). У 1892-1894 рр. – бібліотекар у Міністерстві фінансів. 4 квітня 1894 р. заарештований за зв'язки з народовольцями. Один із лідерів російського легального марксизму. 1894 року вийшла книга “Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России” – перше явище легального марксизму в Російській імперії. 1895 року написав “Открытое письмо Николаю II” (засуджував відхід від ліберальних реформ Олександра III)...

У 1896 р. – учасник міжнародного соціалістичного конгресу в Лондоні (IV конгрес II Інтернаціоналу), автор аграрної частини доповіді Г.Плеханова...

Видав 1-й том російськомовного перекладу “Капітала” К.Маркса. 1898 року автор “Маніфесту” РСДРП... Автор теорії “господарства і ціни”... Ініціатор програмного збірника “Проблемы идеализма”...

У 1906-1915 рр. – член ЦК партії кадетів. 1906-1917 рр. – професор політекономії Петербурзького політехнічного інституту; читав лекції на Бестужевських жіночих курсах та в університеті. 1907-1918 рр. – редактор “Русской мысли”, 1908 р. – автор проекту “Великої Росії”...

1916 р. – почесний доктор Кембріджського університету...

17 лютого 1917 р. в Київському університеті св.Володимира захистив докторську дисертацію “Хозяйство и цена” (ч. 2). 1917 р. – академік Російської Академії наук по відділу політекономії (виключений з АН СРСР у 1928 р.)...

ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.:Прайм, 2000. – С. 321-322.

Тальберг Дмитро Германович

Тальберг Дмитрий Германович (1853-91) – криміналіст. Окончил курс на юридическом факультете Киевского университета. По защите магистерской диссертации: “Насильственное похищение чужого имущества по русскому праву: разбой и грабёж” (Санкт-Петербург, 1880), был назначен доцентом, затем профессором Демидовского юридического лица. В 1884 году перешёл в Киевский университет. В 1887 году защитил диссертацию на степень доктора: “Гражданский иск в уголовном суде или соединённый процесс” (Киев, 1888). Несмотря на слабое здоровье, Т. непрерывно работал и написал ряд монографий, журнальных статей и рецензий. Главные его труды: “Исторический очерк тюремной реформы и современные системы европейских тюрем” (Киев, 1875); “Антропологическое учение в уголовном праве” (Киев, 1885), “Несменяемость судей во Франции” (“Юридический Вестник”, 1885, № 1); “Русское уголовное судопроизводство” (т. 1 и 2, Киев, 1889-91). В своих сочинениях Т. проводил мысль о необходимости критического отношения к положительному законодательству и широкого теоретического его исследования, как орудия против несовершенства действующих законов. Основные положения Судебных Уставов императора Александра II составляют, по мнению Т., достояние не только русской, но и общеевропейской культуры. Курс уголовного судопроизводства Т., несмотря на его сравнительно небольшой объем, обладает большими достоинствами по точности и полноте передачи постановлений действующего законодательства, а также по теоретическим и историческим пояснениям.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 15.: Таборовский – Филимонов. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 7.

Траутфеттер Рудольф-Эрнест (Рудольф Эрнестович)

Траутфеттер, Рудольф Эрнестович, доктор естественных наук, ординарный профессор по кафедре ботаники, тайный советник, из потомственных дворян Курляндской губернии. Окончил гимназический курс в Митаве, университетский – в Дерпте со степенью кандидата и с золотой медалью за работу по предмету ботаники 18 августа 1831 г. Поступив на должность помощника директора Дерптского ботанического сада 4 сентября 1833 г. и защитив рассуждение “*De Echinore genere*”, Траутфеттер получил право чтения лекций в качестве приват-доцента и в том же году был удостоен Кенигсбергским университетом степени доктора философии. 15 июня 1835 г. он был определён на должность младшего помощника директора Императорского С.-Петербургского ботанического сада, а с 12 января 1838 г. и.д. ординарного профессора ботаники в университете св.Владимира и заведывающим Кременецким ботаническим садом и гербарием университета св.Владимира. По защите в этом последнем диссертации “*De Pentastemone genere*” на степень доктора, Траутфеттер утверждён, 22 июня 1839 г., в должности ординарного профессора. Уже в 1841 г. (16 мая) Траутфеттер был избран деканом II-го отделения философского факультета на 1 год, а 30 июня 1843 г. избран на эту же должность во второй раз на 4 года. С 1 июня 1847 г. по 6 мая 1859 г. Траутфеттер был ректором университета св.Владимира, причём, по случаю выезда начальника учебного округа, неоднократно исполнял его обязанности. В то же время состоял вице-президентом Высочайше учреждённой комиссии для описания губерний Киевского учебного округа (1851-59 г.). В университете он заведывал также агрономическим кабинетом, кабинетом механической школы (1839-43 г.) и минералогическим кабинетом (1842-46 г.). Неоднократно он совершал учёные экскурсии по Южной России: в 1837 г. – в Крым, в 1853 г. – в Киевскую, Подольскую и Херсонскую губернии, в 1856 г. – в Подольскую губ. и Бессарабскую область, а в 1840 г. был командирован от университета в качестве депутата в Александровский университет по случаю празднования им 200-летнего юбилея.

По выслуге 25 лет, был уволен от должности ректора, но 11 мая 1860 г. вновь поступил на службу и был определён директором Горьгорецкого земледельческого института, а 29 октября 1864 г. Траутфеттер переведён на должность заведывающего Императорским Ботаническим садом в С.-Петербурге и, по утверждении нового устава этого сада, определён директором его, в которой должности оставался до 31 мая 1875 г., когда был уволен от службы, согласно прошению, по расстроенному здоровью.

За труды по службе Р.Э.Траутфеттер удостоен был чина действительного статского советника – 1854 г. и чина тайного советника – 1869 г. Пожалован кавалером орденов: св.Анны 2 ст. с Императорской короной – 1852 г., св.Владимира 3 ст. – 1857 г., св.Станислава 1 ст. – 1861 г., св.Анны 1 ст. – 1866 г. и св.Владимира 2 ст. – 1873 г.; имел также знак отличия беспорочной службы за xx лет – 1854 г. и медаль в память войны 1853-56 гг. В 1849 г. получил денежную награду в 1000 р.с. В 1850 г. объявлено ему Высочайшее благоволение за отличный во всех отношениях порядок при личном осмотре университета Государем Императором.

В университете св.Владимира Р.Э.Траутфеттер преподавал на русском языке: 1) общую ботанику, руководствуясь преимущественно сочинениями Декандоля, Линка, Тревирануса и Шлейдена; 2) ботаническую терминологию, руководствуясь преимущественно сочинениями Бишофа; 3) естественные семейства растений, руководствуясь преимущественно сочинениями Эндлифера, Линдлея, Декандоля, Кунта и др. Кроме того занимал студентов практически определением и описанием растений, по 2 часа в неделю; а в течение 1842-43, 1843-44, 1844-45 и первой половины 1845-46 учебн. годов читал кристаллографию, минералогию, геологию и геогнозию. На чтение своих лекций Р.Э.Траутфеттер употреблял вообще от 8 до 10 часов еженедельно. Преподавал также в Киевском институте благородных девиц, где был пожалован в 1845 г. подарком.

Р.Э.Траутфеттеру пришлось быть ректором в самый трудный период университетской жизни, когда действовали уже исключительные условия, а в университетах были отменены важнейшие функции самоуправления; но он, по общему отзыву историков университета

<...> вышел с честью из этого положения, справедливо стяжав себе имя доброго товарища и образцового ректора и вообще оставил по себе добрую память. Будучи сам человеком науки, он пользовался предоставленными ему широкими полномочиями с большим тактом и осторожностью.

Ещё в бытность свою студентом Дерптского университета Р.Э.Траутфеттер совершил ботаническое путешествие по Лифляндской губернии на счёт сумм того же университета; с тех пор Траутфеттер остался верным избранной своей специальности и по настоящее время занимается изучением отечественной флоры. Кроме некоторых монографий, составленных им, и ботанико-географических исследований, Траутфеттер главным образом занимался изучением флоры трёх областей Российского царства: Киевской губернии, Кавказского края и арктических областей Сибири.

Многочисленные учёные труды Траутфеттера сделали его уже рано известным русским и иностранным учёным. Ещё будучи студентом он был избран действительным членом Императорского Московского общества испытателей природы (29 марта 1830 г.), затем был избран корреспондентом Российского общества любителей садоводства – 1836 г., членом Курляндского общества художеств и литературы – 1838 г., Регенсбургского ботанического общества – 1839 г., действительным членом Императорского Русского географического общества – 1852 г., Дерптского общества естествоиспытателей – 1853 г., Комитета акклиматизации растений, учреждённого при Императорском московском обществе сельского хозяйства – 1857 г и Российского общества садоводства в С.-Петербурге – 1859 г. Императорская Академия Наук избрала Траутфеттера своим членом корреспондентом в 1837 г. Наш университет почтил Траутфеттера, за заслуги по университету, избранием его в свои почётные члены 18 ноября 1859 г.

Из других его заслуг укажем здесь только на одну, наиболее бросающуюся в глаза: Траутфеттер вместе с садовником Гохгутом, на заброшенном и неудобном месте, на глубоком овраге, сумели разбить прекрасный университетский ботанический сад, построили оранжереи и перенесли в них растения из ботанического сада Кременецкого лицея (с 1841 г. по 1850 г.)...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 656-662.

Траутфеттер (Эрнст-Рудольф Эрнестович) – родился в 1809 году в Митаве, где и прошёл гимназический курс. Поступив в 1825 году в Дерптский университет, сначала по Медицинскому факультету, он перешёл потом на Физико-математический и занялся специально ботаникой под руководством Ледебура; в 1829 году награждён был золотой медалью за рассуждение на заданную тему по предмету ботаники; удостоен в 1833 году Дерптским университетом степени кандидата, в 1835 году Кенигсбергским университетом степени доктора философии и в 1839 году университетом святого Владимира степени доктора естественных наук. В 1833 году Траутфеттер был назначен на должность помощника директора Дерптского университетского Ботанического сада, в 1834 году по публичном защите диссертации, он был определён доцентом в Дерптском университете по предмету ботаники. В 1835 году перешёл в Санкт-Петербург на должность младшего помощника директора Императорского Ботанического сада (Фишера) и в 1838 году – в Киев, исправляющим должность ординарного профессора ботаники в университете святого Владимира, а с 1839 года – ординарного профессора по той же кафедре. Траутфеттер заведовал с 1838 по 1847 год Ботаническим садом этого университета, находившимся тогда в г.Кременце Волынской губернии, – трудился с 1841 года над основанием и обзаведением нового университетского Ботанического сада в самом Киеве, которым он управлял по 1852 год, и имел в своём ведении гербарий университета с 1838 по 1852 год, кабинеты агрономический и механической школы с 1839 по 1843 год и минералогический кабинет с 1842 по 1846 год; кроме того, он состоял деканом физико-математического факультета в 1841 и с 1843 по 1847 год и вице-председателем Комиссии, Высочайше учреждённой для описания губерний Киевского учебного округа с 1851 по 1859 год. Притом Траутфеттер читал в университете с 1842 по

1845 год также лекции по минералогии и геологии. В 1847 году, по избранию совета, Траутфеттер назначен ректором на 4 года, но, ещё до истечения этого срока, по случаю введения нового порядка назначения ректоров, Высочайше определён в 1850 году ректором университета святого Владимира с увольнением от должности профессора. При выходе в отставку в 1859 году удостоен звания Почётного члена Университета святого Владимира. В 1860 году Траутфеттер занял место директора Горыгореевского земледельческого института, затем назначен в 1864 году заведующим Императорским Санкт-Петербургским Ботаническим садом и наконец в 1866 году директором этого сада; последнюю должность Траутфеттер занимал до 1875 года, когда, ввиду расстроенного здоровья, уволен в отставку. Императорская Академия Наук, избрав Траутфеттера в свои члены-корреспонденты ещё в 1837 году, присудила ему в 1885 году Почётную золотую медаль Бэра за его исследования по русской флоре, а Императорский Санкт-Петербургский Ботанический сад принял его в 1875 году в число своих Почётных членов. Число его работ (1830-1888 года) простирается до 80. Все они касаются почти исключительно флоры России, всех её областей. Частью, это – монографии отдельных групп растений русской флоры, например, ив, колокольчиковых, виковых и других, частью – обработка коллекций русских путешественников, Миддендорфа, Шренка, Радде, Беккера, Чекановского и других. Траутфеттер в своё время был лучшим знатоком русской флоры. Его обширный гербарий хранится в Императорском Ботаническом саду. Большинство работ Траутфеттера напечатано в мемуарах и бюллетенях Императорской Академии Наук, в бюллетенях Императорского Московского общества естествоиспытателей и в трудах Императорского ботанического сада. В 1844-46 гг. Траутфеттер напечатал 8 выпусков с 40 таблицами рисунков растений русской флоры. Особенно важны: “*Florae Rossicae fontes*” (“Труды Императорского ботанического сада”, т. VII, 1880 год) – подробный библиографический указатель всех статей, касающихся флоры России, и “*Incrementa florae phaenogamae Rossicae*” (там же, т. VIII и IX, 1883 - 1884 гг.) – указатель растений, найденных в России после выхода “*Flora Rossica*” Ледебура. Биография Траутфеттера в “Трудах Императорского Ботанического сада” за 1889 год.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 15.: Таборовский – Филимонов. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 191-192.

Ректором университета в это время был Рудольф Эрнестович Траутфеттер – благороднейший человек и один из лучших ректоров, каких только знал университет Св.Владимира. Он был выбран в преемники Федорову, но с отменой ректорского выбора переименован в ректора коронные. В его ректорство прошли и мои студенческие годы, и мои первые светлые, симпатичные воспоминания, и как ни уважал я профессора Бунге, я всегда считал несправедливостью со стороны Пирогова (на той час попечитель КУО – *Авт.*), что он в 1859 г. заменил им Траутфеттера.

Романович-Славатинський О. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – С. 162.

Однак, звертаючись до історії, згадаємо, що в першій половині XIX ст. спостерігався посилений розвиток географії. Відбулося ряд відомих кругосвітних морських експедицій та розгортання досліджень природних умов окремих районів, що супроводжувались розширенням тематики картографування. В Київському університеті окремі геоботанічні дослідження, наприклад, А.Л.Андржейовського (у 1834-41 рр.), І.Ф.Шмальгаузена (у 1879-86 рр.), Р.Е.Траутфеттера (у 1839-59 рр.), І.Г.Борщова (у 1866-76 рр.), О.С.Роговича (у 1853-69 рр.) та ін. набували комплексного природничого характеру, бо досліджувались також рельєф, геологічна будова, ґрунти та тваринний світ.

http://www.geo.univ.kiev.ua/?d_id=21

...1839 року на його території (ботанічного саду Київського університету – *Авт.*) було висіяне перше насіння, одержане від інших ботанічних садів. Ця дата і вважається початком заснування саду. Першим його директором став завідуючий катедрою ботаніки професор

Р.Траутфеттер. Він гаряче взявся за організацію саду, швидко налагодив зв'язок з ботанічними садами Росії й Західної Європи. З оранжереї Віленської медико-хірургічної академії ботанік вибрав колекцію тропічних рослин, які були розміщені у спеціально заорендованій оранжереї. Згодом було розпочато будівництво й власних оранжерей – за планом архітектора Лауфера. За оранжереями було створено тераси, що збереглися й до наших днів. На них насадили одержані з-за кордону рідкісні дерева, кущі, зокрема троянди, трав'янисті рослини...

Вже до весни 1850 року деревами, кущами, різними травами було засаджено всю територію саду, яка була обнесена огорожею.

Велику увагу приділив Траутфеттер розведенню винограду, абрикосу, персиків. 15 сортів винограду виявилися цілком придатними для розведення їх в умовах Києва. Ботанічний сад роздавав їх населенню міста, як і багато інших рослин, безплатно. Це сприяло піднесенню авторитету саду і пробуджувало інтерес до садівництва у багатьох мешканців Києва й околиць.

До 1852 року, коли Траутфеттера було призначено ректором Київського університету, у саду вже було 419 видів дерев і кущів, представлених 25416 екземплярами, 1725 видів оранжерейних рослин, 8457 різновидностей та 2685 видів трав. За кількістю флори він посів одне з перших місць у країні (Російській імперії – *Авт.*)...

Орленко П. Ботанічний сад Київського університету // Нові дні (Торонто). – 1992, квітень. – С. 30.

Кафедру ботаники продовжав займатись Р.Э.Траутфеттер, служивший украшением факультета и неутомимый труженик по заведению ботанического сада. Он прочитывал в неделю более лекций, чем кто-либо из его товарищей, а в то же время находил возможность производить самостоятельные научные наблюдения и приводит в порядок университетский гербарий...

Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира. – К., 1884. – Т.2. – С. 381.

Тритшель Карл Генріх (Карл Генріхович)

Тритшель, Карл Генрихович, доктор медицины, экстра-ординарный профессор по кафедре частной патологии и терапии с госпитальной клиникой, в университете св.Владимира, статский советник, из иностранных подданных, евангелически-лютеранского исповедания, родился в 1842 г.

Воспитывался в Киевской 1-й гимназии, по окончании которой поступил на медицинский факультет университета св.Владимира, где и окончил курс в 1864 г. со степенью лекаря с отличием. В 1868 г. определён ординатором терапевтической факультетской клиники; в 1872 г. удостоен степени доктора медицины и уволен от службы при университете. В 1873 г. вновь определён в университете в звании приват-доцента, причём читал внутренние и нервные болезни; в 1878-79 учебном году заведывал терапевтической госпитальной клиникой; а в 1879 г. избран экстра-ординарным профессором по кафедре частной патологии и терапии с госпитальной клиникой при университете св.Владимира и назначен сверхкомплектным ординатором в Киевский военный госпиталь. С 1881 г. состоит вице-президентом Общества киевских врачей.

Пожалован кавалером ордена св.Анны 3 ст. – 1879 г., за деятельность по Обществу Красного Креста.

Сочинения К.Г.Тритшеля: 1) *Vorläufige Mittheilung über die Endigung der Nerven in der Schleimhaut des Magens* (Centralb. f. die med. Wiss. 1870); 2) *О нервах слизистой оболочки желудка*, докт. диссерт. К. 1872; 3) *Об изменении периферических нервов под влиянием механического раздражения*; 4) *Патолого-анатомические изменения при столбняке а frigore*; 5) *Случай хронического отравления алкоголем* (Проток. засед. Общ. Киев. Врачей 1873-75); 6) *Untersuchung des N. ischiadicus, tibialis und cutaneus posterior bei combinirter Erkrankung der Rückenmarkstränge* (Arch. f.Psychiatrie Bd. VII, 1878); 7) *О*

сверхъестественном в медицине, речь (Унив. Изв. 1880, № 1). Под его редакцией изданы: 1) Штейнер: “Основы физиологии человека”; 2) Цимсен: “Электричество в медицине”; 3) Цимсен: “Руководство к частной патологии и терапии” т. XI, чч. I и III и прибавление к т. XII: “Разстройство речи” Кусмаулля.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 662-663.

Фабрициус Вильгельм (Вильгельм або Василь Иванович)

Фабрициус, Вильгельм Иванович, доктор философии, астроном-наблюдатель университета св.Владимира, коллежский советник, сын учителя гимназии, лютеранского исповедания, родился в г.Выборге, 2 июля 1845 г. Первоначальное образование получил в разных учебных заведениях в Выборге, Лейпциге (Саксонии) и Гельсингфорсе; окончил курс математических наук в 1870 г. в Императорском Александровском университете в Гельсингфорсе. Ещё студентом определён помощником профессора астрономии. В 1871 г. назначен ассистентом Королевской обсерватории в Бонне на Рейне. Уволен от этой должности в декабре 17 января 1876 г., а 3 февраля того же года назначен на должность астронома-наблюдателя при университете св.Владимира, каким состоит и до сих пор. Удостоен степени магистра философии Александровского университета в Гельсингфорсе 1873 г.; степени доктора философии того же университета в том же году.

Пожалован орденом св.Станислава 3 ст. – 1883 г.

Командирован был: 1) в Персию на остров Ашур в Каспийском море для наблюдения прохождения Венеры через диск солнца в 1874 г.; 2) за границу для посещения разных мастерских астрономических инструментов – 1878 г.; 3) в Берлин на съезд Астрономического общества – 1879 г.; 4) в С.-Петербург на съезд естествоиспытателей в том же году; 5) в Москву на художественно-промышленную выставку – 1882 г.; 6) в Одессу на 7-й съезд естествоиспытателей – 1883...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 668-670.

Фабрициус (Василий Иванович, 1845-1895) – астроном. По окончании курса Гельсингфорского университета состоял (1869-1871) ассистентом при местной обсерватории. С 1871 по 1873 г. был младшим наблюдателем в Бонне, где принимал участие в наблюдениях зон. Затем (1874-1876) состоял вычислителем в Пулково. В 1876 г. назначен астрономом-наблюдателем в Киевский университет. Здесь он наблюдал главным образом околополярные звёзды; наблюдения напечатаны в “Анналах” киевской обсерватории. Известны данные Фабрициуса формулы (носящие его имя) для точного вычисления приведений к среднему месту видимых положений звёзд близких к полюсу. Несколько теоретических работ Фабрициуса относятся к вопросу об определении орбит планет по трём наблюдениям.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 15.: Таборовский – Филимонов. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 376.

Флейшер Адольф Карлович

Флейшер, Адольф Карлович, доктор медицины, приват-доцент по предмету клинической и теоретической хирургии в университете св.Владимира, коллежский советник, сын коллежского регистратора, вероисповедания евангелически-лютеранского, родился 17 июня 1845 г. Воспитывался в Могилёвской гимназии и университете св.Владимира. По окончании, в 1869 г., курса наук в этом последнем со степенью лекаря с отличием, определён в 1870 г. в 46-й Днепровский пехотный полк младшим врачом, а затем прикомандирован к Киевскому военному госпиталю. В 1871 г. перемещён в 130-й пехотный Херсонский полк и вновь прикомандирован к военному госпиталю, а затем определён ординатором хирургической госпитальной клиники сего университета и младшим ординатором военного госпиталя. В 1872 г. избран секретарём медицинских совещаний госпиталя и был командирован в 73-й пехотный резервный батальон, расположенный в Тульчине, для исследования причин существовавшей

между нижними чинами глазной болезни. В 1874 г. прикомандирован к Медико-хирургической академии с научной целью на собственный счёт, где и пробыл 1874-75 учебный год и выдержал экзамен на полевого хирурга. В 1875 г. командирован в 128-й пехотный Старооскольский полк для исследования причин развития глазных болезней и в случае надобности указания соответственных способов лечения. 29 января 1876 г. Советом Императорского университета св.Владимира признан доктором медицины. В том же году Военно-медицинским учёным комитетом избран для посылки с 1 мая 1876 г. с учёной целью за границу на два года.

Во время заграничной командировки провёл 4 месяца в Сербии во время сербско-турецкой войны; два месяца на перевязочных пунктах под Алексинацом и Дюнишем и два месяца заведывая госпиталем в Анжеловаце (Кислые воды).

17 апреля 1877 г. вызван из заграничной командировки и назначен в резерв хирургов при полевом военно-медицинском управлении; а 24 июня командирован в распоряжение корпусного врача 13-го армейского корпуса и прикомандирован им к дивизионному лазарету 1-й пехотной дивизии.

В 1878 г. в августе месяце командирован в военно-временный 53-й госпиталь; в октябре командирован в распоряжение корпусного врача 12-го армейского корпуса и им прикомандирован к военно-временному №8 госпиталю. В январе 1879 г. отчислен из резерва хирургов и командирован за границу для окончания учёных занятий. Возвратился из заграничной командировки 9 марта 1880 г. В том же году избран вторично секретарем медицинских совещаний Киевского военного госпиталя.

В 1881 г. утверждён попечителем Киевского учебного округа приват-доцентом при университете св.Владимира по кафедре клинической и теоретической хирургии. В 1883 г. назначен старшим ординатором при Киевском военном госпитале.

Пожалован орденами: св.Анны 3 ст. – 1877 г., св.Станислава 2 ст. – 1882 г.

С 1881 г. читает следующие специальные курсы: болезни мочеполовых органов и о грыжах, употребляя на это 2 часа в неделю...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 670-672.

Флейшер (Адольф Карлович) – хирург, родился в 1845 г. По окончании, в 1869 г., курса наук в университете святого Владимира, состоял врачом 46 днепровского пехотного полка (1870), 130-го пехотного херсонского полка (1871), затем – ординатором хирургической госпитальной клиники в университете святого Владимира и младшим ординатором военного госпиталя. В 1874 г. прикомандирован к медико-хирургической академии, где и выдержал экзамен на полевого хирурга. В 1876 г. университетом святого Владимира за диссертацию “К учению о волчанке” (“Военно-медицинский Журнал”, 1875, июнь, июль и отдельно) удостоен степени доктора медицины и в том же году командирован за границу. Ф. принял участие в сербско-турецкой войне и в 1877-1878 гг. в русско-турецкой. В 1881 г. назначен приват-доцентом при университете святого Владимира по кафедре клинической и теоретической хирургии. В настоящее время состоит помощником инспектора окружного военно-медицинского управления. Кроме диссертации, Ф. напечатал: “Рычагообразные зубные щипцы” (“Медицинский Вестник”, 1870), “Ueber Knochennbildung im Bindegewebe” (“Virchow’s Archiv”, 1880, том 80), “Лечение ран по антисептическому способу” (“Военно-Медицинский Журнал”, 1881), “Случай резекции куска 7-го ребра при pithorax” (“Протокол Общества Киевских врачей”), “О лечении шанкерных бубонов” (ib., 1881), “4 случая гнойного плеврита, лечимых хирургическим путём” (“Сборник Киевского военного госпиталя”, 1 выпуск), “О первичной бугорчатке, как причине хирургических болезней” (лекция на звание приват-доцента, “Врач”, 1881, № 48 - 52).

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 16.: Филипп – Чухнин. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 40.

Фрейман Йоганн-Самуїл (Микола Оттонович) фон

Фрейман-фон, Николай (-Йоганн-Самуил) Оттонович, лектор английского языка, сын генерал-майора, командира Киевского инженерного округа и строителя Киевской крепости, лютеранского исповедания, родился 5 декабря 1817 г., в Риге. В 1843 г., по представлении конкурсной диссертации и по прочтении трёх пробных лекций, был избран Советом университета лектором английского языка из числа многих конкурентов на это звание. Кроме того для большей уверенности в знании языка, ему предложено было, в присутствии I-го отделения философского факультета, ректора профессора Мирама, быть переводчиком при переговорах с поверенным купца Джаксона, англичанином Ньюкомом, подрядчиком университетских работ. После того, как лекции и разговор его были признаны удовлетворительными, и по получении сведения от губернатора о его поведении, Фрейман был определён с 1 октября 1843 г. и.д. лектора английского языка в университете св.Владимира, а в 1845 г. утверждён в этой должности; но 3 мая 1846 г. он скончался в г. Киеве.

Н.О.Фрейман читал: английский язык по руководству Робертсона по 2 ч. в неделю и английскую словесность по 1 ч., придерживаясь собственных записок.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 679.

Фур-фон-дер Иоахим-Эрнест Карлович

Фур-фон-дер, Иоахим-Эрнест Карлович, лекарь 2-го отделения, прозектор анатомии в университете св.Владимира, состоящий в 8-м классе, евангелическо-лютеранского исповедания, сын комиссара Императорской Академии Наук, родился в 1817 г. По выдержании испытания в Московском университете, удостоен степени лекаря 2-го отделения в 1840 г. В том же году определён в С.Петербургский военно-сухопутный госпиталь ординатором сверх комплекта, а затем 3 августа перемещён младшим ординатором в новый С.-Петербургский военный госпиталь; но в том же месяце уволен от этой должности. В 1841 г. определён министром народного просвещения прозектором анатомии в университет св.Владимира, в котором в это время был открыт медицинский факультет. В 1842 г. Совет университета возложил временно на фон-дер-Фура заведывание зоологическим кабинетом. В том же году уволен от службы в университете. Состоял также врачом при Киевской 2-й гимназии. Из дел университета видно, что фон-дер-Фур в 1846 г. состоял вотчинным медиком в с.Алешино, Рязского уезда, Рязанской губ., кн. Д.П.Волконского.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 679-680.

Цильхерт Отто-Август-Герман (Оттон Карлович)

Цильхерт, Оттон (-Герман) Карлович, доктор медицины, экстра-ординарный профессор по кафедре теоретической хирургии и офтальмиатрии университета св.Владимира, состоявший в 8-м классе, из свободного состояния, уроженец Лифляндии, лютеранского исповедания, родился в 1815 г. По окончании в 1841 г. курса наук в Дерптском университете со степенью лекаря 1-го отделения, назначен в 1843 г. помощником прозектора при анатомическом театре того же университета. В 1844 г. получил позволение читать медицинские лекции, как сверхштатный преподаватель; в 1846 г. удостоен степени доктора медицины и определён экстра-ординарным профессором в университете св.Владимира по кафедре теоретической хирургии и офтальмиатрии, а 2 мая 1848 г. скончался в Киеве от тифозной горячки.

Цильхерт преподавал на русском языке: теоретическую хирургию, по Хелиусу, по 5 ч., и офтальмологию по 3 ч., придерживаясь сочинений: Хелиуса, Юнкена и Макензи.

Сочинения Цильхерта: *Methodorum cystotomiae in mari vulgatissimarum, praesertim sectionis bilateralis a Dupuytren propositae, et proctocystotomiae, dijudicandarum experimentum. Commentatio anatomico-chirurgica, quam auctaritate gratiosi ordinis medicorum in Universitate Cesarea literarum Dorpatensi pro venia legendi loco consueto publice defendet auctor etc. Dorpati*

Livonorum, 1843, in-8, pag. 96; 2) *Quaedam de externis remediis, ad sanguinis ex lingua profuvia sistenda, adhibendis*. Diss. inaug., quam conscripsit etc... Dorp. 1846, in-8, pag. 63.

В короткое время своего пребывания при здешнем университете, читаем в его некрологе, Цильхерт успел заслужить всеобщее уважение и любовь, которая достается на долю очень немногим. У него не было ни одного врага, ни одного недоброжелателя. Поэтому неудивительно, что самые нежные попечения окружали его предсмертные тяжёлые часы: и днём, и ночью, в продолжение трёх недель, можно было видеть у его болезненного одра скорбных его товарищей и слушателей. В самом деле, трудно встретить человека, который с таким высоким самопожертвованием, с такою неизменною скромностью, готов был явиться на всякий зов несчастья, на всякий призыв страждущего, не имея в виду ни награды, ни благодарности, почитая священным долгом своим помогать каждому. Обладая своим искусством в совершенстве, он не способен был делать из него ремесла и смотрел на свою обязанность врача, как на священную. Ей и науке он посвящал всё своё время; для них жил он, и – как жил! Нужно было видеть его убогое жилище, чтобы подивиться всей силе воли, которая скрывалась в этом человеке. Он отказывал себе почти во всех удобствах, для того, чтобы помогать своему бедному семейству, живущему в Дерпте. К нему обращалась мысль его в последние дни его жизни, об нём заботился он... Во время выноса его тела и погребения были сказаны речи профессорами: Гюббенетом, Нейкирхом, Алферьевым, Леоновым и Мационом, а от студентов медицинского факультета Ис. Коперницким.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 722-723.

Цильхерт (Otto-August-Hermann Zilchert, 1812-1848) – доктор медицины, ординарный профессор теоретической хирургии, офтальмиатрии и офтальмологии в университете святого Владимира. По окончании медицинского факультета Дерптского университета (1843) он по 1846 г. был там же помощником прозектора при анатомическом театре, в 1844-1846 г. читал лекции в Дерптском же университете, как приват-доцент, а в 1846 г., по получении степени доктора медицины, назначен профессором в Киев, где умер спустя 2 года от тифозной горячки. Напечатал: “*Methodorum cystotomiae in mori vulgatissimarum, praesertim sectionis bilateralis a Dupuytren propositae et proctoysttomiae dijudicandarum experimentum*” (Дерпт, 1843) и “*De externis remediis, ad sanguinis in lingua praefluvia sistenda, adhibendis*” (ib., 1846).

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 16.: Филипп – Чухнин. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 279.

Шварц Едуард Адамович

Шварц, Эдуард Адамович, кандидат законовещения, преподаватель законов о государственных повинностях и финансах, из киевских граждан, сын дентиста, лютеранского исповедания, родился в 1835 году. Воспитывался в Киевской 2-й гимназии, откуда поступил в университет св.Владимира в сентябре 1852 г. Окончил курс наук в университете со степенью кандидата законовещения в 1856 г., будучи награждён в том же году золотой медалью за сочинение: “История, нынешнее устройство и экономическое значение банковых установлений в России”. По окончании курса, определён старшим сверхштатным учителем Киевской 1-й гимназии с прикомандированием к университету св.Владимира, в 1857 г., для преподавания законов о государственных повинностях и финансах, остававшихся без преподавателя по выходе в отставку адъюнкта Цветкова. По увольнении из университета, по болезни, 3 августа 1858 г., поступил на службу в Ришельевский лицей в Одессе, а, выйдя вновь в отставку, издавал в Тифлисе, в течение нескольких лет, газету “Кавказ”, где и скончался в 1876 г.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 740.

Шеффер Александр Александрович

Шеффер, Александр Александрович, доктор медицины, ординарный профессор по кафедре медицинской химии и физики в университете св.Владимира, действительный статский советник, сын штаб-лекаря, лютеранского исповедания, родился в 1831 г. в Полтавской губернии, в г.Прилуках. По окончании курса медицины в Московском университете в 1854 г. удостоен степени лекаря с отличием и с правом получить степень доктора по защите диссертации. В 1858 г. отправился на свой счёт с учёною целью за границу, где и провёл 2½ года. По возвращении в 1861 г., удостоен степени доктора медицины и назначен по конкурсу экстра-ординарным профессором по кафедре общей терапии и фармакологии в университете св.Владимира. В 1862 г. утверждён ординарным профессором по занимаемой кафедре. С 1863 по 1868 г. был секретарём медицинского факультета. По предложению факультета перешёл в 1863 г. на кафедру медицинской химии и физики в сём университете. В 1865 г. командирован на год за границу с учёною целью; в 1881 г. избран кандидатом на должность судьи университетского суда, которым состоит и по настоящее время. В 1884 г. избран Советом на первое пятилетие.

Пожалован кавалером орденов: св.Станислава 2 ст. с Императорскою короною – 1872 г. и св.Анны 2 ст. – 1875 г. В 1881 г. произведён в действительные статские советники.

Сочинения А.А.Шеффера: 1) *Ueber die Eiweisskörper* (Kritische Zeitschrift der Chemie Ellenmayer 1859); 2) *Die Gase des arteriellen und venösen Blutes* (Zeitschrift der Wiener Academic 1860); 3) *О действии серной кислоты на белковинные вещества*, диссерт. на степень доктора, 1861; 4) *О значении солей в крови*. Конкурсная работа (в извлечении в Zeitschrift der Wiener Acaderaie 1860); 5) *Ueber die Kohlensäure im Blute*; 6) *Ein Beitrag zur Magenverdauung* (обе эти статьи напечатаны в пер. издании: “Centralblatt. für Inediciniscnen Wissenschaften von Hermann” 1866; 7) *Курс физиологической химии*, Киев, 1881.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 740-741.

Шеффер Александр Александрович (1831-1897) – врач, по окончании курса на медицинском факультете Московского университета (1854) отправился для усовершенствования за границу. За диссертацию: “О действии серной кислоты на белковинные вещества” (Москва) удостоен степени доктора медицины и назначен профессором по кафедре общей терапии и фармакологии в университет святого Владимира, затем по кафедре медицинской химии и физики в том же университете. Ему принадлежит несколько монографий, а также ряд статей специального характера, напечатанных в разных медицинских изданиях. Кроме того, им составлен “Курс физиологической химии” (Киев, 1881), обративший на себя внимание учёных.

http://mirimen.com/co_beo/SHeffer-Aleksandr-Aleksandrovich-38F4.html

Шиллер Никола Николаевич

Шиллер, Николай Николаевич, доктор физики, экстра-ординарный профессор по кафедре теоретической физики, в университете св.Владимира, статский советник, сын коллежского асессора, православного исповедания, родился в Москве в 1848 г., 1 марта; воспитывался в 1-й Московской гимназии, со 2-го класса, по окончании курса в которой, с наградой золотой медалью, был принят в 1864 г. на математическое отделение Московского университета, по которому окончил курс наук в 1868 г. со степенью кандидата; к концу 1869-70 академического года выдержал в том же университете испытание на степень магистра физики; в 1870-71 г. был избран на должность сверхштатного лаборанта при физической лаборатории и в конце 1871 г. командирован за границу с учёной целью, на суммы Министерства народного просвещения; в 1873 г. получил продолжение заграничной командировки ещё на один год; в бытность свою за границей слушал в течение шести семестров лекции в Берлинском университете и занимался практически в физической лаборатории университета под руководством профессора Гельмгольца. О результатах своих практических и теоре-

тических работ были представляемы Шиллером полугодичные отчёты Министерству, которые были потом напечатаны в “Известиях Московского университета” за 1874 г. В 1875 г., по защите диссертации под заглавием: “Опытное исследование электрических колебаний”, Шиллер был удостоен Московским университетом степени магистра физики, и в том же году, по избранию Совета университета св.Владимира, был назначен приват-доцентом сего университета по предмету теоретической физики; в 1876 г. был утверждён доцентом во вновь переименованной кафедре теоретической физики; в том же году, по защите диссертации под заглавием: “Электромагнитные свойства концов разомкнутых токов и диэлектриков”, был удостоен Московским университетом степени доктора физики, и в том же году был избран и утверждён экстра-ординарным профессором по занимаемой кафедре в университете св.Владимира. В 1881 г. пожалован орденом св.Станислава 3 ст.

Н.Н.Шиллер состоит членом Московского математического общества и Московского общества любителей естествознания.

Н.Н.Шиллер читает теоретическую физику для студентов 3 и 4 курсов, по 5 ч. в неделю. Попеременно им читаются следующие курсы: теория потенциала, теория упругости, теория света, электростатика, электродинамика, гидродинамика и механическая теория тепла. Кроме того он читает введение в теоретическую физику для студентов 2-го курса. Также преподаёт физику на Высших женских курсах и в течение 1876-1881 гг. читал физику в Киевской военной гимназии...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 745-746.

Шиллер (Николай Николаевич) – физик, родился в 1848 г.... В 1903 г. назначен директором технологического института в Харькове. Кроме диссертации, Шиллер напечатал: “Индуктивные токи в разомкнутых проводниках” (“Труды 2-го съезда естествоиспытателей”, 1869); “Einige experimentelle Untersuchungen uber electrische Schwingungen” (“Pogg. Ann.”, 1874, том CLII); “Electromagnetische Eigenschaften ungeschlossener electrischer Strome” (“Pogg. Ann.”, 1876); “О взаимодействии тел, погруженных в несжимаемую жидкость” (“Университетские Известия”, 1877); “Некоторые приложения механической теории тепла к изменению состояния упругого тела” (ib., и “Журнал Физического Общества”, 1879); “Элементарный вывод закона сохранения теории” (“Университетские Известия” и “Труды 6-го съезда естествоиспытателей”, 1879); “Anwendung der Mechan. Warmetheorie auf die Gestaltanderung elastischer Korper” (“Beiblatter zu d. Ann. d. Pogg.”, 1880); “Теория потенциальной функции и обозрение её приложений к вопросам физики” (ib., 1884; Киев, 1885, лекции); “Основы физики” (Киев, 1884, том I); “Элементы учения об электричестве” (Киев, 1885).

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 17.: Ш – Я. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 147-148.

У перші роки від заснування Київського університету організовувалася та розвивалася навчальна робота з фізики, а наукові дослідження не проводилися.

У 1884 р. засновано першу кафедру – теоретичної фізики, яку очолив професор М.Шиллер. Він працював викладачем з 1875 р. Його наукові дослідження стосувалися теоретичної механіки, термодинаміки, математичної фізики та інших галузей фізичної науки. Він розробив ефективний метод вивчення швидких електричних коливань за допомогою маятника або переривника Гельмгольца. Метод, що переконливо стверджує теорію електромагнітного поля та визнаний наприкінці XIX ст. класичним для перевірки справедливості співвідношення Д.Максвелла $E=n^2$ і був використаний для визначення діелектричної проникності речовини. М.Шиллер провів ряд експериментів з індуктивними струмами в розімкнених провідниках та обґрунтував реальність гіпотези Д.Максвелла про існування струмів зміщення у рідкому діелектрику і струмів провідності у провіднику. На жаль, ці результати залишилися практично невідомими. Лише через тридцять років аналогічні дослідження виконав О.О.Ейхенвальд, тому йому належить пріоритет цих першодосліджень.

<http://www.phys.univ.kiev.ua/molphys/history.html>

Шмальгаузен Йоганн Теодор (Иван Федорович)

Шмальгаузен, Иван Федорович, доктор ботаники, экстраординарный профессор по кафедре ботаники, статский советник, сын помощника библиотекаря С.-Петербургского университета и Императорской Академии Наук, лютеранского исповедания, родился в 1849 г., 3 апреля. Первоначальное образование, в особенности же по предметам естествознания и по избранной им в последствии специальности, получил дома, под непосредственным руководством отца. На 10-м году И.Ф.Шмальгаузен поступил в 4-ю (Ларинскую) гимназию и окончил в ней курс в 1867 г. Поступив в С.-Петербургский университет на отделение естественных наук физико-математического факультета, И.Ф.Шмальгаузен на втором курсе начал заниматься специально по предмету ботаники под руководством А.Н.Бекетова и с тех пор ботаника сделалась любимым его предметом занятий. Попытавшись составлением диссертации на заданную тему, которая и была удостоена золотой медали в 1870 г., начал заниматься исследованием флоры С.-Петербургской губернии, и для этой цели получал командировку от С.-Петербургского общества естествоиспытателей, сперва в 1870 г., а затем, когда И.Ф.Шмальгаузен в 1871 г. сдал экзамен на степень кандидата и был оставлен при университете для приготовления к профессорской должности, ещё в продолжение 3-х лет. Познакомившись с растительностью более отдалённых местностей С.-Петербургской губернии и собрав богатый материал для составления флоры С.-Петербургской губернии, И.Ф.Шмальгаузен печатал отчеты об этих экскурсиях в Трудах С.-Петербургского общества естествоиспытателей. Наблюдения, произведённые на этих экскурсиях, послужили также для составления диссертации на степень магистра; но главная задача, составление флоры С.-Петербургской губернии, осталась незаконченной. Выдержав испытание на степень магистра и защитив в 1874 г. диссертацию, И.Ф.Шмальгаузен был командирован за границу на два года для усовершенствования по своему предмету. В продолжение этих двух лет И.Ф.Шмальгаузен занимался в лаборатории профессора А. де-Бари в Страсбурге изучением анатомии и развития растений и сделал те наблюдения, которые ему послужили для докторской диссертации. Желая познакомиться с палеонтологией растений, И.Ф.Шмальгаузен слушал лекции профессора В.Шимпера, занимался под его руководством в Страсбургском музее и в продолжение нескольких месяцев в Цюрихе, под руководством О.Геера. С тою же целью И.Ф.Шмальгаузен занимался в музеях в Вене, Праге, Мюнхене и Берлине. Кроме того И.Ф.Шмальгаузен путешествовал в Альпах Швейцарии и Тироля для ознакомления с альпийской растительностью и сделал поездку в северную Италию и южную Францию, чтобы познакомиться с растительностью Средиземного моря. По возвращению в Россию, И.Ф.Шмальгаузен был определён консерватором гербария Императорского Ботанического сада, написал диссертацию на степень доктора, которую защитил в 1877 г., приобрёл звание приват-доцента С.-Петербургского университета, в котором он и читал в продолжение двух лет палеонтологию растений по 2 часа в неделю, и, по предложению директора Ботанического сада Э.Регеля, определял растения Туркестанской флоры, собранные А.Регелем, О.Федченко, Корольковой, Кушакевичем, Фетиссовым и др. В свободное от этих занятий время И.Ф.Шмальгаузен занимался обработкой некоторых коллекций ископаемых растений, вверенных ему академиком Ф.Б.Шмидтом.

В конце 1878 г. И.Ф.Шмальгаузен был избран экстраординарным профессором ботаники университета св.Владимира и в начале 1879 г. прибыл к своей новой должности.

Перемещение в Киев И.Ф.Шмальгаузена, хотя прервало некоторые, начатые им работы, не дало ему закончить начатую им флору С.-Петербургской губ., лишило его возможности продолжать изучение растительности Туркестана, но не повлияло на общий характер его занятий. Правда, бедность Киевской университетской библиотеки и литературных пособий по части палеонтологии и систематики растений и местных коллекций вообще значительно затрудняют и замедляют ход занятий. При таких обстоятельствах становится необходимым в начале нового исследования выписывать необходимые для этого специальные работы, а перед окончанием исследования ехать в С.-Петербург или за границу, чтобы там собрать необходимые справки... Поэтому одним из главнейших предметов занятий И.Ф.Шмальгаузена в

Киеве стало изучение растительности юго-западной России. С этой целью И.Ф.Шмальгаузен привёл в систематический порядок богатые коллекции, принадлежащие гербарии университета и составленные бывшими профессорами университета св.Владимира: В.Г.Бессером, А.А.Андржиовским, А.С.Роговичем, причём более механическая часть труда поручалась садовникам В.Финку и Э.Гонбауму. С этой же целью И.Ф.Шмальгаузен, в продолжение лета, делает ботанические экскурсии в окрестностях Киева и иногда в местности более отдалённые. В настоящее время И.Ф.Шмальгаузен начал составлять флору юго-западного края и смежных губерний, желая тем восполнить уже давно существующий недостаток в русском руководстве для определения растений Русской флоры. Кроме того И.Ф.Шмальгаузен продолжает и в Киеве заниматься палеонтологией и обрабатывает коллекции ископаемых растений, доставленных ему различными учёными.

И.Ф.Шмальгаузен читает: морфологию и систематику растений для студентов естественного отделения физико-математического факультета, по 4 часа в неделю, и общую ботанику для студентов медицинского факультета и для фармацевтов, по 2 ч. в неделю (за особое вознаграждение), и руководит практическими занятиями студентов в кабинете...

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 756-760.

Шмальгаузен (Иван Федорович) – русский ботаник (1849-1894). Сначала (1876-1879) был старшим консерватором в Санкт-Петербургском ботаническом саду, потом (с 1879 по день смерти) профессором ботаники в Киевском университете. Наиболее известен своими трудами по систематике растений, по ботанической географии России, а также и по палеонтологии. Наибольшей известностью пользуется его “Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа” (2 тома, 1895-97), единственная на русском языке флора такой огромной области России. Из других сочинений наиболее известны следующие: “Исследования развития млечников у растений” (1877); “Plantae regiones turkestanicas incolentes, secundum specimina sicca a Regelio et Schmalhausenio determinatae” (1877-79); “Die Pflanzenreste aus der Ursa-Stufe im Flussgeschiebe des Ogur in Ost-Sibirien” (1876, с 4 таблицами); “Beitrage zur Jura-Flora Russlands” (1879, с 16 таблицами); “Beitrage zur Tertiar. Flora Sudwest-Russlands” (1884, с 14 таблицами) и др. С. Р.

Русский биографический словарь: В 20 т. Т. 17.: Ш – Я. – М.:ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – С. 190-191.

Преподавательская деятельность Ивана Федоровича началась ещё в С.-Петербургском университете, где он, будучи приват-доцентом, читал натуралистам курс палеофитологии в течение двух лет. Когда же по смерти Ильи Григорьевича Борщова кафедра ботаники при имп. Унив. Св.Владимира осталась вакантной, то по предложению Осипа Васильевича Баранецкого от 19 августа 1878 г. заместителем её был выбран Ив. Фед. Шмальгаузен.

В начале 1879 г., покинув столицу, И.Ф. прибыл в Киев к исполнению своей новой должности. Тотчас по приезде он должен был приступить к чтению лекций студентам-натуралистам и медикам вместе с фармацевтами. Лекции И.Ф. не блистали красноречием и философскими выводами, но были всегда содержательны, строго научны и современны. И.Ф. следил за каждым новым завоеванием в области ботанической мысли и тщательно проверял и обрабатывал сообщаемый студентам научный материал. Владея слабым голосом, спокойный подкупал простотою изложения и задушевностью тона; казалось, будто он ведет беседу со своими добрыми знакомыми. Читал И.Ф. тихо, и большую часть излагаемых сведений иллюстрировал мастерскими чертежами тут же на доске или же показывал целый ряд таблиц и моделей, благодаря чему сведения поневоле запечатлевались у слушателей в памяти.

В течение двух семестров И.Ф. читал курс споровых растений и соответственно лекциям вёл практические занятия, которые обставлял, насколько это возможно было при сравнительно ограниченных средствах ботанического кабинета, довольно обстоятельно. В случае необходимости, И.Ф. не останавливался и перед расходами на приобретение нужных для занятий пособий даже из собственных средств...

Во время практических занятий И.Ф. не успокаивался, пока не замечал, что студенты вполне усвоили предложенный им материал. Он сам обыкновенно рассказывал то, что занимающиеся видели под микроскопом, и таким методом старался развить в них способность к самостоятельному наблюдению растительного мира. Если у кого-либо из студентов таковая обнаруживалась, то И.Ф. был несказанно доволен. Непременным условием занятий было делать рисунки с виденных объектов, и И.Ф. всегда горячо настаивал на этом и всем советовал учиться рисовать, прибавляя, что срисованные микроскопические картины прочнее удерживаются в памяти. Так были обставлены занятия по спорным растениям, по которым И.Ф. не считал себя специалистом и открыто высказывал это перед всеми, нисколько не стесняясь.

С истинным наслаждением и редкою любовью к делу отдавался И.Ф. другим занятиям студентов – определению цветковых растений, где он чувствовал себя вполне в своей стихии.

...Незнание никогда не раздражало И.Ф.; он извинял его, относясь к работавшим с замечательной снисходительностью и терпением. Растолковав первые приёмы и необходимые данные для успешного определения предложенного растения, И.Ф. предоставлял студентам собственным силам. Но, неустанно следя за каждым шагом, за каждым неловким движением по таблицам флоры, он тотчас спешил вывести новичка из затруднительного положения. Ласковое и в высшей степени гуманное отношение к студентам имело своим последствием то, что пытливые слушатели шли к нему на практические занятия с большой охотой. Действительно, всякий чувствовал себя в присутствии И.Ф. совершенно свободно, нисколько не стесняясь, и забывал разницу между студентом и профессором.

Замечая у некоторых своих слушателей особенное усердие, И.Ф. всегда поощрял их к научным занятиям любимой наукой и успешно вербовал своих учеников в ряды ботаников-специалистов. Ту любовь к своей науке, которою был объят покойный, он сумел вложить в сердца и умы своих слушателей, сделав их впоследствии ревностными распространителями своих идей и ботанических изысканий. Эти сердечные, простые, можно сказать, дружеские отношения всегда привлекали молодежь к И.Ф., и она под его руководством делала быстрые успехи в определении растений, усваивая фактический материал юго-западного края. С какой удивительной добросовестностью относился И.Ф. к своим занятиям, можно заключить из того, что в течение ежедневного шестичасового пребывания в университете он всё своё свободное время посвящал руководству практическими занятиями, и дверь его кабинета всегда была открыта для всех желающих познать научную истину...

Желая поощрить склонность к самостоятельным ботаническим работам, <...> наставник нередко предлагал усерднейшим ученикам заняться разработкой того или другого научного вопроса. С этой целью им были предлагаемы для соискания наград медалями темы различного содержания...

Задавая научные работы, И.Ф. не оставлял молодых исследователей без своих указаний, а постоянно делился с ними как своими глубокими и всесторонними познаниями, так и своей библиотекой, снабжая той или другой ценной монографией, и нередко выписывая для занимающегося на собственный счёт необходимые научные пособия. Но этим не ограничивалось сердечное и тёплое отношение к учащейся молодежи. Не раз И.Ф. предпринимал со студентами научные экскурсии по окрестностям Киева, а с одним из них хотел даже совершить в апреле рокового года поездку в степи для более детального ознакомления начинающего ботаника с природой и растительной жизнью степей.

Имея всегда в виду учащуюся молодежь, И.Ф. не переставал заботиться о ней до конца своих дней. Так, для облегчения студентам изучения ботаники, покойным был издан “Краткий учебник ботаники для студентов медицины и начинающих натуралистов”... При составлении его автор пользовался лучшими современными немецкими учебниками Сакса, Люрсена, Прантля, Томе, Виснера и др., откуда были заимствованы и рисунки, исполненные очень тщательно.

Чрезвычайно важным подспорьем для молодых натуралистов явился изданный И.Ф. определитель растений под заглавием: “Флора Юго-Западной России” – плод многолетнего, упорного труда, – к которому побудила покойного труженика только горячая, можно сказать, идеальная любовь к учащейся молодежи и желание придти ей на помощь. Всякий студент-натуралист считал своим долгом приобрести это ценное сочинение, которое, кстати сказать, для студентов продавалось со значительной уступкой. Но и вне университета И.Ф. не забывал о своих учениках; он неумолимо собирал лично растения местной флоры для пополнения отделов гербария, предназначенного для практических занятий. Несмотря на постоянные, усидчивые занятия, И.Ф. не очерствел и сердцем; сердце его было отзывчиво на всё доброе, и при необычайной мягкости характера он всем и каждому готов был помочь и словом, и делом. Как яркий пример подобного отношения приведу один случай, имевший место в предсмертные дни, и характеризующий покойного с глубоко симпатичной стороны. В конце марта явился в ботанич. кабинет представитель натуралистов 1-го курса с просьбой позволить своим товарищам заняться по систематике и определению цветковых растений. Хотя эта просьба не входила в круг определённых занятий и предложена была в то время, когда покойный чувствовал уже некоторое недомогание, тем не менее, однако, И.Ф. соглашается руководить занятиями натуралистов. В первый и, к великому горю студентов-естественников, в последний раз пришлось руководить Ивану Федоровичу своими любимыми занятиями, которыми он увлекался до самозабвения.

День, в который И.Ф. назначил в первый раз занятия, как раз совпал с днём защиты диссертации молодого учёного ботаника; прения затянулись до 3-х часов и покойный, несмотря на усиленные просьбы отправиться домой и немного отдохнуть, остался в кабинете до вечера и прочёл юным любителям науки о начальных приёмах определения растений, познакомив их вкратце с расположением таблиц и флористического материала в своём определителе растений...

Это самопожертвование не только во имя научных интересов, но и ради студентов ещё рельефнее выдвигает высоконравственную силу и чрезмерную любовь ко всем “жаждущим познаний”, какими обладал покойный И.Ф.

Григорьев Н. О педагогической деятельности И.Ф.Шмальгаузена // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 332-335.

Шмідт Отто-Фрідріх-Юліус (Отто Юлійович)

В 1909/10 учебном году Граве <...> начал вести семинар по теории групп. На этом семинаре и появился студент О.Ю.Шмидт, который выделялся не только своими математическими способностями, но и волевыми качествами. Он разбирал теорию групп в последовательно делаемых им на семинаре Д.А.Граве докладах. Пользовался он замечательной, только что вышедшей большой монографией Бернсайда по теории групп... Кроме того, Шмидт с большой энергией изучал огромную монографию Жордана “Trate des Substitutions”.

В 1911 г. О.Ю.Шмидт поставил себе трудную, в особенности для такого молодого учёного (ему тогда было только 20 лет), задачу – используя работу Бернсайда и новейшие журнальные статьи, создать небольшую, но классически отработанную русскую книгу по теории групп. В то время только что появилось доказательство Ремака <...> теоремы о разложении группы в прямое произведение – одной из центральных теорем теории групп. Шмидт опубликовал в 1912 г. в Трудах Киевского университета новое доказательство этой теоремы, значительно лучшее, чем у Ремака.

В 1912 г. Шмидт представил сочинение “Об уравнениях, решаемых в радикалах, степень которых есть степень простого числа”, в котором он продолжает одно из исследований Жордана. За эту работу Отто Юльевич получил золотую медаль, а сочинение было решено напечатать на средства университета.

К окончанию университета О.Ю.Шмидт имел три интересные работы по математике, был одним из очень немногих математиков мира, осиливших большой труд Жордана по тео-

рии подстановок, и уже в большой части написал свою превосходную книгу “Абстрактная теория групп”. Ему было тогда 22 года.

По окончании в 1913 г. Киевского университета Отто Юльевич был оставлен для подготовки к профессорскому званию со стипендией на 2 года... Шмидт энергично занялся завершением своей книги по теории групп... В 1915 г. Киев был частично эвакуирован. Университет выехал в Саратов. Туда поехали и мы со Шмидтом. Квартира молодых Шмидтов в Саратове (Отто Юльевич уже был женат) была средоточием многих интересных людей. У них постоянно устраивались музыкальные вечера, велись интересные разговоры.

В 1916 г. наконец вышла из печати книга Шмидта “Абстрактная теория групп”, за которую ему тогда же была присуждена большая премия имени Рахманинова (профессор математики Киевского университета). Материал в этой книге был умно обработан, многие теоремы снабжены такими превосходными доказательствами, созданными самим Отто Юльевичем, что книга Шмидта считается первой в мировой литературе по общей теории групп. Кроме того, Шмидт не ограничился рассмотрением только конечных групп, как делали это тогда другие исследователи. Итак, первый большой научный труд О.Ю.Шмидта был разумно задуман, отвечал насущным потребностям науки, а выполнение отличалось необыкновенной научной зрелостью, несмотря на молодой возраст автора. По качеству эта книга оставляла за собой позади все аналогичное в мировой литературе...

Уже в 1917 г. Отто Юльевич стал всё больше и больше втягиваться в общественную деятельность. Как-то мы с ним пошли гулять в Голосеевский лес и я его спросил: “Почему Вас так мало видно?” – “А я занят организацией карточной системы в Киеве”. – “Неужели это Вас интересует?”, – спросил я. “Да, видите ли, Борис Николаевич, во мне два человека – человек науки, ума и человек действия, воли, и эта деятельность удовлетворяет второго из них”...

Делоне Б. В Киевском университете // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.:Заповіт, 1994. – С. 363-365.

...Становлення особистості видатного вченого та полярного дослідника відбувалося саме в Києві...

...Зовсім недавно <...> були знайдені [у Державному архіві м.Київ – *Авт.*] нові документи, пов’язані з сім’єю Шмідтів, яка мешкала в Києві на Верхньо-Юрківській вулиці в будинку № 34...

Шмідти мали фруктовий сад з 30 яблунь та груш. Там росли і кілька вишневих, абрикосових та сливових дерев, а також кущі порічок, агрусу, малини...

Тут, на Шулявці, пройшли гімназичні роки Отто – старшого сина великої родини. Тут юний талант допізна засиджувався над книжками, вивчав іноземні мови, позапрограмані літературні твори, доглядав садок. Звідси часто пішки йшов до самого Київського університету, в якому вчився на фізико-математичному факультеті, а пізніше ведучи практичні заняття зі студентами з аналітичної геометрії. І математичні дослідження, якими займався, коли хворів, теж неодноразово проводив вдома. З 1913 року він менше буває тут; з тієї пори він стає професорським стипендіатом, з’являється його власна сім’я...

“Після закінчення університету мене було залишено при ньому для підготовки до професорського звання... Не бажали залишати при університеті, бо все ж таки було оштрафовано на 2 карбованці генерал-губернатором за участь в студентській сходці”.

“Війна зуміла сформувані мої погляди і почуття. Самого мене на війну не було призвано, бо як приват-доцент університету я не підлягав призову... але мешкаючи в Києві... я багато бачив і багато пережив”. Ці записи – з особистого архіву Шмідта.

В Києві він зустрічає революцію і вітає її. Живучи окремо, навідується до цієї оселі рідних йому людей. Аж до свого від’їзду до Петрограда... Після війни аж до 70-х років в цьому будиночку жила Ельза Юліївна Міссан, рідна сестра О.Шмідта...

Карамаш С. Шулявське коріння Отто Шмідта // Вечірній Київ. – 1990. – 2 квітня.

Показчик імен*

- А** Абель Володимир 189
Абель Георгій 189
Абель Іван Готфрід-Емануїл 184
Абель Йоганн Готфрід 98
Абель Кароліна 96
Абель Микола 189
Абт Антоніна 220
Абт Карл 37
Авенаріус Михайло Петрович 158-159, 173
Авенаріус Петро 173
Август, принц 125
Адальберт (Етельберт), єпископ 15
Адальберт, принц 125
Адам Бременський 16
Аденауер Конрад 56
Адлер Генріх 108
Адлер Герман 106
Адлер Г.П. 106
Айвазовський Іван 35, 36, 74
Альбрехт Е. 37
Альбрехт Карл 107
Альбрехт Людвіг 99
Альтані І. 111
Анастасія (принцеса Олександра-Федеріко-Вільгельміна Ольденбурзька) 107, 117
Ангальт Фрідріх (Федір Євстафійович) фон 93
Ангальт-Кетени, рід 72
Ангальт-Кетенський Фердінанд 72
Андерс Володимир Фрідріхович (Федорович) 106, 115
Андерс Олександр Олександрович 207
Андерс Олександра Олександрівна 219
Андерс Олександр Фердінанд 219
Андерс Фрідріх (Федір Фердінанович) 106
Андерсон Фердінанд-Еміль (Федір Карлович) 165
Анковська Олександра Валентина 212
Апельбоне 96
Арндт (Зіфферман) Августа 217
Арндт Емілія-Марія 217
Арпс Едуард 33
Арреніус С. 164
Асмус, пастор 218
Асмус Валентин Фердінанович-Генріхович 202
Асмус Микола Фердінанович-Генріхович 215
Асмус Пелагея Ігнатівна 215
Асмус Фердінанд-Генріх 215
Ахте, генерал-майор 124
- Б** Базилевич Віктор Дмитрович 136
Базінер Роман Іванович 160
Баптист Йоганн (Іван) 20
Барк Петро 42
Барнай Л. 100
Барс Альвіне Фрідеріке Елізабет 210
Бауер Бруно 37
Бауершмідт Вільгельм Фердінанд 93
Баумгартен Олександр 104

Баумгартен Софія Олександрівна фон 220
Бах Олексій Миколайович 194
Бегічев Д. 95
Бей Марта Фрідріхівна 191
Бейєр Євген 30
Бейльштейн Фрідріх Конрад (Федір Федорович) 225
Бейтельсбахер Христофор 37
Беккер Вільгельм Густав (Василь Васильович) 154
Беккер Павль Адам (Павло Васильович) 30, 193
Беккер Фрідріх Вільгельм 171
Белінг Дмитро Євстафійович 43, 169
Белліно-Фендеріх 33
Бем Альфред 43
Бемер Генріх 214
Бемер Карл Генріхович 201
Бенш Альберт 34
Бер Карл Ернст 224
Берві-Флеровський Вільгельм 30
Берґ, маляр 98
Берґ Карл 33
Берґер 37
Берґер Емануїл 95
Берґер Фердінанд 105, 114
Берґер Х. 38
Берґман Віктор-Едуард Густавович фон 169-170
Берґман Герман 39
Берґнер Крістоф 60
Берґштрессер Берта 217
Берґштрессер Вільгельм 217
Берґштрессер Павль 38
Беренс Йоганн 62
Беретті О.В. 153
Бернард Борис Миколайович фон 204
Бернард Володимир Миколайович фон 216
Бернард Микола Петрович фон 216
Бернгард, герцог 125
Бернгард Рудольф 102
Бернштам Л. 74
Бессер Віктор Вілібальдович 193
Бессер Вілібальд Готліб (Вілібальд Готлібович) фон 152
Бессер Кароліна Вілібальдівна 140
Бестер Поліна-Амалія 150
Бец Володимир Олексійович 153, 156-157, 228
Бізанц Альфред 41
Бізанц Густав 38
Білінська Ядвіґа Антонівна 214
Білінський Антон 76
Більдерлінг Олександр 35
Бланк Карл 38
Блументаль (Блюменталь) Генріх 30
Блуменфельд С.М. 99
Блязіус Йоганн Генріх 19, 104
Бобильова Світлана 58
Бодє Аделя 217
Бодє Фрідріх 217
Боденштедт Фрідріх 19, 64
Босрле Ганс Міхаель 90

Бонвеч Вільгельм 216
Бонвеч Герберт 216
Бонвеч Гергард-Генріх-Олександр Емілійович 204
Бонвеч Ельза 216
Бонвеч Еміль Фрідріх 216
Бонвеч Еріх 216
Бонвеч Кета 216
Бонвеч Маргарита 216
Бонвеч Юлія 216
Бондфельдт Антонія-Вільгельміна Карлівна 176
Борнгаупт Карл Георг (Федір Карлович) 164
Бош Роберт 56
Брадке Георг (Єгор Федорович) фон 123, 124, 125, 126, 221, 223
Брадтман Едуард 101
Брамсон Олександра 189
Брандейс Герман 30
Брандер Л. 105
Брандт В. 89
Брандт Олександр 30
Браунер Олександр 29, 67
Бредель Віллі 126
Брікнер Олександр 31
Брінкени, рід 20
Бродман К. 156
Брок Артур 31
Брок Артур Генріх 195
Бронмілер Карл-Генрік 43
Бруггер Фрідріх 37
Бругманн Карл Фрідріх Християн 226
Брун Людвіг 31
Брун Філіпп 31
Брунет Анна 210
Бруно, єпископ 16
Брюкке Ернст Вільгельм 225
Брюллов Карл 35, 74
Брюллов Олександр 35
Будьонний Семен 41
Буксгевден Г. фон 38
Бульйон Карл 107
Бунге Георг-Фрідріх 92, 93, 135
Бунге Густав Олександрович 166
Бунге Катерина Миколаївна 150
Бунге Микола Андрійович (Генріхович) 100, 148, 150
Бунге Микола Миколайович 150, 169
Бунге Микола Християнович 31, 127, 135-137, 138, 141, 148, 224
Бунге Наталія Миколаївна 181
Бунге Олександр Андрійович 226
Бургардт Жозефіна Теодорівна 197
Бургардт Освальд Фрідріхович (*Юрій Клен*) 106, 170
Бургардт Фрідріх 182
Бурзі Йоганн фон 31
Бурхард 16
Бухгольц 95
Буш (Здзітовська) Софія Нестерівна 213
Бюлов Олександр Романович фон 208

В Ваґнер Йоганнес (Іван) 30

Ваґнер Микола 43
Ваґнер Юлій 42, 100
Вадарська 75
Вазем Фрідріх-Вільгельм 100
Вайлер Йоганн 94
Вайсс Адольф-Віктор 38
Вайц Георг 225
Валькер Готліб 96
Вальнер Й. 96
Вальтер Антон 30
Вальтер Едуард Іванович 200
Вальтер Іван Іванович 198-199
Вальтер Іоанн Іоаннов
Вальтер Катерина 171
Вальтер Костянтин 171
Вальтер Олександр 171
Вальтер Олександр Петрович 153
Вальтер Петро 171
Вальтер Софія 171
Вальтер Фекла Сімеонова 212
Вальц Яків 173
Вальц Яків Якович 31, 158
Ванноті Людвіг 30
Варліх Вольдемар (Володимир Карлович) 194
Василевська Елеонора 213
Василенко М. 125
Ващенко-Захарченко М.Ю. 159
Вебер Євген-Фердінанд Фердінанович 168
Вебер Фрідріх Християн 19
Вейерштрасс Карл Теодор Вільгельм 226
Вейнберг Єлизавета Емілія 211
Вейсбах Йоганн-Бернгард фон 20, 102
Вейссе Аполон Готфрідович 197
Вейтман 37
Вердум Ульріх 19
Вернер Владислав-Петро Михайлович 201
Вернер Клара 217
Вернер М.Є. 105
Вестфаль Карл Фрідріх Отто 225
Вехтер Отто 49
Виговський Іван 19
Винниченко Ігор 120
Винниченко Родіон 120
Вігель Філіпп 109
Візель Фанні 209
Віллманн Юлія Шоластика 216
Вільде Ф. 151
Вільдер Густав Алоїс Адольф 204-205
Вільдер Леопольд Дітріх 217
Вільєгорський М. 35
Вільнер Йосип 96
Віндзон Еріх фон 17
Вінтер Борис Сергійович 201
Вінтер Микола 214
Вінтер Олександр 39
Вінтер Олексій 214
Вінтер Сергій Вільгельмович (Васильович) 213

Вірт Владислав Олександр 198
Вірт Олександр-Теодор Карлович 212
Вітгенштейн (Сайн-Вітгенштейн) Петер Людвіг Адольф (Петро Християнович) 222
Вітте Іпполіт Георгійович фон 207
Вітте Микола Карлович 208
Вітте Сергій 79, 100
Віттенбург Вільгельм-Богуміл Карлович-Вольдемарович фон 196-197
Віхров (Вірхов) Рудольф Людвіг Карл 224
Владімирській-Буданов М. 125
Володимир Святославович (Великий) 16, 38, 62, 103
Вольський фон 98
Вольф Арнольд 41
Вольфрам Клара Луїза Габріела 214
Вольцоген Людвіг фон 107
Вормс Адольф 39
Вунш Теодор (Федір) 37

Г

Гааз Карл 32
Гаазе Георгій 34
Гаазе Людвіг Васильович 218
Гаазе Микола Людвігович 206
Габліц Карл фон 29
Гагерцетль Пауліна Юзефа 212
Гаген Фердінанд фон 36
Галлер Олексій Карлович 205
Гаммард К.Ф.Е. 19
Ган Отто 36
Ган Фрідріх (Федір) 30
Ганді 98
Гандтгоф (Гантгоф) Леонгард (Леонард)-Костянтин Петрович 203
Ганзен Олексій 36
Ганке Василь 102
Ганн Емілія Львівна 206
Ганн Леон 218
Ганнеман 118
Ганнеман Федір 107
Гардер Бернгард 34
Гартвіс (Ангорн-фон-Гартвіс) Микола 30, 68
Гартенберг Петер-Ніколаус фон 27, 66
Гарф Ернест 43
Гатцук Софія Олександрівна 181
Гаугребен Шарлотта 93
Гаупт Генріх 96
Гаупт Давид 213
Гаупт Микола-Віктор 200-201
Гауттманн Й. 38
Гаштольд Альбрехт 64
Гаштольд Мартін 64
Гедд Наталія 190
Гедд Олександр-Максиміліян Миколайович 186
Гедмін 62
Гейбель Віктор 151
Гейбель Георгій-Бернгард 151
Гейбель Карл-Георг-Еміль (Еміль Георгійович) 148
Гейбель Конрад Теодор 100, 151
Гейбель (Вільде) Юлія 151
Гейденрейх Деолаус-Генріх 37

Гейденштейн Р. 92
Гейнеман Аделя Георгіївна Ернестівна 207
Гейнеманн Георгій Георгійович 219
Гейнеманн Георг-Ернст 219
Гейнеманн Елла Георгіївна 219
Гейнеманн Ернест Георгійович 219
Гейнеманн Ірена Георгіївна 219
Гейнеманн Софія Георгіївна 219
Гейнріхсен Карл 107
Гекк 73
Геккер Адольф-Фрідріх 102, 107
Геккер Ніна 190
Геккер Олександр Адольфович-Фрідріхович 186
Гельмгольц Герман Людвіг Фердінанд фон 226
Гельмер Герман 38
Ген Йоганн 33
Генніг Олександр 103, 107
Геннінг Олександр 107
Генріх II, цісар 16
Генріх I, імператор 16
Генріх V Шварцбург-Бланкенбурзький 16
Гербель, генерал-ад'ютант 124
Гербель Микола 36
Гербель Сергій 42
Герберштайн Зігмунд (Сігізмунд) 19, 64
Гербст К.Ф. 107
Гергардт А. 38
Гердер Йоганн Готфрід 19, 63
Герман Ганс 37
Германн Анна Єлисавета 217
Герцог Роман 57
Гершельман Емілій 43
Гіжицькі 77
Гільдебрандт Корнеліус 33
Гімрріх Йоганн 215
Гіммеріх (Гімрріх) Фрідріх Йоганнович 202
Гінглінг 191
Гінцель 191
Гіртль Й. 156, 157
Гірш Карл 193
Гіршман Леопольд 30
Гітціг, науковець 156
Глуська Софія Мар'янівна 190
Гоголь Микола 35, 74
Голі Густав фон 39
Голіцин, князь 75
Голіцина А. 37
Голлі Густав фон 36
Гольпейн Генріх 104
Гольтфретер Клара 217
Гонбаум Ернест Карлович 188
Гоппе (Хоппе) Генрі-Фрідріх-Ігнатіус 201, 213
Гоппе-Зейлер Ернст Фелікс Іммануель 225
Гофман Альфред Едуард 218
Гофман Ернст Рейнгольд (Ернест Карлович) фон 126, 143
Гофман Іоганна-Леопольдіна-Емілія 219
Гофман Роберт-Вольдемар Альфредович-Едуардович 206

Граль Карл 219
Граль Карл-Вальдемар (Карл-Володимир Карлович) 207
Граль Христофор Лебрехт (Крістоф Леберехт) 92
Граф фон, генерал-поручик 20
Графф, пастор 218
Гречко Ніна Миколаївна 181
Грімм Г. 76
Гротте (Гроте) 104
Груневег Мартін 92
Грюцмахер Ернст 33
Губерт Микола 99
Губонін П.І. 75
Гуліц А.А. 104
Гумбург' Олександр Павлович 193
Гумплович Л. 218
Гун Андрій 37
Гун Оттон Вільгельм фон 95
Гут Йоганн Сігізмунд Готфрід 30
Гюббенет Антон Християн Август (Християн Якович) фон 154-155
Гюббенет Антон Якоб 171
Гюббенет Борис 104
Гюббенет Огюст 171
Гюббенет Християн Антон 171
Гюббенет Якоб Антон Християн фон 171
Гьобель Карл Іммануель Ебергард Ріхтер 226

Галаган П. 101, 103
Гампфи, рід 20
Ганерт Віллі 107
Гартнер Теодор 31
Гаук Олександр 34
Гербель 109
Гейтер Йоганн 92, 109
Георгі Йоганн Готліб 19
Герке Август 117
Герке Альфред 107
Германарих (Германаріх, Ерманарік, Ерманріх) 14
Гессе Ернест 107
Гессе М.П. 104
Гессе П.І. 104
Гесте Вільям 36
Гетц Олександр 54
Гізе Фердінанд 30
Гізель Інокентій 20, 92, 109
Гірс О.Ф. 104
Глазенап Готліб (Богдан) Фрідріх фон 40
Глазенап Карл Рейнгольд фон 40
Глезер Андрій-Анс 96
Гліер Ернст Моріц 100
Гліер Рейнгольд 100
Гмелін Самуель Готліб 19, 63
Гоґен Олександр фон 36, 102
Граве Дмитро Олександрович 43
Грасс Володимир Карлович 214
Грасс Костянтин Володимирович 201
Грасс Олександра Йоакимівна 214
Графф Віктор фон 33

Грім Давид 30
Грім Давид 36
Грот Микола 31
Гросгейм Володимир 43-44
Гросгейм Микола 44
Гросс Йоганн Людвіг (Іван Данилович) 35
Гросс Фрідріх (Федір Іванович) 35
Гроут Генріх 52
Грубе Вільгельм 30
Гюльденштедт Йоганн Антон 19

Д

Данило Романович 16-17
Деденков Ф. 102
Делінгер 37
Деллен Олександр Людвіг (Олександр Карлович або Людвігович) 92, 126, 152
Дельбрюк Бертольд 226
Дементьєва 75
Демут-Малиновський Василь 103
Дервіз Павло фон 33
Дернбург Генріх 226
Дефт Єлисавета Костянтинівна 213
Динґес Олександр 25
Дідушицькі 76
Дітеріхс Михайло Михайлович 168
Діхт Генріх 37
Доннерсмарк Яків Генкель фон 19
Доппельмайер 118
Дорн Йоганн 30
Дорошенко Дмитро 42, 79, 80
Дорошенко Петро 19
Дранков О. 117
Дребс Ольга Ярославівна 142
Дрейсіг Вільгельм 30
Дрентельн Олександр фон 104, 226
Дрімпельман Ернест Вільгельм 19
Дур'ян 33

Е

Еберт Фрідріх 56
Ейлер М.П. 104
Ейсман Вольдемар 171
Ейсман Густав-Адольф (Густав Іванович) 96, 103, 127, 155
Ейсман Емілія 171
Ейсман Йоганн 97, 98
Ейсман Ольга 171
Ейсман Юстус Фрідріх 95
Ейснер В. 102
Ейхвальд Едуард Іванович 224
Ейхельман Оттон Оттонович 148-149, 151
Ейхенвальд А. 110
Ейхенвальд Олександр 42
Ек (Труль) Берта 216
Екк Віктор-Оскар Вікторович 204
Екк Віктор-Юлій 216
Енґель Адам-Вільгельм 200
Енґель Генріх Іванович 213
Енґель Йосиф 38
Енґель Курт 107

Енґель Олександра Олександрівна 213
Енґельгардт Наталя Петрівна 217
Енко, садівник 75
Енни Генріх 107
Енни Фрідріх 33, 107
Енценберг 66
Ергардт Федір Федорович 139, 147
Ердман Софія Федорівна 177
Ерле Альфонс 41
Ернст Людвіг Едуард 116
Ернст Теодор-Ріхард (Федір Людвіґович) 106
Ернст (Неєзе) Христина 116
Ессен Варвара 192
Ессен Катерина 192
Ессен Олександр 192
Ессен Федір 192
Ессен Федір Федорович 102, 188
Ешліман Карл 37

Є Євгеній, митрополит 220
Євпраксія, княгиня 16
Євфимія-Офка 62

Ж Жуковський В. 35
Жуковський Ю. 161

З Зайдель Ганс 56
Залєвська Ольга Іванівна 151
Зандерлінг Томас 90
Захі Петер 108
Зейферт Ілля 107
Зельхау Альвіна 218
Зенґер Григорій Едуардович 194
Зенґер Георг' Едуард 209
Зенґер Карл Фрідріх Август 209
Зернікав (Цернікав) Адам 20
Зібер Микола Іванович 160-161
Зіверт Альфонс-Фердінанд-Юлій Карлович 168
Зіверт Володимир 180
Зіверт Карл Фердінанд 180
Зіверт Марія 180
Зіхман Оскар 44
Зограф Юрій 44
Зоммер Хрісанф Іванович 184

І Іаннсон Анна Барбара 214
Ієрінґ Рудольф 226
Ізотова Олександра Львівна 213
Ізяслав, князь 16
Індржишек Г.І. 117
Ікскюль-Гільдебранд Август Карл 97
Іллінський Я. 71
Ісаак Ф. 32

Й Йена Кай фон 60
Йосиф II 26

К

Казіна Єлисавета Володимирівна 216
Кайзер, будівничий парків 39
Кайзер Берта 215
Кайзер Олекса 44
Кайндль Раймунд Фрідріх 31
Калиновський І. 71
Калле А. 105
Капс Йоханнес 89
Карл VI 66
Карус Карл Ґустав 223
Касель Філіпп 107
Касслер Фердінанд 38
Катерина II (Софія Фредеріка Авґуста Ангальт-Цербстська) 68, 92, 93, 109, 110
Каульбарс Олександр фон 40
Каульфус Б.Е. 99
Каяндер Вадим 177
Каяндер Діонісій 177
Каяндер Еразм 177
Каяндер Микола Миколайович 164-165
Квірінґ Еммануїл 44
Кебах Карл 37
Кенігсфельдт Р. 212
Келлер Вільгельм 30
Келлер Е. 38
Кельн, купець 98
Кемпе, підприємець 33
Кенігсек Фрідріх фон 20, 64
Кеппен Петро 30, 68
Кепплер Хартмут 89
Кернтопф Людвік-Генріх 97
Керсновська Казіміра 212
Кеслер Василь Вільгельмович 202
Кеслер Вільгельм Матвійович 215
Кессель Анна Барбара Іаннсон 214
Кессель Йоганн Даніель 214
Кессель Давид-Олександр Янов (Олександр Іванович) 202, 214
Кесслер Карл Федорович фон 145-146, 223
Кеттерлінґ Антоніна Федорівна 213
Кеттерлінґ Карл Федорович 213
Кеттерлінґ Федір Карлович 199-200
Ківшенко О. 74
Кінах Анатолій 54
Кірхгофф Ґустав Роберт 225
Кітнер Ієронім 102
Клаузен Оскар 37
Клевер Ю. 75
Клейгельс М.В. 104
Клейн Павль (Павло) Ульріх 37
Клейст Ґеорґ-Фрідріх Альфредович 202
Клінґер В.П. 44
Клод-Бернар 153
Клодт фон Юргенсбург Петер Якоб (Петро Карлович) 102-103
Клугкіст Генріх 97
Клуґ Мартін 102
Клус Лідія 190
Кляве Збіґнев 102, 113
Кляве Леон Генріхович 113

Кляйнерт Маттіас 54
Кнауер Гельмут 176
Кнауер Ільзе 176
Кнауер Фріда 176
Кнауер Фрідріх (Федір Іванович) 163-164
Кнауф Ніколаус 89
Кнетке Генріх 73
Кнор Іван 34
Кнорр Ернест Августович 154
Княжевичі 104
Кобелева Марія Василівна 192
Коваленко-Шнайдер Людмила 108
Коль Гельмут 56
Коль Йоганн Георг 19, 26, 27, 63
Кольбе Адольф Вільгельм Герман 225
Конвенц, професор 73
Конгейм Юліус Фрідріх 226
Кордт Беньямін-Христофор-Іоанн (Веніамін Олександрович) 44, 166-167
Кордт Олександр 179
Корнілов В. 35
Корніс Йоганн 67
Коростовцев 76
Корт, капітан 124
Корф Микола 29
Костомаров Микола 36
Котляревський Іван Петрович 35, 36
Кох Ганс 41
Кох Генріх 212
Кох Ріхард Генріхович 198
Кох Сергій Едмундович 207
Кохер Еміль Теодор 226
Кохіус Вільгельм фон 109
Коц Єлисавета Марквардівна 177
Коцебу Павль Деметріус (Павло Євстафійович або Августович) фон 39
Коч Геральд 108
Кочубей, князь 75
Кояндер Микола Олександрович 177
Кравс Антін 41
Кравчук Леонід 52
Крамер 37
Крамер Адольф-Гергард-Лоренц Карлович 187, 196
Крамер Людмила Аркадіївна 191
Крамер Маріанна 191
Крамер Рената 191
Краснов 75
Крауз Георг Еміль Герман 205
Крауз Еміль 217
Краузе Август 170
Краузе Адольф 170
Краузе Адольф Августович 215
Краузе Альфонс Олександр 218
Краузе Артур-Сігізмунд Адольфович 203
Краузе Вільгельм 170
Краузе Володимир Адольфович 199
Краузе Галина 190
Краузе Герман 170
Краузе Герман Адольф Альфонсович 206

Краузе Зіґфрід Адольфович 204
Краузе Едуард 107
Краузе Емілія 170
Краузе І. 214
Краузе Іван Вацлав 212
Краузе Карл-Юліус-Адольф 212
Краузе Конрад 170
Краузе Леопольд Леопольдович 186
Краузе Марія 170
Краузе Микола Адольфович 195
Краузе Олександр Іванович Вацлавович 198
Краузе Сіґізмунд 170
Краузе Сіґізмунд Якович (Іванович) 152
Краузе Софія 170
Краузе Франц 170
Краусс Андрій 102
Краусс Мартін 107, 117
Краусс Фрідріх 107, 117
Кремер Гідон 90
Кренкель Ернст Теодорович 127
Кретер Теодор 217
Кретер Теодор Теодорович (Федір Федорович) 205
Крижановська Марія 216
Крігер Рейнгольд 36
Крістер Арнольд-Едуард Германович-Едмундович 44, 169
Крістер Вільгельм-Готліб 97
Крістер Герман Едмунд 97, 212
Крістер Лео-Едмунд Германович-Едмундович 199
Крістер Юліус 97
Крістіані Карл 107
Кронберг Вадим Олександрович 208
Кронберг Ніна Володимирівна 219
Кронберг Олександр Едуардович 219
Кронеберг Андрій 70
Кронеберг Йоганн-Християн (Іван Якович) 30
Кронек Л. 100
Крузе Петро Іоанн 211
Крузе Юлій Валентин Петрович 197
Крумбахер Карл 226-227
Крюґер Август 117
Крюґер Катерина 107
Крюґер Мануїл 30
Крюгер-Прахова Анна 104
Крюков І. 94
Ксерле Юст 95
Кулберг Кароліна 214
Кун Адольф 38
Кундт Август Адольф Едуард Ебергард 226
Кунерт Дітріх 33
Куніш Ганс 41
Курціус Георг 225
Куснер (Кустнер) Гуго-Вольдемар Яковович 198
Кустнер Якоб Готліб 212
Куфольдт К. 39
Кучма Леонід 56
Кюне Вільгельм Фрідріх 225
Кюнер Фрідріх 37

Кюнцель Ернест-Федір 107
Кюнцель Карл 37
Кьоніґ Ф. 39
Кьоніґсфельд Ріхард 100

Л Л'Етієн Карл-Авґуст-Рудольф 210
Л'Етієн Карл-Отто Карлович Авґустович-Рудольфович 194-195
Лаґлер Карл 33
Ламздорфи, рід 20
Лангемак Віктор 79
Лангемак Георгій 41, 79
Лангемак Еріх Францович 79
Лангемак Марія Костянтинівна 79
Лангемак Марія 79
Лангемак Олена 79
Лангенбек Бернгард Рудольф Конрад 225
Ланґ Йозеф 30
Ланґе Авґуст Карлович 211
Ланґе Володимир Авґустович 196
Ланґе Ніколаус (Микола) 29, 31
Ланґе Стефан Карлович 211
Ландшевська Єлизавета 220
Лауденбах Юліус Петрович 185
Лев, король 17
Левашов Василь Васильович 96, 123, 220
Левицька Євгенія Станіславівна 210
Лейсле Володимир 55
Лейсле Іван 54
Лейхтенберзький Георгій Миколайович 220
Лейхтенберзький Дмитро Георгійович 208
Лейхтенберзький Микола Максиміліянович 224
Лейхтенберзька Ольга Миколаївна 220
Ленц Улі 90
Лерхе Борис Васильович 206
Лерхе Василь Романович 217
Лерхе Йоганн 93
Лерхе Олена Василівна 217
Летц Клара 214
Летц Олександр Карл Теодор Федорович 214
Летц Олександр-Теодор-Вільгельм Олександрович 202
Летц Феліцитас 214
Леш Артур-Федір 178
Леш Євгенія-Емілія-Софія 178
Леш Фердінанд (Федір Олександрович) 165
Литвинова Євгенія Вікторівна 211
Лівен Карл Христоф (Карло-Христофор) фон 93
Лівен Оттон-Генріх 93
Лідер Данило 107
Ліндеман Володимир Карлович 167
Ліндеман Іван Васильович 44
Ліндеман Іван Володимирович 44
Ліндеман Карл Едуардович 180
Лінден Михайло Андрійович 187
Лінднер Райнер 58
Лойкарт (Лейкарт) Карл Ґеорґ Фрідріх Рудольф 225
Лотц Марк Албан 90
Любимов 187

Любомирські 77
Людвіг К. 156
Людвіг Карл Фрідріх Вільгельм 225
Лютрінгсгаузер Антоніна 216
Лютц Костянтин Готліб 220
Лютц Микола Костянтинович 208
Люце Федір Іванович фон 187, 191
Ляер Альойз 41
Ляссота Еріх 19
Льобковіц Вільгельм 41
Льонер Фердінанд 41

М Маас (Масс) Василь 37
Мазепа Іван 64
Майдель Ернест-Оттон Ернестович-Оттонович 186
Максиміліян Емануїл, принц 19
Максимович Михайло 125, 130, 222
Манастирський А. 72
Манізер Матвій Генріхович 35, 106
Манштайн Христоф Герман фон 19
Марія Миколаївна, велика княгиня 227
Мариненко-Герман Людмила 108
Марія Терезія 26
Марко Вовчок 20
Маркс Карл 161
Маровський Людвіг-Карл Адольфович 184
Марр Адольф Йоганнович Генріхович 118
Марр Адольф-Юліус 107
Марр Генріх Йоганнович Генріхович 118
Марр Емілія Йоганнівна Генріхівна 118
Марр Йоганн-Генріх 107, 118
Марр Йосиф Йоганнович Генріхович 118
Марр Йоганн Йоганнович Генріхович 118
Марр Христина Семенівна 118
Марцинчик Георгій 191
Марцинчик Георг-Адольф Целестинович-Іоаннович 187
Марцинчик Олена 191
Мар'яненко І. 100
Массаковська Ольга Павлівна 218
Массе Олександр 95
Матвій, цісар 19
Мате Василь 74
Матес Яків 30
Махно Нестор 42
Мацон Микола-Сігізмунд 150
Мацон Фрідріх-Оскар 150
Мацон Юліус Фердінанд (Юлій Іванович) 147
Мацон Юлія-Анета-Софія 150
Мейер Костянтин Павлович 197-198
Мейер Павло Петрович 211
Мейер Параскева Аполонівна 211
Мейнінгенський, герцог 100
Мекк Карл-Отто-Георг (Карл Федорович) фон 33
Меллер Вадим Георгійович 196
Меллер Йоганн Вільгельм 19
Мельцер Роберт-Фрідріх 102
Менделеев Д.І. 150

Менк Володимир 104
Меннер А. 37
Меретин (Мердеред, Мереттіні, Меретинич) Бернард 37
Мерінґ Володимир 171
Мерінґ Георг-Фрідріх (Фрідріх Фрідріхович або Федір Федорович) 94, 110, 112, 127, 155, 226
Мерінґ Михайло 171
Мерінґ Михайло Михайлович 187
Мерінґ Надія 171
Мерінґ Сергій 171
Мерінґ Софія 171
Мертке Едуард 20
Мерц Карл-Вільгельм (Едуард Вільгельмович) 152
Мец Дмитро Оскарович 209
Мец Катерина Дмитрівна 220
Мец Оскар Якович 220
Микола I, імператор 37, 116, 117, 121, 123, 227
Микола Миколайович, великий князь 117
Міддендорф Олександр Теодор (Олександр Федорович) фон 152, 226
Міковські 104
Міллер Антон 220
Міллер Валентин-Едуард Вікторович 194
Міллер Віктор-Євген 210
Міллер Вольдемар Антонович 208
Міллер (Мюллер) Георгій-Артур Іванович 199
Міллер (Меллер) Іван 100
Міллер (Мюллер) Йоганн Георг 212
Міллер Конрад 97
Міллер Освальд Ернестович 200
Мілютін, граф 75
Мініх Бургард фон 107
Мінх Григорій Миколайович 162
Мірам Едуард Рудольф-Ернст 195
Мірам (Безус) Емілія 210
Мірам Карл Едуард (Едуард Ернестович) 144-145, 192, 210
Мірам Рудольф-Емілій-Ернест Карлов-Едуардов 210
Міхельсон Фрідріх 96, 97, 111
Могила Петро 92
Модер Мартін 89
Мозер Георгій 55, 58
Мозер Реґіна 215
Мозес Штефан 119
Момзен Теодор 226
Монжене, граф 75
Мочутковський О. 162
Мулерт Фрідріх фон 99
Мурашко М. 104
Мюллер Й. 153
Мюнх Емілія 218
Мьоллер Йоганн Вільгельм 29

Н

Направник Е. 111
Науманн Фрідріх 56
Нахімов П., адмірал 35
Негельсбах Ханс Мартін 108
Недопака-Никитенко Наталія 108
Неєзе Данило-Микола Миколайович 155

Нейгауз Генріх 34, 73, 106
Незабитовський В.А. 160
Нейкірх Віктор-Іван 140
Нейкірх Генріх-Вілібальд 140
Нейкірх Йоганн Генріх (Іван Якович) 125, 132-133, 140, 143-144
Нейкірх Володимир-Фердінанд 140
Нейкірх Олександра-Іоанна 140
Неметті Віктор 173
Неметті Володимир 173
Неметті Едуард Григорович 158
Неметті Микола 173
Німеллер Мартін 56
Ніц Емма-Оттілія 219
Новіков С. 105
Нордман Олександр 29
Нотнагель Карл Вільгельм Герман 224-225

О Овсенська Вікторія Флорентинівна 191
Олександр I, імператор 117
Олена, королева Руси 15, 62
Ольберс, астроном 223
Ольга, княгиня 62
Ольденбурзький Олександр Петрович 220, 226
Опперман Карл 107
Остен-Сакен Дмитро 95
Остен-Сакен Фабіян Готліб (Вільгельмович) фон дер 125, 221
Оттон I Великий 15, 62

П Павльсон Віра 142
Павльсон Отто (Антон Михайлович) 139-140
Пален фон-дер 188
Паллас Петер (Петро) Сімон 29
Пальшау Карл 36
Пальшау Олександр 39
Пастернак Борис 73
Павлюс, історик 32
Пауль Віктор 58
Пердау Еліза 179
Петро II, імператор 109
Петро I, імператор 35, 36
Петтенкофер Макс Йозеф 225
Петцольд Олександр 104
Пирогов Микола Іванович 153
Піль Вільгельм-Генріх-Едуард Фрідріхович 185
Пільгер Федір 30
Піньковський Володимир 87
Піонтковська Северина 210
Піч Юліянна Вільгельміна 214
Пладде Вільгельміна 216
Плеханов Г. 218
Позен Леонід Володимирович 35
Познякова (Позднякова) Фанні 218
Полі, рід 20, 64
Поль Олександр 64
Понятовський Станіслав Август 68
Поренич Роберт 99
Посарт Е. 100

Потоцькі 77
Прахови 104
Претвич Бернадр 63
Пропп Іоанн Георгій 217
Пропп Йоганн-Георгій Георгійович 205
Проскопор К. 96
Прохорова Міліца 73
Пухальська Юлія Володимирівна 180
Пухальський В. 111
Пфайфер Герман 57
Пфейффер Георг' (Георгій або Юрій Васильович) 43, 100, 168

Р

Радде Густав Фердінанд 29
Радченко Тетяна 87
Райс Ахім 108
Рамбах Аделаїда фон 172
Ранке Леопольд фон 226
Раух Григорій 41
Рахманінов І.І. 159, 160, 166
Редліх Олександр Отто-Адольфович 185
Редліх Отто-Адольф 107
Реєр І.-Г. 94
Рейзе Георгій-Фердінанд Георгійович 186
Реймерс Вільгельм-Василь 39
Рейн Георг' (Георгій Єрмолайович) 163
Рейнгард Володимир Людвігович 197
Рейнгард Людвіг 67
Рейніш Антон 30
Рейноян Юліє 212
Рейнгард Людвіг 29, 31
Рейнгардт Ф. 100
Рейперт Богдан-Артур Карлович 204
Рейперт Карл Теодор 216
Рейсміллер Конрад 96
Рейсміллер Франц 97
Рейт Бернад 30
Рейтлінгер Едмунд фон 188
Рейтлінгер Михайло Едмундович 185
Ренненкампф Володимир 31
Ренненкампф Володимир Миколайович 142
Ренненкампф Микола Карлович 103, 137-139, 142
Ренненкампф Микола Миколайович 142
Ренненкампфи, рід
Репер Адольф-Герман Адольфович Феліксівич 194
Рерберґ Єгор 37
Реріх (Рьоріх) Вольдемар-Людвіг Едуардович-Олександрович 194
Реріх (Рьоріх) Едуард Олександр Христофорович 209
Рессель Даміан фон 33
Рєпін Ілля 35, 74
Рігельман Микола 99
Рігельман Олександр 30
Рідель Карл-Роман Людвігович-Романович 203
Ріглер Йоганн 37
Ріттери, рід 20
Ріхерт Вільгельм 107
Ріхерт Володимир Михайлович 201-202
Ріхерт Єлисавета Василівна 214

Ріхерт Іліана Вільгельмівна (Юлія Василівна) 211
Ріхерт Михайло 107
Ріхерт Михайло Вільгельмович 214
Ріхерт Яків 107
Ріхтер Святослав Теофілович 34
Ріхтер Фредеріка 90
Робра Оттонія Анна Катерина 212
Родзевич Марія-Стефанія 178
Розенберг Андрій 104
Розова Ольга Михайлівна 182
Ромер Павло Емілійович 159-160
Роммель Дітріх (Христофор) 30
Рот Вальтер Рудольф 226
Ротт Вільгельміна фон 107
Ротт Олександр фон 118
Рош Фрідріх 93
Рошер Вільгельм Георг Фрідріх 225
Руге Еріх-Гуго-Арнольд 202
Рудольф II, цісар 19
Рульє К.Ф. 146
Рум'янцев-Задунайський П. 19
Рутенберг 191
Рухе Гуго Вільгельм Едуард 214

С

Савич Августина Іванівна 178
Савіньї Фрідріх Карл 222
Сайн-Вітгенштейн-Берлебургі, рід 227
Санценбахер Вільгельм 33
Сапега 38
Свенсон Олександр Фромгольд 98
Сегет Елеонора 171
Сєверцов А. 167
Сєров О. 111
Сидоренко Тетяна Юліївна 191
Синельников С. 93
Сімеонова Фекла 212
Скоропадський Павло 79
Спрангер Г. 96
Софія, князівна 16
Сталь Герман 41
Станіславський К.С. 111
Столетов О.Г. 173
Стравінський Ф. 35
Страус Еміль 209
Страус Отто Генріх 194
Стріхарж Міхаель 57
Струве Аманд 103, 224
Струве Густав 103
Струве Людвіг 30
Струве О.В. 68
Струве Отто 68
Струве Петро Бернгардович 206
Струве Федір 206
Струве Фрідріх Георг Вільгельм 222, 223
Суккау Софія 170
Суліна Валентина 55
Султан-Крим-Гірей 75

Сушкевич А.К. 160

Т

Тальберґ Герман Карлович 188, 191
Тальберґ Дмитро Германович 165
Танеберґ Антоній 89
Танеберґ Маріана 89
Таубе (Баллод) Едґар Едуард Яків 204
Таубе (Баллод) Йоганн 216
Тарновський Г. 74
Тарновський М. 78
Тейфель Герман-Фрідріх (Фрідріх Карлович) 205
Тейфель Карл-Еміль 217
Тейфель Юлій 217
Терещенки, рід 88
Терещенко Федір 37
Тізенгаузен Костянтин Оттокарович фон 208
Тізенгаузен Марія Миколаївна 220
Тізенгаузен Олександр Оттокарович фон 208
Тізенгаузен Олексій 44
Тізенгаузен Оттокар Костянтинович 220
Тіль Каттіна Сідонія 182
Тіман Павло 100, 111
Тінкель Франц 41
Тітмар, єпископ 16, 62, 92
Тіссен Д. 36
Томара Катерина Михайлівна 171
Томса В. 228
Тон Андрій 30, 38
Тон Костянтин 38
Тотлебен Франц-Едуард (Едуард Іванович) фон 35, 39, 223
Тохтерман Адольф Генріхович 201
Тохтерман Генріх Михаїл Генріхович 214
Траутфеттер Рудольф-Ернест (Рудольф Ернестович) 98, 126, 133-135, 141, 144, 223
Трепов Ф.Ф. 110
Тринклер Микола 30
Трітшель Анна 175
Трітшель Анна-Ернестіна Сіґізмундівна 175
Трітшель Володимир-Віктор 175
Трітшель Карл Генріх (Карл Генріхович) 161
Трітшель Марія 175
Труль Рудольф Ернестович 184
Труль Оскар фон 216
Турґенєв І.С. 100
Тутік Валентина 108

У

Уваров Сергій Семенович 121, 123
Уляна Кравченко (*див.* Шнайдер Юлія)
Ульфіла (Вульффіла), єпископ 14
Уманець Варвара Василівна 173
Умляуф Леопольд 30
Ушинський Костянтин 74

Ф

Фабріціус Вільгельм (Василь Іванович) 185
Фабріціус М. 102
Фальц Йоганн 72
Фальц Карл Генріхович 219
Фальц Марія Олександрівна 219

Фальц Микола Карлович 207
Фальц-Фейн О.О. 106
Фальц-Фейн Фрідріх 32, 67
Фальц-Фейн Ф.Е. 105
Фальц-Фейни, рід 32
Фамендін (фон Менгден) Ю.А. 104
Федоров В.Ф. 126, 222
Фейн Елізабет 72
Фейн Фрідріх 72
Феллери 76
Фельдман Валентин 107
Фенш Андрій 95, 104
Ференц II Ракоці 27
Ферр'є, науковець 156
Фесінгер Себастьян 38
Фечер Іринг 89
Філіпська Варвара 215
Філонова Марія Іванівна 190
Фінке Готліб 97
Фінн Володимир Вільгельмович 185-186
Фішер 187
Фішер Е. 72
Фітінґоф 96
Флейшер Адольф Карлович 163
Фліднер, пастор 217
Флітнер Йоганн Християн Готфрід фон 98
Фоґель Аліса 178
Фоґель Георг 178
Фоґель Роберт Пилипович 166
Фоґель Юлія-Амалія фон 178
Фойт Карл 225
Фольборт Андрій 108
Форер Християн Готлоб 215
Форер Геріберт (Герберт) Христоф Християнович Готлібович (Готлобович) 203
Фот Карл 31
Франко Іван 112
Фрейман Йоганн-Самуїл (Микола Оттонович) фон 154
Фрейман Отто фон 98, 116
Фрізен П.М. 32
Фріч, науковець 156
Фрьолі Жан-П'єр 90
Фукс Альфред-Юлій Вільгельмович 200
Фукс Андрій 55
Фукс Вільгельм Фрідріх 213
Фундуклей І. 140
Фур-фон-дер Іоакім-Ернест Карлович 184

X

Хайдуцька Маріанна 218
Ханенки 88, 102
Хандріков Ф. 185
Харитоненки 88
Хаска Ральф 108
Хеккер Марі-Елізабет 90
Хмельницький Богдан 19
Ходоровський Г. 111
Хоппе Едуард Густав 213
Хоппе (Гоппе) Фрідріх-Генрі Ігніціус 213

Ц Цабель Микола 30
Цайзер Луїза Регіна 215
Цанке Й. 94
Цельсдорф Лідія 108
Цех Світлана 108
Цильке Ванда-Ядвіга 214
Цильхерт Отто-Август-Герман (Оттон Карлович) 154
Цимсен Гуго Вільгельм 225
Цитен Генріх 95

Ч Чайковський Петро 34
Черепова Ганна Михайлівна 142
Чехов Антон 74
Чичерін Б. 161

Ш Шад Йоганн 30
Шайбле Олександр 41
Шаманек Альфред 41
Шварц Едуард Адамович 155
Шварц Михайло 39
Шварц Олександр Адамович 184
Швейкарт Фердинанд 30
Швенденер Сімон 226
Шеврембрандт Герман 37
Шевченко Тарас 35, 36, 74
Шевчик О. 111
Шедель Адольф 96
Шедель Амалія 96
Шедель Амалія 110
Шедель Йоганн Готфрід 20, 101
Шейдемманн Карл 39
Шенберг Сергій 44
Шенборн Лотар Франц 27
Шепфлін Август 30
Шероцький К. 105
Шеффер Валеріан 178
Шеффер Олександр Олександрович 165, 228
Шиман Карл 102
Шимановська Олена-Амалія 172
Шимановський Арвід-Карл-Оскар 172
Шимановський Освальд-Карл-Едуард 172
Шимановський Юліус Альфонс Ніколаус (Юлій Карлович) 157-158
Шинкель Карл 37
Шиповська Євгенія Порфирівна 150
Шіле (Шілле) Олександр-Петро-Адріан 101, 111
Шіллер Микола Миколайович 161-162
Шіндеде Вольфганг 89
Шлегель Борис 44
Шлейфер Анна 192
Шлейфер Віктор 192
Шлейфер Георгій 101, 112, 192
Шлейфер Короліна 192
Шлейфер Марія 192
Шлейфер Олександр 192
Шлейфер Олена 192
Шлейфер Ольга Георгіївна 112

Шлейфер Павло Іванович 98, 101, 188
Шліппе В. 40
Шліхтер Олександр Григорович 44
Шмальгавзен Емілій-Герман 175
Шмальгавзен Емілія Людвігівна 175
Шмальгавзен Іван-Людвіг (Іван Іванович) 44, 167-168, 175
Шмальгавзен Йоганн Теодор (Іван Федорович) 162-163, 167
Шмальгавзен Луїза-Юлія 175
Шмерфельд Даниїл 30
Шмідеберґ Йоганн Ернст Освальд 226
Шмідт Вальтер 44
Шмідт Вільгельм 38
Шмідт Володимир 39
Шмідт Єлисавета Катерина 209
Шмідт Карл Ернст Генріх (Карл Генріхович або Карл Ернестович) 225
Шмідт Карл Пилип 219
Шмідт Микола-Георґ Карлович-Пилипович 207
Шмідт Отто-Фрідріх-Юліус (Отто Юлійович) 44, 127, 169
Шмідт Петро 39
Шміт Лідія Петрівна 173
Шміт Федір-Карл-Ернест (Федір Іванович) 30, 43, 106
Шмоллер Густав Генріх 226
Шнайдер Антон 34
Шнайдер Екхард 60
Шнайдер Юлія (*Уляна Кравченко*) 34
Шнауберт Людвіг 30
Шнауферт Короліна Андріївна 192
Шнеє Сергій 44
Шольце Еміля 212
Шпигель Альфред 38
Шраґ Ілля Людвігівич 42
Шраґ Микола Ілліч 42
Шрам Дарія Павлівна 172
Шредер Іван 35
Шрейбер Густав 37
Шрейнер Іоанна (Анна) 216
Шретер 75
Шретер (Шрьотер) Віктор-Йоганн-Ґотліб 37, 101
Шретер Г. 37
Шретер Є. 37
Шретер Луїза 211
Шретер Павло Олексійович 196
Шрьодер Віктор-Адольф Володимирович 206
Шрьодер Вольдемар 218
Штакельберґ Володимир Флорович 194
Штакельберґ Віра 210
Штакельберґ Наталія 210
Штакельберґ Флор Олександрович 210
Штакеншнейдер Генріх Густав (Андрій Іванович) 39
Штатц-мол. Ф. 38
Штейгер Генрієтта Фрідеріка Фанні 210
Штейке Михайло-Авґуст 219
Штейке Теодор Михайлович 207
Штейн Іван 30, 71
Штейнгель Максим 99
Штейнгель Теодор-Рудольф (Федір Рудольфович) фон 42, 105
Штейнке Єва 217

Штемпель Олександр фон 37
Штерн Ернст Вальфрід (Ернест Романович) фон 31
Штернберг Василь 36
Штефановська Анета 213
Шток, губернатор 104, 114
Штрассер Бертольд Іоганнесович 203
Штрассер Іоганнес Готфрідович 215
Штрандман Сергій 44
Штраух Кароліна 177
Штром Йоганн (Іван) 98, 102
Штумп Карл 49
Шувалов О. 101
Шульгін Віталій 123
Шульман Ернест фон 39
Шульц Гульда 213
Шульц О. 44
Шуман Ерік 90
Шумова Надія 174

Ю Юнгер Генріх 100
Юнк Володимир Олександрович фон 200
Юнк Євген Августович 188
Юргенс Олександр-Іоанн 210
Юргенс Олександр Олександрович 195-196
Юрій II Болеслав Тройденович 17
Юрій Клен (*див.* Бурггардт Освальд Фрідріхович)
Ющенко Віктор 54

Я Яблоновські 77
Яворницький Дмитро 74
Якоб Людвіг 30
Якобсон Ерна Олександріна Луїза 219
Ярківський П.О. 124
Ярополк I Святославич 15
Ярослав Мудрий 16
Ярошенко М. 35
Яхнер Станіслава 219

* – наведено лише прізвища, які зустрічаються в розділах I-III

Фотоілюстрації

До розділу I

До розділу II

До розділу III

Наукове видання

Винниченко Ігор, Винниченко Родіон
Німці в історії Київського університету
(XIX – половина XX ст.)

Комп'ютерний набір *І.Винниченко, Р.Винниченко*
Літературне редагування *І.Винниченко*

Текст відредаговано за нормами УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ
Всеукраїнської Академії Наук, 1929 р.

Ум. друк. арк. 26.25
Підписано до друку 15.07.2009
Формат 60 x 84/16 Папір офсетний
Гарнітура Times Друк офсетний
Зам. № 2008/6
Видавничо-поліграфічний Центр ТОВ “Геопринт”